

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В УМОВАХ ВІЙНИ
РІК 2024**

*За редакцією
Євгена Головахи,
Сергія Дембіцького*



Київ 2024

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА МАКЕЄВА,
ДОКТОРА СОЦІОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА,
ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР
ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
(1992-2024),
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

УДК 316.4

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 8 від 29 жовтня 2024 р.)

Рецензенти:

П. Кутуєв, доктор соціологічних наук, професор, Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського

О. Стегній, доктор соціологічних наук, Інститут соціології Національної академії наук України

У45 Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 450 с.

ISBN 978-617-14-0292-8

Колективна монографія співробітників Інституту соціології НАН України продовжує щорічний опис українського суспільства в умовах широкомасштабної війни, звертаючись до таких тем, як громадська думка українців, теоретичні аспекти соціології війни, лінії розколів та режими нерівностей, соціальні ресурси та інститути, а також досліджуючи окремі категорії населення. Особливістю цієї монографії є опора на достовірні емпіричні дані соціологічного моніторингу «Українське суспільство», які у 2024 році вдалося зібрати у значно ширшому форматі, ніж у перші два роки війни. Відповідні таблиці з розподілами результатів дослідження представлені у додатках до книги.

Запропоновані матеріали мають зацікавити суспільствознавців, а також усіх, хто хоче глибше зрозуміти українське суспільство в умовах тривалого військового протистояння.

Художнє оформлення обкладинки Вікторії Головахи-Хікс

ISBN 978-617-14-0292-8

© Інститут соціології НАН України, 2024
© В. Головаха-Хікс, худ. оформл., 2024

Зміст

Вступ. Нові перспективи соціології надзвичайності (Є. Головаха, С. Дембіцький)	11
Розділ 1. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»: 5 кейсів дослідження громадської думки під час війни (С. Дембіцький, Д. Гломозда)	15
Розділ 2. Теоретичні концепти соціології війни: від класики до сучасності (Н. Отрешко)	54
Розділ 3. Особливості політичної свідомості українців на третій рік повномасштабної війни (О. Резнік)	75
Розділ 4. Потенціал соціальних напружень і розколів в Україні за умов війни: динаміка та фактори (В. Резнік)	99
Розділ 5. Чинники збереження життєстійкості населення під час війни (О. Злобіна)	132
Розділ 6. Стан та особливості солідарних відносин в Україні на третьому році повномасштабної війни (В. Степаненко)	151
Розділ 7. Мінливість соціальної нерівності під час затяжної війни (О. Симончук)	171
Розділ 8. Чи відбувається консервативний гендерний поворот в охопленому війною суспільстві? (О. Стрельник)	197

Розділ 9. Специфіка державно-конфесійних та суспільно-конфесійних відносин в умовах російської військової агресії (М. Паращевін)	220
Розділ 10. Виклики і загрози для людського розвитку в умовах воєнних дій в Україні (В. Смакота, Н. Толстих, В. Луконін)	244
Розділ 11. Зайнятість в умовах війни: тенденції, перспективи та соціальні ризики (І. Соколовський)	262
Розділ 12. Місцеве самоврядування в Україні під час війни: аналіз задоволеності громадян місцевою владою (О. Бурова, Д. Гломозда)	283
Розділ 13. Динаміка індексу медіаграмотності українців як індикатор опору в інформаційній війні (М. Наумова)	310
Розділ 14. Студентська молодь у надзвичайних умовах війни (І. Мацко-Демиденко)	326
Розділ 15. Українські воєнні мігранти за кордоном про своє бачення майбутнього: досвід емпіричного дослідження в Польщі (С. Шевченко)	346
Розділ 16. Інституціоналізація ветеранства в умовах російсько-української війни: теоретичний аспект (О. Клименко)	366
Розділ 17. Особливості інституціоналізації соціального захисту ветеранів в умовах російсько-української війни (Г. Чепурко)	388
Таблиці з результатами опитувань (М. Паращевін)	413

Ukrainian society in wartime. The year 2024: Collective monograph / Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N. & others; Golovakha, Ye. (ed.), Dembitskyi, S. (ed.). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2024. 450 p.

The collective monograph by researchers of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine continues an annual description of Ukrainian society in conditions of the large-scale war. A number of topics have been addressed, such as Ukrainians' public opinion, theoretical aspects of the sociology of war, split lines and inequality modes, social resources and social institutions; furthermore, specific population groups have been studied.

What distinguishes this monograph is drawing upon trustworthy empirical evidence from the "Ukrainian Society" social survey, which was collected in a considerably broader format in 2024 than in the first two years of the war. Tables with the survey data distributions are presented in appendices to the book.

The proposed materials should be of interest to both social scientists and all those striving to understand more deeply Ukrainian society in conditions of a long military stand-off.

Contents

Introduction. New prospects for the sociology of emergencies (Ye. Golovakha, S. Dembitskyi).....	11
Chapter 1. The “Ukrainian Society” social survey: Five cases of researching public opinion during the war (S. Dembitskyi, D. Glomozda).....	15
Chapter 2. Theoretical concepts of the sociology of war: From classic to modernity (N. Otreshko)	54
Chapter 3. Distinguishing features of Ukrainians’ political consciousness in the third year of the full-scale war (O. Reznik).....	75
Chapter 4. The potential of social tensions and splits in Ukraine in conditions of war: Dynamics and factors (V. Reznik).....	99
Chapter 5. Factors contributing to people’s resilience during the war (O. Zlobina)	132
Chapter 6. The current state and distinguishing features of solidarity-based relations in Ukraine in the third year of the full-scale war (V. Stepanenko).....	151
Chapter 7. Variability of social inequality during a protracted war (O. Simonchuk).....	171
Chapter 8. Is there a conservative gender turn in a war-torn society? (O. Strelnyk)	197

Chapter 9. Specific features of relations between the state, society and denominations in conditions of Russia's military aggression against Ukraine (<i>M. Parashchevin</i>)	220
Chapter 10. Challenges and threats to human development in conditions of war in Ukraine (<i>V. Smakota, N. Tolstykh, V. Lukonin</i>).....	244
Chapter 11. Employment in conditions of war: Trends, prospects and social risks (<i>I. Sokolovskyi</i>).....	262
Chapter 12. Local governance in Ukraine during the war: Analysing citizens' satisfaction with local authorities (<i>O. Burova, D. Glomozda</i>).....	283
Chapter 13. The dynamics of media literacy index among Ukrainians as an indicator of resistance in the information warfare (<i>M. Naumova</i>)	310
Chapter 14. Student youth under extreme conditions due to war (<i>I. Matsko-Demydenko</i>)	326
Chapter 15. How Ukrainian war-driven migrants abroad see their future: The experience of an empirical study in Poland (<i>S. Shevchenko</i>)	346
Chapter 16. Institutionalisation of veteranship in conditions of the Russia-Ukraine war: A theoretical aspect (<i>O. Klymenko</i>).....	366
Chapter 17. Distinguishing features of institutionalisation with regard to social protection of veterans in conditions of the Russia-Ukraine war (<i>G. Chepurko</i>)	388
Tables with the survey results (<i>M. Parashchevin</i>)	413

Вступ

НОВІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЇ НАДЗВИЧАЙНОСТІ

Восени 2022 року редактори цієї монографії спільно з Сергієм Макеевим готували вступ до першої книги в новому циклі видань Інституту соціології НАН України, присвяченому аналізу матеріалів нашого багаторічного моніторингу, що мав віддзеркалювати соціальні зміни в умовах війни. Концептуальними засадами вивчення суспільства в цих екстремальних умовах були обрані специфічні риси соціології надзвичайності як дослідницької парадигми. Саме парадигмою запропонував професор Макеев називати наш погляд на суспільні зміни від час війни. Надзвичайність, що виникла на першому етапі війни, була зумовлена насамперед ситуацією винятковості обставин, які склалися на той час.

Така ситуація була пов'язана з хаотизацією інституціонального простору, ослабленням соціального контролю, формуванням нових анклавів соціального порядку, появою незвичних адаптаційних практик індивідуального та групового самозахисту, виникненням інноваційних форм соціальної взаємодії. На цьому етапі війни формувалися нові суспільні феномени, які в умовах мирного життя важко було б навіть уявити. Йдеться насамперед про вибуховий характер підвищення рівня довіри до державно-політичних інститутів, які до російського вторгнення сприймалися громадянами України переважно з недовірою. Йдеться і про прискорене подолання

регіональних відмінностей у ставленні до історії, сучасного стану і майбутнього України.

Виник дивовижний соціально-психологічний феномен емоційного піднесення в надзвичайних умовах, що загрожували існуванню держави, життю кожного її громадянина. Такий психологічний стан може бути охарактеризований як «шокова ейфорія», яка яскраво віддзеркалювалась в даних масових опитувань. Так, у 2022 році 95% населення були беззаперечно впевнені у перемозі України. А на запитання про те, як довго триватиме війна, більшість людей відповідали, що вона скінчиться за кілька місяців, максимум протягом року. Зрозуміло, це був нереалістичний оптимізм, породжений шоковою ейфорією, але цей масовий оптимізм відіграв важливу роль для консолідації суспільства на першому етапі опору російській агресії.

З перебігом подій цей ресурс поступово вичерпувався. Тому 2023-й став роком поміркованого оптимізму, оскільки скінчився перший шоківий етап емоційного піднесення, але залишався суттєвий позитивний вплив підвищення поваги до держави, що витримала навалу, і самоповаги українців як громадян держави, яка у цивілізованому світі почала сприйматися як така, що захищає сучасну цивілізацію і демократичні цінності від тоталітарної загрози.

Значно складнішим для формування суспільних настроїв і оцінок став 2024 рік. Затримка військової і фінансової допомоги, а також суперечності у ставленні до України в європейському і американському політикумі, що суттєво вплинули на результати очікуваного українського контрнаступу, не сприяли підвищенню рівня оптимізму й упевненості в перемозі у певної частини населення, передусім у мешканців прифронтових регіонів. Поступово настрої та оцінки ставали реалістичнішими, більш узгодженими з внутрішніми і зовнішніми обставинами, в яких перебуває Україна.

Ці зміни багато в чому зумовлені феноменом «рутинізації надзвичайності», коли надзвичайні, з точки зору мирного

життя, події стають рутинною, елементом повсякденних практик, а надзвичайні вчинки в людських відносинах набувають масового характеру. Ретельному аналізу даних соціологічного моніторингу про суспільні зміни в умовах «нової надзвичайності» в порівнянні з даними моніторингових опитувань попередніх років присвячена ця монографія, підготовлена науковцями Інституту соціології НАН України.

Характерною особливістю цієї роботи порівняно з попередніми двома є опора на результати значно ширшого емпіричного дослідження. Власне, лише на третій рік війни нам удалося «рутинізувати» також і збір соціологічних даних, що дало змогу залучити різноманітні тематичні блоки, кількість яких є зіставною з хвилями соціологічного моніторингу «Українське суспільство», які були проведені до 2022 року.

Попередньо нова методологія опитування була успішно протестована ще у 2023 році в межах науково-дослідного проєкту «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації». Ключова ідея методології полягає у зверненні до т. зв. змішаних опитувань (mixed-mode survey), коли під час польового етапу застосовуються різні методи збору даних.

Розглядаючи наш підхід конкретно, було зроблено таке. На першому етапі ми застосували телефонне опитування (CATI) з метою рекрутингу респондентів до основної частини дослідження. Це дало змогу досягти найширшого охоплення генеральної сукупності в найкоротші терміни, а також мінімізувати військові небезпеки для респондентів та інтерв'юєрів. На другому етапі респонденти, які погодилися узяти участь в опитуванні та які користуються смартфоном, отримали посилення для проходження опитування у форматі онлайн (CAWI), тобто в інтернет-браузері. Це дещо звузило генеральну сукупність (ми разом з Соціологічною групою «Рейтинг» орієнтовно оцінили її не менше як в 75% дорослого населення), але позбавило опитування фактору впливу інтерв'юєра, а також дало змогу значно збільшити анкету опитування,

порівняно з 2022 і 2023 роками, фактично повернувши її формат до звичного в межах нашого моніторингу. Більш специфічні характеристики вибірки викладені у першому розділі монографії.

Окремо слід підкреслити, що чергова хвиля дослідження була завершена до підготовки матеріалів цієї монографії. Відповідно у ній, серед іншого, враховані найактуальніші моніторингові результати, а також презентовано відповідні динамічними розподіли.

Розділ 1

СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»: 5 КЕЙСІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Вступ

У минулорічному збірнику я розглянув більшість питань, що були досліджені у відповідній хвилі нашого соціологічного моніторингу. Зробити це ж саме цього року було б майже неможливо. По-перше, у хвилі 2024 року було використано повний інструментарій моніторингу (у 2023 – скорочений), отже, аналіз та опис усіх результатів потребує значно більше часу. По-друге, навіть за можливості провести такий аналіз у стислий час відповідні результати не змогли б бути викладеними в форматі одного розділу колективної монографії.

З огляду на це було прийнято рішення проаналізувати декілька аспектів громадської думки, або кейсів, які демонструють стан українського суспільства після 28 місяців широкомасштабної війни. Перший кейс стосується оцінки функціонування держави, що характеризує загальний фон громадської думки в країні, а також його особливості впродовж широкомасштабного вторгнення. Другий кейс розкриває результати використання у моніторингу експериментальної методики, спрямованої на вимірювання сприйняття населенням позиції у війні власної країни. Третій кейс присвячений спробі оцінити успішність телемарафону «Єдині новини» шляхом аналізу характеристик її актуальної аудиторії. Четвертий кейс описує погляди українців на об'єднавчі чинники в середині суспільства, їхню динаміку та дієвість. Нарешті, п'ятий кейс демонструє зміни у ставленні до ролі різних соціальних груп у житті суспільства, зокрема, ті зміни, які відбулися після широкомасштабного вторгнення Росії на територію України.

Методологія

Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» проводиться з 1994 року. Інструментарій дослідження розроблений Інститутом соціології НАН України. У 2024 році збір даних для Інституту соціології НАН України виконала Соціологічна група «Рейтинг» на замовлення Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Розмір вибірки – 4101 респондент. Польовий етап дослідження тривав з 27 червня по 6 липня 2024 року.

Дизайн опитування послідовний: 1) САТІ (залучення респондентів до опитування, соціально-демографічний блок); 2) SAWI (основна частина анкети). Статистична похибка вибірки за довірчої ймовірності 95% становить 1,5%. За припущення, що дизайн-ефект такої вибірки за звичайних умов становить 1.1, максимальна похибка вибірки має бути не більше 1,6%. Водночас можуть бути додаткові зміщення, пов'язані з воєнним вторгненням, які наразі повноцінно оцінити неможливо.

Результати опитування репрезентують доросле населення України, яке користується смартфонами; за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій Донбасу (після зважування – відповідно до демографічної структури, що існувала на початок широкомасштабної війни Росії проти України).

Кейс № 1. Зміни в оцінках функціонування держави

Методика. Аналіз базується на результатах використання шкали «GSR-5», що складається з п'яти показників та узагальнює відповіді на них: оцінка діяльності центральних органів влади, погляди на майбутнє України, оцінка умов життя для більшості населення, співвіднесення досягнень і невдач за часи незалежності та задоволеність подіями в країні. За результатами відповіді на усі запитання робиться висновок про установки респондентів – від виразно негативних до виразно позитивних.

Зміни впродовж війни. Динаміка загальних установок щодо держави дає змогу побачити цікаві особливості сприйняття українцями функціонування власної держави напередодні та під час широкомасштабної війни (рис. 1.1). Станом на кінець 2021 року спостерігався, у певному сенсі, «надвисокий» негативізм у цьому питанні. Дві третини всіх опитаних демонстрували або виразно негативні, або помірно негативні установки. Війна зруйнувала цей домінуючий негативізм, продемонструвавши українцям, що навіть у таких складних обставинах українська держава продовжує функціонувати та перебудовуватися відповідно до нових викликів.

Станом на травень 2022 року негативні установки скоротилися більш як утричі, а позитивні зросли у 6 разів. Завдяки цим суттєвим змінам у 2022 році переважали позитивні оцінки, а кількість проміжних перевищувала кількість негативних. У 2023-му респонденти, які давали позитивні оцінки, вже становили меншість, а кількість проміжних і негативних

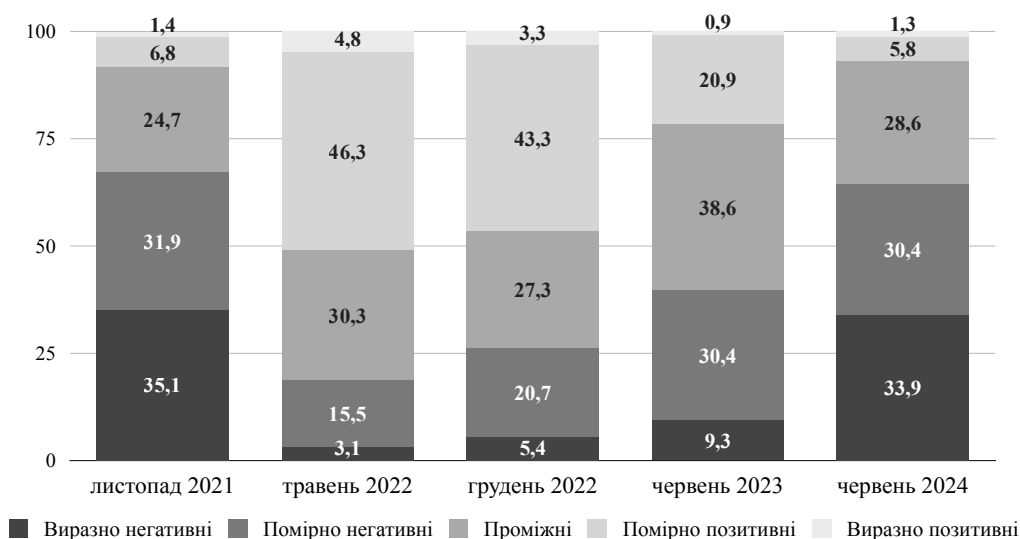


Рисунок 1.1. Загальні установки щодо функціонування держави в динаміці

оцінок майже зрівнялася. А вже у 2024 році абсолютну більшість склали респонденти з негативними оцінками. Показово, що картина є майже ідентичною до тієї, яка була наприкінці 2021 року. Отже, з точки зору загального фону громадської думки українське суспільство повернулося до свого «звичного» стану менше, ніж через три роки після початку широко-масштабного вторгнення.

Якщо розглядати окремі показники шкали «GSR-5», то їх внесок у поступове погіршення установок щодо функціонування держави різняться (дод. 1.1). Оцінки центральних органів влади поступово погіршувалися вже з грудня 2022-го. Думки про майбутнє демонстрували хороші показники аж до 2023-го, але погіршилися у 2024-му. Так само відчутно погіршилися лише у 2024 році оцінки умов життя для більшості населення (до того вони були здебільшого проміжними). Щодо задоволеності подіями, які відбуваються в країні, оцінки увесь час були переважно негативними, але ще сильніше погіршилися у 2024-му. Єдиний показник, який у цілому зберігає стабільні значення (здебільшого негативні та проміжні з переважанням останніх), – погляди на досягнення та невдачі України з моменту отримання незалежності у 1991 році.

Чинники. Найсуттєвішими чинниками, що визначають спрямованість установок щодо функціонування держави у червні 2024-го, є такі (вони визначалися за допомогою багатовимірної лінійної регресії; були відібрані не тільки статистично значущі, а й змінні за найсуттєвішим впливом):

1. Думка про те, що конфлікти між звичайними людьми в суспільстві виникають через діяльність політиків загальнодержавного рівня¹ (розмір групи дорівнює 44,0%), збільшує негативне сприйняття функціонування держави з 55,9% до 74,2%.

2. Страх встановлення диктатури в країні (розмір групи дорівнює 30,9%) збільшує негативне ставлення до функціонування держави з 57,6% до 78,3%.

¹ В анкеті як уточнення вказувалося «В. Зеленський, П. Порошенко та ін.».

3. Незадоволеність своїм становищем у суспільстві (розмір групи дорівнює 39,5%) збільшує негативне ставлення до функціонування держави з 40,5% (серед задоволених) та 61,0% (серед невизначених) до 80,9%.

4. Незадоволеність життям у своєму населеному пункті (розмір групи дорівнює 26,6%) збільшує негативне ставлення до функціонування держави з 51,5% (серед задоволених) до 82,4%.

5. Думка про існування конфлікту/напруженості між людьми на вершині та людьми з низів суспільства збільшує негативне ставлення до функціонування держави – з близько 45–50% (конфлікт відсутній або не дуже гострий) до 64,3% (гострий конфлікт; розмір групи дорівнює 31,1%) та 80,8% (дуже гострий конфлікт; розмір групи дорівнює 25,6%).

6. Готовність терпіти через війну теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно (розмір групи дорівнює 42,8%), зменшує негативне ставлення до функціонування держави з 88,1% (не готові терпіти вже зараз; розмір групи дорівнює 14,3%) та 70,2% (готові терпіти, але лише обмежений час; розмір групи дорівнює 25,8%) до 49,2%.

7. Оцінка суспільства як переважно цинічного (розмір групи дорівнює 61,9%) збільшує негативне ставлення до функціонування держави з 47,3% (суспільство не оцінюється як цинічне; розмір групи дорівнює 19,8%) та 58,6% (вагаються, цинічне чи ні; розмір групи дорівнює 18,3%) до 71,4%.

Отже, на оцінки функціонування держави впливає сприйняття особливостей політичного життя в країні (№ 1–2), задоволеність власним становищем (№ 3–4), оцінка вертикальної соціальної напруженості (№ 5), особиста морально-психологічна стійкість (№ 6) та оцінка морального стану суспільства (№ 7). Ці фактори є вагомими з точки зору ступеня свого впливу та пояснюють разом близько 38% мінливості оцінок функціонування держави, що визначає їх як важливі напрями нормалізації ситуації у сфері громадської думки.

Ще одним важливим феноменом у даному контексті є установки населення щодо позиції країни у війні. Між ними та установками щодо функціонування держави існує доволі

тісний взаємозв'язок ($r = 0,57$; $p < 0,001$). Ми виходимо з того, що незалежною змінною в даному випадку є саме установки щодо функціонування держави. Оскільки їх ми вже розглянули, перейдемо до аналізу залежної змінної.

Кейс № 2. Установки населення щодо позицій України у війні

Методика. Аналіз базується на результатах використання шкали «CI-WPA-5», що складається з п'яти показників та узагальнює відповіді на них (дод. 1.2): оцінка актуальних результатів військового протистояння, найімовірніший сценарій розвитку подій на фронті, оцінка можливостей суспільства та держави, думка про міжнародну ситуацію, думка про результати завершення війни. У результаті узагальнення робиться висновок про установки респондента щодо позиції країни у війні – від виразно негативних до виразно позитивних. Також окремі респонденти можуть мати невизначені установки, якщо за більшістю питань вони вагаються з відповіддю.

Поточний стан. Сумарна кількість респондентів, які мають виразно позитивні, помірно позитивні або проміжні установки (що пропонується розглядати як прийнятні) становить 40,5% проти 24,0% респондентів, які демонструють помірно або виразно негативні установки. При цьому значною за розміром є група респондентів з невизначеними установками – 35,6% (рис. 1.2). Показовими в питанні невизначеності також є результати відповіді на запитання про очікувану тривалість війни. Якщо у 2022 та 2023-му частка відповідей «Важко сказати» на це запитання дорівнювала 9% та 13% відповідно, то у 2024-му становила доволі неочікувані 60%. З цього можна зробити висновок, що третій рік війни характеризується суттєвою невизначеністю щодо її сприйняття.

Важливо уточнити, що невизначеність щодо позиції країни у війні не пов'язана із втратою віри у перемогу над ворогом. Таких серед невизначеної групи лише 5,3%. Водночас 62,3% цієї групи повністю або скоріше впевнені у перемозі. Серед

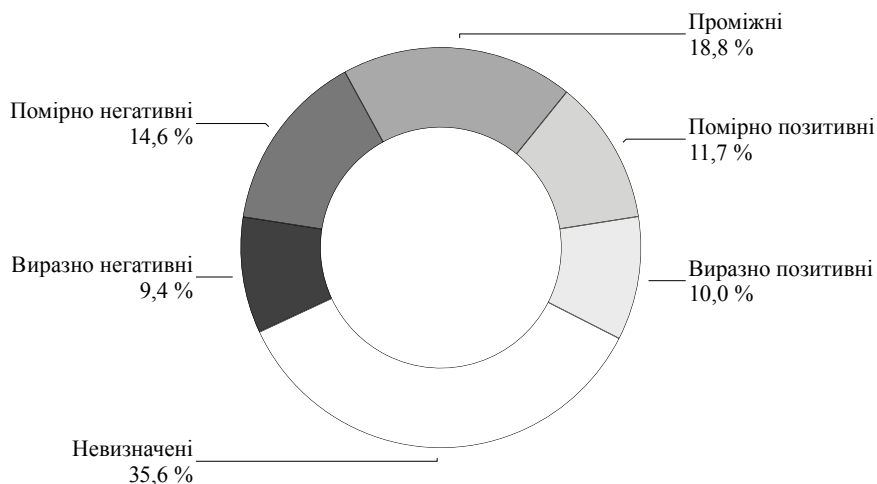


Рисунок 1.2. Установки щодо позиції України у війні

респондентів з помірно та виразно позитивними установками щодо позицій країни у війні сукупна віра в перемогу сягає 94,8% та 96,5% відповідно. Залишається вона доволі високою й серед респондентів з проміжними установками – 78,4%. Навіть серед респондентів з помірно негативними установками кількість респондентів, які скоріше або повністю впевнені у перемозі (48%), переважає над тими, хто такої впевненості не має (35,4%). Єдиною критичною групою є ті, хто поділяє виразно негативні установки щодо позицій країни у війні. Серед них відсутність впевненості відчуває 55%, тоді як протилежного погляду дотримується лише 25,3% (рис. 1.3).

Але ці дані можна проінтерпретувати також іншим чином, якщо в якості ключової групи виокремити лише тих, хто повністю впевнений у перемозі, тобто не відчуває у цьому питанні жодних сумнівів. У цьому разі фіксується відчутне зменшення повної впевненості у перемозі з погіршенням установок щодо позиції країни у війні. Якщо дивитися на це запитання під

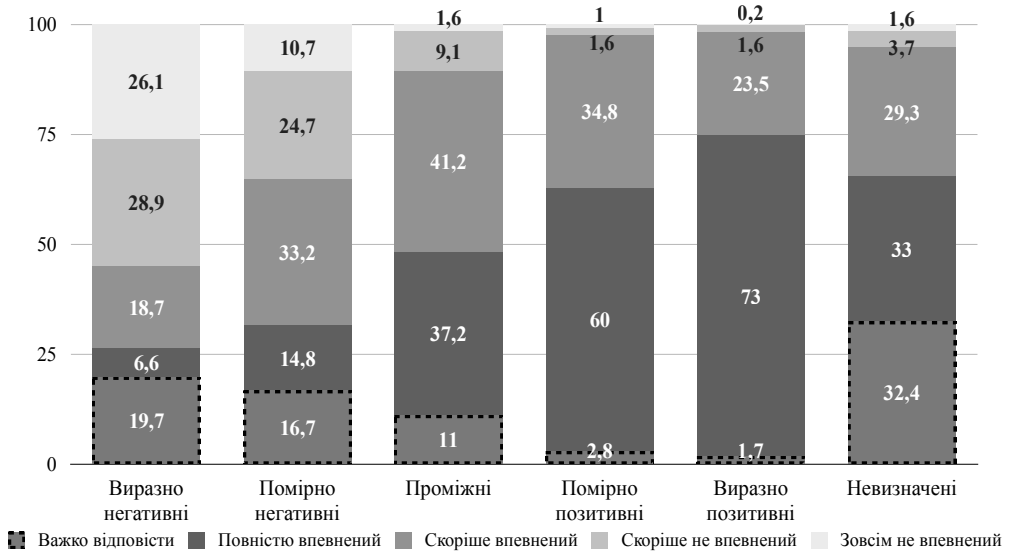


Рисунок 1.3. Упевненість у перемозі серед респондентів з різними установками щодо позиції країни у війні

таким кутом, то абсолютна більшість не має сумнівів у перемозі лише в групах з помірно та виразно позитивними установками (сукупно це лише 21,7% вибірки).

Чинники. Найсуттєвішими чинниками, що визначають особливості установок щодо позицій країни у війні, у червні 2024-го були такі:

1. Чинник (не)байдужості до того, що станеться з Україною в майбутньому: негативні установки щодо позиції країни у війні збільшуються з майже 20% серед тих, хто небайдужий до цього запитання (абсолютна більшість), до 31,4% серед тих, хто припускає слабкі ознаки такої байдужості (розмір групи дорівнює 22,3%), та 45–50% серед тих, хто говорить, що це для них притаманно (розмір групи дорівнює 6,3%).

2. Половина респондентів, які очікують погіршення ситуації з формуванням чесної і компетентної влади (розмір групи дорівнює 15,2%), мають негативні установки щодо позиції країни у війні. Якщо ж респонденти говорять, що ситуація в цьому

питанні не зміниться (розмір групи дорівнює 26,3%), то кількість негативних установок щодо позиції країни у війні зменшується до 30%. Серед тих, хто, навпаки, має позитивні очікування, кількість негативних установок становить лише 14%.

3. Погіршення оцінок міжнародної підтримки України для перемоги у війні з Росією збільшує кількість негативних установок щодо позиції країни у війні з 16% серед респондентів з найвищими оцінками, до 25% серед респондентів з середніми оцінками (розмір групи дорівнює 48,9%) та 36% серед респондентів з низькими (розмір групи дорівнює 18,3%).

4. Найсуттєвішим фактором, що визначає установки щодо позиції країни у війні, є установки щодо функціонування держави. Якщо серед респондентів, які мають позитивні установки щодо функціонування держави, кількість негативних установок щодо позиції країни у війні не досягають 5%, то в групі з помірно негативними оцінками функціонування держави (розмір групи дорівнює 30,4%) кількість негативних установок становить 27%, а в групі з виразно негативними (розмір групи дорівнює 33,9%) – 44%.

Висновки до кейсів № 1 і № 2: модель національної стійкості як спрямованість нації на перемогу

1. Установки щодо функціонування держави формуються під впливом поглядів на деструктивність внутрішньої політичної діяльності політиків національного рівня, страху перед встановленням диктатури, задоволеності своїм становищем у суспільстві, задоволеності життям у своєму населеному пункті, оцінками соціального конфлікту між верхами і низами суспільства та готовності терпіти проблеми через війну.

2. Установки щодо функціонування держави разом з байдужістю/небайдужістю до майбутнього країни, очікуваннями від формування чесної і компетентної влади та оцінкою міжнародної допомоги Україні суттєво позначаються на установках щодо позиції країни у війні.

3. Установки щодо позиції країни у війні є однією з принципів підвалин віри населення у перемогу України над Росією.

Кейс № 3. Особливості аудиторії телемарафону «Єдині новини»

Популярність різних джерел новин. Розміри аудиторії, яка передусім надає перевагу телемарафону «Єдині новини», становить 16,6% (рис. 1.4). Хоча це менше за відповідні аудиторії типологізованих онлайн-джерел (особливо порівняно з невеликими YouTube або Телеграм-каналами), у зіставленні з традиційними медіа (телеканали та великі новинні сайти), до яких можна віднести й телемарафон, останній має найбільше прихильників.

Важливою характеристикою аудиторії телемарафону «Єдині новини» є доволі велика поширеність у ній невизначеності щодо низки питань. Наприклад, у контексті установок щодо позиції країни у війні 52% цієї аудиторії мають невизначені установки, що на 15% більше від наступної за цим показником аудиторії (прихильники невеликих YouTube або Телеграм-каналів). Ступінь невизначеності зумовлений поселенськими, освітніми та фінансовими особливостями даної аудиторії.



**Рисунок 1.4. Розподіл відповідей на запитання
«Яким ЗМІ Ви надаєте перевагу для отримання
актуальних новин в Україні та світі?», %**

Поселенські, освітні та фінансові характеристики. Порівняно з іншими теле- та онлайн-аудиторіями серед поціновувачів телемарафону «Єдині новини» (дод. 1.3):

- більше жителів села (близько 30% загального розміру даної групи, що у півтора рази більше порівняно з іншими аудиторіями) та менше жителів обласних центрів (близько 27% загального розміру даної групи, що на 10% менше, ніж в аудиторіях інших великих телеканалів та на 17–21% менше, ніж в аудиторіях, що надають перевагу онлайн-медіа);

- гірша задоволеність матеріальних потреб; так, у контексті матеріальної депривації (неможливості купувати товари та послуги без економії, запозичень чи фінансової допомоги) трохи більше половини аудиторії телемарафону мають її максимальний рівень, що зіставно з відповідною часткою в аудиторіях інших великих телеканалів (Прямий, 5 канал, Еспресо тощо), але на 13–19% більше за аудиторії, які надають перевагу онлайн-медіа;

- нижчий рівень освіти – серед аудиторії телемарафону порівняно більше осіб, які мають лише професійно-технічну освіту, та порівняно менше осіб з вищою.

Ці особливості пояснюють не тільки більшу невизначеність цієї аудиторії порівняно з іншими, а й дають підстави припустити, що в ній доволі багато осіб, які або не переймаються переглядом альтернативних джерел, або взагалі мають гірші можливості доступу до них.

Не менш важливою є й низка змістових характеристик симптомів телемарафону «Єдині новини», які, ймовірно, зумовлюються їхніми поселенськими, освітніми та фінансовими характеристиками.

Змістові характеристики. Передусім слід вказати на більшу потребу в ангажованих матеріалах саме серед аудиторії телемарафону «Єдині новини» (рис. 1.5). Якщо побудувати ці розподіли лише для тих, хто не вагається із відповіддю, то відмінність стане ще чіткішою: серед тих, хто надає перевагу телемарафону, майже 60% висловлюється за представлення у ЗМІ однієї (22,1%) або кількох (37,1%) політичних позицій. Це щонайменше на 18% більше за аналогічні показники в інших аудиторіях.

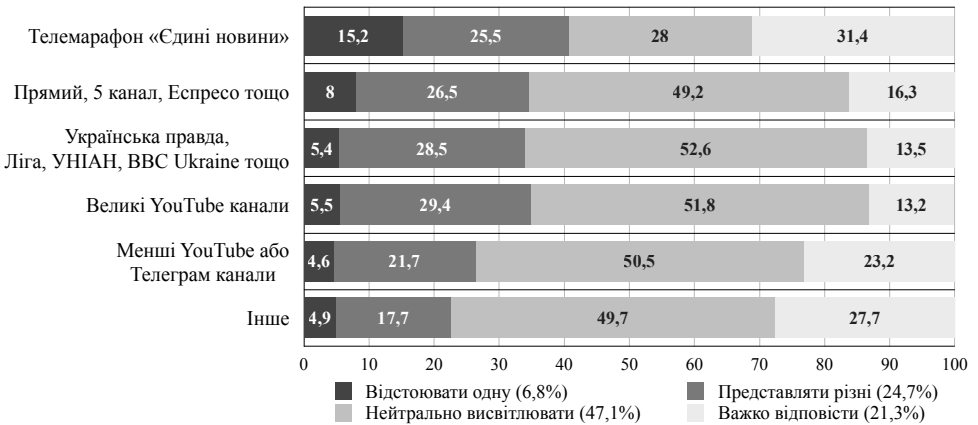


Рисунок 1.5. Розподіл відповідей на запитання «Чи повинні ЗМІ відстоювати певну політичну позицію, намагатися збалансувати різні політичні позиції чи не відстоювати їх взагалі?» у різних аудиторіях, %

Важливим запитанням тут є те, що саме представники різних аудиторій розглядають як нейтральні новини. Особливо враховуючи їх почасті ангажований виклад у ЗМІ, яким вони надають перевагу. На жаль, це запитання не ставилося у дослідженні.

Враховуючи ці дані, доволі логічним є те, що аудиторія телемарафону є більш чутливою до популізму – в значенні віри в необмежений народний суверенітет на протигагу плюралістичним процедурам представницької демократії (докладніше див. розділ 3 цієї монографії), хоча чутливість до нього є значною в аудиторіях усіх телевізійних та онлайн медіа (рис. 1.6). Слід враховувати й те, що чутливість до популізму пов'язана з окресленими вище поселенськими, освітніми та фінансовими характеристиками. Тому не варто вважати, що телемарафон формує популістські орієнтації. Радше особливості даної аудиторії пов'язані з чинниками, що підживлюють відповідний світогляд.

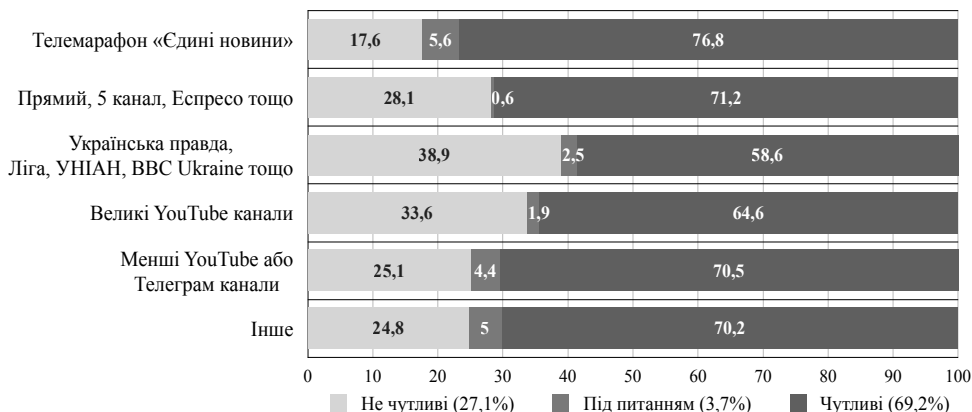


Рисунок 1.6. Чутливість до популізму в різних аудиторіях, %

Ще одним чинником, який пов'язаний з чутливістю до популізму, є міжособистісна політико-психологічна напруженість. Остання оцінювалася за допомогою двох запитань, перше з яких фіксує власні негативні емоції респондента через неконструктивну комунікацію на політичні теми, друге – некоректну, на думку респондента, поведінку його опонентів за такої комунікації.

Враховуючи найбільшу кількість чутливих до популізму респондентів серед аудиторії телемарафону, можна було б очікувати й порівняно високої міжособистісної політико-психологічної напруженості серед них. Але ситуація, в дійсності, зворотна (рис. 1.7). Саме в цій групі найбільше тих, для кого даний стан взагалі не є характерним. І відповідно найменше осіб з середньою або високою міжособистісною політико-психологічною напруженістю.

Аналогічно серед аудиторії телемарафону менше людей, які, порівняно з іншими аудиторіями, оцінюють низку явищ і процесів як такі, що створюють конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві: питання національної історії (24% для аудиторії телемарафону проти 28–34% в інших

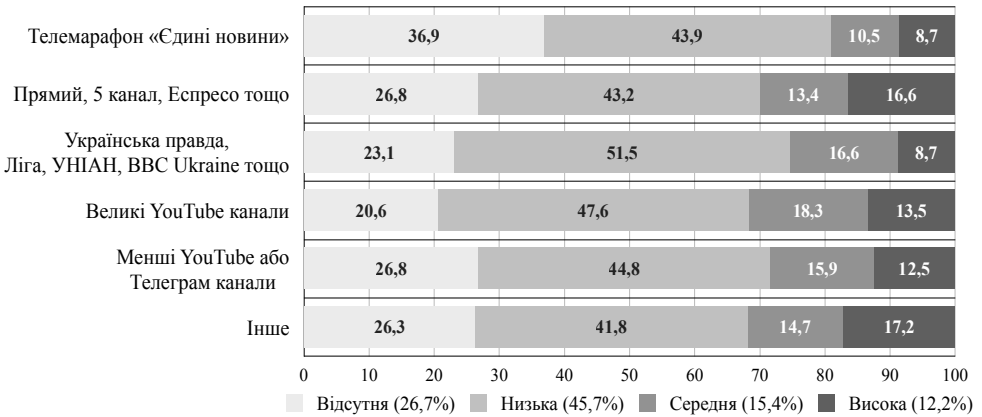


Рисунок 1.7. Політико-психологічна напруженість в різних аудиторіях, %

аудиторіях), політичні та військові рішення української влади щодо російсько-української війни (34% проти 45–54%), діяльність політиків місцевого рівня (22% проти 33–40%), діяльність політиків загальнодержавного рівня (24% проти 35–51%).

Ефекти телемарафону. Очевидно, що телемарафон «Єдині новини» повинен виконувати конструктивні інформаційні функції в умовах важкого опору загарбницькій війні з боку Російської Федерації. Якою мірою виконується дане завдання серед тих, хто його дивиться, можна оцінити на основі відповідей на запитання про впевненість у перемозі та оцінку діяльності В. Зеленського на посаді Президента України.

Разом з аудиторією інших телевізійних каналів і великих новинних ресурсів (Українська правда, Ліга, УНІАН та ін.) глядачів телемарафону слід віднести до найоптимістичнішої категорії у запитанні щодо перемоги України у війні (рис. 1.8). Важливо те, що майже половина (48,2%) серед них – це ті, хто не має жодних сумнівів у перемозі. Якщо ж проаналізувати ці дані після виключення тих, хто не визначився зі своєю думкою, то повністю впевнених у перемозі стане абсолютна біль-

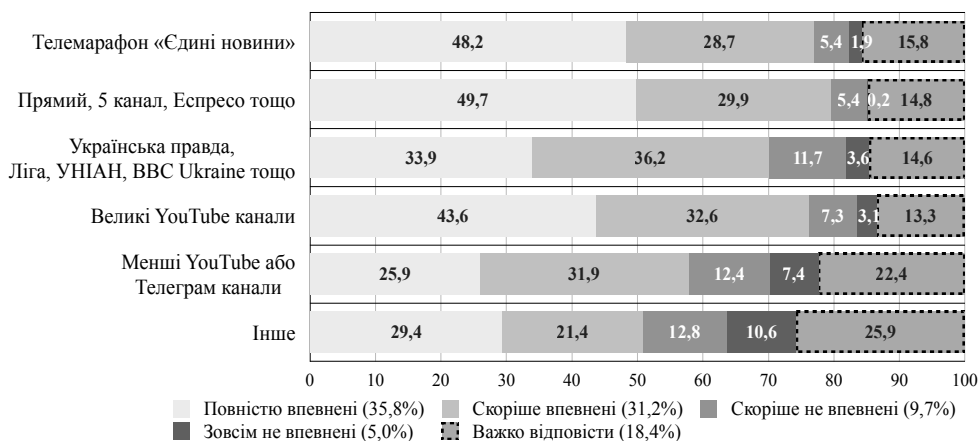


Рисунок 1.8. Упевненість у перемозі в різних аудиторіях, %

шість. Цікаво, що саме в цьому запитанні кількість прихильників телемарафону, які вагаються з відповіддю, не тільки не є значною порівняно з показниками інших аудиторій, а й знаходиться на відносно низькому рівні.

А у випадку оцінки діяльності очільника держави аудиторія телемарафону впевнено виходить на перше місце за позитивними оцінками (рис. 1.9). Якщо в інших аудиторіях найвищі оцінки (від 8 до 10 балів) становлять від 23% до 28%, то серед аудиторії телемарафону – понад 49%. При цьому частка тих прихильників телемарафону, які мають радше позитивні оцінки (від 6 до 10 балів) сягає суттєвих 66%, або двох третин. Найближчими до них за цим показником є прихильники великих новинних ресурсів (Українська правда, Ліга, УНІАН та ін.) зі значенням у 55%.

Показовим тут також є й те, що глядачі інших телевізійних каналів (Прямий, 5 канал, Еспресо тощо), навпаки, мають найгірші показники діяльності В. Зеленського на посаді Президента України, підтверджуючи цим свій опозиційний до влади характер.

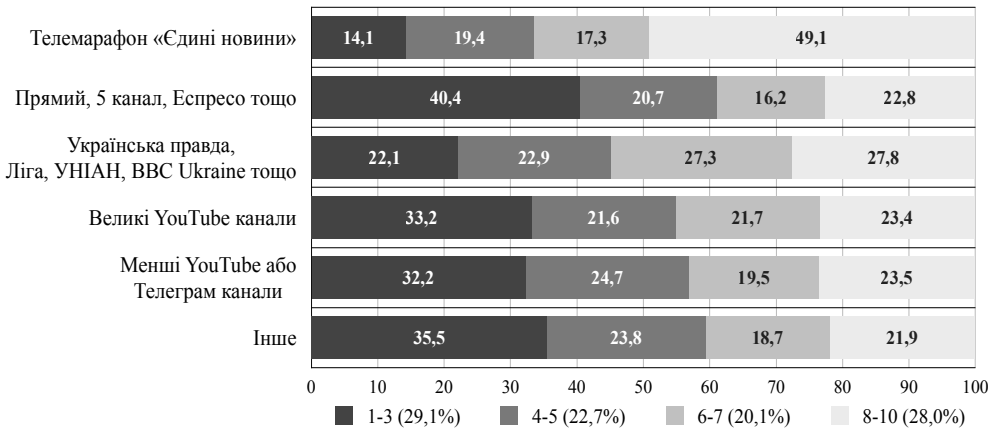


Рисунок 1.9. Оцінка діяльності В. Зеленського на посаді Президента України в різних аудиторіях, %

Висновки до кейсу № 3: інформаційна профілактика серед значної частини населення

1. Враховуючи доступність альтернативних джерел новин, особливо у мережі Інтернет, кількість прихильників телемарафону «Єдині новини» слід визнати значною, порівняно з аудиторіями тих ЗМІ, які можна віднести до традиційних (інші телевізійні канали та великі новинні сайти). Сукупно розмір цільових аудиторій останніх не перевищує розміру цільової аудиторії телемарафону.

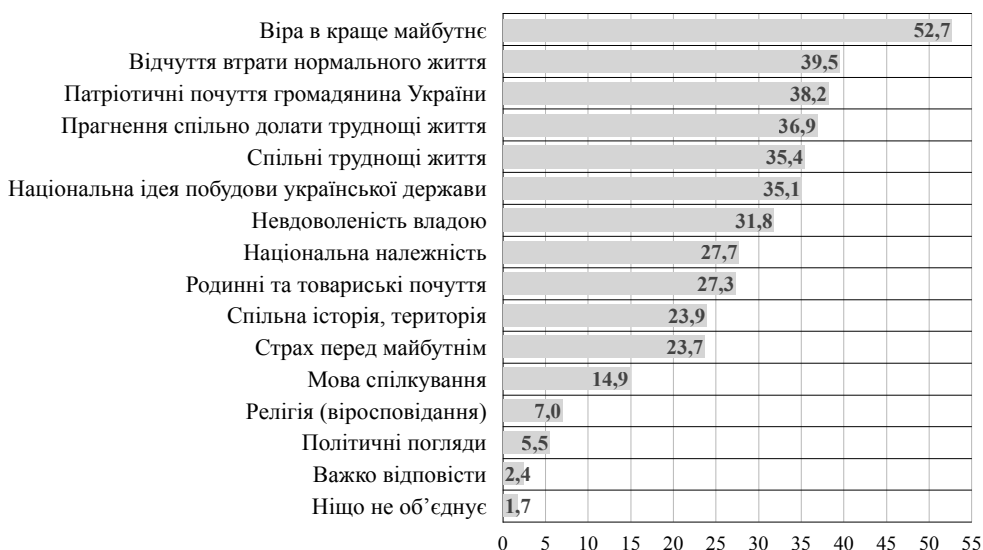
2. Прихильники телемарафону «Єдині новини» можуть бути вразливою до негативної пропаганди аудиторією. Це зумовлюється значною поширеністю серед них популістських установок, порівняно високим запитом на ангажовану інформацію та низкою об'єктивних характеристик (зокрема, освітою та доходами). Очевидно, що дотримання керівництвом та фахівцями професійних стандартів журналістської діяльності буде утримувати відповідну аудиторію від деструктивного сприйняття поточних подій та процесів. Одним з індикаторів успішності дотримання зазначених стандартів є порівняно

низькі показники соціально-політичної конфліктності прихильників телемарафону.

3. З огляду на повернення українського суспільства до стану суттєвого соціально-психологічного негативізму (з огляду на загальні установки щодо функціонування держави в усіх аудиторіях) телемарафон «Єдині новини» консолідує ту частину населення (дана гіпотеза потребує додаткових досліджень), яка має доволі високу впевненість у перемозі та позитивно ставиться до української влади.

Кейс № 4. Що об'єднує українців?

Поточний стан громадської думки. На запитання «На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?», у відповіді на яке можна було обрати довільну кількість відповідей, трохи більше половини респондентів зазначили віру в краще майбутнє (рис. 1.10). Цей чинник можна віднести до одного з психологічних ресурсів людини – оптимізму.



**Рисунок 1.10. Чинники об'єднання українців
з точки зору громадської думки, %**

Дійсно, абсолютній більшості необхідна мета і віра в її досяжність. Це не тільки спрямовує, а й продовжує об'єднувати українців.

Однак дуже важливими є й низка інших чинників. Відчуття втрати нормального життя підкреслює руйнівний вплив війни на життя суспільства, патріотичні почуття – важливість громадянської належності, спільні труднощі життя та прагнення їх спільно долати – актуальні тригери солідаризації, національна ідея – пошук універсальних смислів існування української держави.

Лише після цього іде невдоволення владою, яка в минулому замірі моніторингу (листопад 2021 року) посідала перше місце з показником у 32,3%. Порівняно слабшими виявляються орієнтація на національну належність (яка є вторинною щодо національної ідеї), родинні та товариські почуття (позбавлені соціетальної універсальності), спільна історія (створюється зараз) та територія, страх перед майбутнім (обернений та ослаблений еквівалент віри).

Нарешті, відверто слабкими в якості підстави для єднання є мова спілкування, релігія та політичні погляди. Можна припустити, що ця ситуація зумовлена спробами їх застосування з середини суспільства не для єднання між людьми, а для продукування відповідних конфліктів. Спинимось на них докладніше через їх важливість у полі публічної комунікації.

Очевидним є домінуючий статус української мови в українському суспільстві. Так, більше половини опитаних (55,5%) спілкуються вдома переважно українською. Наступною за розміром групою є ті, хто залежно від обставин спілкуються і українською, і російською (29,6%). Отже, менше 15% населення спілкуються вдома без застосування української. Тим не менше, дуже мало респондентів вважають мову тим, що об'єднує українців. Фактор релігії, який активно «педалюється» владою, є майже непомітним як чинник, що поєднує суспільство. Це при тому, що 28,5% усіх опитаних відносять себе до Православної Церкви України (митрополит Єпіфаній),

яка відверто підтримується владою та зі свого боку заявляє про статус церкви українського народу. Ще слабші позиції в політичних поглядів. Це цілком зрозуміло у світлі того, що лише 16,7% опитаних ствердно відповідають щодо існування в Україні політичних партій і рухів, яким можна довірити владу. Саме такі партії і рухи повинні поєднувати людей.

Напрямок і сила змін. Не менш важливо розуміти специфіку змін поглядів щодо чинників, які, на думку респондентів, об'єднують українців (рис. 1.11). Найбільший приріст демонструє національна ідея побудови української держави (з 9,6% до 35,1%). У трійку лідерів за зростанням також входять віра в краще майбутнє (з 30,8% до 52,7%) та патріотичні почуття громадянина (з 16,3% до 38,2%).

Показовою тут є різниця у прирості таких показників, як прагнення спільно долати труднощі життя та спільних труднощів життя як таких. Якщо перший фактор посилюється з 19,9% до 36,9%, то другий з 31,9% лише до 35,4%. Тобто в контексті



Рисунок 1.11. Зміни актуальності (порівняно з 2021 р.) чинників об'єднання українців з точки зору громадської думки, %

громадської думки мотиваційна частина солідаризації на базі спільних труднощів наздогнала її об'єктивні передумови.

Враховуючи ідеологічні суперечки довкола таких аспектів, як «правильне» розуміння історії та вибору мови спілкування, відповідні змінні є мінімальними. Особливо на тлі того, що фактор спільної історії і території й раніше був у нижній половині рейтингу, а мова ледь набирала 10%. Тобто навіть зі значним простором для зростання вони не продемонстрували відчутного посилення як платформи для об'єднання між членами суспільства.

Ще гірша ситуація фіксується для політичних поглядів та, особливо, релігії. І якщо перше може бути зумовлено об'єктивними обмеженнями політичного життя в умовах війни (важко об'єднуватися довкола політичних проєктів, які «стоять на паузі»), то друге демонструє провал державної політики у сфері релігійного життя. Останнє втратило більшу половину своїх, і без того незначних, рейтингів.

Основні теми об'єднання та їхня дієвість. Ієрархічний кластерний аналіз (метод Варда) дає змогу виокремити на основі перелічених чинників чотири більш загальні теми, на основі яких можливе об'єднання в середині суспільства: негативу, ідеології, ідентичності та патріотизму. Тема негативу об'єднує такі чинники, як відчуття втрати нормального життя, спільні труднощі життя, невдоволеність владою та страх перед майбутнім. Тема ідеології – мову спілкування, політичні погляди та релігію. Тема ідентичності – родинні та товариські почуття, національну належність, а також спільну історію і територію. Тема патріотизму – прагнення спільно долати труднощі життя, національну ідею побудови української держави та патріотичні почуття громадянина України.

Окремо від описаних тем стоїть чинник віри в краще майбутнє, який, як уже було зазначено, має скоріше психологічне забарвлення. Далі розглянуті лише чотири більш ширші теми. Їхню дієвість можна оцінити, проаналізувавши особливості зв'язків між актуальністю цих тем (визначалася як кількість разів, коли обиралися відповідні чинники) та іншими

важливими, в контексті проблеми об'єднання українців, проявами соціального життя. Зокрема, розглянемо такі аспекти, як пожертви на користь ЗСУ та солідаризацію.

Переказ власних коштів для Збройних Сил України. Найслабший зв'язок з грошовими жертвами на користь ЗСУ має тема негативу. У випадку теми ідеології цей зв'язок посилюється у півтора раза, теми ідентичності – втричі, а теми патріотизму – більш ніж у чотири рази. Якщо розглядати одночасний вплив актуальності цих тем на поведінку у вигляді таких жертв, то виявляється, що дієвими темами залишаються лише ідентичність і патріотизм. Так, серед респондентів, які жодного разу не обрали чинники, що належать до цих тем, 4 з 10 опитаних продовжують переказувати кошти на користь ЗСУ. А рівнями, на яких фіксується зростання поширеності серед респондентів жертв для ЗСУ є один, два, три та шість зазначених чинників єднання (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Зв'язок актуальності тем ідентичності та патріотизму
з рівнем жертв на користь ЗСУ**

<i>Кількість чинників єднання (ідентичність + патріотизм)</i>	<i>Розмір відповідної групи у вибірці, %</i>	<i>Поширеність осіб, які роблять пожертви для ЗСУ</i>
0	25,9	4 з 10
1	23,4	5 з 10
2	17,0	6 з 10
3	14,2	7 з 10
4	10,0	7 з 10
5	6,0	7 з 10
6	3,5	8 з 10

Солідаризація. У дослідженні солідаризація оцінювалася крізь призму низки індикаторів, серед яких у контексті тем об'єднання найбільш цікавими виявилися два: 1) хвилювання за майбутнє України; 2) відчуття єдності народу, незважаючи на всі існуючі у ньому конфлікти.

У цьому випадку вартими уваги залишаються дві теми єднання – негативу та патріотизму. При цьому вони діють протилежним чином: при посиленні актуальності теми негативу установки щодо солідаризації послаблюються, а при посиленні актуальності теми патріотизму – навпаки, посилюються. Це дає змогу побудувати спільний показник на основі цих двох тем як різницю між кількістю виборів чинників єднання, які належать до теми патріотизму, та кількістю виборів чинників єднання, які належать до теми негативу. Відповідно отриманий показник може приймати значення від –4 (респондент здійснив усі негативні вибори та жодного позитивного) до 3 (респондент здійснив усі позитивні вибори та жодного негативного).

Такий баланс між негативними та позитивними орієнтирами об'єднання позначається як на хвилюванні за майбутнє України, так і на відчутті єдності, незважаючи на існуючі соціальні суперечності. Для демонстрації змін у першому аспекті солідаризації використовуємо частку тих, хто не допускає жодного сумніву в тому, що майбутнє України йому не байдуже, для демонстрації другого – частку тих, хто не має жодних сумнівів у тому, що ми залишаємося єдиним народом, незважаючи на будь-які суперечності (табл. 1.2). З даних цієї таблиці

Таблиця 1.2

**Зв'язок балансу між темами патріотизму та негативу
з аспектами солідаризації**

<i>Різниця між темою патріотизму та негативу</i>	<i>Розмір відповідної групи у вибірці</i>	<i>Цілковита небайдужість до майбутнього країни</i>	<i>Цілковита упевненість в єдності народу</i>
–4	2,0	34,4	11,8
–3	6,0	45,0	25,3
–2	10,4	57,2	33,5
–1	20,6	68,9	34,3
0	28,2	71,0	43,5
1	21,4	78,3	53,9
2	8,4	82,6	58,0
3	3,0	82,1	67,5

ці, зокрема, можна зробити висновок про те, що небайдужість до майбутнього України є більш виразною, ніж упевненість у єдності народу. І якщо для першого аспекту солідаризації на позначці 0 абсолютна більшість демонструє бажане бачення ситуації, то для другого для цього потрібний позитивний баланс між темами патріотизму та негативу.

Висновки до кейсу № 4: об'єднання українців

1. Загалом, в умовах широкомасштабної війни, навіть через 2,5 року від її початку та незважаючи на значне зростання соціально-політичного негативізму, фіксується відчутне посилення потреби в єднанні. Цей висновок базується на порівнянні сукупної кількості виборів різноманітних чинників об'єднання, які були зроблені респондентами у 2021 та 2024 роках (300% проти 400%). І це при тому, що низка чинників стала менш поширеною порівняно з 2021 роком.

2. З точки зору величини зростання актуальності найважливішою темою об'єднання є патріотизм, що включає такі чинники, як національна ідея та патріотичні почуття. Ця тема потребує конструктивного змістового наповнення, що базується на універсалістських принципах побудови сучасної демократичної держави.

Враховуючи маргінальну позицію релігії, мови та політичних поглядів (тема ідеології) з точки зору їх об'єднального потенціалу, а тим більше – їх послаблення в умовах широкомасштабної війни, вони не можуть бути основою для наповнення смислів національного єднання. І якщо мова належить до інструментальної частини інституційного будівництва в публічній площині та вже має відповідний статус, то директивні ініціативи держави в сфері ідеології та релігії мають сумнівні перспективи.

Наші дослідження у перший рік війни показали, що найважливішими для населення соціетальними цінностями є безпека, сила, порядок, нормативність та рівність [Дембіцький, 2022: с. 95–96]. За коректного підходу з боку влади усі вони є універсальними, а отже, можуть бути використані. Очевидно,

що й решта соціетальних цінностей (свобода, стабільність, самостійність, розвиток, різноманіття та селективність) є важливими для побудови повноцінної концепції того, що можна назвати національною ідеєю. Звісно, не завадять нові результати дослідження цієї проблеми.

3. Підтримка позитивної уваги населення до теми патріотизму (в окремих випадках – також спільної або універсальної української ідентичності) сприятиме бажаній поведінковій активності у вигляді грошової допомоги ЗСУ. Навіть помірна увага особи до теми патріотизму може суттєво підвищити шанси того, що вона робитиме фінансові перекази.

Для підтримання ж солідарних поглядів на українське суспільство й державу принциповим є переважання позитивної повістки над негативною. Першочерговою групою впливу тут можуть бути ті, хто мінімально схиляється до негативу (розмір групи дорівнює 20,6%), а також ті, для кого негативна та позитивна повістка збалансовані (розмір групи дорівнює 28,2%). Більш релевантною темою при цьому є народна єдність попри протиріччя в середині суспільства, оскільки ситуація тут є гіршою.

4. Окремої уваги заслуговує тема негативу як окремого орієнтуру для об'єднання. Враховуючи особливості зв'язку з аспектами солідаризації, можна зробити висновок про її послаблюючий потенціал стосовно об'єднання. Звісно, негативні орієнтири об'єднання потенційно є каталізаторами революційних змін, через які українське суспільство вже кілька разів проходило. Але навряд чи вони можуть бути основою для планомірного національного будівництва в довгостроковій перспективі.

Кейс № 5. Зміни в поглядах на соціальні групи, які відіграють важливу роль в українському суспільстві

Динаміка змін. Відповідне запитання використовується в моніторингу від самого його початку. Спершу подивимося, які групи респонденти обирали як важливі у період з 1994 по 2021 рік. При цьому зосередимо увагу на 5 найважливіших, тобто тих групах, які респонденти називали найчастіше (рис. 1.12).

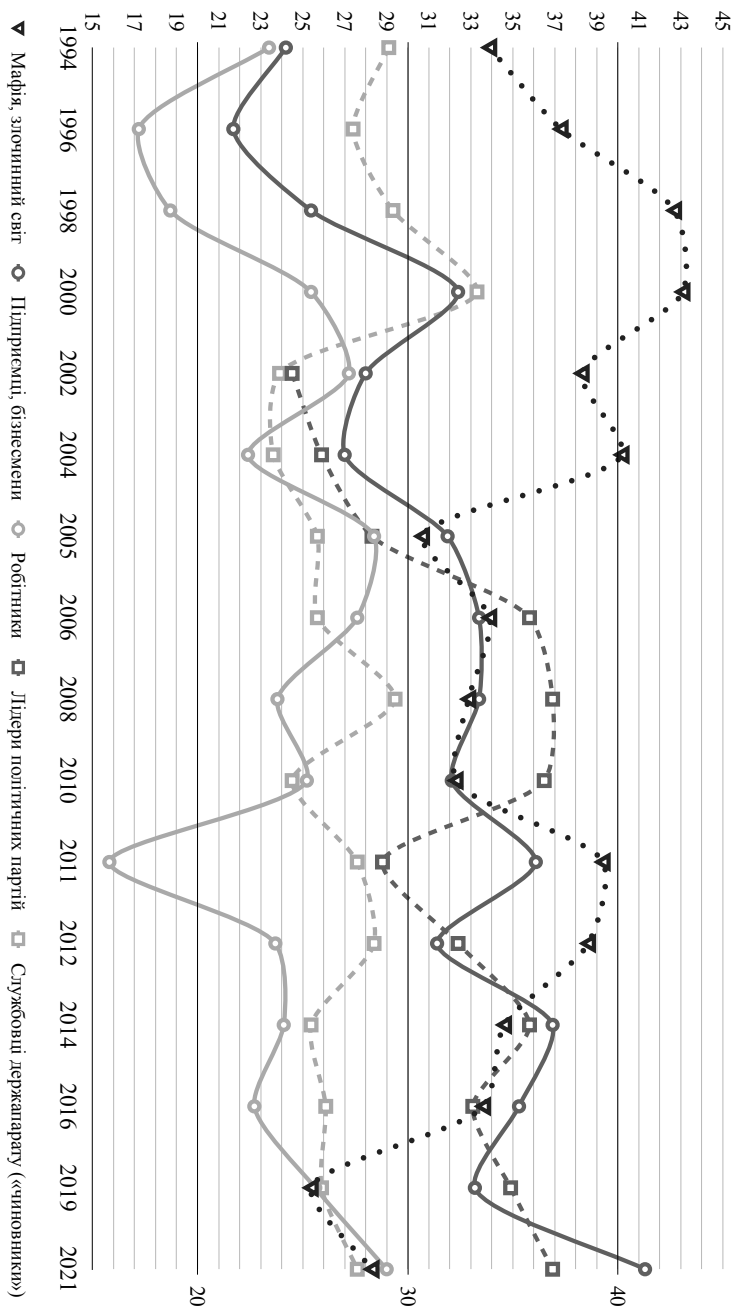


Рисунок 1.12. Соціальні групи, що відігравали значну роль у житті українського суспільства на думку респондентів (перша п'ятірка), 1994–2021, %

Про одну з цих груп (лідери політичних партій) почали запитувати з 2002 року. Тому графік має відповідний вигляд. Якщо додати решту варіантів (тобто менш важливі) до графіка, то його буде важко сприймати. Крім того, інші групи демонстрували доволі низькі значення.

Як можна побачити, за цей період найчастіше найвищу сходинку, за результатами опитування, посідала така соціальна група, як «мафія, злочинний світ» – загалом 8 разів. Особливо у перше десятиліття. Також мафія посідала найвищу позицію у громадській думці за часів влади В. Януковича, але, врешті-решт, втратила рейтинги, хоча й не «вилетіла» з першої п'ятірки.

Чотири та три рази на перше місце підіймалися відповідно «лідери політичних партій» та «підприємці, бізнесмени». Лідери політичних партій – у період еліт, які прийшли до влади в результаті Помаранчевої революції, а також у рік приходу до влади В. Зеленського. Підприємці та бізнесмени – починаючи з 2014 року, за винятком того самого 2019-го.

Менш важливими в першій п'ятірці виявилися службовці держaparату та робітники, особливо останні. Тричі робітники набирали менше 20% відповідей, тоді як інші учасники з першої п'ятірки нижче цієї межі не опускалися жодного разу.

Для цього періоду (тобто з 1994 по 2021 роки) характерною є стабільність входження зазначених соціальних груп до першої п'ятірки. Це привертає до себе особливу увагу з огляду на те, що він охоплює 28 років. Також за цей період, якщо дивитися на цей графік, можна зафіксувати послаблення важливості мафії, а також посилення важливості підприємців і лідерів політичних партій. Саме ці дві групи виглядали потенційними лідерами надалі. Але в 2024 році все суттєво змінилося.

З розглянутих п'яти соціальних груп у першій п'ятірці залишилися лише підприємці та робітники. А місце лідерів політичних партій, мафії та чиновників зайняли військові, селяни та інтелігенція (рис. 1.13). Найсильніший приріст, очікувано, відбувся в оцінках групи військових. Її показники потроху покращувалися з 2014 року, але сягнули лише 20% станом на

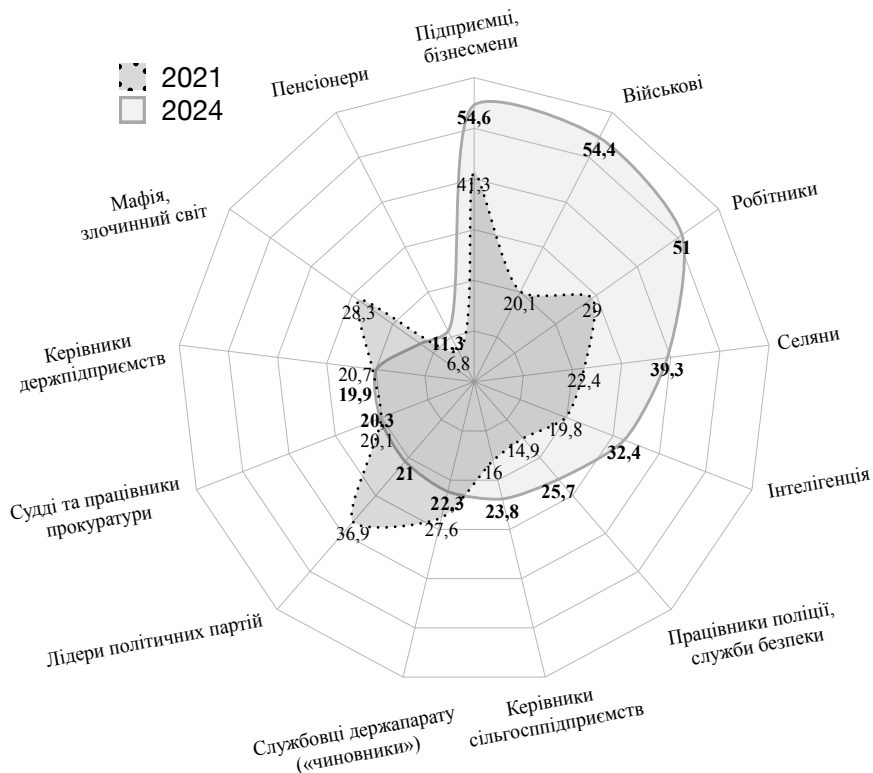


Рисунок 1.13. Динаміка змін у визначенні соціальних груп, що відіграють значну роль у житті українського суспільства: 2021 і 2024, %

2021 рік. У 2024 році вони фактично зрівнялися з підприємцями, позиції яких теж дещо покращилися: відмінності між ними не є статистично значущими. Понад 20% рейтингу додалися у робітників, дещо менше 20% – у селян, дещо більше 10% – в інтелігенції.

Найбільше погіршилися позиції лідерів політичних партій і мафії, яка взагалі посіла передостаннє місце. Менш важливи за мафію та злочинний світ, з точки зору громадської думки, виявилися тільки пенсіонери. Результати останніх, втім, навіть дещо покращилися.

Фактор загального фону громадської думки. Важливо також оцінити стабільність поточних рейтингів для різних груп, бо особливості змін за роки широкомасштабної війни нам не відомі. Для цього звернемося до показників оцінки функціонування держави, які були розглянуті вище (див. кейс № 1). Фактично ці оцінки характеризують загальний фон громадської думки, який на цьому етапі тяжіє до помірно негативного сприйняття навколишньої дійсності.

У контексті визначення соціальних груп, що відіграють важливу роль у житті суспільства, динаміка в оцінках функціонування держави показова тим, що, незважаючи на повернення до стану, який зіставний із соціально-політичним негативізмом напередодні вторгнення, рейтинги груп є зовсім іншими. З огляду на це можна припустити, що показники нових лідерів у рейтингу соціальних груп були ще вищими у 2022 і 2023 роках, оскільки загальний фон був більш сприятливим.

Також можемо більш предметно оцінити, яким потенційно є вплив загального фону громадської думки, або оцінок функціонування держави, на думку респондентів, про важливість різних соціальних груп. Для цього проаналізуємо графік, що містить кілька спеціальних показників (рис. 1.14). Крім основних показників (горизонтальна стовпчикова діаграма), що вказують відсоток респондентів, які у червні-липні 2024 року вважали ті чи ті соціальні групи важливими, стовпці можуть також супроводжуватися горизонтальною стрілкою, що починається вертикальним штрихом. Стрілкою показано чотири види інформації: 1) напрям зв'язку – прямий зв'язок спрямований наліво (він зворотний лише для мафії); 2) сила зв'язку, що можна зрозуміти з довжини стрілки; 3) відсоток респондентів, які вважають соціальну групу важливою, серед тих, хто оцінює функціонування держави виразно негативно – вказується власне самою стрілкою; 4) відсоток респондентів, які вважають соціальну групу важливою, серед тих, хто дає функціонуванню держави проміжні оцінки – вказується вертикаль-

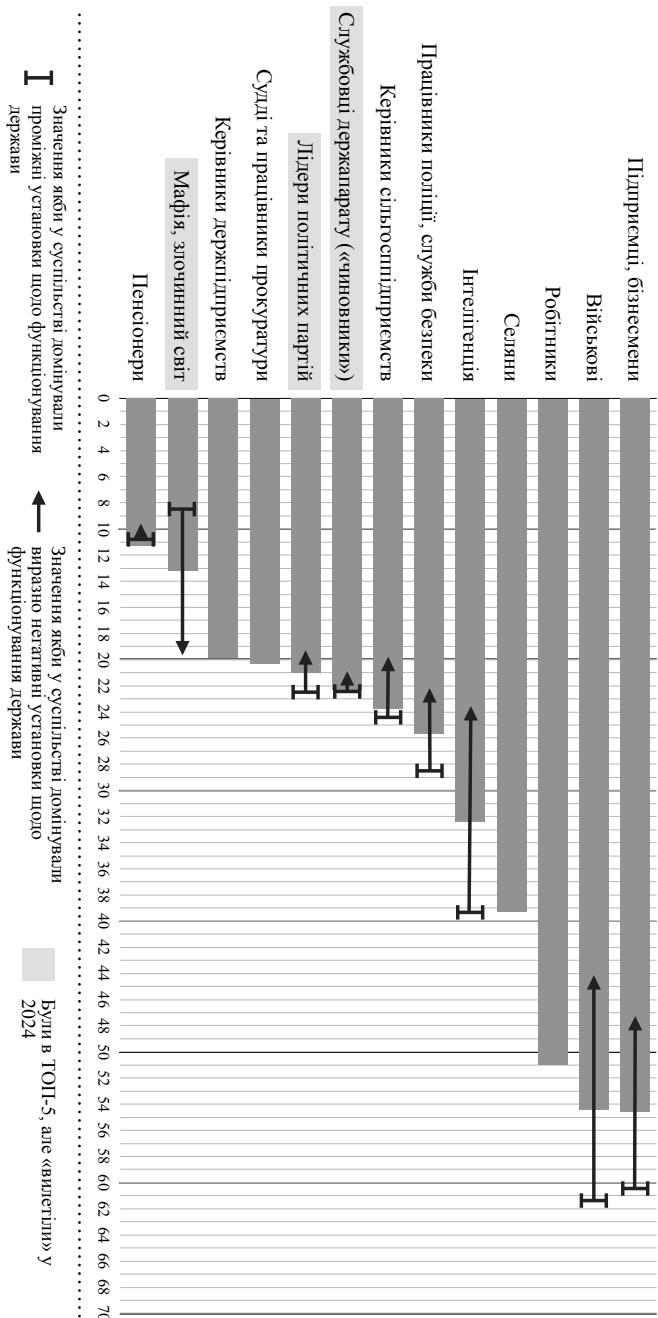


Рисунок 1.14. Вплив загальних установок щодо функціонування держави на думку про значну роль соціальної групи у житті українського суспільства, 2024, %

ним штрихом. Оскільки загальний фон у суспільстві зараз є помірно негативним, стрілка вказує потенційне значення, до якого будуть прямувати оцінки за більшого погіршення оцінок, а штрих, навпаки, – це певний горизонт покращення.

Також можна побачити, що для чотирьох груп, а саме – робітників, селян, суддів та керівників держпідприємств, додаткові показники не наведені. Це означає, що наразі загальний фон громадської думки не впливає на оцінку їх важливості у суспільстві. Також, незважаючи на наявність впливу, оцінки ще трьох соціальних груп можна вважати доволі стабільними: це службовці, лідери політичних партій та пенсіонери.

Оцінки важливості решти груп тією чи тією мірою залежать від загального фону громадської думки. Втім, якщо орієнтуватися як на позитивний горизонт, так і на найнегативніший сценарій, місця в рейтингу майже не зміняться. Чи правильний такий висновок, можна буде зрозуміти вже після проведення наступної хвилі моніторингу або за результатами інших досліджень, що будуть проведені за зіставною методологією.

Висновки до кейсу № 5: саморефлексія української нації

1. До 2021 року включно лідируючі позиції в суспільстві, якщо орієнтуватися на громадську думку, посідали групи, що пов'язані з розподілом багатства та/або влади у політичній, бізнесовій або кримінальній сферах. У певному розумінні значення групи можна назвати елітарним (політика, бізнес) або квазіелітарним (злочинний світ).

Зміни громадської думки, зумовлені широкомасштабною війною, привели до перевірки різних видів елітарності, і цю перевірку пройшла лише бізнес-спільнота. Відповідно перспективне запитання полягає в тому, чи «відіграють» лідери політичних партій та мафія свої позиції в умовах поствоєнного суспільства? Відповідь на це запитання, ймовірно, буде визначатися особливостями завершення війни.

2. Решта важливих груп у 2024 році, крім підприємців і бізнесменів, фактично представлена масовими прошарками сучасного українського суспільства – військовими, робітниками, селянами та інтелігенцією. Це вказує на усвідомлення пересічними громадянами своєї важливості для захисту та збереження власної країни. На жаль, це усвідомлення, скоріше, повною мірою не трансформувалося у відчуття суб'єктності українців. Зокрема, про це свідчать відповіді на запитання про те, хто повинен брати відповідальність за допомогу людям. Досі така відповідальність переважно покладається на державу (дод. 1.4).

Водночас усвідомлення власної важливості є вихідним пунктом для формування нових очікувань щодо акторів соціальних змін, а відтак і переосмислення власної ролі у впровадженні соціальних ініціатив.

Джерела

Дембіцький, С. (2022). Індивідуальні та соціальні цінності під час війни: актуальність, структура та вплив. *Національна безпека і оборона*, (3–4), 93–102.

Додатки

ДОДАТОК 1.1

Результати за окремими показниками шкали «GSR-5»

Таблиця 1

Динаміка установок щодо спроможності центральних органів
влади виконувати свої обов'язки, %

Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі? Центральні органи влади...	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
...майже не справляються зі своїми обов'язками	44,2	3,8	9,3	18,3	32,9
...частково справляються зі своїми обов'язками	40,3	39,3	46,5	58,9	42,8
...справляються майже зі всіма своїми обов'язками	5,2	53,7	41	20	7,3
Важко відповісти	10,3	3,1	3,2	2,7	16,9

Таблиця 2

Динаміка думок про майбутнє України, %

Що Ви думаєте про майбутнє України? Скоріше за все ситуація...	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
...буде погіршуватися	35	6,8	7,7	10,8	31,3
...не буде погіршуватися, але навряд чи покращиться	38	13,3	13,1	19,3	24,2
...буде покращуватися	13,2	76,1	76,2	66,1	24,7
Важко відповісти	13,8	3,7	3	3,9	19,8

Таблиця 3

Зміни уявлень про умови життя в Україні, 2021–2024, %

<i>Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?</i>	<i>Етап дослідження</i>				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Загалом погані	52,8	27,5	29,5	31,5	48,7
Загалом задовільні	34,4	59,3	60,3	62,1	38
Загалом гарні	4,2	8,8	7,5	3,7	3,6
Важко відповісти	8,7	4,3	2,7	2,6	9,8

Таблиця 4

**Співвідношення досягнень та невдач України
у 2021–2024 на думку респондентів, %**

<i>Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогодні?</i>	<i>Етап дослідження</i>				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Переважали невдачі	33,5	29,9	27,1	32	33,4
Невдачі і досягнення компенсували одне одного	42,6	43,8	46	47,6	36,4
Переважали досягнення	8,3	17,7	20,1	13	9,2
Важко відповісти	15,6	8,7	6,8	7,4	20,9

Таблиця 5

Динаміка задоволеності поточними подіями в країні, %

<i>Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?</i>	<i>Етап дослідження</i>				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Скоріше не задоволені	52,1	50,8	56,2	59,7	71,4
Наскільки задоволені, настільки і не задоволені	34,7	25,7	24,6	25,5	16,4
Скоріше задоволені	6,9	16,7	14	10,2	3
Важко відповісти	6,2	6,9	5,2	4,6	9,2

Результати за окремими показниками шкали «CI-WPA-5»

Таблиця 1

Наявні результати військового протистояння

<i>Як Ви оцінюєте для України результати її військового протистояння з Росією на даний момент?</i>	<i>Кількість відповідей, %</i>
Загалом погані	20,8
Загалом задовільні	28,2
Загалом хороші	14,2
Важко відповісти	36,8

Таблиця 2

Найближчий сценарій війни

<i>На Вашу думку, за яким сценарієм найімовірніше піде війна в Україні у найближчий рік?</i>	<i>Кількість відповідей, %</i>
Росія продовжить тиснути і поступово захоплювати українські території	17,6
Лінія розмежування між військами України та Росії майже не буде змінюватися	18,8
Україна перехопить ініціативу на полі бою та почне звільняти українські території	25,7
Важко відповісти	37,9

Таблиця 3

Потенціал держави та суспільства

<i>Як Ви оцінюєте актуальні можливості українського суспільства та держави у веденні війни?</i>	<i>Кількість відповідей, %</i>
Загалом погані	19,3
Загалом задовільні	29,5
Загалом хороші	9,6
Важко відповісти	41,6

Таблиця 4

Міжнародна ситуація

<i>На Вашу думку, наскільки сприятливою для України є зараз міжнародна ситуація з точки зору ведення війни?</i>	<i>Кількість відповідей, %</i>
Більшою мірою несприятливою	17,8
Сприятливою і несприятливою однаковою мірою	29,4
Більшою мірою сприятливою	17,2
Важко відповісти	35,5

Таблиця 5

Переможець

<i>Коли війна Росії проти України повністю завершиться, хто, на Вашу думку, опиниться у більш виграшному становищі?</i>	<i>Кількість відповідей, %</i>
Росія	7,0
Україна	36,1
Жодна з країн	23,1
Важко відповісти	33,8

**Поселенські, освітні та фінансові характеристики
аудиторій, які надають перевагу різним медіа**

Таблиця 1

Поселенські характеристики, %

<i>Яким ЗМІ Ви надаєте перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі?</i>	<i>Тип населеного пункту</i>			
	Обласний центр	Інше місто області	СМТ	Село
Телемарафон «Єдині новини»	26,8	26,6	15,3	31,2
Великі телеканали, що не входять до «Єдиних новин»: Прямий, 5 канал, Еспресо тощо	36,9	25,5	16,5	21,0
Великі новинні сайти: Українська права, Ліга, УНІАН, BBC Ukraine тощо	47,5	22,6	7,6	22,3
Великі YouTube-канали, що спеціалізуються на представленні думок експертів: наприклад, Фабрика новин або канали самих експертів (О. Жданова, Т. Березовця, Ю. Бутусова, В. Портникова та ін.)	45,8	24,4	9,6	20,1
Менші YouTube або Телеграм- канали, що подають незалежну аналітику актуальних подій	44,0	24,5	11,4	20,0
Інше	44,5	25,6	7,7	22,1

Таблиця 2

Освітні характеристики, %

Який найвищий рівень освіти Ви здобули?	Яким ЗМІ Ви надаєте перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі?					
	Телем-н «СН»	Інші канали	Вел. нов. сайти	Великі Y канали	Менші Y канали	Інше
Немає освіти (ніколи не ходив/ходила до школи)	0,7	0,4	0,0	0,0	0,1	0,0
Початкова освіта (1–4 класів середньої школи)	0,2	1,4	0,6	0,0	0,1	0,0
Неповна середня освіта (7–9 класів середньої школи)	2,9	2,6	0,8	3,4	2,2	2,6
Професійно-технічна (ПТУ, ФЗУ, ФЗО) без повної загальної середньої освіти	10,6	6,4	3,6	3,4	4,2	4,5
Повна загальна середня освіта (10–11 класів середньої школи)	11,2	6,5	8,5	8,8	9,3	6,5
Професійно-технічна (ПТУ, професійний ліцей тощо) з повною загальною середньою освітою	16,6	11,0	9,6	9,3	11,1	14,2
Фахова передвища / Неповна вища / Середня спеціальна освіта (технікум, училище, коледж) – молодший спеціаліст, молодший бакалавр	21,5	20,7	13,3	18,8	16,7	17,5
Базова вища освіта – бакалавр	6,0	6,2	13,4	6,9	11,8	12,5
Повна вища освіта – спеціаліст, магістр	30,0	42,9	49,0	46,8	42,8	40,6
Науковий ступінь (PhD/ кандидат наук, доктор наук)	0,3	1,9	1,2	2,6	1,6	1,6

Таблиця 3

Фінансові характеристики, %

<i>Яким ЗМІ Ви надаєте перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі?</i>	<i>Рівень фінансової депривації*</i>				
	Максимальний	Високий	Середній	Низький	Нульовий
Телемарафон «Єдині новини»	52,4	16,4	11,9	11,5	7,8
Великі телеканали, що не входять до «Єдиних новин»: Прямий, 5 канал, Еспресо тощо	52,8	8,1	16,7	11,9	10,5
Великі новинні сайти: Українська правда, Ліга, УНІАН, BBC Ukraine тощо	30,8	12,1	14,0	27,9	15,2
Великі YouTube-канали, що спеціалізуються на представленні думок експертів: наприклад, Фабрика новин або канали самих експертів (О. Жданова, Т. Березовця, Ю. Бутусова, В. Портникова та ін.)	35,3	17,6	13,1	18,3	15,7
Менші YouTube або Телеграм-канали, що подають незалежну аналітику актуальних подій	34,5	18,0	17,5	18,7	11,4
Інше	37,5	16,5	15,6	19,7	10,7

* Рівень фінансової депривації оцінювався як можливість/неможливість оплати низки благ без необхідності економії, запозичень або фінансової допомоги.

ДОДАТОК 1.4

Солідаризаційний індикатор суб'єктності

Таблиця 1

Як би Ви оцінили хто повинен брати відповідальність
за допомогу людям? %

<i>Варіант відповіді</i>	<i>Кількість відповідей</i>
1 – самі люди повинні брати більше відповідальності за допомогу одне одному	2,8
2	0,6
3	2,5
4	2,2
5	19,3
6	9,0
7	11,1
8	13,2
9	5,4
10 – держава повинна брати більше відповідальності за допомогу людям	34,0

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ СОЦІОЛОГІЇ ВІЙНИ: ВІД КЛАСИКИ ДО СУЧАСНОСТІ

Соціологія війни посідає унікальне місце на перетині наукових дисциплін, таких як військова історія, політична соціологія, політологія та міжнародні відносини. Хоча ці галузі традиційно зосереджуються на аналізі причин виникнення та завершення військових дій, соціологічний підхід дає змогу глибше зрозуміти культурні та соціальні наслідки війни, а також складну взаємодію між війною та суспільством. На відміну від політології та міжнародних відносин соціологія війни розглядає конфлікти через призму соціальних процесів і теорій, що відкриває нові перспективи для розуміння їхнього впливу на суспільство.

Зростання індустріалізації та націоналізму в Європі на рубежі XIX–XX століть зумовило підвищений інтерес до проблем війни та збройних конфліктів. Перша світова війна стала важливим каталізатором для розвитку соціології війни, коли інтелектуали почали активно аналізувати не лише причини конфліктів, а й їхній вплив на суспільні структури та взаємодії. Післявоєнний період був відзначений значним посиленням досліджень, спрямованих на розуміння соціальних наслідків військових протистоянь, включаючи економічні кризи, соціальні рухи та політичну нестабільність.

Друга світова війна значно розширила фокус соціології війни, включивши до предметів вивчення масове насилля, геноцид, військову пропаганду та моральні аспекти наслідків довготривалих військових конфліктів. Цей етап розвитку соціології був особливо важливим для вивчення фашизму, комунізму та впливу тоталітарних режимів на суспільство. Тематами досліджень стали міжнародна безпека, роль військових альянсів, таких як НАТО, а також нові форми конфліктів,

що виникли внаслідок деколонізації, ідеологічних, етнічних та релігійних чинників.

У сучасній соціології значну увагу приділяють тому, як війна вписується в контекст загальних моделей соціального насильства. З кінця XX століття соціологи аналізують вплив глобалізації, ролі медіа в сучасних війнах, нових форм протистояння, таких як тероризм, гібридні війни, кібератаки та міграційні кризи, що виникають унаслідок військових дій. Ці виклики вимагають нових підходів до вивчення впливу війни на суспільства.

Соціологи розглядають війну не лише як різновид конфлікту, а й як складне соціальне явище, що глибоко впливає на різні аспекти суспільства, дуже швидко змінюючи його природу. Змінюються не окремі інституції, а набуває трансформації саме суспільний договір між державою та громадянським суспільством, і залежно від ефективності цієї трансформації різняться процеси відновлення повоєнних суспільств. Дослідження соціології війни охоплює кілька ключових аспектів. Передусім аналізуються причини війни, наприклад, які саме політичні ідеології та динаміка влади сприяють виникненню конфліктів. Окрему увагу приділяють економічним інтересам, розподілу ресурсів та економічній нерівності, які можуть провокувати військові зіткнення. Важливим є також розуміння ролі культурних, етнічних і релігійних чинників, які можуть стати певним центром напруженості, що призведе до початку військових дій.

Війна є потужним каталізатором соціальних змін. Зокрема, вона стимулює інновації та технологічний розвиток, що спрямовані на досягнення максимальної ефективності у війні, але згодом знаходять застосування і в мирному житті. Війна значно трансформує культурні норми, цінності та національну ідентичність, формуючи нові соціальні реалії. Соціальні інституції також зазнають значного впливу війни. Засоби масової інформації відіграють ключову роль у формуванні громадської думки та наративів про війну. Післявоєнна реконструкція є ще одним важливим аспектом соціологічних

досліджень. Проблеми та численні виклики щодо адаптації, з якими стикаються ветерани під час реінтеграції у цивільне життя, перебувають у центрі уваги соціологів. Зусилля, спрямовані на побудову миру всередині суспільства, що пройшло через війну, є критично важливими для відновлення соціальної стабільності. Крім того, відбудова економіки, інфраструктури та соціальної сфери є ключовими для забезпечення сталого миру в післявоєнних суспільствах. Отже, соціологія війни надає комплексне розуміння війни як багатовимірного соціального феномену, що охоплює причини, впливи, наслідки та процеси відновлення після конфліктів.

Класичний період розвитку соціології війни

Наприкінці XIX – початку XX століть війна була осмислена як багатогранне соціальне явище. Вона розглядалася як прояв економічної конкуренції, національних ідеалів, біологічної боротьби та психологічних імпульсів. Це був час, коли інтелектуальні еліти намагалися пояснити причини виникнення війн через комплекс взаємопов'язаних соціальних, політичних і культурних чинників.

Сучасні дослідники часто критикують класиків соціології за нехтування вивченням війни та колективного насильства [Giddens, 1987; Joas, 2003]. Це, як вважається, пов'язано з впливом спадщини Просвітництва, яка підкреслювала універсальну раціональність, економічне зростання, науковий прогрес і мир як ключові характеристики сучасності [Tiryakian, 1999; Joas, 2003]. Війна і насильство розглядалися як атавістичні, ірраціональні явища, які мали зникнути з розвитком сучасного суспільства. Хоча ця критика має певні підстави, вона може бути надто суворою та однобічною. Насправді, зневажання тем війни та насильства в соціології більше пов'язане з домінуванням «антимілітаристської» соціальної теорії у другій половині XX століття. Негативне ставлення широкої громадськості до війни та насильства після Другої світової війни поділяли багато соціологів, що спричинило зміну дослід-

ницьких інтересів у дисципліні порівняно з періодом кінця XIX століття. Замість таких тем, як «расова боротьба», «груповий відбір через насильство», націоналізм, культурні та біологічні відмінності та війна, соціологи почали приділяти більше уваги питанням соціальної стратифікації, гендерної нерівності, добробуту, раціоналізації, секуляризації, урбанізації та нормативним системам. Популярність ідей розвитку і прогресу, характерні для середини XX століття, підштовхували соціологію в пацифістському напрямі. «Визнання «святої трійці» як канону класичної соціальної думки зумовлене їхньою релевантністю для розуміння викликів другої половини XX століття» [Maleševic, 2010: p. 18].

Важливо зазначити, що класична соціальна думка загалом не ігнорувала війни та насильство. «Наприкінці XIX – початку XX століття, у період становлення соціології, існувала значна «мілітаристська» традиція, яка мала суттєвий вплив на розвиток цієї дисципліни» [Maleševic, 2010: p. 17]. На ранньому етапі розвитку соціології вплив таких мислителів, як Людвіг Гумплович, Франц Оппенгеймер, Жорж Сорель, Георг Зіммеля, Лестера Ф. Уорд, був не меншим, ніж ідей Карла Маркса, Еміля Дюркгейма чи Макса Вебера.

Одним із яскравих представників цієї «мілітаристської» традиції був Людвіг Гумплович, австрійський соціолог та правознавець. Він був одним із найвпливовіших мислителів, які досліджували природу війни в контексті соціології. Гумплович вважав війну неминучою складовою суспільного розвитку [Gumplowicz, 1899]. На його думку, боротьба між групами та націями є природним процесом, який виникає через конфлікти інтересів, суперництво за ресурси та прагнення до панування. Нації та держави є соціальними організаціями, які борються за виживання і процвітання. Він порівнював боротьбу між групами людей із боротьбою за існування, яку описував Чарльз Дарвін у своїй еволюційній теорії. Гумплович вважав, що війни часто виникають через культурні та расові відмінності між народами. Ці відмінності створюють бар'єри взаєморозуміння і призводять до напруженості та конфліктів.

Він стверджував, що війна відіграє важливу роль у формуванні держав та соціальних структур. Через війни відбувається перерозподіл влади, зміцнення державного апарату та формування нових політичних еліт. Гумплович розглядав війну як рушійну силу історичного процесу, що прискорює зміни та розвиток суспільства. Війни, на його думку, призводять до еволюції суспільних структур та появи нових соціальних порядків. Гумплович критично ставився до пацифізму, вважаючи його ідеалістичною і нереалістичною концепцією. На його думку, прагнення до миру без урахування реальності конфліктів та інтересів є утопічним.

Франц Оппенгеймер, німецький соціолог, економіст і лікар, відомий своїми роботами про державу та суспільство, також запропонував теорію про війну та її роль у суспільстві. Однією з ключових ідей Ф. Оппенгеймера [Oppenheimer, 1909] є те, що держава виникла в результаті завоювання та підкорення однієї групи іншою та є інструментом експлуатації, створеним для захисту інтересів завойовників. Ф. Оппенгеймер стверджував, що війна є основним засобом створення та розширення держав. Завоювання нових територій і підкорення народів сприяли утворенню державних структур та централізації влади. За його теорією, війна і завоювання призводять до примусової інтеграції різних груп населення в єдину політичну одиницю, що, своєю чергою, сприяє розвитку економічних та соціальних зв'язків між ними. Ф. Оппенгеймер критикував державу за її експлуаторський характер. Він вважав, що держава використовує війну для збагачення правлячих еліт і пригноблення мас, перетворюючи суспільство на інструмент задоволення своїх інтересів.

Хоча Ф. Оппенгеймер визнавав неминучість війни в історичному контексті, він також підкреслював важливість пошуку альтернативних моделей соціальної організації, які б мінімізували насильство та експлуатацію. Він також говорив про можливість еволюції держави від експлуаторської до більш справедливої форми, яка б забезпечувала соціальну рівність та співпрацю між різними групами. Ф. Оппенгеймер, таким

чином, розглядав війну як фундаментальний чинник у створенні та функціюванні держави, водночас піддаючи критиці її експлуаторську сутність. Його роботи підкреслюють важливість розуміння історичних коренів держави та пошуку шляхів до більш справедливої соціальної організації.

Окрім Ф. Оппенгеймера, значний внесок у розуміння ролі війни та насильства в суспільному розвитку зробили й інші мислителі. Так, хоча Жоржа Сореля і Георга Зіммеля рідко пов'язують з однією науковою традицією, між їхніми поглядами на ці питання також можна знайти спільні риси. Незважаючи на їхні різні епістемологічні рамки, вони обидва інтерпретують насильство як соціальну та онтологічну необхідність. Поєднуючи аналітичне й нормативне, вони розглядають досвід війни та кровопролиття як потужні генератори індивідуального та колективного сенсу, а також як ініціаторів драматичних соціальних трансформацій. Незважаючи на те, що їхні вихідні позиції дуже різні, їхні думки багато в чому збігаються.

Для Ж. Сореля [Sorel, 1999] насильство є незамінним механізмом соціальних змін. Його увага зосереджена, зокрема, на пролетарському насильстві, яке він вважає центральним для повалення експлуаторської капіталістичної держави. Однак, на відміну від звичайного марксизму, Сорель пропонує волюнтаристичну та здебільшого ірраціональну модель революційних перетворень. На його думку, для такої радикальної зміни потрібні як ідеологічні, так і насильницькі засоби: політичний міф загального страйку та інтенсифікація класової боротьби.

Ж. Сорель розуміє ідею загального страйку як романтичний, вигаданий, але потужний символ, здатний викликати необхідні для трансформації суспільства дії. Хоча політичний міф забезпечує ідеологічний мотив і орієнтир, основним інструментом соціальних змін є класова війна. Він називає цей процес «героїчною агресивністю», яка нічим не відрізняється від звичайної війни: «Пролетарські акти насильства... є чистими й простими актами війни; вони мають цінність військових

маневрів і слугують для позначення розмежування класів» [Sorel, 1999: p. 105]. Мета полягає в тому, щоб посилити класові відмінності, поляризувати робітників і буржуазію, зробити очевидним, хто є ворогом, щоб зробити можливою успішну революцію. Міф загального страйку виступає як символ, що стимулює пролетарські дії, тоді як класова війна слугує основним інструментом соціальних змін. Ж. Сорель прагне посилити класові відмінності для успішної революції, трактуючи пролетарське насильство як форму війни.

Г. Зіммель висловлює схожий аргумент, але в ширшому контексті тотальної війни. Хоча у його ранніх працях конфлікт ідентифікувався як складова соціального порядку та як необхідний етап у трансформації групової динаміки, його пізніші роботи просувають цю точку зору набагато далі в контексті радикально змінених макроситуацій, таких як війна. Для Г. Зіммеля [Simmel, 1955] всі соціальні конфлікти мають деякі універсальні риси, оскільки вони діють як джерело інтеграції групи. Інтенсивна колективна поляризація підсилює межі між групами, вони зміцнюють лояльність і допомагають централізувати структуру групи. Проте війна є більше, ніж соціальний конфлікт.

На думку Зіммеля, війна є «абсолютною ситуацією», унікальною соціальною подією, яка кардинально змінює все суспільство та його основні цінності, принципи та практики. Пишучи під час Першої світової війни, Зіммель [Simmel, 1955: p. 20] зазначає: «Більшість із нас зараз живе в тому, що ми могли б назвати абсолютною ситуацією. Усі ситуації та обставини, в яких ми перебували в минулому, мали щось відносно в собі, роздуми про більше чи менше здавалися порядком денним. Жодна з цих речей зараз не є проблемою, оскільки ми стоїмо перед абсолютним рішенням. У нас більше немає кількісної дилеми щодо того, чи коли ми повинні пожертвувати чимось або піти на компроміс».

Війна кардинально змінює людський досвід і відтворює сенс життя поза повсякденною банальністю. З одного боку, війна означає кінець споживацької одержимості (що Зіммель

називав «хаосом душі»), поклоніння грошам і товарам заради них самих, а з іншого – вона діє як «об'єднуюча, спрощуюча та концентруюча сила», коли індивідуальне життя стає підпорядкованим вищій меті колективного самозбереження. Війна пропонує втечу від «циклічного повторення повсякденного життя», оскільки вона забезпечує «глибоко зворушливий екзистенційний досвід екстатичного відчуття безпеки, яке звільняє нашу особистість від обмежень і знову відкриває її для соціальних імпульсів» [Joas, 2003: p. 65]. Незважаючи на кровопролиття і вбивства, війна є тотальною подією, яка звільняє потенціали людини, оскільки вона створює «форму і засіб для тотального піднесення життя» [Watier, 1991: p. 231].

Подібно до Сореля, Зіммель бачив насильницький досвід війни як такий, що трансформує соціальні відносини і людську душу. Контекст війни сприймався як «наповнений великими можливостями», що підтверджує колективну солідарність і потенційно створює нових людей. Жертвуючи своїми життями, солдати підсилюють значення колективу, до якого вони належать. У цьому процесі моральна тканина суспільства оновлюється, і стає можливим новий соціальний порядок.

Як і Зіммель, який бачив війну як трансформуючий процес суспільства, Лестер Ворд звертав увагу на процеси соціальної еволюції. Проте, на відміну від Зіммеля, який акцентував на стихійних і емоційних змінах у суспільстві під час війни, Ворд вважав, що соціальна еволюція може бути результатом свідомого втручання та раціонального управління суспільними процесами. Він пропонував інші шляхи трансформацій – через освіту, політичні реформи та соціальні інституції.

Л. Ворд був одним із перших соціологів, хто активно розвивав ідею соціальної еволюції, наголошуючи на відмінності між природною еволюцією і соціальною. Він вважав, що соціальна еволюція відбувається не лише через природний добір, а й через свідоме втручання людини. На відміну від біологічного дарвінізму, Ворд вважав, що люди здатні свідомо контролювати свій соціальний розвиток через освіту, закони та соціальну політику.

У праці «Соціальні та біологічні боротьби» [Ward, 1907] Л. Ворд досліджує взаємодію між соціальними та біологічними силами в розвитку людини. Ворд розглядав війну як один із етапів у розвитку людського суспільства, особливо в контексті соціальної еволюції. Як і багато інших соціологів його часу, він розумів, що війни завжди були частиною історії людства й відігравали важливу роль у формуванні націй, структур влади та соціальної організації. Проте він не вважав війну «необхідною» частиною людського прогресу. Як прихильник прогресу та раціонального управління суспільством, Ворд критикував війну як примітивну і руйнівну силу. Він був противником соціального дарвінізму, який виправдовував війну як спосіб природного відбору в суспільстві. Для Ворда війна була не шляхом до еволюційного прогресу, а проявом суспільної регресії та варварства.

Ворд бачив зв'язок між війною та соціальною нерівністю. Він вважав, що війни часто виникають через прагнення одних соціальних груп експлуатувати інші. У цьому контексті його погляди перегукуються з критикою війни як механізму закріплення владної нерівності. Для нього вирішення проблем соціальної нерівності могло б суттєво зменшити можливість конфліктів. Оскільки Ворд вірив у роль держави як механізму свідомого соціального планування, він також вважав, що держава може й повинна відігравати активну роль у запобіганні війнам. Він був переконаний, що за допомогою освітніх і політичних реформ можна зменшити кількість конфліктів і створити стабільніше суспільство, яке буде більше орієнтоване на мир та соціальний прогрес.

Можна зробити висновок, що класична соціологія війни виникла в період великих світових конфліктів XIX – початку XX століть, зокрема Першої світової війни, і зосереджувалася на аналізі суспільних структур та розподілу економічних ресурсів, що впливали на ці конфлікти. Популярний у ті часи напрям соціального дарвінізму широко використовувався для обґрунтування війн між націями та расами. За аналогією з біологічною еволюцією війна розглядалася як природний

процес боротьби за виживання, де сильніші народи мали право підкоряти слабші. Теорії, що розвинулася під час та після Другої світової війни, вже намагалися врахувати складність процесів війни, що є результатом численних чинників, включаючи ідеології, ідентичності та вірування.

Дослідження війни та її наслідків для суспільства: вплив Другої світової війни

Під час Другої світової війни соціологи почали зосереджуватися на проблемах, пов'язаних із соціальною стабільністю, урбанізацією та адаптацією міських громад у воєнних умовах. Війна викликала нові соціальні та економічні проблеми, зокрема міграції населення, інтеграцію нових робочих сил у промислові центри та демографічні зміни. Тому дослідники почали вивчати соціальні структури та процеси, що підтримують суспільство під час криз. Наприклад, дослідники Чиказької школи брали участь у створенні урядових програм для вирішення соціальних проблем, які виникли через війну, включаючи програми для підтримки ветеранів, дослідження процесів реінтеграції після демобілізації та забезпечення зайнятості.

Представники Чиказької школи, зокрема Роберт Парк і його колеги, досліджували насильство як явище, що виникає в певних соціальних умовах, таких як міська бідність, соціальна нерівність, етнічна напруженість та маргіналізація. Концепція соціальної дезорганізації пояснює, як розпад соціальних норм і зв'язків у певних спільнотах може призводити до підвищеного рівня злочинності та насильства. За цією теорією, війна може бути наслідком руйнування соціальних структур і порядку. З іншого боку, Парк вважав, що війна може стати чинником, який посилює соціальну згуртованість через наявність спільного ворога або загрози.

Базуючись на роботі Р. Парка «Соціальна функція війни: спостереження та нотатки» [Park, 1941], стверджується, що війна – це не просто руйнівна подія, а й соціальний інститут, який існує протягом всієї історії. Вона слугує засобом органі-

зації та об'єднання суспільств, особливо в періоди конфліктів. Війна може створювати почуття єдності та соціальної згуртованості в суспільстві. Протистояння спільному ворогу призводить часто до об'єднання, члени суспільства відкладають внутрішні розбіжності, щоб зосередитися на спільній меті. Парк припускає, що війна може бути каталізатором соціальних змін. Вона часто прискорює технологічні та організаційні інновації, змінює соціальні ролі та впливає на динаміку влади в суспільстві. Наприклад, під час воєн жінки часто беруть на себе ролі, які традиційно виконували чоловіки.

У статті стверджується, що війна відіграла важливу роль у формуванні націй і держав. Війни часто ведуть до консолідації влади, встановлення кордонів та створення колективної національної ідентичності. Парк також розглядає моральні та етичні питання, пов'язані з війною. Хоча вчений визнає її жорстокість і нелюдяність, проте стверджує, що війна також вважається необхідним злом у прагненні до вищих соціальних і політичних цілей. У статті [Park, 1941] Р. Парк досліджує зв'язок між війною та людською природою, припускаючи, що конфлікт є фундаментальним аспектом людського суспільства. Війна, з цієї точки зору, є продовженням людських інстинктів до змагання та виживання. Парк підсумовує, підкреслюючи подвійний характер війни: хоча вона є силою руйнування, вона також відіграє конструктивну роль у формуванні суспільств. Наслідки війни не є суто негативними; вони також сприяють розвитку та еволюції людських цивілізацій.

Загалом, Парк досліджує війну як складне соціальне явище з руйнівними та конструктивними елементами, яке впливає на розвиток суспільств протягом історії. Війна також розглядалася у цього автора як чинник, що впливає на структуру міського простору, зокрема на міграцію, урбанізацію та зміни в демографії міст. Війни та військові конфлікти часто призводять до переміщення населення, що змінює соціальний та економічний ландшафт міських районів.

Інший, критичний підхід до вивчення війни розвивався в межах Франкфуртської школи, яка акцентувала увагу на

ролі ідеології, масової культури та комунікацій у формуванні уявлень про війну у суспільствах. Теоретики, такі як Макс Горькаймер і Теодор Адорно, досліджували, як війна використовується як інструмент соціального контролю та як вона впливає на культуру та свідомість мас. Вони розглядали війну як частину ширшого процесу домінування капіталізму та тоталітарних режимів. Макс Горькаймер і Теодор Адорно, два видатні представники Франкфуртської школи, досліджували наслідки Другої світової війни, у своїх ключових працях.

У «Діалектиці просвітництва» [Adorno, Horkheimer, 1944] Горькаймер і Адорно досліджують, як просвітництво, що мало на меті звільнити людство від страху і привести до панування розуму, призвело до нових форм поневолення та тоталітаризму. Вони стверджували, що західна раціональність, зосереджена на контролі природи та суспільства, трансформувалася в інструментальний розум, який став інструментом панування. Війна, з цієї точки зору, є крайнім проявом цієї логіки: держава, використовуючи раціональні методи організації та технології, мобілізує всі ресурси для насильства та підкорення. Тоталітарні режими, такі як фашизм і сталінізм, використовують війни як засіб контролю над населенням та зміцнення своєї влади. «Просвітницька віра в прогрес і раціональність, на думку авторів, парадоксальним чином сприяла появі тоталітарних ідеологій, які обґрунтовують війну як природний і необхідний засіб для досягнення своїх цілей» [Adorno, Horkheimer, 1944: p. 47]. Горькаймер і Адорно наголошують на тому, що війна сприяє дегуманізації не лише ворога, а й суспільства загалом. Люди перестають сприймати одне одного як індивідуумів з правами та цінностями, а натомість стають «функціями» або «ресурсами» для держави. Друга світова війна і технологічні досягнення, які уможливили масове знищення людей (як атомна бомба), стають прикладом того, як просвітницькі ідеали раціональності перетворюються на руйнівні сили.

Інша відома праця представників Франкфуртської школи – «Авторитарна особистість» [Adorno, Frenkel-Brunswick,

Levinson, Sanford, 1950] була написана під керівництвом Горґаймера й за участю Адорно, але насправді була зроблена колективом авторів. Основна теза дослідження полягає в тому, що існує тип особистості, схильний до підкорення авторитетам та демонстрації ворожості до інакодумців. Така особистість легко піддається пропаганді, яка виправдовує агресію та війну як необхідний засіб для забезпечення «порядку» або «чистоти нації». Війна стає інструментом для захисту цього світогляду, а ті, хто підтримує авторитарні режими, убачають у війні природне продовження боротьби проти ворогів держави.

Авторитарна особистість легко піддається впливу державної пропаганди, яка використовує страх і упередження, щоб виправдати насильство та війну. «Люди з високим рівнем авторитаризму схильні сліпо довіряти владі й відчувати неприязнь до тих, кого пропаганда зображує як ворогів. Це робить маси вразливими до маніпуляцій, що може сприяти легітимації військових дій» [Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950: 67].

Післявоєнний контекст показує, що авторитарні риси можуть не зникнути після закінчення війни. Навпаки, суспільство після війни може бути ще більш поляризованим і вразливим до авторитарних ідеологій, оскільки війна травмує суспільство й залишає відчуття ворожнечі та страху. Післявоєнний світ стикається з загрозою того, що авторитарні настрої продовжуватимуть проявлятися в політиці та суспільних відносинах, створюючи передумови для нових конфліктів.

Війни, зокрема Друга світова, є результатом діяльності тоталітарних режимів, які ґрунтуються на підтримці авторитарної свідомості. Фашистські та нацистські рухи, на думку авторів, використовували авторитарні риси в суспільстві для мобілізації населення на агресію проти інших народів. Війна для цих режимів була не лише зовнішнім конфліктом, а й способом зміцнити свою владу і контроль над власним народом через насильство та ідеологічну мобілізацію. Однією з головних загроз, на думку авторів, є можливість того, що навіть у демократіях авторитарні тенденції можуть призвести до но-

вих конфліктів і війн. Авторитарна особистість може існувати і в демократичних країнах.

У іншій роботі – «Мініморфози» [Adorno, 1951], що є збірником есеїв, Адорно аналізує вплив війни і тоталітарних режимів на повоєнне суспільство, досліджуючи глибокі культурні, соціальні та моральні зміни, що відбулися після Другої світової війни. Він підкреслює, що після Другої світової війни людство зіткнулося з кризою гуманності: норми моральності були зруйновані, а віра в людяність і прогрес зазнала серйозних ударів. Війна довела, що люди здатні на найжахливіші злочини, що ставить під сумнів базові моральні принципи, на яких будувалася західна цивілізація. Повоєнне суспільство намагається забути жахіття війни, але ця травма продовжує існувати на глибинному рівні. Пам'ять про війну стає незручною та витісняється, що створює загрозу повторення тих самих помилок у майбутньому.

Однак Адорно наголошує на необхідності збереження пам'яті про війну, щоб не допустити її повторення. Адорно застерігає, що повоєнне суспільство не навчилося на своїх помилках, і це створює передумови для можливого повторення війни. Під поверхневою стабільністю повоєнної Європи він бачить ті самі соціальні та психологічні механізми, які колись призвели до катастрофи: авторитаризм, конформізм, сліпа віра в технологічний прогрес. Війна може знову стати реальністю, якщо суспільство не усвідомить своєї відповідальності за збереження миру. У цьому контексті сучасна соціологія війни надає нові інструменти для розуміння того, як соціальні та психологічні механізми, подібні до тих, що призводили до минулих конфліктів, можуть змінюватися під впливом глобалізації та технологічного прогресу.

Сучасні теорії соціології війни

Сучасна соціологія війни охоплює широкий спектр ідей і підходів, розроблених соціологами останніх десятиліть. Ці ідеї відображають мінливий характер війни та пов'язану з нею складну соціальну динаміку. Сучасні соціологи досліджують,

як глобалізація змінила природу війни. Вони досліджують, як глобальні взаємозв'язки, транснаціональні мережі і розповсюдження технологій впливають на початок, ведення та наслідки воєн. Вони також досліджують роль недержавних акторів, таких як транснаціональні корпорації, міжнародні організації та глобальні соціальні рухи, у формуванні конфліктів.

Соціологи зосереджуються на тому, як колективні ідентичності, такі як етнічна належність, релігія, національність або стать, сприяють спалаху насильства та воєн. Вони аналізують, як групові ідентичності конструюються, мобілізуються та інструменталізуються під час конфліктів, а також процеси, через які ідентичності стають помітними тригерами насильства.

У другій половині ХХ століття значного розвитку набули теорії міжнародних відносин, що розглядали війну в контексті глобальної політики. Реалізм, неореалізм і конструктивізм стали ключовими напрямками у дослідженні війни. Реалісти, такі як Ганс Моргентау [Morgenthau, 1955], вважали війну неминучим результатом анархічної структури міжнародної системи. З іншого боку, конструктивісти, такі як Олександр Вендт [Wendt, 1999], наголошували на ролі соціальних конструкцій та ідентичностей у формуванні міжнародних конфліктів. У праці «Соціальна теорія міжнародних відносин» [Wendt, 1999] О. Вендта концепція війни аналізується через призму соціальної теорії, особливо зосереджуючись на конструктивістській перспективі. Вендт кидає виклик традиційним реалістичним і ліберальним поглядам на міжнародні відносини, наголошуючи на ролі соціальних структур та ідентичностей у формуванні поведінки держав та міжнародних результатів. Він стверджує, що міжнародна система – це не просто арена анархії, де держави діють виключно на основі матеріальних інтересів, а соціальний конструкт. Вендт припускає, що ідентичності та інтереси держав формуються через соціальні взаємодії та спільні переконання, що впливає на їхню поведінку, включно з підходом до війни.

На відміну від реалістичних поглядів, які трактують анархію як постійну умову, що веде до самодопомоги та боротьби

за владу, Вендт розглядає анархію як те, що держави соціально конструюють через свої взаємодії. Тож природа анархії та ймовірність війни можуть змінюватися залежно від спільних уявлень і колективних ідентичностей держав. Вендт підкреслює, що ідентичності держав і норми, які регулюють їхню поведінку, є ключовими для розуміння причин виникнення війн. Наприклад, якщо держави сприймають одна одну через антагоністичні або конкурентні ідентичності, це може збільшити ймовірність конфлікту. Навпаки, якщо держави поділяють спільні ідентичності та норми, це може зменшити ймовірність війни. Зосереджуючись на соціальних конструктах, а не лише на матеріальній силі, Вендт пропонує альтернативу детерміністичним поглядам реалізму. Він припускає, що війни не є неминучими наслідками анархічної системи, а залежать від того, як держави розуміють і взаємодіють одна з одною. Вендт також вказує, що зміна соціальних структур та ідентичностей, які лежать в основі міжнародних відносин, може привести до більш мирного світу. Завдяки формуванню спільних ідентичностей і кооперативних норм потенціал конфліктів і війн можна зменшити.

Отже, О. Вендт пропонує конструктивістський аналіз війни, наголошуючи на ролі соціальних конструкцій, ідентичностей і норм у формуванні поведінки держав та міжнародної системи. Ця перспектива кидає виклик традиційним реалістичним припущенням і пропонує підхід до розуміння того, як можна зменшити ймовірність війни через зміни в соціальній тканині міжнародних відносин.

Іншою темою дослідження сучасної соціології війни є аналіз зв'язків між модерністю та війною. Цікавою щодо цього є праця Ганса Йоаса «Війна і модерність» [Joas, 2003]. Йоас стверджує, що війна відіграла значну роль у формуванні сучасного суспільства. Замість того, щоб вважати війну відхиленням від норми, він пропонує бачити її як невід'ємний елемент розвитку сучасних держав, економік та соціальних інститутів. Однією з важливих ідей Йоаса є теза про те, що в умовах модерності насильство не зникло, але трансформува-

лося. Він критикує ідеї про те, що прогрес і розвиток цивілізації ведуть до зменшення насильства. Навпаки, модернізація часто супроводжувалася раціоналізацією насильства – тобто його систематизацією і бюрократизацією. Війни стали більш організованими і технологічно розвиненими, але не менш жорстокими.

У процесі модернізації війна втратила свій сакральний статус. У традиційних суспільствах війна часто сприймалася як релігійно або морально обґрунтована дія. У модерному світі вона почала розглядатися як явище, яке можна пояснити раціонально, через соціальні та політичні механізми. Однак це не означає, що насильство зникло – воно просто стало більш прагматичним і інструментальним.

Війна в часи модерності трансформувала соціальні структури, включаючи класові відносини, гендерні ролі та організацію праці. Йоас стверджує, що вимоги війни призвели до значних змін у цих сферах, таких як інтеграція жінок у робочу силу під час війни та розвиток держави загального добробуту для підтримки воєнних зусиль. Йоас розмірковує над етичними викликами, які ставить сучасна війна. Він ставить під сумнів, чи можуть принципи модерності, такі як права людини і демократія, бути сумісними з реаліями війни. З розвитком глобалізації війна також зазнала змін. Йоас вважає, що глобалізація трансформує природу конфліктів, роблячи їх більш розпорошеними і багатофакторними. Глобальні взаємозв'язки створюють нові форми війни, такі як тероризм або гібридні війни, в яких національні кордони більше не є визначальними факторами.

Сучасна дослідниця феномену війни Мері Калдор у праці «Нові та старі війни: організоване насильство в глобальну епоху» [Kaldor, 2001] аналізує сутність війни у глобалізованому світі, висуваючи кілька ключових ідей, які допомагають зрозуміти, як змінилися характер і динаміка сучасних конфліктів порівняно з традиційними війнами. Калдор пропонує концепцію «нових воєн», які відрізняються від «старих», класичних війн XX століття. Старі війни, такі як світові війни, були

міждержавними конфліктами, які велися регулярними арміями з чіткими фронтами, і мали мету знищення чи підкорення ворога.

Натомість «нові війни» в епоху глобалізації мають переважно внутрішньодержавний характер, але мають глобальні наслідки. Вони характеризуються розмитими межами між військовою, організованою злочинністю та політичним насильством, а також часто включають недержавних акторів (партизанські групи, воєнізовані формування, терористичні угруповання). «У «нових війнах» насильство часто спрямоване не на досягнення військових цілей, а на дестабілізацію суспільства, терор серед цивільного населення та знищення певних етнічних або релігійних груп» [Kaldor, 2002: p. 123].

Калдор підкреслює, що «нові війни» мають важливий економічний аспект. Вони фінансуються через незаконні економічні операції, такі як торгівля наркотиками, зброєю, людьми та інші види контрабанди. Це створює самодостатні війни, де конфлікти продовжуються завдяки вигодам, отримуваним з цих тіньових економічних операцій. Глобалізація лише полегшує ці процеси, оскільки відсутність жорстких кордонів сприяє потоку грошей і ресурсів.

Однією з ключових характеристик «нових воєн» є активна участь недержавних акторів, таких як воєнізовані формування, повстанські групи, міжнародні терористичні організації або навіть приватні військові компанії. Існує тенденція розмивання кордонів між громадянськими і військовими силами, завдяки цьому недержавні актори часто мають неофіційну, нелегітимну владу, але мають змогу суттєво впливати на хід військових дій.

Калдор стверджує, що глобалізація змінила не тільки способи ведення війни, а й створила нові типи конфліктів, у яких місцеві війни набувають глобального характеру. Місцеві конфлікти можуть мати глобальні наслідки, такі як потоки біженців, міжнародний тероризм, розповсюдження зброї та економічна нестабільність. Це пов'язує окремі війни з глобальними політичними та економічними процесами. Калдор вважає,

що активна роль громадянського суспільства є вирішальною у «нових війнах». Вона підкреслює важливість миротворчих ініціатив, соціальних рухів і неурядових організацій у протидії насильству та конфліктам. Саме на місцевому рівні громадські ініціативи можуть допомогти зупинити насильство і створити передумови для тривалого миру.

Висновки

Сучасна соціологія війни наголошує на динаміці влади та соціальній нерівності як на важливих факторах у розумінні конфліктів. Досліджується, як асиметрія влади між державами, регіонами та соціальними групами впливає на причини та результати воєн. Вони аналізують способи, якими геополітичні інтереси, розподіл ресурсів і глобальні структури влади формують динаміку сучасних війн. Історичні колоніальні відносини, постколоніальні структури влади та процеси деколонізації формують конфлікти та насильство в сьогоденні. Щодо цього сучасну війну можна розглядати як продовження колоніальної практики та досліджувати її вплив на постколоніальні суспільства. Соціологи аналізують, як технологічний розвиток впливає на динаміку влади між державами та недержавними акторами, а також наслідки для цивільного населення та характер самої війни.

Сучасні соціологи приділяють багато уваги взаємовпливу війни на повсякденне життя, як війни впливають на людей, сім'ї, громади та соціальні інститути на мікрорівні. Вивчаються соціальні та психологічні наслідки війни, переміщення, травми, соціальні дислокації та трансформації соціальних норм і цінностей. Окрім цього, увага соціологів все більше зосереджується на нових типах конфліктів, які поєднують традиційні й нетрадиційні форми боротьби.

Війна в Україні стала одним із яскравих прикладів гібридної війни, де поєднуються традиційні військові дії з інформаційними кампаніями, кібернападами, економічними санкціями та підтримкою сепаратистських рухів. Це підштовхнуло соціологів до глибшого вивчення гібридних воєн як нового

типу конфлікту, де традиційні поняття війни вимагають перегляду та розширення. Одним із важливих аспектів війни в Україні є активна інформаційна війна, яка включає пропаганду, дезінформацію та маніпуляцію суспільною думкою як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Це викликало інтерес соціологів до вивчення впливу медіа та цифрових технологій на ведення війни та формування громадської думки.

Війна в Україні спричинила масштабну гуманітарну кризу, включаючи переміщення мільйонів людей, руйнування інфраструктури та загострення соціальних проблем. Соціологи війни зосередили увагу на вивченні впливу таких криз на соціальні структури, психічне здоров'я, інтеграцію біженців та зміну демографічної ситуації. Конфлікт в Україні актуалізував питання національної ідентичності, патріотизму та соціальної згуртованості. Соціологи досліджують, як війна впливає на формування національної свідомості, підвищення рівня громадянської активності та зміцнення соціальних зв'язків у часи кризи.

Війна в Україні стала каталізатором для перегляду міжнародних відносин і системи безпеки в Європі та світі. Соціологи війни досліджують, як цей конфлікт впливає на глобальні альянси, структуру міжнародної безпеки, роль НАТО, ЄС та інших міжнародних організацій у реагуванні на військові загрози. Війна в Україні поставила на порядок денний багато питань щодо моральних і етичних аспектів війни, таких як законність військових дій, відповідальність за воєнні злочини, дотримання міжнародного гуманітарного права. Це сприяє розширенню соціологічного аналізу на теми справедливості у війні та післявоєнної відбудови.

Джерела

Adorno, Th. W. (1974) [1951] *Minima Moralia. Reflections on a Damaged Life*. Translated by E. F. N. Jephcott. L.: Verso.

Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., and Sanford, R. N. (1993) [1950]. *The Authoritarian Personality. Studies in Prejudice Series. Vol. 1*. New York City: Harper & Row and W. W. Norton & Company.

Adorno, Th. W., and Horkheimer, M. (2002) [1941]. *Dialectic of Enlightenment. Philosophical Fragments*. Edited by Gunzelin Schmid Noerr. Translated by Edmund Jephcott. Stanford: Stanford University press.

Giddens, A. (1987). *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity.

Gumplowicz, L. (1899). *The Outlines of Sociology*. Philadelphia, PA: American Academy of Political and Social Science.

Joas, H. (2003). *War and Modernity*. Cambridge: Polity.

Kaldor, M. (2001). *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. Cambridge: Polity.

Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.

Morgenthau H. J. (1955). *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York,

Oppenheimer, F. (1909). *The State: its History and Development Viewed Sociologically*. Translation by John M. Gitterman. New York: VANGUARD PRESS

Simmel, G. (1955). *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Glencoe, IL: Free Press.

Sorel, G. (1999). *Reflections on Violence*. Ed by Jeremy Jennings. Cambridge: Cambridge University Press.

Park, R. E. (1941). The Social Function of War Observations and Notes. In *American Journal of Sociology*, Vol. 46, No. 4: 551–570

Tiryakian, E. A. (1999). War: The Covered Side of Modernity, in *International Sociology* 14(4): 473–89.

Ward, L. F. (1907). Social and Biological Struggles, in *American Journal of Sociology* 13(3): 289–99.

Watier, P. (1991). The War Writings of Georg Simmel, in *Theory, Culture & Society* 8: 219–33.

Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Розділ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ НА ТРЕТІЙ РІК ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Війна як надзвичайне соціальне явище може суттєво впливати на політичну свідомість людей залежно від контексту, тривалості та інтенсивності конфлікту. Повномасштабна російсько-українська війна для українців є визвольною, тривалою та безпрецедентно інтенсивною з часів Другої світової війни. Наслідком такої події стали суттєві, навіть кардинальні, на перший погляд, зміни у ставленні до держави, власних політичних орієнтацій, ідентичностей та цінностей. Адже, попри обмеженість політичного життя, під час війни люди продовжують сповідувати або переглядати способи та моделі взаємодії з політичною системою своєї країни. Під впливом різного роду подразників – інформаційних, соціальних чи природних, які, особливо під час війни, радикально змінюють життєдіяльність і світосприйняття людини, політичні настрої чи орієнтації можуть суттєво змінитися, однак зменшення впливу цих чинників відіб'ється на їхньому поширенні. Зазвичай різке зростання певних політичних настроїв, яке відбулося з початком війни, після її завершення чи навіть суттєвого зниження інтенсивності бойових дій може повернутися до довоєнних показників. Третій рік війни вже може показати, які зміни були тимчасовими, а які дійсно виявилися усталеними та навіть невідворотними.

Сприйняття демократії в суспільстві, що веде визвольну війну

Українське суспільство з його традиціями стихійного подолання проявів авторитаризму в період демократичного транзиту постало перед новим викликом ведення визвольної

війни та вимушеного обмеження повноцінного та звичного політичного життя з плюралізмом масмедіа і конкуренцією в електоральній площині.

З одного боку, травматичні наслідки війни можуть викликати в громадян почуття образи, розчарування та відповідно недовіри до демократичних принципів і водночас підтримки авторитаризму та зростання соціальної нетерпимості. Особливо це може проявитися у разі очевидних невдач ведення війни та браку перспектив майбутнього функціонування політичної та економічної систем, коли після війни зменшується залученість громадян у демократичні процеси. З іншого боку, війна може сприяти мобілізаційному ефекту об'єднання громадян навколо спільної цілі захисту країни, що суттєво підвищує підтримку державних інститутів, включаючи демократію як засіб збереження національної безпеки, особливо якщо уряд успішно керує веденням війни. Через те, що представники усіх соціальних верств зазнають спільних труднощів і жертв, виникає відчуття національної єдності, сприяючи вірі в те, що демократія представляє колективну волю усього народу.

Саме через мобілізаційний ефект як одразу після повномасштабного вторгнення, так і впродовж наступних років великої війни, у низці загальнонаціональних опитувань було зафіксовано суттєве зростання підтримки українцями демократії та демократичного устрою. Все це відбувалося на тлі масового «згуртування навколо прапора», зростання національної гордості, довіри до державних інститутів і громадянської активності. Власне, цей феномен був пояснений як причинно-наслідковий процес підтримки демократії в Україні, що виникає у результаті комбінованої мобілізації двох вимірів соціальної ідентичності: внутрішнього виміру (громадянська національна ідентичність) і геополітичного виміру (виразність зовнішніх авторитарних загроз для нації) [Alexseev, Dembitskyi, 2024].

Дані обстежень на третій рік повномасштабної війни дають змогу побачити, як змінювалася політична свідомість україн-

ців. Показник, який застосовується Фондом «Демократичні ініціативи» та Центром Разумкова, уможливило виявити преференції громадян щодо бажаного державного устрою до і впродовж війни (табл. 3.1). Результати опитувань свідчать про суттєве зростання підтримки демократичного устрою та зниження підтримки авторитаризму й невизначеної позиції після початку російсько-української війни. Водночас помітно, що після максимального зростання підтримки демократії у 2023 році на третій рік війни ця частка дещо зменшилася і повернулася до позначок, які мали місце у 2022 році.

Таблиця 3.1

Динаміка* відповідей громадян України на запитання
«З яким із наведених нижче суджень Ви більш згодні?», %

Судження щодо державного устрою	2021	2022	2023	2024
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	54,0	63,9	73,1	61,2
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	19,6	13,8	9,5	14,8
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	16,7	13,1	8,8	12,5
Важко відповісти	9,7	9,2	8,6	11,5
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

* Липень–серпень 2021 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова (N=2019). Серпень 2022 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова (N=2024). Травень 2023 р. – опитування Центру Разумкова (N=2020). Червень 2024 р. – опитування Центру Разумкова (N=2016).

Подібний показник віднедавна застосовується й у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. Порівняно з 2021 роком на третій рік війни було зафіксовано суттєве зростання підтримки українцями демократичного устрою (табл. 3.2). Відповідно відчутно зменшилася підтримка як авторитарного врядування, так і індиферентного ставлення.

Таблиця 3.2

Динаміка відповідей населення України на запитання
«З яким із таких тверджень Ви найбільше погоджуєтеся?», %

	2021	2024
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	54,2	73,1
Для таких, як я, неважливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	28,4	3,6
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	17,3	8,1
Важко відповісти	–	15,2
Загалом	100,0	100,0

Примітка. У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України за 2021 рік цей показник не містив варіанта відповіді «Важко сказати».

Однак, попри переважаючу підтримку українцями демократичного устрою, слід також враховувати феномен «соціально прийнятної відповіді» респондентів. Тобто під впливом масмедіа респонденти можуть схилитися до вибору соціально бажаного, нормативно схваленого політичного устрою, оскільки впродовж років поняття «демократичний» та «авторитарний» набуло чітких позитивних і негативних конотацій у публічному дискурсі.

Щоб уникнути такого впливу на відповіді респондентів у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України передбачено показник, який відображає авторитарні установки, не акцентуючи напряму на поняттях демократії чи авторитаризму (табл. 3.3).

Динаміка відповідей на це запитання свідчить, що рівень декларативної авторитарності масової свідомості у 1990-х роках ще не сягав половини населення і був збалансований за рахунок тих, хто не визначився. А вже починаючи із середини 2000-х років, кількість «авторитаристів» зросла до майже двох третин населення. Це була реакція суспільства на тривалий посткомуністичний транзит на тлі безпорадного плюралізму та очікування певного «впорядкування». І лише напередодні широкомасштабного вторгнення ця частка дещо знизилася.

Таблиця 3.3

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть
зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»

	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010 ⁸	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021	2024
Не згоден	17,0	17,2	14,5	21,4	18,7	20,8	19,6	20,6	16,0	23,1	24,4	16,8	23,2	23,4	23,5	28,9
Не знаю	41,7	40,8	36,1	19,8	15,6	16,7	16,8	17,8	20,7	15,3	13,1	18,9	18,7	20,4	19,1	15,7
Згоден	40,5	42,0	49,3	58,7	65,7	62,4	63,5	61,2	63,0	58,5	62,5	63,9	58,2	56,0	56,9	55,4
Не відповіли	0,8	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	0,3	3,1	0,0	0,4	0,0	0,2	0,4	0,0
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Попри триваючу війну суттєвих змін не відбулося: авторитарні настрої залишаються визначальними, хоча й простежується певне зростання частки незгодних з цим твердженням.

Результати 2024 року показали, що незгода з авторитаристським твердженням збільшується зі зниженням рівня матеріальної депривації, зростанням рівня освіти та розміру населеного пункту. Відповідно підтримку авторитарного принципу врядування слід очікувати серед тих, хто зазнав матеріальної депривації, має низький рівень освіти та проживає у сільській місцевості. Крім цього, авторитарні настрої більше поширені серед тих, хто негативно оцінює як результати військового протистояння з Росією на цей час для України, так і актуальні можливості українського суспільства та держави у веденні війни.

Ці, на перший погляд, суперечливі результати вказують на існування феномену амбівалентного схвалення протилежних взаємовиключних за змістом умов державного врядування, коли вагома частка населення водночас схвалює демократичні та авторитарні принципи. Зокрема, лише третина з тих, хто вважає демократію найкращим політичним устроєм, не погодилася з авторитаристським твердженням, натомість більше половини погодилися (табл. 3.4). Очікувано, що серед прихильників авторитарного уряду виявилася абсолютна більшість прихильників авторитаристського твердження.

Таблиця 3.4

Розподіл українців за їхніми політичними перевагами щодо ставлення до авторитаристського твердження, %

З яким із таких тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			Загалом
	Не згоден	Не знаю	Згоден	
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	33,3	13,4	53,4	100,0
Для таких, як я, неважливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	25,0	15,5	59,5	100,0
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	13,9	13,0	73,2	100,0
Важко відповісти	16,7	28,6	54,7	100,0

Дещо інші розподіли спостерігаються щодо переваг громадян, коли їх запитують про вибір між демократичними та авторитарними принципами врядування, водночас не позначаючи напряду їх цими поняттями. Для порівняння динаміки було взято результати загальнонаціонального опитування, яке було проведене Інститутом соціології НАН України у 2021 році. У ньому також застосовувалась подібна методика, в якій дещо відрізняється формулювання варіанта відповіді, що змальовує доцільність авторитарної моделі державного врядування (табл. 3.5). В опитуванні, яке було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року, це формулювання має дещо скорочений вигляд, однак у цілому відтворює попередній зміст, тому цілком коректно порівнювати ці результати.

Отже, якщо простежити трирічну динаміку, то помітно зросла підтримка варіанта, який змальовує перевагу ключових демократичних інститутів (електоральний принцип формування влади, верховенство права, незалежний суд).

Таблиця 3.5

Динаміка відповідей населення України на запитання
«З яким із тверджень щодо засобів наведення порядку в Україні
Ви особисто погоджуєтесь?», %

Варіанти відповідей	2021*	2024
Лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок	34,1	42,2
Потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки»	20,1	22,8
Потрібно тимчасово обмежити політичні права та свободи громадян – всю відповідальність повинен взяти сильний лідер і його політична сила	22,2	–
Усю владу та відповідальність повинен взяти сильний політичний лідер і його політична сила	–	19,2
Важко відповісти	23,7	15,8
Загалом	100,0	100,0

* 2021 р. – загальнонаціональне опитування «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні», проведене Інститутом соціології НАН України (N=2000).

Водночас потрібно зважати на те, що частки тих, хто підтримує авторитарне врядування чи «змішаний» варіант, суттєво не змінилися. Очевидно, що зростання підтримки ключових демократичних принципів врядування відбулося за рахунок невизначених. Так чи інакше, увиразненість альтернатив відповідей дала змогу респондентам вибрати найбільш привабливий спосіб наведення порядку в Україні, і, зрештою, можна констатувати, що частка тих, хто надав перевагу демократичним засобам, є у цілому рівнозначною сумі часток тих, хто орієнтувався на авторитарні засоби або ж на поєднання демократичних і авторитарних засобів.

Двовимірний аналіз соціально-демографічних характеристик респондентів за їхніми перевагами щодо засобів наведення порядку в Україні показав, що ймовірність вибору демократичних засобів збільшується зі зростанням рівня освіти, рівня матеріального становища родини та проживання у місті (табл. 3.6). Дещо менша відданість демократичним засобам спостерігалася серед респондентів старших вікових категорій.

Таблиця 3.6

Соціально-демографічні характеристики респондентів за їхніми перевагами щодо засобів наведення порядку в Україні, березень 2024, %

Соціально-демографічні характеристики	Засоби наведення порядку в Україні				Загалом
	Демократичні	Поєднання демократичних та авторитарних	Авторитарні	Важко відповісти	
Стать					
Чоловіки	42,6	23,4	19,5	14,5	100,0
Жінки	41,9	22,3	18,9	16,8	100,0
Вікові групи					
18–29 років	43,8	19,3	18,3	18,6	100,0
30–39 років	43,9	20,1	19,9	16,0	100,0
40–49 років	46,8	22,4	16,5	14,3	100,0
50–59 років	38,9	28,7	17,7	14,7	100,0
60 років і старші	39,3	23,3	21,8	15,6	100,0
Освіта					
Неповна та загальна середня	35,0	21,8	23,3	19,9	100,0
Середня спеціальна	42,0	23,2	17,8	17,0	100,0
Вища або незакінчена вища	46,6	22,7	18,6	12,1	100,0
Фінансове становище сім'ї*					
Вкрай бідні	35,7	15,4	26,2	22,6	100,0
Бідні	39,6	24,6	20,2	15,6	100,0
Умовно забезпечені	46,4	24,2	16,4	13,0	100,0
Забезпечені	45,4	19,7	18,4	16,4	100,0
Тип населеного пункту					
Місто	45,0	21,5	18,5	15,0	100,0
Село	36,9	25,3	20,6	17,2	100,0
Макрорегіони*					
Захід	42,2	24,8	17,5	15,5	100,0
Центр	47,0	20,7	17,0	15,4	100,0
Південь	41,0	21,2	25,5	12,2	100,0
Схід	31,3	26,2	22,3	20,2	100,0
Рідна мова					
Українська	43,5	22,0	19,0	15,5	100,0
Російська	28,7	33,3	22,7	15,3	100,0

Продовження таблиці 3.6

Соціально-демографічні характеристики	Засоби наведення порядку в Україні				Загалом
	Демократичні	Поєднання демократичних та авторитарних	Авторитарні	Важко відповісти	
Мова спілкування вдома					
Українською	42,0	22,5	19,6	15,9	100,0
Російською	36,4	24,5	21,6	17,5	100,0
Однаковою мірою українською і російською	47,8	22,2	16,5	13,5	100,0

*Макрорегіони проживання респондентів на момент опитування: *Захід* (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); *Центр* (Вінницька, Житомирська, Київська та м. Київ, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); *Південь* (Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області); *Схід* (Дніпропетровська, Харківська області).

Ймовірність підтримки авторитарних засобів наведення порядку зростає серед зубожілих верств населення. Також важливими чинниками вибору демократичних засобів наведення порядку є регіональна та мовна належності. Зокрема, демократію більш схильні підтримувати у Західному, Центральному та Південному макрорегіонах, ніж у Східному макрорегіоні. Простежуються чіткі відмінності за етномовною ідентичністю, коли люди, які вказали рідною українську мову, більш схильні підтримувати демократичні методи, ніж ті, хто вказав рідною мовою російську. Примітно, що за мовною поведінкою у сім'ї зафіксовано не такі різкі відмінності. До того ж найбільше продемократично налаштованих виявилось серед двомовних громадян. Втім, слід зазначити, що люди з російськомовною практикою не є більш схильними підтримати авторитарні методи наведення порядку: насправді вони вирізняються більшою підтримкою поєднання демократичних та авторитарних методів.

Отже, суттєві зміни щодо підтримки українцями демократії, які відбулися з початку широкомасштабного вторгнення, стосуються лише тих декларативних політичних настроїв, які мають очевидне нормативне схвалення. Причину їхнього зростання слід шукати у сплеску національного піднесення та потребі українців у позитивній саморепрезентації, підживлюваних феноменом «згуртування навколо прапора». Натомість показники, які мають не такі очевидні нормативні навантаження, а більше відображають ціннісні елементи політичної свідомості, засвідчили мінімальні зміни під впливом великої війни. Більше того, тут, як і в «довоєнні» роки, простежуються ті відмінності, які стосуються регіональних чи етнолінгвістичних розмежувань.

Популістські орієнтації українців в період воєнного стану

Популістські орієнтації живляться надією людей, що там, де провалилися усталені партії та еліти, слід покладатися на простих і «незаплямованих» політиків із «народу». Підтримка популістських ідей проявляється тоді, коли громадяни поділяють антиелітарні погляди, мають маніхейський, безкомпромісний світогляд щодо політичних процесів та вірять у необмежений народний суверенітет на відміну від плюралістичних процедур представницької демократії.

Емпіричне з'ясування рівня підтримки популістських ідей та їхніх детермінант у суспільстві, що воює, було здійснене у 2024 році шляхом застосування методики вимірювання популістських орієнтацій у двох всеукраїнських опитуваннях, які виконувалися різними соціологічними службами із застосуванням різних методологій опитування.

Зокрема, спочатку це було всеукраїнське опитування (омнібус), що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року методом face-to-face (N=2020). Згодом методика вимірювання популістських орієнтацій була застосована в моніторинговому опитуванні

Інституту соціології НАН України, яке проводилося з 27 червня по 6 липня 2024 року методом CATI=>CAWI на замовлення USAID (N=4101). Методика вимірювання популістських орієнтацій була зосереджена на трьох головних рисах популізму: суверенітеті народу, його протистоянні політичній еліті та маніхейському поділі між «добром» і «злом» у політиці (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Елементи вимірювання популістських орієнтацій, 2024

	Формулювання популістського твердження	Популістський вимір
1	Народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні слідувати тільки волі народу	Народоцентризм (віра у народний суверенітет)
2	Часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів	Народоцентризм (віра у народний суверенітет)
3	Нашою країною повинні керувати люди з народу, а не представники правлячої еліти	Антиелітизм (протиставлення еліті)
4	Я хотів би, щоб мене у політиці представляв пересічний громадянин, а не досвідчений політик	Антиелітизм (протиставлення еліті)
5	Компроміс у політиці – це насправді торгівля власними принципами	Маніхейський світогляд щодо «добра» і «зла»
6	У політиці важливішим є результат, навіть якщо він отриманий з порушенням законодавства	Маніхейський світогляд щодо «добра» і «зла»
7	Політичні розбіжності між елітою та народом більші, ніж розбіжності серед самого народу	Антиелітизм (протиставлення еліті)

Отже, відтворення методики, подібної до тієї, яку було застосовано у 2023 році, загалом показало близькі результати (табл. 3.8). Результати обох опитувань 2024 року у цілому відтворили тенденції, які були зафіксовані в опитуванні, проводилося компанією КМІС на замовлення Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у липні 2023 року (докл. див. [Резнік, 2024]). Як і 2023 року, більшість українців погод-

Таблиця 3.8
Відповіді населення України на запитання «Оцініть, наскільки Ви згодні чи не згодні з такими твердженнями:..., 2024, %

	Фонд «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова, березень 2024 (N=2020)						Інститут соціології НАН України, червень-липень 2024 (N=4101)					
	Зовсім не згоден	Скоріше не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Скоріше згоден	Цілком згоден	Середній бал	Зовсім не згоден	Скоріше не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Скоріше згоден	Цілком згоден	Середній бал
<i>Політиські твердження</i>	4,8	15,4	28,3	33,3	18,2	3,45	5,4	17,8	18,8	31,3	26,7	3,56
	4,5	16,1	31,4	33,4	14,7	3,38	7,0	18,9	18,7	34,7	20,6	3,43
	3,3	15,6	37,9	28,4	14,8	3,36	5,4	14,0	20,1	31,3	29,2	3,65
	8,5	23,8	36,8	20,9	10,1	3,00	18,5	26,9	23,2	20,2	11,2	2,79
	18,5	26,2	31,8	16,6	7,0	2,68	39,3	25,2	14,5	13,8	7,2	2,24
	7,1	19	40,6	22,6	10,7	3,11	9,3	19,4	25,1	32,1	14,0	3,22
Політичні розбіжності між елітою та народом більші, ніж розбіжності серед самого народу	1,8	10,1	27,5	39,7	20,9	3,68	3,4	7,9	15,0	37,2	36,5	3,95

жувалися з ідеями народоцентризму у 2024 році (йдеться про підтримку тверджень «народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні дотримуватися тільки волі народу» та «часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів»).

Натомість ставлення українців до антиелітарних ідей виявило певні суперечності. Зокрема, такі твердження, як «політичні розбіжності між елітою та народом більші, ніж розбіжності у самому народі» та «нашою країною повинні керувати люди з народу, а не представники правлячої еліти» набули переважну підтримку серед населення України. Однак щодо подібного до останнього за змістом, але інакше сформульованого твердження «я хотів би, щоб мене у політиці представляв пересічний громадянин, а не досвідчений політик» думки населення вже не такі однозначні: незгодних виявилось навіть дещо більше, ніж згодних. Тобто українці все більше схилилися до переваг професіоналізму в політичному представництві. Можна припустити, що така раціональність була зумовлена втомою від популістської команди чинного президента України.

Результати опитувань 2024 року також показали, що маніхейська безкомпромісність у тлумаченні політики має менш виразну підтримку серед українців. Попри зменшення підтримки твердження «компроміс у політиці – це насправді торгівля власними принципами» у березневому опитуванні, все ж в опитуванні червня–липня 2024 року відтворилися переважна підтримка цієї популістської ідеї. Однак більшість українців не підтримувала популістське твердження «у політиці важливішим є результат, навіть якщо він отриманий з порушенням законодавства». Очевидно, що моральний аспект порушення процедури законодавства не викликає ентузіазму навіть з огляду на необхідність досягнення політичного результату. Можна припустити, що вплив великої війни зменшив загальну поляризацію у суспільстві, тому досягнення результатів понад усе вже не має великої підтримки.

З'ясування чинників популістських орієнтацій не обмежалося аналізом впливу лише соціально-демографічних

детермінант. Зокрема, у масиві даних опитування березня 2024 року виявилася низка доречних для аналізу змінних, які відображають соціально-політичні преференції, зокрема, дотичних до феномену популізму показників, які з'ясовують як схильність до бажаного політичного порядку (демократія / авторитаризм), так і схильність до бажаного суб'єкта забезпечення рівня життя (індивідуалізм/патерналізм). Як залежну змінну використано усереднений сумарний індекс популістських орієнтацій.

У *таблиці 3.9* представлені стандартизовані β -коефіцієнти регресійного аналізу для індексу популістських орієнтацій, зафіксованого у березні 2024 року. Виявилось, що схильність до популістських трактувань політичного життя зростає зі зниженням рівня фінансового становища сім'ї, проживанням у Західному та Центральному макрорегіонах, зі схильністю до авторитарної моделі наведення порядку та патерналістського способу забезпечення життя.

Натомість моніторингове опитування Інституту соціології НАН України, яке було проведено у червні–липні 2024 році, дало змогу залучити ще більшу низку предикторів (*табл. 3.10*).

Застосування множинної лінійної регресії виявило, що схильність до популістських трактувань політичного життя наймовірніше зростає зі зниженням рівня освіти, збільшенням рівня матеріальної депривації та зменшенням розміру населеного пункту. Водночас статистично значущі асоціації з індексом популістських орієнтацій також мають такі чинники, як підтримка авторитарного врядування та патерналізму, низька оцінка ефективності центральних органів влади, констатація відсутності на теперішній час в Україні політичних партій і рухів, яким можна довірити владу, та підтримка ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань. Характерно, що результати регресійного аналізу показали відсутність впливу таких детермінант, як стать, вік, макрорегіональне розмежування, мова спілкування у родині та ставлення до вступу України до ЄС та НАТО.

Таблиця 3.9

Детермінанти популістських орієнтацій українців,
множинні лінійні регресії, березень 2024

<i>Предиктори (чинники)</i>	<i>Індекс популістських орієнтацій (1–5)</i>
Стать (1 = чоловіки; 2= жінки)	-0,020 (-0,850)
Вік (роки)	-0,028 (-1,118)
Рівень освіти (1–4)	0,007 (0,280)
Оцінка фінансового становища сім'ї (1–5)	-0,132*** (-5,126)
Тип населеного пункту (1 = місто з населенням від 1 млн і більше мешканців; 7 = село)	-0,014 (-0,547)
Макрорегіональне розмежування (Захід/Центр = 1; Південь/Схід = 0)	0,118*** (4,251)
Мова спілкування вдома	
Українською (1/0)	0,000 (0,002)
Російською (1/0)	0,035 (0,359)
Однаковою мірою українською і російською (1/0)	0,034 (0,305)
Політичний порядок (1 = демократичний; 2 = змішаний; 3 = авторитарний)	0,211*** (8,460)
Забезпечення рівня життя (1= залежить від громадянина; 2 = рівною мірою держава і самі громадяни; 3 = обов'язок держави)	0,113*** (4,457)
N	1655
F	17,365
R ²	0,104
Adjusted R ²	0,098

Примітка. Записи в таблиці – стандартизовані β-коефіцієнти (бета) із t-статистикою в дужках.

Статистична значущість коефіцієнтів: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Отже, поширеність серед українців підтримки популістських ідей, попри тривання російсько-української війни, має стійкий характер. Поряд з цим певні популістські ідеї вже не мають підтримки серед українців. Зокрема, населення вже не прагне представництва пересічних громадян на противагу

Таблиця 3.10

**Детермінанти популістських орієнтацій українців,
множинна лінійна регресія, червень–липень 2024**

<i>Предиктори (чинники)</i>	<i>Індекс популістських орієнтацій (1–5)</i>
Стать (1=чоловіки; 2=жінки)	-0,027 (0,024)
Вік (роки)	0,013 (0,001)
Рівень освіти (1=немає освіти; 10=науковий ступінь))	-0,126*** (,007)
Рівень матеріальної депривації (1=максимальний; 5=нульовий)	-0,146*** (0,009)
Тип населеного пункту (1=обласний центр; 4=село)	0,075*** (0,011)
Макрорегіональне розмежування (Захід/Центр = 1; Південь/Схід=0)	-0,002 (0,026)
Мова спілкування вдома	
Переважно українською (1/0)	0,065 (0,070)
Переважно російською (1/0)	-0,035 (0,076)
І українською, і російською (залежно від обставин) (1/0)	0,034 (0,072)
Ідея НЕприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань (1=скоріше негативно; 2=важко сказати; 3=скоріше позитивно)	0,078*** (0,015)
Вступ України до Європейського Союзу (1=скоріше негативно; 2=важко сказати; 3=скоріше позитивно)	0,004 (0,022)
Вступ України до НАТО (1=скоріше негативно; 2=важко сказати; 3=скоріше позитивно)	0,025 (0,022)
Оцінка ефективності центральних органів влади (1=майже не справляються; 2= частково справляються; 3= справляються майже з усіма своїми обов'язками)	-0,043** (0,019)
Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії (1=ні; 2=важко сказати; 3=так)	0,185*** (0,013)
Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу? (1=ні; 2=важко сказати; 3=так)	-0,195*** (0,016)
Як би Ви оцінили хто повинен брати відповідальність за допомогу людям? (1=самі люди відповідальні; 10= держава відповідальна)	0,139*** (0,005)
N	3423
F	67,583
R ²	0,241
Adjusted R ²	0,237

Примітка. Записи в таблиці – стандартизовані β -коефіцієнти (бета) із стандартними похибками в дужках.

Статистична значущість коефіцієнтів: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

досвідченим політикам. До того ж більшість українців вже не погоджуються на порушення законодавства заради досягнення результату, як, наприклад, у випадку відомого схвалення більшістю населення розпуску новообраним президентом України В. Зеленським Верховної Ради України у 2019 році. Власне, ці зміни були вже зафіксовані через рік правління популістів, коли серед українців суттєво зменшилася згода з тим, що важливі для суспільства закони слід ухвалювати невідкладно, за потреби навіть із порушенням процедури [Школа політичної аналітики НаУКМА, 2020]. Тому саме низький рівень підтримки нехтування законодавчими нормами вирізняє українців з-поміж перехідних суспільств, де популісти перебувають при владі.

Сприйняття громадянами України військової мобілізації

На перший погляд, питання військової мобілізації не належать до елементів політичної свідомості. Однак у суспільстві, яке веде тривалу визвольну війну, вкрай чутлива проблема залучення населення до війська, особливо шляхом державного примусу, обов'язково набуває політичного забарвлення. Як і громадянам призовного віку, які спроможні за станом здоров'я піти у військо, так і решті громадян доводиться швидко переосмислювати своє місце у функціонуванні громадянської спільноти та належності до нації. Саме в такі часи загострюються почуття справедливості щодо представленості різних соціальних груп на фронті, увиразнюється та усвідомлюється перспектива взаємовідносин держави та громадянина, функціонування державних органів і дій їхніх представників.

Виявлення громадської думки щодо військової мобілізації потребує врахування стану суспільної свідомості на третій рік виснажливої війни. Якщо пряmlinійно запитувати про ставлення до мобілізації, то респонденти можуть лукавити і висловлювати «соціально бажану» та «патріотичну» відповідь. Однак, якщо запитувати про те, що думає або як діє найближче оточення респондента, то людина зазвичай буде від-

вертішою, оскільки нібито йдеться не про її власну позицію. І хоча ця інформація може не до кінця виражати ставлення респондента до мобілізації як об'єктивного явища будь-якої війни чи оцінку методів впровадження мобілізації, все ж люди здебільшого солідаризуються саме із намірами чи діями найближчого оточення, яке зазвичай і є референтною групою для особи. Тобто таким чином тут виявляються не лише сценарії поведінки придатних до мобілізації громадян, а й загальне тло здатності суспільства до військової мобілізації, його реальний потенціал чинити опір упродовж тривалої війни.

Для з'ясування думок населення щодо мобілізації на третій рік російсько-української війни було використане всеукраїнське опитування (омнібус), що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року методом face-to-face (N=2020). Результати опитування показали, що у березні 2024 року найбільша частка населення (менше половини) вважала, що існують різні сценарії, коли деякі уникають мобілізації, а деякі готові піти на війну (табл. 3.11). Чверть українців вважали, що з їхнього оточення спроможні за станом здоров'я громадяни призовного віку намагаються уникати мобілізації. Натомість лише один з десяти респондентів стверджував, що ця категорія здебільшого готова бути мобілізованою.

Таблиця 3.11

Відповіді населення України на запитання «У зв'язку із тривалою російсько-українською війною виникають проблеми з військовою мобілізацією. На Вашу думку, більшість спроможних за станом здоров'я громадян призовного віку з Вашого оточення...?», березень 2024

	n	%
Намагаються уникати мобілізації	518	25,6
Деякі уникають, а деякі готові бути мобілізованими	943	46,7
Здебільшого готові бути мобілізованими	201	10,0
Важко відповісти	358	17,7
Загалом	2020	100,0

Двовимірний розподіл показав, що суттєвих розходжень у відповідях за статтю, віком, освітою чи типом населеного пункту не спостерігалось (табл. 3.12). Лише у віковій групі 60 років і старше та серед респондентів з неповною та загальною освітою виявилось дещо більше тих, хто не міг визначитися стосовно намірів найближчого оточення.

Макрорегіональний розподіл показав, що серед мешканців Центрального макрорегіону виявилися найменша частка тих, хто вказав про наявність «ухилянтів» у їхньому найближчому середовищі, та найбільша частка (щодо інших макрорегіонів) тих, хто запевняв, що в їхньому оточенні спроможні за станом здоров'я люди призовного віку готові бути мобілізованими. Крім цього, Східний макрорегіон вирізнявся найбільшою часткою (42,3%) тверджень про уникнення мобілізації людьми з найближчого оточення.

Суттєві відмінності були зафіксовані за мовною ідентичністю та мовою спілкування вдома. Зокрема, серед тих, хто зазначив рідною українську мову, близько половини вказали на збалансоване ставлення в найближчому становищі, тобто, коли деякі ухиляються, а деякі готові бути мобілізовані, а менше чверті респондентів вказали на переважання позиції ухиляння від мобілізації. Натомість серед тих, хто зазначив російську мову як рідну, близько половини зізналися про переважання «ухилянтської» позиції у найближчому середовищі, тоді як збалансоване ставлення до мобілізації було зазначено менш ніж чвертю респондентів з цієї мовної категорії. Однак, якщо брати варіант переважної готовності бути мобілізованим, то суттєвих відмінностей серед мовних груп не спостерігалось.

Подібним чином зафіксовані відмінності й за мовою спілкування вдома. Серед україномовних респондентів переважала оцінка збалансованого ставлення до мобілізації серед їхнього оточення (50,5%). Натомість серед російськомовних респондентів переважала оцінка наявності ухилення від мобілізації (41,4%) і водночас більше третини (34,3%) зазначили збалансовану позицію. Зазначення варіанта переважної готовності

Таблиця 3.12

**Соціально-демографічні характеристики груп респондентів
за їхніми оцінками стосовно намірів людей з їхнього оточення
щодо мобілізації, березень 2024, %**

<i>Соціально-демографічні характеристики</i>	<i>Більшість спроможних за станом здоров'я громадян призовного віку з Вашого оточення ...</i>				Загалом
	Намагаються унікагти мобілізації	Деякі уникають, а деякі готові бути мобілізованими	Здебільшого готові бути мобілізованими	Важко відповісти	
Стать					
Чоловіки	26,6	47,9	9,1	16,4	100,0
Жінки	24,8	45,7	10,7	18,8	100,0
Вікові групи					
18–29 років	24,9	48,6	10,3	16,2	100,0
30–39 років	26,2	49,5	8,5	15,8	100,0
40–49 років	27,0	47,8	10,5	14,6	100,0
50–59 років	27,9	48,3	9,3	14,4	100,0
60 років і старші	23,5	41,9	10,8	23,8	100,0
Освіта					
Неповна та загальна середня	27,4	38,8	8,5	25,2	100,0
Середня спеціальна	26,3	47,3	9,9	16,5	100,0
Вища або незакінчена вища	24,1	50,1	10,7	15,1	100,0
Фінансове становище сім'ї*					
Вкрай бідні	25,5	31,4	12,3	30,9	100,0
Бідні	26,1	43,7	10,9	19,3	100,0
Умовно забезпечені	24,6	53,5	9,4	12,4	100,0
Забезпечені	30,5	47,7	5,3	16,6	100,0
Тип населеного пункту					
Місто	25,2	45,8	9,9	19,0	100,0
Село	26,4	48,3	10,1	15,2	100,0
Макрорегіони**					
Захід	28,9	51,5	4,9	14,7	100,0
Центр	15,4	52,2	14,8	17,6	100,0
Південь	31,3	39,2	7,9	21,6	100,0
Схід	42,3	31,0	6,8	19,9	100,0
Рідна мова					
Українська	23,7	48,9	10,4	16,9	100,0
Російська	48,7	24,0	8,0	19,3	100,0

Продовження таблиці 3.12

Соціально-демографічні характеристики	Більшість спроможних за станом здоров'я громадян призовного віку з Вашого оточення ...				Загалом
	Намагаються уникати мобілізації	Деякі уникають, а деякі готові бути мобілізованими	Здебільшого готові бути мобілізованими	Важко відповісти	
Мова спілкування вдома					
Українською	22,8	50,5	11,2	15,5	100,0
Російською	41,4	34,3	6,7	17,5	100,0
Однаковою мірою українською і російською	24,9	43,2	8,1	23,8	100,0

* Задля зручності рівням матеріального становища було надано короткі назви. Крім цього, категорія «Забезпечені» об'єднує респондентів, які описали свій матеріальний стан як «Живу забезпечено, але зробити деякі значні покупки поки що не в змозі через брак коштів (купити квартиру, автомобіль тощо)» та «Фінансово можу собі дозволити придбати практично все, що хочу» з огляду на низьку наповненість останньої категорії.

**Макрорегіони проживання респондентів на момент опитування: *Захід* (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); *Центр* (Вінницька, Житомирська, Київська та м. Київ, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); *Південь* (Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області); *Схід* (Дніпропетровська, Харківська області).

бути мобілізованим виявилось незначним в усіх мовних групах, хоча серед україномовних ця частка є дещо більшою, ніж серед російськомовних. Характерно, що варіанти відповідей серед білінгвів (тих, хто однаковою мірою спілкується вдома українською і російською мовами) більше наближені до відповідей суто українськомовних.

Оцінки респондентами намірів людей з їхнього оточення щодо військової мобілізації пов'язані із їхньою вірою в перемогу України у війні проти Росії (табл. 3.13). Серед зневірених в українську перемогу домінує переконаність про переважання «ухилянтів» у їхньому найближчому середовищі. Натомість серед тих, хто вірить у перемогу над загарбниками, переважає переконаність про збалансований підхід до мобілізації серед

Таблиця 3.13

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?»
за їхніми оцінками стосовно намірів людей з їхнього оточення
щодо мобілізації, березень 2024, %**

Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?	Більшість спроможних за станом здоров'я громадян призовного віку з Вашого оточення ...				Загалом
	Намагаються уникати мобілізації	Деякі уникають, а деякі готові бути мобілізованими	Здебільшого готові бути мобілізованими	Важко відповісти	
Так	22,8	50,3	10,0	16,9	100,0
Скоріше так	24,7	47,1	10,1	18,1	100,0
Скоріше ні	41,9	31,0	10,9	16,3	100,0
Ні	43,7	28,7	14,9	12,7	100,0
Важко відповісти	27,3	39,1	3,9	29,7	100,0

найближчого оточення. Втім, віра в перемогу не позначилася на відчутті про переважну готовність найближчих оточуючих бути мобілізованим, і навіть парадоксально, що серед групи виключно зневірених у перемозі виявилось навіть дещо більше тих, хто зазначив про переважаючу готовність бути мобілізованими.

Оцінки респондентами намірів людей з їхнього оточення щодо військової мобілізації також пов'язані із оцінкою діяльності В. Зеленського на посаді президента України (табл. 3.14).

Серед тих, хто дав негативні оцінки діяльності президента України, переважають відчуття «ухилинської» позиції у найближчому середовищі, тоді як серед тих, хто позитивно оцінив дії В. Зеленського, та тих, хто не визначився з оцінкою, більшість зазначила збалансовану позицію поміркованої готовності до мобілізації. Однак суттєвих відмінностей у відчутті про переважну готовність найближчих оточуючих бути мобілізованим щодо оцінок діяльності українського президента не зафіксовано.

Таблиця 3.14

Розподіл відповідей респондентів на запитання
«Як Ви оцінюєте діяльність Володимира Зеленського
на посаді Президента України?» за їхніми оцінками стосовно
намірів людей з їхнього оточення щодо мобілізації,
березень 2024, %

Як Ви оцінюєте діяльність Володимира Зеленського на посаді Президента України?	Більшість спроможних за станом здоров'я громадян призовного віку з Вашого оточення ...				Загалом
	Намагаються уникати мобілізації	Деякі уникають, а деякі готові бути мобілізованими	Здебільшого готові бути мобілізованими	Важко відповісти	
Безумовно негативно	41,1	38,6	8,2	12,1	100,0
Скоріше негативно	35,9	38,9	7,3	17,8	100,0
Важко відповісти, позитивно чи негативно	21,6	45,4	11,4	21,6	100,0
Скоріше позитивно	21,1	52,5	10,2	16,2	100,0
Безумовно позитивно	22,3	49,0	11,4	17,3	100,0

Висновки

Отже, результати аналізу засвідчили те, що російсько-українська війна зумовила більшу підтримку демократії серед українців. Однак зниження рівня життя громадян і неоднозначне сприйняття результатів війни може позначитися на довірі громадян до демократичних процесів. Власне, пов'язаність ставлення населення до мобілізації з вірою в перемогу України та оцінкою діяльності владних інститутів певним чином перетворює ідею демократичного розвитку на «заручницю» успішного завершення війни. Натомість зміни

в політичних цінностях можуть статися лише з часом, не так стрімко, як у випадку настроїв, а поступово та повільно, внаслідок важливих життєвих подій, підкріплених практикою.

Існування амбівалентної політичної свідомості може призвести до неочікуваних електоральних сюрпризів у майбутньому після війни. Наявність стійкої підтримки популістських ідей таїть у собі ризики для повоєнного відновлення конкурентного політичного життя, коли чинний політичний істеблішмент уже вважатимуть «традиційним» і «корумпованим», а відтак «нові» популісти будуть нав'язувати свій наратив суспільству з безліччю травм та проблем. Найбільш сприйнятливими до ідей популізму є найменш освічені прошарки населення, які проживають у малих населених пунктах, зазнали матеріального та фінансового зубожіння. Поряд із тим слід також зважати на те, що після закінчення російсько-української війни негативізм щодо правлячої еліти може перекинутися на ставлення до європейської інтеграції, оскільки популістські орієнтації підживлюються також підтримкою ідеї неприєднання країни до міждержавних союзів та об'єднань. Існує ймовірність, що з'являться «нові» популісти, які «продаватимуть» своїм виборцям причини та результати війни як наслідок помилкових прагнень до євроатлантичної інтеграції.

Джерела

Резнік, О. (2024). Популістські орієнтації українців під час повномасштабної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 80–92.

Школа політичної аналітики НАУКМА. (2020). *Презентація результатів опитування «Подвійні стандарти: що українці думають про реінтеграцію окупованих територій»*. Отримано з: <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/pres-121120-Donbas-Crimea-populism.pdf>

Alexseev, M. A., Dembitskyi, S. (2024). Geosocietal Support for Democracy: Survey Evidence from Ukraine. *Perspectives on Politics*, First View, pp. 1–23. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/S1537592724000422>

Розділ 4

ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНИХ НАПРУЖЕНЬ І РОЗКОЛІВ В УКРАЇНІ ЗА УМОВ ВІЙНИ: ДИНАМІКА ТА ФАКТОРИ

У перебігу аналізу даних понад 30-річного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України дослідники неодноразово зауважували різні вияви соціального розмежування українських громадян за їхнім відмінним сприйняттям низки аспектів життя суспільства. Зокрема, тенденції соціального розмежування було зауважено в дослідженні соціокультурної динаміки політичних регіонів України 1994–2006 років [Вишняк, 2006]. За підсумками цього дослідження констатувалася найвища міра розмежування (розкол, протистояння) між регіонами за ставленням до статусу російської мови та до геополітичного європейського або євразійського вибору України. Аналогічно українські громадяни розмежовувалися й за ставленням до вступу України до НАТО. Що ж відбулося із цими соціальними розмежуваннями за роки російсько-української війни?

Соціальні розмежування: виміри, зв'язки, динаміка

Російська воєнна агресія, що почалася 2014 року, а 2022 року вилилася в повномасштабну загарбницьку війну Росії проти України, збігається в часі з великими змінами згаданих вище мовних і геополітичних уподобань українців. На підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України найбільші такі зміни спостерігаються в розподілах думок українців щодо необхідності статусного вивищення російської мови (*рис. 4.1*).

У формулюванні запитання цього показника йдеться про надання російській мові статусу офіційної в Україні. Цей статус

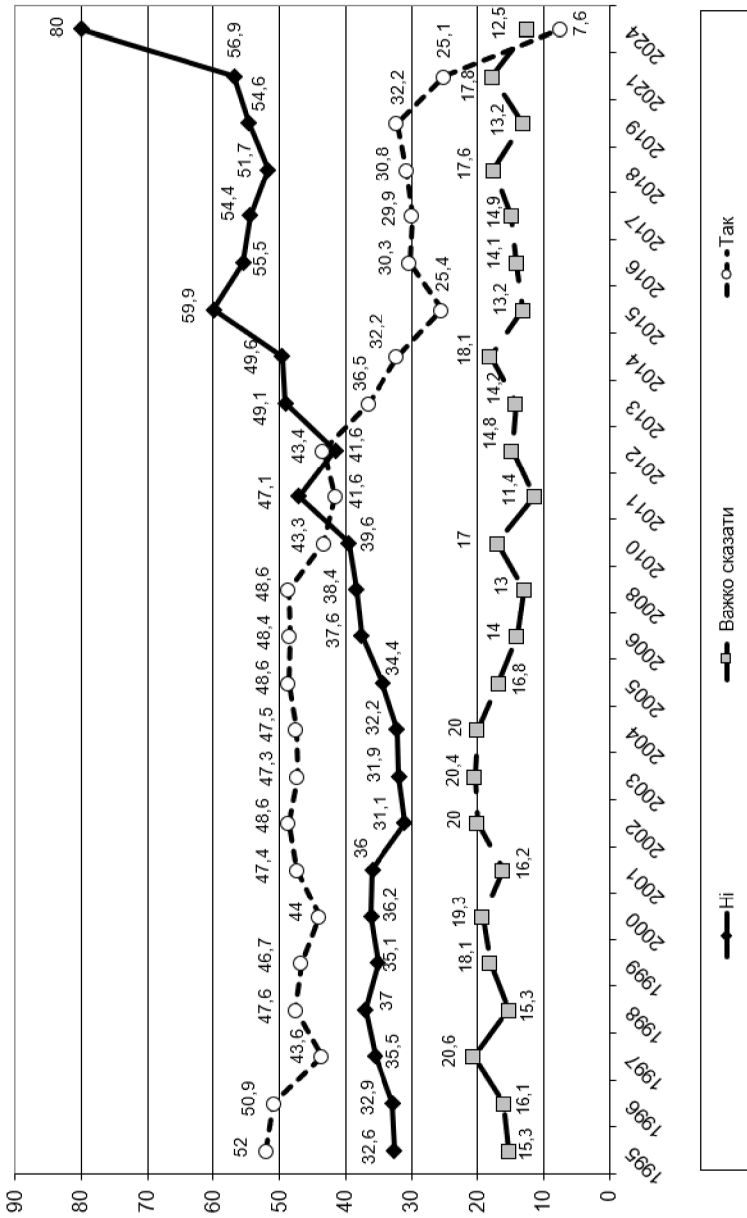


Рисунок 4.1. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові
статусу офіційної в Україні?», % до кількості опитаних

може розумітися опитуваними як статус державної мови, статус регіональної мови, статус мови національної меншини або статус мови міжнаціонального спілкування. Різні опитувані могли мати на увазі усі ці різні статуси мови, коли відповідали ствердно або заперечували. Але відповіді опитуваних у підсумку показують, що будь-яке підвищення статусу російської мови в Україні відповідає або суперечить їхнім бажанням.

Найбільше зростання відсотків неприйняття підвищення статусу російської мови в Україні спостерігається у 2014–2015 і 2021–2024 роках, тобто одразу після радикальних ескалацій російської агресії проти українців. Ці кількісні зрушення зафіксовані після окупації росіянами територій АР Крим у 2014, частин Донецької та Луганської областей у 2014 і 2022 роках, а також частин Запорізької та Херсонської областей у 2022 році. На цих окупованих територіях локалізувалася значна частина українських громадян, здебільшого схильних підтримувати надання російській мові статусу офіційної в Україні*. Зазначені групи українських громадян цілком або почасти не репрезентовані в генеральній сукупності та вибірці моніторингового опитування Інституту соціології НАН України після втрати українською державою контролю над зазначеними вище територіями їхнього проживання. У підсумку спостережуваний розподіл мовних уподобань українців змінився.

Вартим уваги також є розподіл відповідей на запитання «Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?» у 2024 році: відповідь «Переважно українською» обрали 53,1% опитуваних, відповідь «Переважно російською» – 12,7%, відповідь «І українською, і російською (залежно від обставин)» – 31,3%, відповідь «Іншою» – 2,8% опитуваних. Показово, що сукупна частка українців, які у своєму

* Зокрема, під час омнібусу Інституту соціології НАН України 2013 року серед усіх опитаних в АР Крим (n = 91) 73,6% кримчан вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні. А під час моніторингового опитування Інституту соціології НАН України в липні–серпні 2014 року серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях (n = 281) 72,6% донеччан і луганців вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні.

родинному середовищі переважно спілкується українською або, залежно від обставин, і українською, і російською мовами, майже зіставна із 80-відсотковою часткою українців, для яких є неприйнятним вивіщення статусу російської мови в Україні в 2024 році (рис. 4.1). Спостерігається зв'язок між мовою спілкування в родині і прихильністю чи неприхильністю до статусного вивіщення російської мови в Україні (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Зв'язок мови спілкування в родині та думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні, 2024, %*

Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?	Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?				Загалом
	Переважно українською	Переважно російською	I українською, і російською (залежно від обставин)	Іншою (напишіть)	
	n = 2178	n = 522	n = 1285	n = 116	N = 4101
Ні	93,1	45,4	70,5	93,1	80,0
Важко сказати	5,7	21,8	20,9	3,4	12,5
Так	1,2	32,8	8,6	3,4	7,6
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 898,213$; $df = 6$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,331 ($p < 0,001$).

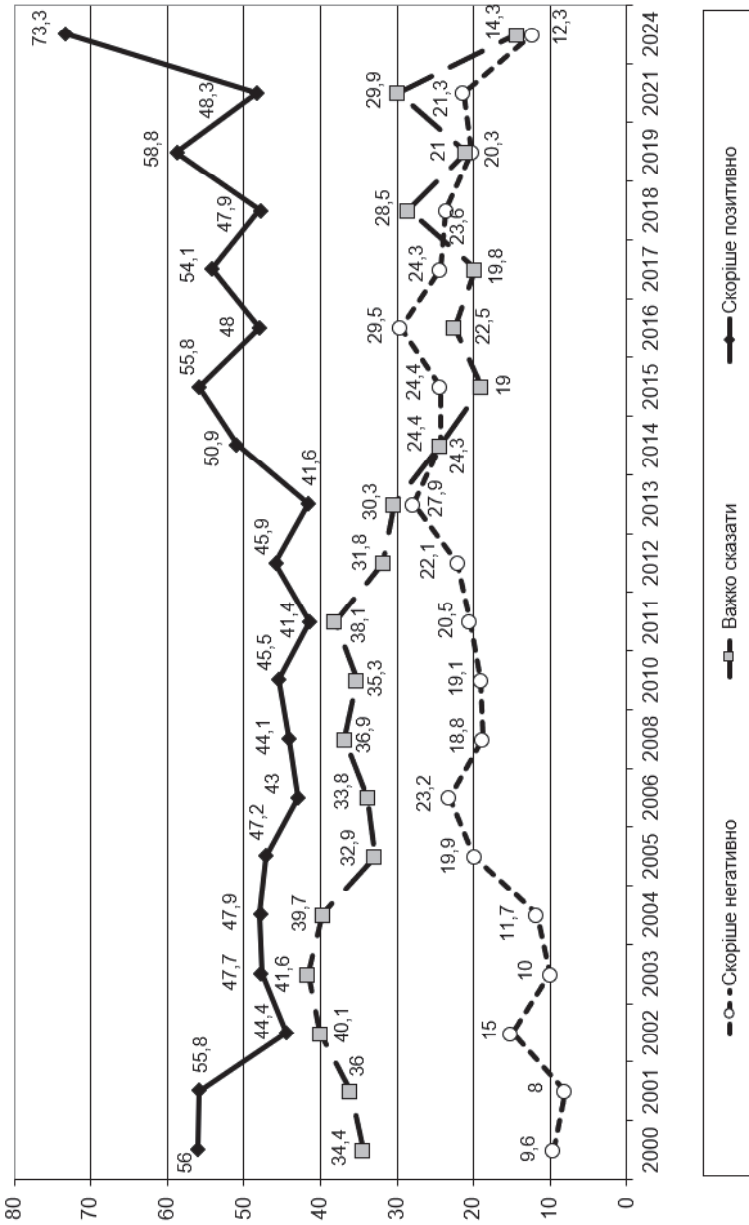
Громадяни із переважно російськомовним родинним середовищем найбільшою мірою схильні підтримувати статусне вивіщення російської мови в Україні, а громадяни із переважно україномовним родинним середовищем майже не схильні до цього. Утім, наразі навіть серед громадян із переважно російськомовним родинним середовищем більшою є частка тих, хто заперечує необхідність підвищення статусу російської мови в Україні. Тут передусім теж далася взнаки російська окупація великої частини території Півдня України після

початку повномасштабних бойових дій із Росією у 2022 році. Значна частина громадян із переважно російськомовним рідним середовищем опинилася на окупованій території, а відтак – належно не репрезентована у генеральній сукупності та вибірці моніторингового опитування 2024 року. Водночас не можна виключати, що й відразу до російських загарбників після початку їх явної агресії у 2014-му та доведення її до повного масштабу у 2022 році теж могла негативно вплинути на російськомовні уподобання громадян.

Подібним чином зазначені воєнні обставини неминуче відбилися й на геополітичних уподобаннях українських громадян. Спостерігаються значною мірою синхронні тенденції в динаміці розмежування громадянської спільноти України за ставленням до вступу України до Європейського Союзу і НАТО (рис. 4.2 і 4.3).

Найбільше зростання позитивного ставлення громадян до інтеграції України в ці західні економіко-політичну та військово-безпекову регіональні міждержавні організації теж спостерігається після 2014 і 2022 років. Саме в ці роки Росія окупувала чимало щільно заселених територій АР Крим, частини Півдня та Сходу України, населенню яких до їх окупації найменшою мірою були притаманні європейські прозахідні геополітичні уподобання*. Отже, окупаційне вилучення з-під контролю української держави значної частини цих громадян, а також негативний вплив агресії Росії на масову свідомість решти громадян на неокупованих територіях найімовірніше зумовили спостережувані великі зміни у співвідношеннях відсотків позитивних/негативних ставлень до вступу України до Європейського Союзу і НАТО.

* Зокрема, під час опитування Інституту соціології НАН України 2013 року серед усіх опитаних в АР Крим (n = 91) перед його російською окупацією 23,1% кримчан позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу і 4,4% – до вступу України до НАТО. А під час моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2014 року серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях (n = 281) перед захопленням окремих їх районів проросійськими сепаратистами 10,8% донеччан і луганців позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу і 6,1% – до вступу України до НАТО.



**Рисунок 4.2. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?», % до кількості опитаних**

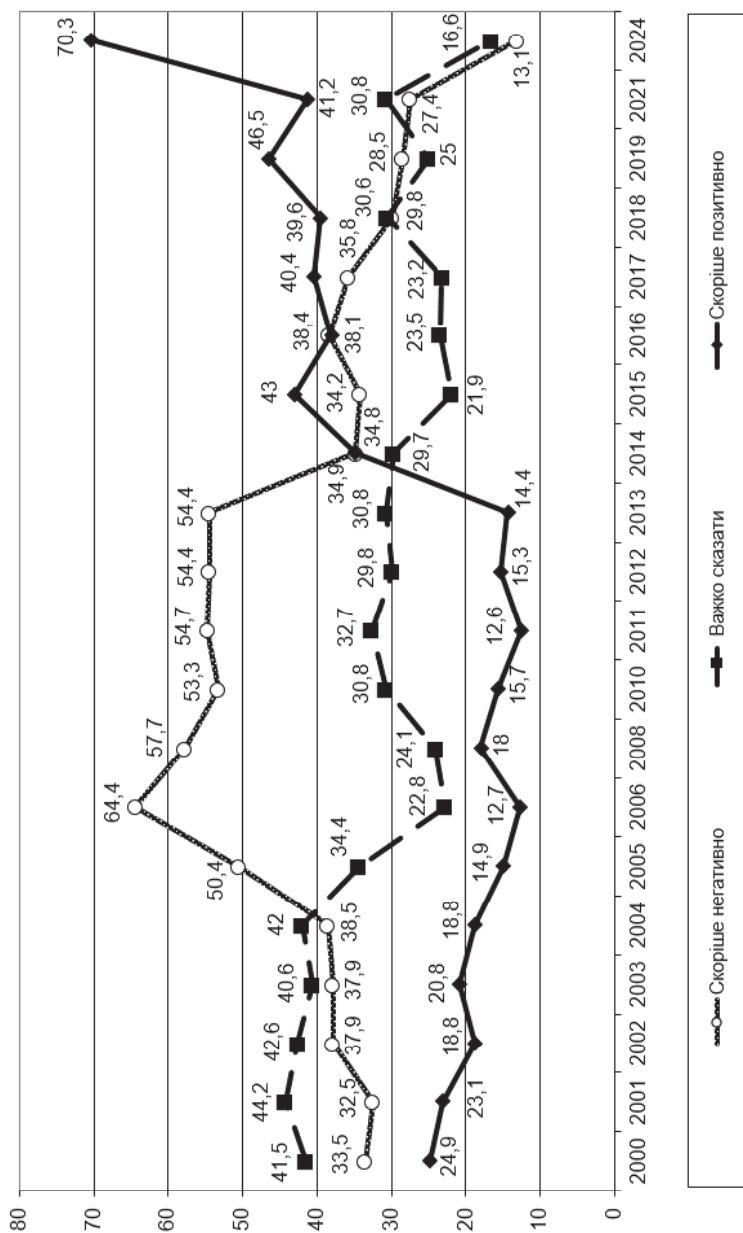


Рисунок 4.3. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?», % до кількості опитаних

Геополітичні орієнтації громадян України відносно тісно пов'язані з їхніми мовними уподобаннями (табл. 4.2 і 4.3)

Таблиця 4.2

Зв'язок думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні та ставлення до вступу України до Європейського Союзу, 2024, %*

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?	Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?			Загалом
	Так	Важко сказати	Ні	
	n = 311	n = 511	n = 3279	
Скоріше негативно	43,4	17,4	8,6	12,3
Важко сказати	17,0	30,9	11,5	14,3
Скоріше позитивно	39,5	51,7	79,9	73,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 509,605$; $df = 4$; $p < 0,001$; коефіцієнт Гамма = 0,575 ($p < 0,001$; асимптотична середньоквадратична помилка = 0,023).

Таблиця 4.3

Зв'язок думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні та ставлення до вступу України до НАТО, 2024, %*

Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?	Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?			Загалом
	Так	Важко сказати	Ні	
	n = 311	n = 511	n = 3279	
Скоріше негативно	55,3	23,7	7,5	13,1
Важко сказати	13,8	32,9	14,3	16,6
Скоріше позитивно	30,9	43,4	78,2	70,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 788,495$; $df = 4$; $p < 0,001$; коефіцієнт Гамма = 0,657 ($p < 0,001$; асимптотична середньоквадратична помилка = 0,019).

Абсолютна більшість громадян, які не підтримують статусне вивищення російської мови в Україні, позитивно став-

ляться до вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Натомість більше половини громадян, схильних підтримувати підвищення статусу російської мови в Україні, негативно ставляться до вступу України до НАТО. Також громадяни із прихильністю до статусного вивіщення російської мови поділилися майже порівну за позитивним і негативним ставленням до вступу України до Європейського Союзу. Загалом російськомовне уподобання можна в даному випадку розглядати як чинник, що зумовлює негативний вплив на прозахідні геополітичні орієнтації. Втім, вартими уваги є також альтернативні євразійські геополітичні орієнтації в Україні.

До повномасштабного російського вторгнення у 2022 році у перебігу соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України впродовж 25 років також застосовувався показник ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (рис. 4.4).

Кардинальна зміна ставлення до євразійської геополітичної інтеграції України теж спостерігається після початку російської агресії проти української держави у 2014–2015 роках. У цей час відсоток громадян, прихильних до євразійського напряму геополітичної інтеграції України, зменшився удвічі, а відсоток неприхильних до нього громадян натомість зріс удвічі. Тут передусім далася взнаки російська окупація територій АР Крим у 2014 році, яка вилучила із генеральної сукупності та вибірки моніторингового опитування Інституту соціології НАН України частину українських громадян-кримчан із переважною євразійською геополітичною зорієнтованістю*. Внаслідок захоплення та контролю проросійськими сепаратистами окремих районів Донецької та Луганської областей значна частина донеччан і луганців, що населяли їх, з 2015 року теж не репрезентується у генеральній сукупності та вибірці цього моніторингового опитування. А цим громадянам у попередні

* Під час омнібусу Інституту соціології НАН України 2013 року серед усіх опитаних в АР Крим (n = 91) 80,2% перед його російською окупацією були прихильниками ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі.

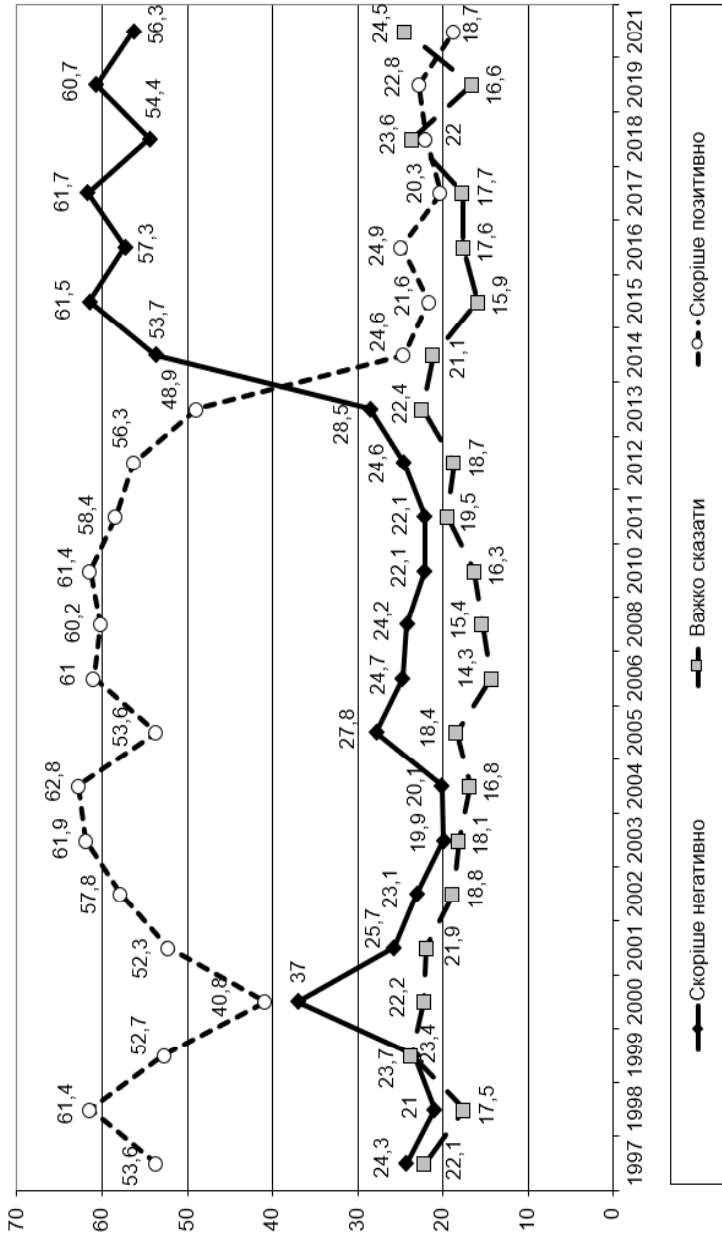


Рисунок 4.4. Динаміка розподілу відповідей на запитання

«Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусії?», % до кількості опитаних

роки теж було притаманне здебільшого позитивне ставлення до ідеї євразійської інтеграції України*. Окрім структурних змін або зменшення генеральної сукупності та вибірки опитування, на стрімке зростання відсотка негативного ставлення до перспективи євразійської геополітичної орієнтації України неминуче вплинуло й сприйняття громадянами самого факту російської агресії проти неї.

Застосування показника ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (рис. 4.4) не бачиться можливим з 2022 року за умов повномасштабної російської агресії через провокативне й неприйнятне формулювання запитання в ньому. За нових воєнних обставин коректніше вимірювати прихильність до ідеї зовнішньополітичного нейтралітету України як своєрідну альтернативу євроатлантичним геополітичним уподобанням. Відтак у 2024 році на запропоноване запитання «Як Ви ставитесь до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань?» відповідь «Скоріше негативно» обрали 53,6% опитуваних, відповідь «Важко сказати» – 26,6% опитуваних, відповідь «Скоріше позитивно» – 19,8%. Частка (половина) громадян України, які негативно налаштовані стосовно її можливого нейтралітету, є на 20% меншою за частку (понад дві третини) громадян, які водночас позитивно ставляться до вступу України до НАТО (рис. 3). Тобто цим 20% громадян притаманна певна непослідовність або й навіть неоднозначність їхніх геополітичних уподобань. Цю особливість увиразнює двовимірний розподіл відсотків за показниками ставлення до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань та ставлення до вступу України до НАТО (табл. 4.4).

* Під час моніторингового опитування Інституту соціології НАН України в липні–серпні 2014 року серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях (n = 281) перед опануванням окремих їх районів проросійськими сепаратистами 66,4% донеччан і луганців були прихильниками ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі.

Таблиця 4.4

Зв'язок ставлення до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань та ставлення до вступу України до НАТО, 2024, %*

Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?	Як Ви ставитесь до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань?			Загалом
	Скоріше позитивно	Важко сказати	Скоріше негативно	
	n = 813	n = 1090	n = 2198	
Скоріше негативно	27,8	12,7	7,9	13,1
Важко сказати	19,1	35,0	6,6	16,6
Скоріше позитивно	53,1	52,3	85,5	70,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 695,973$; $df = 4$; $p < 0,001$; коефіцієнт Гамма = 0,514 ($p < 0,001$; асимптотична середньоквадратична помилка = 0,020).

Серед громадян із позитивним ставленням до нейтралітету України водночас половина їх позитивно, а близько третини негативно ставляться до її вступу у військовий блок НАТО. Натомість абсолютна більшість громадян із негативним ставленням до нейтралітету України є послідовною у своєму позитивному ставленні до її вступу в НАТО. Можна порівняти частки цих і деяких інших категорій опитуваних, виокремлених у табл. 4, обраховані в межах загальної національної вибірки (N = 4101):

45,8% (n = 1880) становлять опитувані із послідовними євроатлантичними геополітичними уподобаннями: негативним ставленням до нейтралітету України та позитивним ставленням до її інтеграції в НАТО;

13,9% (n = 570) – опитувані із радше євроатлантичним геополітичними уподобаннями: невизначеним ставленням до нейтралітету України та позитивним ставленням до її інтеграції в НАТО;

10,5% (n = 432) – опитувані із суперечливими (амбівалентними) геополітичними уподобаннями: негативним ставлен-

ням до нейтралітету України та позитивним ставленням до її інтеграції в НАТО;

9,3% (n = 382) – опитувані із неідентифікованими геополітичними уподобаннями: невизначеними ставленнями до нейтралітету України та її інтеграції в НАТО;

5,5% (n = 226) – опитувані із послідовним геополітичним уподобанням нейтралітету: позитивним ставленням до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань та негативним ставленням до її вступу до НАТО.

Загалом ідея зовнішньополітичного нейтралітету України наразі є набагато менш популярною серед її громадян, ніж ідея військово-політичної євроатлантичної інтеграції, яка користується доволі послідовною осмисленою підтримкою близько половини громадянської спільноти. Водночас чимало громадян не мають визначеної позиції з цього питання, і їхнє можливе самовизначення у ньому з часом може змінити баланс відповідних альтернативних думок.

Ставлення громадян України до ідеї її зовнішньополітичного нейтралітету пов'язане із їхньою думкою щодо необхідності статусного вивищення російської мови в українському суспільстві (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Зв'язок думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні та ставлення ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань, 2024, %*

Як Ви ставитесь до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань?	Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?			Загалом
	Так	Важко сказати	Ні	
	n = 311	n = 511	n = 3279	N = 4101
Скоріше позитивно	43,7	23,3	17,0	19,8
Важко сказати	25,1	47,4	23,5	26,6
Скоріше негативно	31,2	29,4	59,5	53,6
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 307,361$; $df = 4$; $p < 0,001$; коефіцієнт Гамма = 0,430 ($p < 0,001$; асимптотична середньоквадратична помилка = 0,025).

Громадяни із неприйняттям думки про необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні здебільшого негативно ставляться й до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань. Натомість серед прихильників піднесення статусу російської мови в Україні більшою є частка тих, хто прихильні також до ідеї її зовнішньополітичного нейтралітету.

Латентні фактори соціальних розколів: моделі, стан і динаміка

Загалом усі зауважені зв'язки мовних і геополітичних уподобань громадян України, а також подоба певної синхронності у мінливості відсотків цих уподобань впродовж останнього двадцятиліття видаються виявами впливу на них якогось єдиного спільного чинника. Спроби його статистичного моделювання за допомогою експлораторного факторного аналізу вже здійснювалася раніше [Резнік, 2017: с. 71–72; Резнік, 2019: с. 151–154]. Наразі така ж спроба здійснена із долученням нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2021 і 2024 роки. Факторизація охопила безпосередньо вимірювані показники мовного та геополітичних уподобань*. На кожному річному масиві даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України було побудовано 1-факторні моделі із власним значенням більше одиниці та часткою поясненої дисперсії понад 50%. Припущення

* При цьому позиціям їх шкал відповідали такі значення балів: а) показник «російська мова» (рис. 4.1): 1 бал – «так», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «ні»; б) показник «Євросоюз» (рис. 4.2): 1 бал – «скоріше негативно», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «скоріше позитивно»; в) показник «НАТО» (рис. 4.3): 1 бал – «скоріше негативно», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «скоріше позитивно»; г) показник «союз Росії й Білорусі» (рис. 4.4): 1 бал – «скоріше позитивно», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «скоріше негативно»; д) показник «нейтралітет» (табл. 4.4): 1 бал – «скоріше позитивно», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «скоріше негативно». Факторний аналіз кореляційних матриць цих показників за методом головних компонентів здійснений на масивах соціологічних даних моніторингу за 2000–2024 роки. Значення критерію адекватності вибірки Кайзера – Мейєра – Олкіна (КМО) підтвердили застосовність факторного аналізу до всіх цих вибірок. Тест сферичності Барлетта вказав на цілковиту прийнятність відповідних даних для проведення факторного аналізу.

про спільний латентний чинник, що зумовлює синхронну мінливість мовних і геополітичних уподобань у 2014–2021 роках, загалом підтвердилося (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

**Матриці факторних навантажень 1-факторної моделі
(метод головних компонентів), 2000–2021**

Рік опитування	Безпосередньо вимірювані показники			Частка поясненої дисперсії, %	Об'єкти аналізу, n
	Російська мова	Союз Росії й Білорусі	Євросоюз		
2000	0,818	0,846	0,531	55,5	1798
2002	0,825	0,834	0,524	55,0	1781
2004	0,809	0,811	0,441	50,1	1783
2005	0,817	0,812	0,629	57,5	1795
2006	0,840	0,817	0,638	59,4	1800
2008	0,821	0,838	0,671	60,9	1795
2010	0,820	0,823	0,589	56,6	1793
2012	0,785	0,805	0,628	55,3	1788
2013	0,737	0,825	0,762	60,1	1790
2014	0,811	0,871	0,847	71,1	1782
2015	0,783	0,830	0,801	64,8	1755
2016	0,822	0,848	0,757	65,6	1798
2017	0,781	0,817	0,721	59,9	1753
2018	0,784	0,809	0,724	59,8	1800
2019	0,807	0,814	0,750	62,5	1802
2021	0,791	0,811	0,760	62,0	1785

У межах кожного масиву даних моніторингового опитування окремого року виділено одиничні фактори, що переважно значно корелюють із трьома безпосередньо вимірними показниками моніторингу, на основі яких вони побудовані. Два із трьох цих показників безпосередньо фіксують міри проросійських орієнтацій опитуваних – їхні позиції щодо «російської мови» та «союзу Росії й Білорусі». Тому змодельований фактор можливо інтерпретувати як «проросійську зорієнтованість» опитуваних, що певною мірою визначає їхні відповідні мовні та геополітичні уподобання.

На масиві даних моніторингового опитування 2024 року можливо побудувати структурно іншу 1-факторну модель спричинювання мовних та геополітичних уподобань, у якій замість показника «союз Росії й Білорусі» використано показник «нейтралітет» (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

**Матриця факторних навантажень 1-факторної моделі 1
(метод головних компонентів), 2024**

<i>Безпосередньо вимірювані показники</i>			<i>Частка поясненої дисперсії, %</i>	<i>Об'єкти аналізу, n</i>
<i>Євросоюз</i>	<i>Російська мова</i>	<i>Нейтралітет</i>		
0,762	0,714	0,681	51,8	4101

Виділений фактор теж достатньо сильно корелює із трьома безпосередньо вимірними показниками моніторингу, на основі яких він побудований. Але попри те, що даний фактор у емпіричному вимірі є спільним для цих трьох показників, через їх предметну розрізненість його вкрай складно однозначно інтерпретувати та ідентифікувати у концептуальній площині. Значно легше натомість інтерпретується 1-факторна модель спричинювання суто геополітичних уподобань, які безпосередньо вимірюються всіма трьома показниками, застосованими в ній (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

**Матриця факторних навантажень 1-факторної моделі 2
(метод головних компонентів), 2024**

<i>Безпосередньо вимірювані показники</i>			<i>Частка поясненої дисперсії, %</i>	<i>Об'єкти аналізу, n</i>
<i>НАТО</i>	<i>Євросоюз</i>	<i>Нейтралітет</i>		
0,875	0,866	0,594	62,3	4101

Два із трьох показників, на яких побудований даний фактор, безпосередньо фіксують міри прозахідних геополітичних орієнтацій опитуваних – їхні позиції щодо вступу України до «НАТО» та «Євросоюзу». Тому цей змодельований фактор

варто інтерпретувати як «євроатлантичну зорієнтованість» опитуваних, що відповідним чином зумовлює їхні геополітичні уподобання. Симптоматичним за умов повномасштабної війни із Росією є найвище значення факторного навантаження показника «НАТО», яке увиразнює неабияку значущість для громадян розв'язання питання національної безпеки шляхом інтеграції України в євроатлантичну безпекову організацію.

Унаочнення мінливості частки дисперсії, поясненої фактором проросійської зорієнтованості, увиразнює динаміку потенціалу соціального напруження в українському суспільстві перед широкомасштабною війною з Росією (рис. 4.5).

Частка поясненої цією 1-факторною моделлю дисперсії сягала 60-відсоткового рівня у 2006–2008 та 2013–2018 роках, а також доволі помітно перевищувала цей рівень у 2014–2016 роках. Супутніми подіями для цих часових відтинків були гострі політичні кризи та дочасні конфліктні зміни влади. Зокрема, у 2007 році правляча парламентська коаліція та уряд на чолі

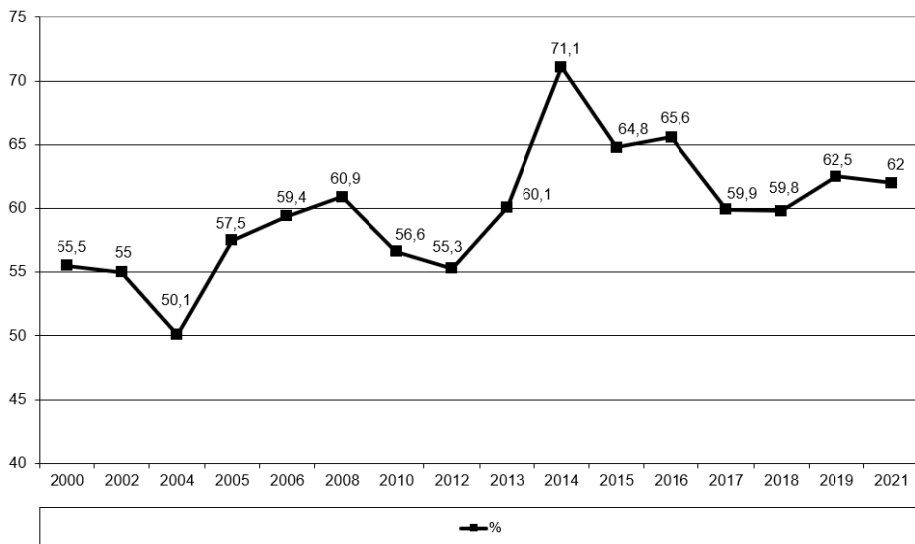


Рисунок 4.5. Динаміка частки поясненої дисперсії 1-факторної моделі проросійської зорієнтованості, 2000–2021, %

з В. Януковичем втратили владу внаслідок дострокового припинення повноважень парламенту та за підсумками дочасних парламентських виборів. А у 2014 році глава держави В. Янукович і контрольовані ним уряд і правляча парламентська коаліція втратили владу внаслідок масового громадського збурення після відмови підписати Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Тобто зростання соціального напруження і поглиблення громадянського розмежування в Україні в цей час відбувалося довкола питань її європейської або євразійської геополітичної інтеграції та почасти внутрішніх соціально-культурних суперечностей.

Зауважені тенденції також унаочнює динаміка мір сили зв'язків фактору проросійської зорієнтованості з мовними та геополітичними уподобаннями (рис. 4.6).

Фактор «проросійської зорієнтованості» був здебільшого найсильніше пов'язаним із орієнтаціями на «російську мову» та «союз Росії і Білорусії». Щільність зв'язку цього фактору з орієнтацією на «Євросоюз»: а) була порівняно слабшою у 2000–2012 роках, коли Україна доволі повільно зближувалася із Європейським Союзом; б) зростала у 2012–2014 роках і, зокрема, перевищила силу зв'язку його із орієнтацією на «російську мову» у 2013–2015 роках, коли настала черга стрімкого зближення України та Європейського Союзу через підписання Угоди про асоціацію між ними; в) зменшувалася у 2015–2017 роках, тобто після підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та зниження гостроти сприйняття цього питання в масовій свідомості.

Динаміка чисельності соціально розмежованих спільнот

Класифікація громадян за мірою їхньої проросійської зорієнтованості можлива на основі моделювання локалізації їх в умовному 3-вимірному просторі самовизначень опитуваних за шкалами безпосередньо вимірюваних показників мовних і геополітичних уподобань (рис. 4.7).

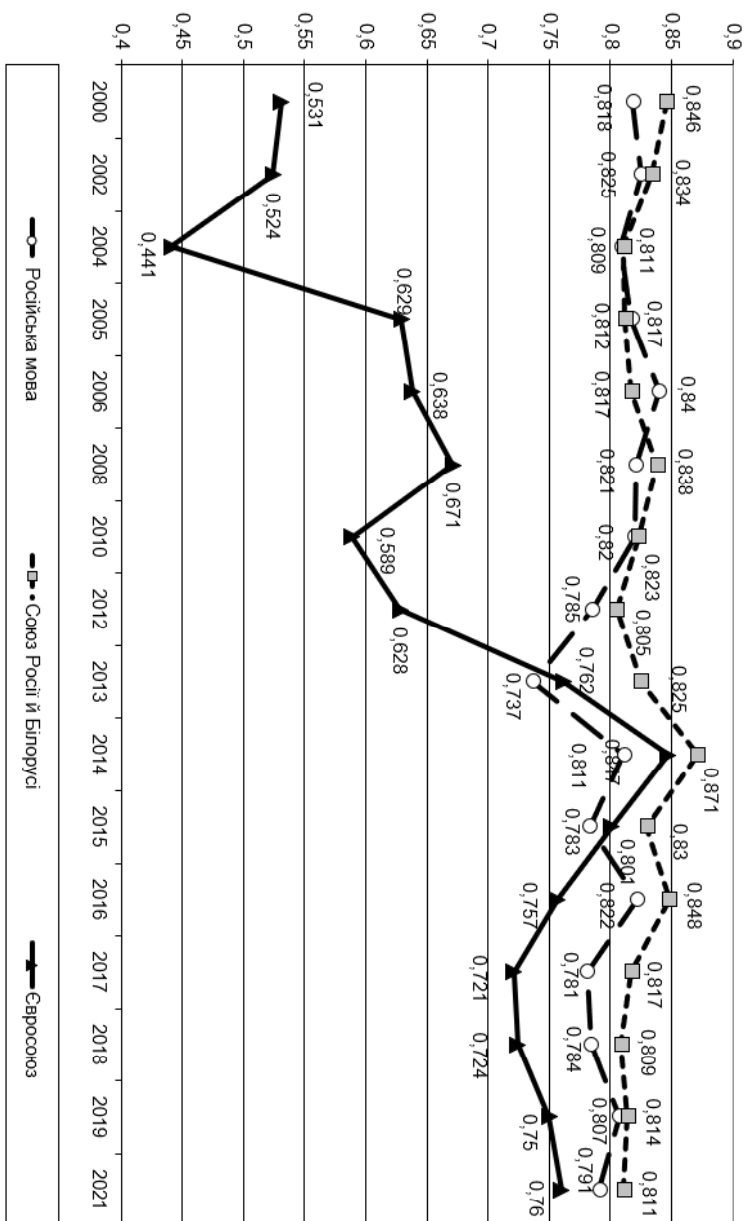


Рисунок 4.6. Динаміка матриці факторних навантажень
1-факторної моделі проросійської орієнтованості

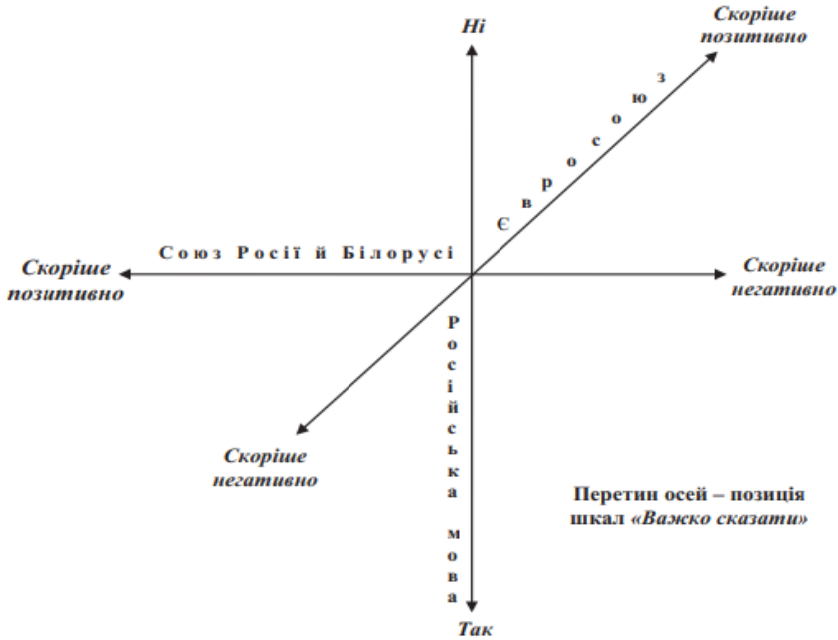


Рисунок 4.7. Модельований 3-вимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

Горизонтальними осями-вимірами цієї просторової моделі є шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює «площину» геополітичних самовизначень опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) виключно однозначним – передбачати орієнтацію на «союз Росії й Білорусі» та виключати орієнтацію на «Євросоюз» або, навпаки, – передбачати орієнтацію на «Євросоюз» і виключати орієнтацію на «союз Росії й Білорусі»; б) менш однозначним – поєднувати орієнтацію «союз Росії й Білорусі» / «Євросоюз» із позицією невизначеності «важко сказати» щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім – у випадку вибору середньої позиції шкал «важко сказати»; в) амбівалентним – поєднувати водночас орієнтації на «союз Росії й Білорусі» та «Євросоюз». Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення опи-

туваних щодо вивищення статусу «російської мови» в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель 3-вимірного простору класифікації опитуваних за мірою проросійської зорієнтованості їх.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше [Резнік, 2017: с. 73–75; Резнік, 2019: с. 154–160]. Наразі така ж спроба кластеризації здійснена із долученням нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2021 і 2024 роки. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовного та геополітичних уподобань (рис. 4.1–4.4, табл. 4.4). При цьому позиціям шкал даних показників відповідали такі ж значення у балах, як і (вказані вище) при процедурі їх факторизації. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані), 2000–2021, п

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0
2019	1071	731	1802	0
2021	1143	642	1785	15

На кожному масиві даних моніторингових опитувань 2000–2024 років виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні є порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-кластерних змінних кожного року можлива на основі порівняння фінальних центрів їх кластерів – середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного кластера (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Фінальні центри кластерів, 2000–2021, М
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)

Вихідний (безпосередньо виміряний) показник	Кластери	
	1	2
2000		
Російська мова	1,30	2,62
Союз Росії й Білорусі	1,32	2,69
Євросоюз	2	3
2002		
Російська мова	2,65	1,24
Союз Росії й Білорусі	2,40	1,13
Євросоюз	3	2
2004		
Російська мова	2,80	1,20
Союз Росії й Білорусі	2,12	1,20
Євросоюз	2	2
2005		
Російська мова	1,31	2,72
Союз Росії й Білорусі	1,23	2,55
Євросоюз	2	3
2006		
Російська мова	2,84	1,17
Союз Росії й Білорусі	2,28	1,14
Євросоюз	3	2
2008		
Російська мова	2,82	1,23
Союз Росії й Білорусі	2,35	1,13
Євросоюз	3	2
2010		
Російська мова	2,81	1,20

**ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНИХ НАПРУЖЕНЬ І РОЗКОЛІВ В УКРАЇНІ
ЗА УМОВ ВІЙНИ: ДИНАМІКА ТА ФАКТОРИ**

Союз Росії й Білорусі	2,17	1,10
Євросоюз	2	2
2012		
Російська мова	1,30	2,84
Союз Росії й Білорусі	1,22	2,28
Євросоюз	2	3
2013		
Російська мова	2,81	1,59
Союз Росії й Білорусі	2,52	1,23
Євросоюз	2,69	1,70
2014		
Російська мова	1,39	2,71
Союз Росії й Білорусі	1,51	2,84
Євросоюз	2	3
2015		
Російська мова	1,44	2,90
Союз Росії й Білорусі	1,71	2,82
Євросоюз	1,65	2,71
2016		
Російська мова	1,43	2,80
Союз Росії й Білорусі	1,53	2,85
Євросоюз	1,52	2,63
2017		
Російська мова	2,74	1,42
Союз Росії й Білорусі	2,86	1,66
Євросоюз	2,68	1,65
2018		
Російська мова	2,74	1,43
Союз Росії й Білорусі	2,80	1,63
Євросоюз	2,63	1,68
2019		
Російська мова	2,88	1,26
Союз Росії й Білорусі	2,80	1,77
Євросоюз	2,72	1,89
2021		
Російська мова	2,78	1,50
Союз Росії й Білорусі	2,79	1,66
Євросоюз	2,64	1,62

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного. Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого (а) згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні, (б) позитивно ставляться до ідеї приєд-

нання України до союзу Росії й Білорусі, (в) неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 роках і негативно ставляться у 2013 і 2015–2024 роках до вступу України до Європейського Союзу. Переважні відповіді на два із трьох запитань (рис. 4.1 і 4.4) тут можна трактувати як прихильність до посилення мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного впливів Росії в Україні. Відтак зорієнтованість опитуваних цього кластера можна визначити як суто проросійську.

Натомість опитувані другого із кластерів кожної 2-кластерної змінної здебільшого а) заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, б) негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі і в) позитивно – до вступу України до Європейського Союзу. Переважні негативні відповіді на запитання двох зазначених показників (рис. 4.1 і 4.4) можна трактувати як неприйняття посилення мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного впливів Росії в Україні. З огляду на переважне уподобання інтеграції України в Європейський Союз (рис. 4.2), зорієнтованість опитуваних цього кластера позначена як проєвропейська.

Таким чином, 2-кластерне рішення полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання безпосередньо вимірюваних показників (рис. 4.1, 4.2 і 4.4). Ця змінна виокремлює дві соціальні категорії: а) проросійськи зорієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 років співвідношення часток цих категорій громадян кардинально змінилося (рис. 4.8).

Після чисельного переважання проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи зорієнтованими громадянами впродовж 2000–2013 років з 2014 року почалося чисельне переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими громадянами. Кардинальну зміну різниці відсотків тут можна передусім розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 року включно вибірки моніторингових досліджень Інституту соціології

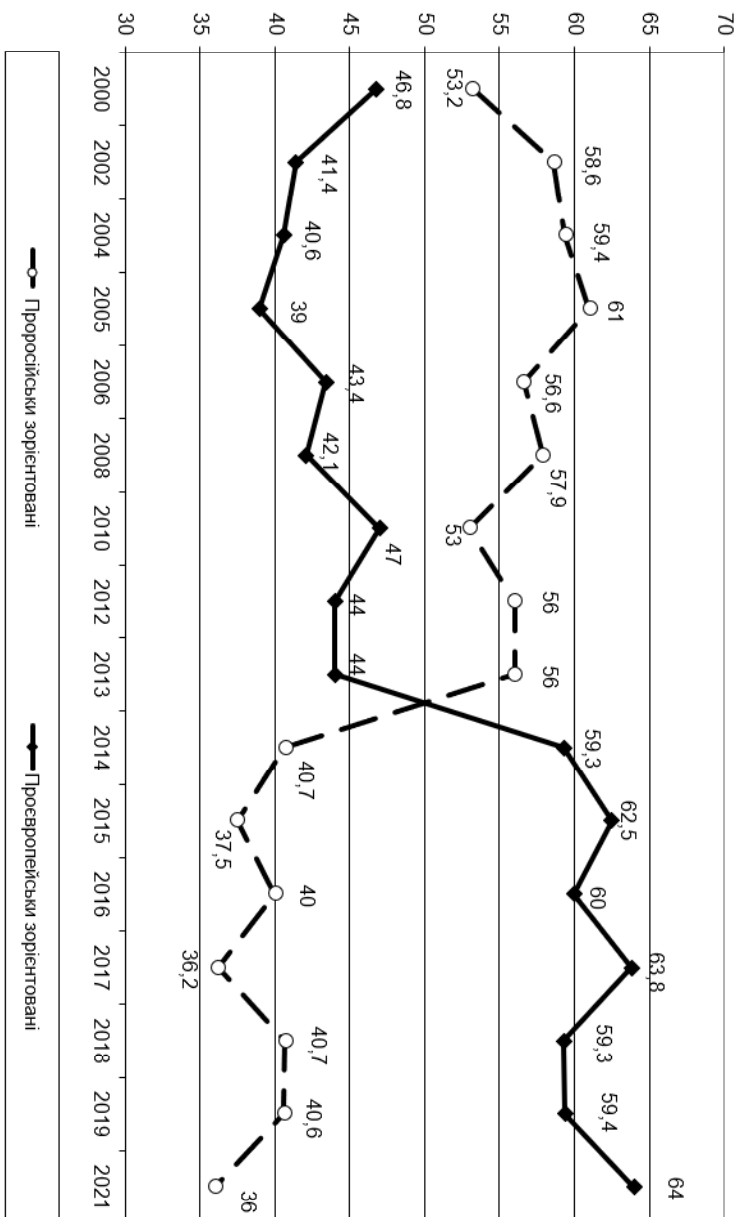


Рисунок 4.8. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, 2000–2021, %

пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок окупації Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2014–2024 років. А через захоплення сепаратистськими і терористичними угрупованнями за підтримки та за участю Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2015–2024 років. Тобто думки, ставлення і оцінки значної частини населення України із переважними проросійськими уподобаннями* не враховані в останні 10–11 років моніторингових спостережень. Природно, не можна виключати й змін у власне масовій свідомості під впливом сприйняття усіх виявів російської агресії проти України, але цей аспект потребує окремого аналізу за рамками цієї розвідки.

В порівнянні згуртованості та однотайності кожної з різних сторін громадянського розмежування в Україні доволі інформативними є міри однорідності кластерів проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (табл. 4.11).

Йдеться про середні показники, який вимірює відстані кожного опитуваного від центру «його» кластера. У даному випадку «відстань» опитуваного від «центру кластера» є «відхиленням» мір мовного та геополітичних уподобань цього опитуваного від найтиповіших мір зазначених уподобань у межах даного кластера. Чим менші такі відхилення (значення M) у межах кластера, тим більша його однорідність, і, навпаки, – чим більші такі відхилення (значення M) у межах кластера, тим меншою є його однорідність за первинними показниками, на яких здійснювалася кластеризація. Для зручності ін-

* Серед усіх опитаних в АР Крим ($n=91$) під час моніторингового опитування 2013 року: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій і Луганській областях ($n=281$) під час моніторингового опитування 2014 року: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

Таблиця 4.11

Динаміка середніх відстаней від центру для двох кластерів,
2000–2021, М

Рік спосте- реження	Проросійськи зорієнтовані			Проевропейськи зорієнтовані			Показники дисперсійного аналізу	
	М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
2000	0,95	957	0,34	0,94	841	0,45	0,648	0,421
2002	0,85	1044	0,44	1,06	737	0,36	107,167	0,000
2004	0,87	1059	0,40	1,09	724	0,31	154,147	0,000
2005	0,99	1095	0,42	0,99	700	0,44	0,003	0,958
2006	0,88	1019	0,44	1,09	781	0,39	115,973	0,000
2008	0,87	1039	0,47	1,01	756	0,39	43,217	0,000
2010	0,86	950	0,41	1,10	843	0,38	170,404	0,000
2012	1,00	1001	0,42	1,06	787	0,40	11,147	0,001
2013	1,12	1003	0,36	0,92	787	0,44	110,040	0,000
2014	1,04	726	0,35	0,75	1056	0,47	205,494	0,000
2015	1,26	659	0,41	0,66	1096	0,48	716,659	0,000
2016	1,13	720	0,38	0,80	1078	0,49	235,810	0,000
2017	1,18	635	0,37	0,81	1118	0,51	248,023	0,000
2018	1,11	732	0,37	0,88	1068	0,46	129,558	0,000
2019	1,25	731	0,52	0,68	1071	0,39	732,674	0,000
2021	1,15	642	0,36	0,80	1143	0,42	299,996	0,000

терпетації тенденції динаміки середніх відстаней від центру для двох кластерів унаочнено (рис. 4.9).

У 2000 і 2005 роках не спостережено значущої відмінності в однорідності кластерів проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих опитуваних за їхніми мовними та геополітичними уподобаннями. У 2002–2004 і 2006–2012 роках більш однорідним за цими уподобаннями був кластер проросійськи зорієнтованих, а у 2013–2021 роках – кластер проєвропейськи зорієнтованих опитуваних*. Однорідність кластера проєвропейськи зорієнтованих опитуваних почала зростати, а кластера проросійськи зорієнтованих опитуваних – знижуватися

* У 2014–2021 роках йдеться про опитуваних, що репрезентують думку громадян України на контрольованій Українською державою території.

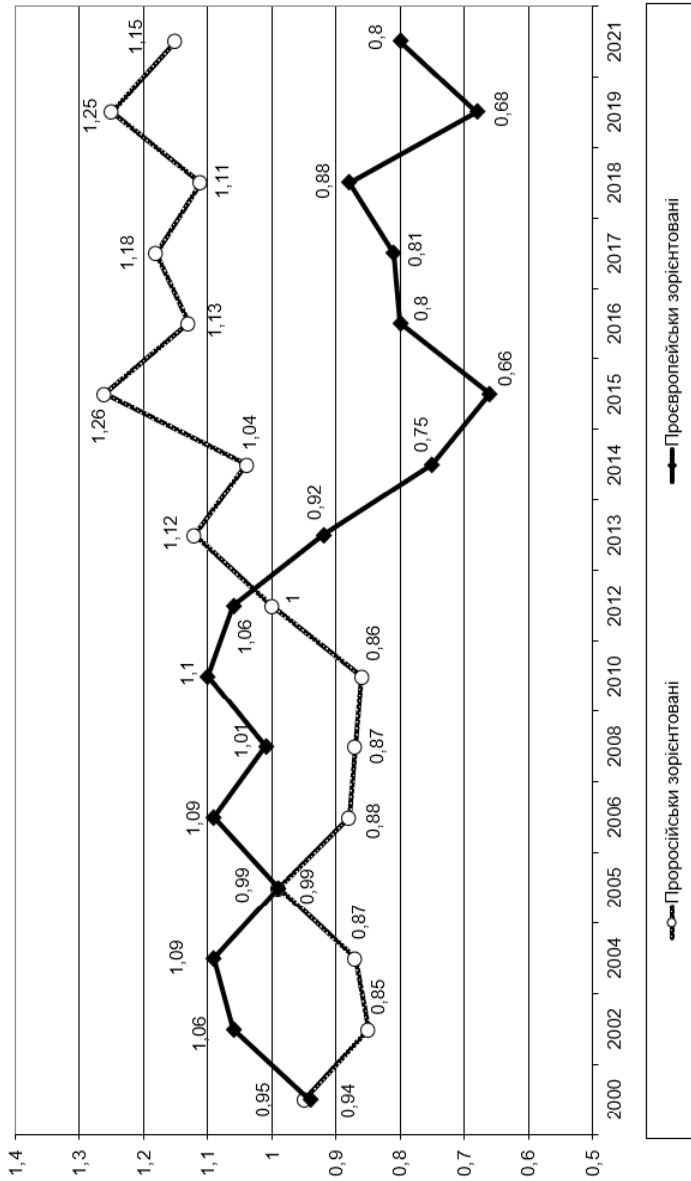


Рисунок 4.9. Динаміка середніх відстаней від центру для кластерів проросійські та проєвропейські зорієнтованих, 2000–2021, М

ще до подій на зламі 2013–2014 років. Ці зауважені тенденції набувають сенсу за припущень, що більша однорідність (або однаковість) уподобань потенційно сприятливіша для появи спільного бачення можливостей їх втілення та відчуження співпричетності до відповідних одностайних дій, соціальної солідарності та згуртованості. З цього погляду, наприклад, успішне повалення політичного режиму В. Януковича у 2014 році може пояснюватись більшою одностайністю його проєвропейськи зорієнтованих опонентів порівняно з проросійськи зорієнтованими прихильниками.

Між проросійськи і проєвропейськи зорієнтованими громадянами існують відмінності за мірою аномійної деморалізованості (рис. 4.10).

Упродовж 2000–2021 років проросійськи зорієнтовані громадяни були більшою мірою аномійно деморалізованими, ніж проєвропейськи зорієнтовані громадяни (результати Т-тесту Стьюдента для 2-х незалежних вибірок показують значущість відмінностей середніх індексу аномійної деморалізованості за частками проросійськи та проєвропейськи орієнтованих опитуваних). Тобто поточна чинна нормативна впорядкованість українського суспільства була для проросійськи зорієнтованих громадян більш неприйнятною, ніж для проєвропейськи зорієнтованих громадян. Цю тенденцію теж можна розглядати як вияв громадянського розмежування і соціального напруження в Україні перед широкомасштабною війною з Росією.

На масиві даних моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2024 року можлива класифікація опитуваних за їхньою геополітичною зорієнтованістю. Спробу такої класифікації теж здійснено шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх). У цьому випадку процедура класифікації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників суто геополітичних уподобань «Євро-союз» (рис. 4.2), «НАТО» (рис. 4.3) та «Нейтралітет» (табл. 4.4). При цьому позиціям шкал даних показників відповідали такі ж значення у балах, як і (вказані вище) при процедурі їх факторизації. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 4.12).

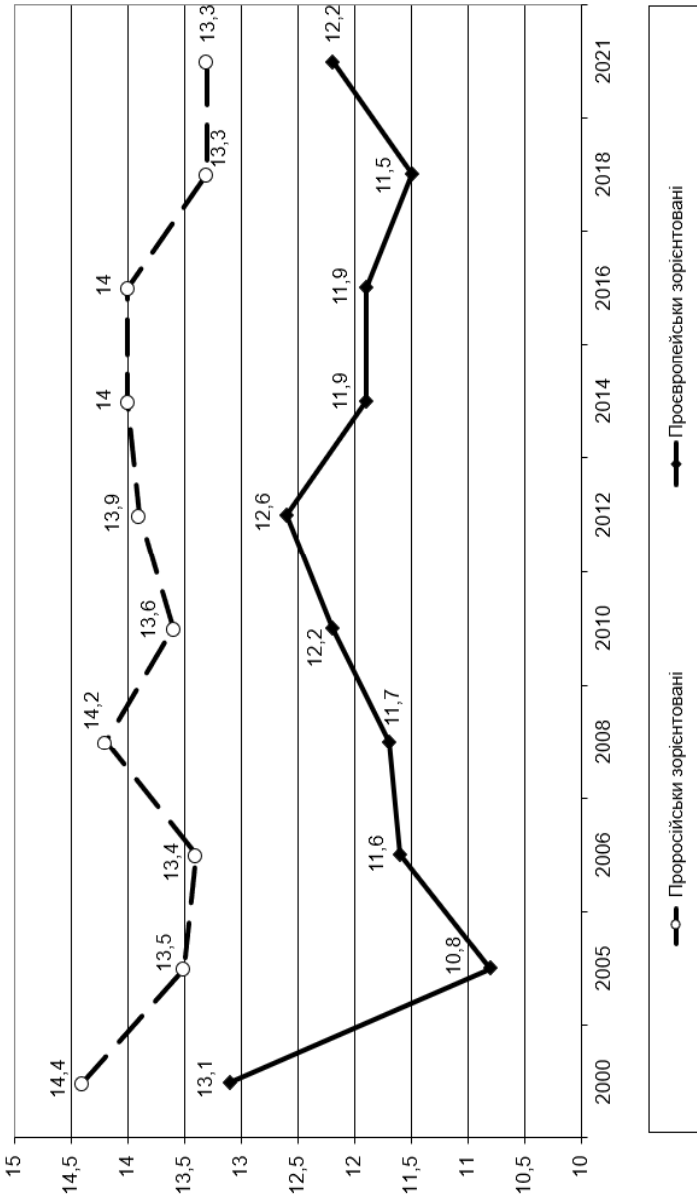


Рисунок 4.10. Динаміка розподілу середніх індексів аномійної деморалізованості за частками проросійськими та проєвропейськими зорієнтованих опитуваних, 2000–2021 (діапазон шкали: 0–18 балів)

Таблиця 4.12

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані), 2024, п

Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
Кластер 1	Кластер 2		
2947	1154	4101	0

Інтерпретація отриманої 2-кластерної змінної можлива на основі порівняння фінальних центрів їх кластерів – середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного кластера (табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Фінальні центри кластерів, 2024, М
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)

Вихідний (безпосередньо виміряний) показник	Кластери	
	1	2
Євросоюз	3	2
НАТО	3	2
Нейтралітет	2,53	1,85

Виокремлені 2 кластери внутрішньо однорідні та помітно відмінні один від одного. Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу та до НАТО, а також здебільшого негативно ставляться до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань. Переважні відповіді на два із трьох запитань показників тут можна трактувати як прозахідні геополітичні уподобання «Євросоюзу» і «НАТО». Відтак геополітичну зорієнтованість опитуваних цього кластера можна визначити як євроатлантичну.

Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого негативно і невизначено ставляться до вступу України до Європейського Союзу та до НАТО, а також здебільшого позитивно та невизначено ставляться до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань. З огляду на

переважне уподобання ідеї нейтралітету України, геополітичну зорієнтованість опитуваних цього кластера можна визначити як нейтральну.

Отримана 2-кластерна змінна виокремлює дві соціальні категорії із відмінними геополітичними уподобаннями – 71,9% євроатлантично та 28,1% нейтрально зорієнтованих громадян України. Міри однорідності цих обидвох кластерів помітно відрізняються (табл. 4.14).

Таблиця 4.14

**Динаміка середніх відстаней
від центру для двох кластерів, 2024, М**

<i>Євроатлантично зорієнтовані</i>			<i>Нейтрально зорієнтовані</i>			<i>Показники дисперсійного аналізу</i>	
М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
0,68	2947	0,37	1,17	1154	0,45	1279,126	0,000

Більш однорідним за геополітичними уподобаннями наразі є кластер євроатлантично зорієнтованих опитуваних. Більша однорідність цієї соціальної категорії громадян, імовірно, є передумовою появи в них одностайного прагнення до втілення ідеї євроатлантичної інтеграції України, а також почуттів соціальної солідарності та згуртованості у відповідних колективних діях.

Війна неминуче впливає на потенціал соціальних напружень і розколів в українському суспільстві. Вона структурно змінює активну громадянську спільноту в Україні. Внаслідок російської окупації низки українських територій їх населення значною мірою вилучається із соціально-політичного простору України. Змінюється чисельне співвідношення різних груп українських громадян, соціально розмежованих через відмінні мовні та геополітичні вподобання. У суспільстві втрачають потенціал одні та нарощують його інші соціальні розмежування.

Джерела

Вишняк, О. (2006). *Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг (1992–2006)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Резнік, В. (2017). (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 65–102.

Резнік, В. (2019). Відповідальність проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян. В В. Резнік (Ред.), *Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес* (сс. 149–172). Київ: Інститут соціології НАН України.

Розділ 5

ЧИННИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Російсько-українська війна належить до так званих асиметричних воєн, які характеризуються протистоянням нерівних сторін, одна з яких намагається завдати значної шкоди іншій, докладаючи при цьому лише обмежених зусиль [Schroefl & Kaufman, 2014]. Таку війну кваліфікують як нетрадиційну, тому, що вона спрямована на населення і ведеться між державою, що переважає у військовому відношенні, та однією або кількома державами, що поступаються їй у силі [Buffaloe, 2006]. До немілітарних обмежень, які впливають на асиметричні конфлікти, відносять суспільні уявлення про те, що є прийнятним чи неприйнятним у веденні війни. Зокрема, суспільні уявлення про прийнятність чи неприйнятність поразки мобілізують моральні ресурси слабшої сторони, яка може демонструвати неочікувану стійкість у протистоянні з сильнішим противником. Тому, говорячи про російсько-український конфлікт, як додаткове джерело сили виділяють саме моральний аспект, який надає сили українському війську [Žotkevičiūtė-Banevičienė, 2022]. Відповідно важливим дослідницьким завданням є визначення того, на чому постає ця стійкість, що її підтримує і робить одним із реальних компонентів опору загарбникові.

Ключові концептуальні орієнтири дослідження життєстійкості

Насамперед слід визначитися з тим, які іпостасі стійкості можна виокремити як предмет для дослідження опору під час війни. Стійкість (синонім резильєнтність) є складним багатовимірним концептом, який працює на різних рівнях. У дискурс соціально-поведінкових наук концепт був введений

спочатку психологами як метафора за аналогією з його використанням у фізико-математичних науках, де термін застосовується для опису здатності матеріалу або системи зберігати пружну рівновагу під зовнішнім тиском. Тільки в психології матеріалом виступали люди, а тиск на них чинили різні несприятливі зовнішні обставини. Відповідно одразу виникла проблема уточнення змісту концепту, бо на відміну від опору матеріалів, де стійкість є незмінним атрибутом кожного конкретного матеріалу, соціальні дослідження засвідчили значну гетерогенність у реагуванні людей на загрози. Зокрема, виявилось, що більшість дітей, які перебували у групі ризику через соціально-економічне неблагополуччя та інші несприятливі обставини, розвивалися краще, ніж очікувалося [Werner, 1992].

Поступово навколо спочатку метафоричного позначення почали поставати питання, пошук відповідей на які привів до розвитку цілого напрямку досліджень. Лише в психології виокремлюють чотири окремі хвилі досліджень резильєнтності: а) описова, б) орієнтована на процес, с) заснована на втручанні та d) багаторівнева [Masten, 2007].

Спочатку дослідники зосереджувались на спробах визначення стійкості та пошуках чинників, які підтримували протистояння негараздам. Це відбувалося переважно через фіксацію відмінностей між тими, хто досяг успіху, і тими, хто не зміг цього зробити. Зрештою, було підтверджено існування узгодженості між ресурсами, індивідуальними якостями та відносинами як предикторами стійких результатів. Друга хвиля досліджень зосередилась на тому, щоб з'ясувати процеси, які приводять до стійкості. Структура, яка сформувала емпіричні дослідження стійкості, породила моделі, методи та висновки, а також суперечки та багато нових питань і гіпотез для вивчення [Masten, 2011]. Третя хвиля акумулювала досвід втручання в формування стійкості, щоб знову повернутися до теорії процесу. Нарешті, четверта хвиля характеризується міждисциплінарністю, поєднанням результатів, отриманих

на різних рівнях аналізу від найширших соціоекологічних систем до індивідуального клітинного рівня [Ungar, 2018].

На сьогодні в дослідженнях резильєнтності склалася ситуація паралельного розвитку кількох напрямів досліджень, що складаються з різних концептуалізацій, які ще належить інтегрувати [Porpham et al., 2021]. Оскільки наше завдання має насамперед прикладний характер – спробувати бодай у першому наближенні визначити чинники збереження життєстійкості населення, обмежимося лише визначенням тих ключових теоретичних моментів, які мають окреслити межі застосування концепту стійкості саме в контексті війни. Слід зазначити, що таких досліджень узагалі обмаль. Переважно досліджувалися роль стійкості в подоланні довготермінових негативних наслідків війни та її внесок у посттравматичне відновлення. Зокрема, визначався внесок різних видів стійкості у підтримку здатності цивільного населення протистояти несприятливим подіям і відновлюватися й повертатися до нормального повсякденного життя [Kimhi & Eshel, 2009]. Визначався також вплив на подолання наслідків війни таких додаткових змінних, як: економічна ситуація [Eytan et al., 2004]; вплив травматичних подій [Kuterovac-Jagodic, 2003; Shamai & Kimhi, 2007] та демографічні показники [Yahav & Cohen, 2007]. Натомість у період повномасштабного вторгнення Росії в Україну кількість публікацій, присвячених ролі стійкості України та українців, помітно зростає, однак перш ніж оглянути їх, визначимося з теоретичною рамкою дослідження.

Насамперед слід визначитися з ключовим поняттям дослідження – стійкістю. Зважаючи на багатовимірність і міждисциплінарність досліджень стійкості, це не таке просте завдання. Ідея міждисциплінарної природи концепту резильєнтності, яка свого часу набула втілення в життя на сторінках журналу *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, полягала в тому, що навколо резильєнтності як певного доволі розпливчасто визначеного терміна можна об'єднати дослідників, які перетинатимуть традиційні дисциплінарні кордони при аналізі найрізноманітніших проблем – від соціальних та еко-

номічних до проблем розвитку, від безпекових до екологічних. І хоча цей журнал уже кілька років не видається, платформа, на якій він поєднував представників різних дисциплін навколо досліджень різних виявів стійкості, продовжує існувати. Характерно, що сама стійкість тлумачиться від дослідження до дослідження представниками різних дисциплін по-різному. Наприклад, у екосистемному підході стійкість у застосуванні до інтегрованих систем людей і природи визначається як а) кількість збурень, які система може поглинути і залишатися в тому самому стані або сфері тяжіння, б) ступінь, до якого система здатна до самоорганізації, та с) ступінь, до якого система може будувати та збільшувати здатність до навчання та адаптації [Carpenter et al., 2001]. Натомість найбільш поширені визначення стійкості у психології представляють її процесуально, або як процес адаптації в контексті несприятливих обставин для продовження успішного функціонування системи [Luthar et al., 2000], або як процес, що пов'язує набір адаптивних можливостей з позитивною траєкторією функціонування та адаптації після порушення [Norris et al., 2008], або як клас явищ, що характеризуються хорошими результатами, незважаючи на серйозні загрози для адаптації або розвитку [Masten, 2001].

Дотепер відсутній консенсус стосовно того, чи вважати стійкість рисою, чи процесом, і що слід вважати успішним функціонуванням. Перевага віддається процесуальному визначенню, зважаючи на те, що розуміння стійкості як якості наштовхується на доволі вагоме заперечення стосовно того, що в її проявах немає стабільності. Як зауважив М. Раттер, люди можуть бути стійкими до певних небезпек, але не до інших, можуть бути стійкими до одних видів результатів, але не до інших, можуть бути стійкими в один період свого життя, але не в інші [Rutter, 2006]. З іншого боку, маємо спецвипуски провідних американських психологічних журналів – *American Psychologist* (№ 55, 2000) і *Journal of Social and Clinical Psychology* (№ 19, 2000), присвячених якраз сильним сторонам особистості. За такого підходу стійкість фактично розуміється

як сукупність тих рис або активів, які допомагають пережити труднощі та забезпечують адаптацію (Richardson, 2002).

Водночас сама необхідність концепту є очевидною тому, що він вводить нову перспективу дослідження. У концепціях ризику та захисту їх вплив не диференціювався щодо кожної окремої людини, а отже, сила опору була фактично похідною від балансу між ризиком і захисними впливами. Натомість стійкість починається з визнання величезних індивідуальних варіацій у реакціях людей на той самий досвід і відкриває перспективи для стратегій втручання щодо профілактики та лікування [Rutter, 2006]. Ці варіації є результатом різних адаптивних можливостей, які фактично є ресурсами підтримки стійкості. Усі ресурси мають динамічні атрибути. Надійність характеризує міцність ресурсу в поєднанні з низькою ймовірністю погіршення ресурсу; резервування (надмірність) забезпечує заміну елементів у разі руйнування і деградації; швидкість (мобілізація) забезпечує доступ до ресурсу та його використання [Norris et al., 2008]. Стійкість ефективно протидіє стресорам, коли ресурси є достатньо надійними, надлишковими або швидкими, щоб забезпечити відновлення функціонування, з урахуванням адаптації до зміненого середовища. Адаптоване функціонування не обов'язково є вищим за рівнем, характером чи ефективністю, ніж функціонування до події; це просто інше. Якщо ресурси недостатньо надійні, надмірні або швидкі, щоб створити опір або підсилити стійкість, виникає уразливість. Чим сильніший, витриваліший і несподіваніший стресор, тим сильнішими повинні бути ресурси для створення опору або стійкості [Norris et al., 2008].

Ще один важливий момент, пов'язаний з дослідженням стійкості, передбачає необхідність визначення типу негараздів, до яких індивід або система можуть бути стійкими. Тому необхідно розуміти природу негараздів, які можуть відрізнятися за ступенем серйозності, складності, часовими характеристиками та ін. [Ungar, 2015]. Щоб зробити висновок про стійкість, ці негаразди мають бути доволі контекстуально серйозними, щоб загрожувати звичайному функціонуванню.

Особливості українського контексту мають значні відмінності від того, що зазвичай є предметом дослідження в даному напрямі. Переважна більшість усіх емпіричних і теоретичних розвідок розглядає навіть серед найбільш серйозних стресорів насамперед разову або принаймні короткотермінову подію, хай вона і приносить значні руйнування (катастрофи, терористичні атаки тощо). Процес відновлення до «нормального» стану відбувається на тлі наслідків таких подій. У випадку дослідження тероризму йдеться про постійну, але переважно уявну загрозу, а у випадку війни про щоденне реальне порушення рутини мирних жителів через обстріли та небезпеку бути пораненими або загинути від ракет, націлених на їхні міста.

На сьогодні немає достатньої інформації про те, що відбувається зі стійкістю населення в умовах подовженого травматичного стресу, коли травма є одночасно поточною та реально передбачуваною в майбутньому, а не локалізована у минулому. Типи стресорів, яким піддаються члени спільноти в контексті ПТС, є екстремальними та включають види загрози життю та тілесній цілісності, які, як правило, вважаються більш травматичними, ніж хронічні стресори [Eagle & Kaminer, 2013].

Контекст подовженого травматичного стресу (ПТС) характеризується непередбачуваністю, усепроникненістю та суттєвістю небезпек та загроз. Зокрема, він характерний для зон, уражених конфліктом, де відбуваються часті терористичні атаки, у тому числі на цивільні цілі.

Особлива часова перспектива є важливою характеристикою, яка суттєво відрізняє ПТС від інших видів стресу. Подовжений травматичний стрес породжує занепокоєність поточною та майбутньою безпекою, а не минулими подіями. Основна увага людей, що переживають ПТС, зосереджена на передбачуваній небезпеці [Diamond et al., 2010], відповідно стресовий стан залежить від ефективності керування тривогою, пов'язаною з цією перспективою.

Однією з визначальних особливостей ПТС є реалістична (на відміну від перебільшеної) оцінка майбутньої загрози. Однак, попри консенсус щодо небезпечності середовища (наприклад, у районах, які часто зазнають ракетних обстрілів), існує суб'єктивна оцінка ризику, тобто інтерпретація загрози може варіюватися від законної заклопотаності до реакцій параноїдального типу, в яких загроза стає перебільшеною та надмірно узагальненою. Отже, тривога у випадку ПТС пов'язана із точним чи спотвореним сприйняттям загрози. Як свідчать результати досліджень людей, які живуть в умовах постійної загрози, внесок реакцій страху в посттравматичні реакції на стрес (наприклад, емоційний дистрес і порушення функціонування) більш значний, ніж вплив фактичних загроз [Nuttman-Shwartz, 2013].

Нарешті, остання концептуальна характеристика, яка має бути врахована під час подальшого аналізу, стосується рівнів функціонування стійкості. Оскільки концепт від початку формувався в психологічному дискурсі, у центрі уваги дослідників був насамперед індивід, який переживає труднощі, кризи, лиха і відповідно виявляє певну міру індивідуальної стійкості [Luthar et al., 2000].

Крім індивідуальної стійкості, виокремлюють стійкість громади, яка виявляється у відповіді на важку травматичну подію, яку переживає спільнота. Найчастіше під цим розуміють переживання катастрофи, яка може бути пов'язана з природними, технологічними чи людськими причинами [McFarlane & Norris, 2006]. Характерно, що автори цього визначення підкреслюють, що така травма має гострий початок і обмежена часом, хоча насправді ми спостерігаємо наразі тривале переживання громадами травмуючих подій. Стійкість громади, так само, як і індивідуальну стійкість, характеризує здатність справлятися зі стресовими умовами й відновлюватися після них, її адаптивні ресурси також підтримуються атрибутами надійності, надмірності та швидкості. Однак, на відміну від індивідуальної стійкості, у визначенні стійкості громади з'являється ще одна складова. Йдеться про здатність

передбачати ризик, яка також розглядається як ознака стійкості, яка допомагає відновлюватися не лише шляхом виживання та адаптації, а й через еволюцію та зростання спільноти в умовах бурхливих змін [Eachus, 2014]. У дослідженні стійкості громад також переважає процесуальний підхід, зокрема, її визначають як процес, що зв'язує набір мережових адаптивних можливостей з позитивною траєкторією функціонування та адаптації [Norris et al., 2008].

На відміну від індивідуальної стійкості та стійкості громад, які концептуально доволі подібні, рівень національної стійкості потребує іншої, значно ширшої концептуалізації, яка стосується питань соціальної стійкості та міцності в кількох різноманітних сферах [Obris et al., 2010]. Ця концепція досліджує стійкість з точки зору соціальної структури. Стійкість як аналітична відправна точка концепції, підкреслює позитивні та перспективні конотації терміна «спроможність». На думку авторів, така орієнтація має потенціал для розуміння соціальних вимірів і динаміки життя з труднощами та змінами.

Концептуально при дослідженні національної стійкості виокремлюються два різних підходи. В одному стійкість розглядають як резильєнтність. Тобто зберігається розуміння стійкості як процесу, що відбувається під час зіткнення з постійною загрозою або після переживання стресової та незвичайної події. Відповідно вивчення такого процесу має охоплювати особливості національного рівня сприйняття постраждалим населенням соціально-психологічних аспектів, які приведуть до здатності населення пом'якшити наслідки такого лиха [Canetti et al., 2014].

Інший підхід тлумачить стійкість як здатність утримуватися на певному рівні (sustainability). Йдеться про спроможність як соціальних, так і соціально-екологічних систем жити в умовах збурень, негараздів або катастроф, а також здатності витримувати й адаптуватися [Tompkins & Adger, 2004]. На національному та навіть міжнародному рівнях підвищення стійкості нижчих рівнів систем засобів до існування може відбуватися за допомогою інституцій (тобто норм і правил),

які надають людям доступ до приватних і державних послуг [Obris et al., 2010]. Загалом структура багаторівневої соціальної стійкості акцентує роль сприятливих факторів, що підвищують компетентність, і таким чином створюють шляхи для пом'якшення або навіть подолання несприятливих ситуацій.

Емпіричні дослідження стійкості українського суспільства в умовах війни

Тепер, маючи опорні концептуальні орієнтири, зосередимося на емпіричних даних і спробуємо оцінити, що відбувається зі стійкістю на різних рівнях, наскільки вона забезпечує адаптацію й допомагає впоратися з постійним стресовим навантаженням, який внесок стійкості в процес нормалізації функціонування індивідів та суспільства. Як емпіричний матеріал використаємо статті, присвячені дослідженню резильєнтності під час війни в Україні, які виконані іноземними дослідниками й опубліковані в іноземних фахових виданнях. На жаль, українські публікації з цієї проблематики або надто вузькоспрямовані, або присвячені викладу загального теоретичного доробку, який ніяк не використовується для аналізу сучасних реалій.

Почнемо з рівня національного. Дж. Кларк у статті «Резильєнтність як «концепція в дії» у війні в Україні: дослідження її міжнародного та внутрішнього значення» [Clark, 2024] відштовхується від ідеї адаптивної відповіді на порушення і наводить визначення, що застосовується у психології розвитку, де під стійкістю розуміють «динамічний процес, що охоплює позитивну адаптацію у контексті суттєвих негараздів» [Suniya et al., 2000, p. 543]. І хоча авторка декларує не онтологічний, а процесуальний підхід до дослідження стійкості, їй все одно доводиться поєднувати психологічну та системну концептуалізації для того, щоб показати, як вони працюють у війні як у міжнародному, так і у внутрішньому контексті. Зокрема, здійснений у статті аналіз використання цього концепту в різноманітних виступах Президента України показує, що стійкість представляється в них як одна з основних характеристик

України та українців, яка має чи не вирішальне значення для кінцевого успіху у війні, тобто стійкість постає як один із важливих метанаративів. Надзвичайно цікаво, що в статті показано як використання наративу стійкості очільниками країни, так і його важливе місце в дискурсах іноземних партнерів України. Водночас можна спостерігати суттєвий контраст «надзвичайної хоробрості» в офіційних виступах та «звичайної нормальності» в наративах людей, які переживають війну і для яких стійкість є в певному сенсі необхідністю, бо вони мають продовжувати жити «нормалізуючи» ненормальне. Авторка визначає особливості застосування в дискурсах стійкості як підґрунтя нетипового для міжнародних стосунків, але дієвого типу емоційно-стратегічної взаємодії. Зрештою, проведений аналіз не просто дає нам нове знання щодо особливостей стійкості як «концепції в дії», яка полягає в успішному використанні психологічного дискурсу на макросистемному рівні, а й емпірично підтверджує тезу про те, що стійкість однієї системи виступає каталізатором стійкості супутніх систем.

У такому ж ключі аналізує національну стійкість Ю. Курнишова у статті «Україна у війні: резильєнтність і нормативна агентність» [Kurnyshova, 2023]. Її стаття намагається дати відповідь на питання як практики стійкості в суспільній, державно-інституційній, комунікативній та локальній сферах створюють дискурсивні простори для виробництва та формування української агенції. Або «як стійкість у чотирьох різних сферах впливає на здатність України не лише справлятися з втручанням та виживати як нація, а й робити внесок у майбутнє міжнародного порядку безпеки?» [Kurnyshova, 2023, р. 3]. Авторський аналіз є чи не хрестоматійним втіленням структурного підходу [Obris et al., 2010]. Рівень національної стійкості розглядається з позицій агентності, витоки якої мають самоорганізаційну природу й операціоналізуються через такі характеристики, як здатність діяти, видимість, визнання та прийняття іншими членами міжнародного співтовариства. Як і в статті Дж. Кларк, агентство досліджується через дискурси щодо практик стійкості, які переводяться у конкретні

політики, що сприяють інтеграції України з європейськими та євроатлантичними нормативними просторами. Привертає до себе увагу те, наскільки багато соціологічної інформації використано в публікації. Авторка послалася на 28 всеукраїнських соціологічних досліджень, і для українських соціологів стаття виглядає нібито ще одним переповіданням знайомих речей. Однак сама публікація цієї статті в журналі *Central European Journal of International and Security Studies* є наочним втіленням практики, вбудованої в дискурс, спрямований на посилення позиції України у комунікації з міжнародними партнерами.

Третя стаття присвячена проблемі, яка перебуває в центрі нашої уваги – впливу війни в Україні на фактори стійкості, захисту і вразливості [Kimhi et al., 2023]. Дослідження представляє нам соціальний рівень стійкості. У кількісному опитуванні вивчалися фактори стійкості, захисту та уразливості на вибірці українських цивільних осіб під час поточної російсько-української війни. Рівень стійкості та показники подолання порівнювалися з відповідями ізраїльської вибірки, які були отримані під час збройного конфлікту у травні 2021 року. В обох країнах проводилося інтернет-панельне дослідження. Автори вже давно досліджують на ізраїльських вибірках особливості національної стійкості в порівнянні зі стійкістю громад та індивідуальною стійкістю. Зокрема, вони розробили спеціальні методики для вимірювання національної стійкості та стійкості громад [Leykin, et al., 2004].

Дослідження передбачало: визначення рівня індивідуальної, суспільної та соціальної стійкості, а також факторів захисту та вразливості серед українського населення; порівняння результатів серед українського населення із результатами колишньої вибірки ізраїльських євреїв, виміряними під час недавнього збройного конфлікту; визначення міри внеску кожного з факторів захисту та вразливості, а також демографічних характеристик у передбачення трьох типів стійкості серед української вибірки.

Як захисні фактори виступали суб'єктивне благополуччя, моральний дух і надія, в якості факторів вразливості – симп-

томи дистресу, почуття небезпеки та загрози. Враховуючи суттєві відмінності між війною в Україні та збройним конфліктом між Ізраїлем та палестинцями, автори очікували, що українці повідомлять про більш високу соціальну стійкість порівняно з ізраїльською вибіркою. Зрештою, було отримано такі результати: а) українська вибірка повідомила про значно вищі рівні дистресу, почуття небезпеки та загрози порівняно з ізраїльською вибіркою. Водночас українські респонденти повідомили про суттєво вищий рівень надії та суспільної стійкості порівняно з їхніми ізраїльськими колегами, а також про дещо вищу індивідуальну стійкість та стійкість громад; б) захисні фактори респондентів в Україні (рівень надії, благополуччя та моральний дух) передбачали три типи стійкості (індивідуальну, суспільну та соціальну) краще, ніж фактори вразливості (почуття небезпеки, симптоми дистресу та рівень загроз); с) найкращими предикторами трьох типів стійкості були надія та благополуччя; d) демографічні характеристики українських респондентів не вплинули на прогноз трьох типів стійкості.

Головним висновком дослідження стало те, що війна, яка загрожує незалежності та суверенітету країни, може за певних умов підвищити суспільну стійкість та надію населення, що перебуває в зоні ризику, незважаючи на нижче почуття добробуту та більш високий рівень дистресу, почуття небезпеки та загроз.

Отже, маючи вже деякі емпіричні підтвердження того, як працює стійкість в умовах війни, спробуємо доповнити картину за допомогою аналізу даних моніторингу Інституту соціології у 2024 році. Програма дослідження не передбачала спеціального дослідження стійкості, тому існуючі для її вимірювання шкали, а їх на сьогодні розроблено доволі багато [Hoge et al., 2007], не застосовувалися. Проте в тесті соціального самопочуття, який є постійною частиною моніторингу, є блок психологічних характеристик, які добре кореспондують з концептом стійкості, який запропонований Мадді і Кобаса. Вони вважали, що особистісна стійкість («hardness»)

виникає як сукупність взаємопов'язаних установок прихильності, контролю та виклику. Чим сильніше прихильність, тим більше людина намагатиметься, незалежно від того, наскільки стресовими стають обставини, залишатися залученими до життя інших та ситуації, а не відступати в ізоляцію та відчуження. Чим сильніший контроль, тим більше людина намагатиметься впливати на результати, незалежно від того, наскільки стресовими стають обставини, а не здаватися й ставати пасивним і безсилим. І чим сильніше виклик, тим більше людина вважатиме життєві стреси природними й нормальними і такими, що надають можливість рости в мудрості через те, чому людина навчається, намагаючись звернути їх собі на користь [Maddi, et al., 2011].

Як певні аналоги зазначених вище характеристик нами було застосовано такі ознаки:

Мені вистачає / не вистачає –	<i>уміння жити в нових суспільних умовах; упевненості у своїх силах; рішучості в досягненні своїх цілей; ініціативи й самостійності під час розв'язання життєвих проблем.</i>
-------------------------------	--

Респонденти, які дали ствердну відповідь на всі запитання, вважалися такими, що мають високий рівень психологічної стійкості, респонденти, які заперечили наявність зазначених якостей, були позначені як люди, що мають низький рівень стійкості. Надалі відповіді цих груп респондентів порівнювались, що дало можливість побачити, як співвідноситься рівень психологічної стійкості з різними психологічними та соціально-демографічними характеристиками.

Зв'язок з соціально-демографічними характеристиками виявився достатньо помітним (табл. 5.1). Нижчий рівень стійкості спостерігається у жінок і жителів села, натомість високий рівень стійкості рівень частіше мали респонденти з вищою освітою.

Таблиця 5.1¹

**Зв'язок психологічної стійкості
з соціодемографічними характеристиками, %**

<i>Соціально- демографічні характеристики</i>	<i>Високий рівень стійкості N=559</i>	<i>Низький рівень стійкості N=204</i>
Стать		
Чоловік	52,2	28,3
Жінка	47,8	71,7
Освіта		
Середня	7,3	10,1
Середня спеціальна	16,6	20,1
Вища	65,7	39,4
Тип поселення		
Місто	74,7	63,9
Село	25,3	36,1

Як предиктори індивідуально-психологічної стійкості традиційно виступають оптимізм і надія, натомість тривожність є показником низької стійкості. Оскільки в моніторингу закладені питання щодо емоційного сприйняття майбутнього, можна було перевірити, наскільки різним є емоційний стан у досліджуваних групах (табл. 5.2). Дані добре підтвердили

Таблиця 5.2

**Зв'язок психологічної стійкості з емоційним сприйняттям
власного майбутнього, %**

<i>Почуття, які виникають щодо власного майбутнього</i>	<i>Високий рівень стійкості N=559</i>	<i>Низький рівень стійкості N=204</i>
Оптимізм	50,7	18,1
Безвихідь	5,5	21,3
Упевненість	19,6	4,3
Розгубленість	8,6	36,5
Надія	52,2	41,1
Тривога	19,6	42,4
Страх	6,0	35,6

¹ У таблицях представлені лише ті ознаки, за якими зафіксовано значущі відмінності.

роль оптимізму як одного з ключових факторів підсилення стійкості. Натомість переживання надії, очевидно, є універсальним предиктором, який пом'якшує негативні очікування для усіх респондентів. Протилежний зв'язок бачимо між психологічною стійкістю та тривогою щодо майбутнього.

Ще одним показником психологічної стійкості є рівень суб'єктивного благополуччя, а також суб'єктивна оцінка здоров'я. Аналогічні показники представлені в моніторингу, і ми можемо побачити їхній зв'язок з психологічною стійкістю (табл. 5.3). Загальна задоволеність різними аспектами життя в групі з високим рівнем психологічної стійкості вище середнього балу по всіх позиціях, крім задоволеності рівнем доходів.

Таблиця 5.3

Зв'язок психологічної стійкості з різними сторонами задоволеності (середнє значення)

<i>Рівень задоволеності (за 5-бальними шкалами)</i>	<i>Високий рівень стійкості N=559</i>	<i>Низький рівень стійкості N=204</i>
Загальна задоволеність життям	3,71	2,81
Задоволеність життям у своєму населеному пункті	3,53	2,86
Задоволеність становищем у суспільстві*	2,21	1,36
Задоволеність роботою	3,92	2,89
Задоволеність доходами сім'ї	2,1	1,44
Загальна самооцінка стану здоров'я	3,33	2,56

* Оцінка за 4-бальною шкалою.

Одним із найсильніших чинників підсилення стійкості є соціальна підтримка, причому не лише реальна, а й уявна. Відповідно можемо визначити, наскільки цей чинник пов'язаний з психологічною стійкістю. Виявилось, що цей показник дійсно є одним з показових. Серед тих, хто має низький рівень стійкості, зазначили, що зовсім не можуть розраховувати на допомогу сусідів або членів своєї громади 54,6%, а серед тих,

у кого високий рівень психологічної стійкості, таких тільки 25,4%.

Нарешті, варто порівняти досліджувані групи за рівнем патріотизму. Виявляється, що понад 70% в обох групах ідентифікують себе як громадян України. Однак сила такої ідентифікації у групі з низьким рівнем стійкості менша і слабше перетворюється на відчуття солідарності. Зокрема, серед стійких 45,4% вважають, що сьогодні людей в Україні об'єднують патріотичні почуття. Натомість серед групи низької стійкості так думають 34,2%.

Висновок

Отже, у результаті аналізу різноманітних джерел можна переконалися, що українське населення вже тривалий час зберігає доволі високий рівень стійкості, що підтримує процеси солідаризації в суспільстві. Усі чинники підтримки соціальної стійкості продовжують забезпечувати здатність більшості населення чинити опір негараздам, що допомагає соціальній системі нормально функціонувати як на індивідуальному, так і на соціальному та національному рівнях.

Джерела

Buffaloe, D. L. (2006). *Defining asymmetric warfare*. Institute of Land Warfare, Association of the United States Army, Arlington. URL: https://indian_strategicknowledgeonline.com/web/define%20as%20%20Pout.pdf

Canetti, D., Waismel-Manor, I., Cohen, N., & Rapaport, C. (2014). What Does National Resilience Mean in a Democracy? Evidence from the United States and Israel. *Armed Forces & Society*, 40(3), 504–520. <https://doi.org/10.1177/0095327X12466828>

Carpenter, S., Walker, B., Anderies, M. J., & Abel, N. (2001). From metaphor to measurement: Resilience of what to what? *Ecosystems* 4(8), 765–781. DOI:10.1007/s10021-001-0045-9

Clark, J. N. (2024). Resilience as a 'concept at work' in the war in Ukraine: Exploring its international and domestic significance. *Review of International Studies*, 50(4), 720–740. <https://doi.org/10.1017/S0260210524000305>

Diamond, G. M., Lipsitz, J. D., Fajerman, Z., & Rozenblat, O. (2010). Ongoing traumatic stress response (OTSR) in Sderot, Israel. *Professional Psychology: Research and Practice*, 41(1), 19–25. <https://doi.org/10.1037/a0017098>

Eachus, P. (2014). Community Resilience: Is it greater than the sum of the parts of individual resilience? *Procedia Economics and Finance*, 18, 345–351. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00949-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00949-6)

Eagle, G., & Kaminer, D. (2013). Continuous traumatic stress: Expanding the lexicon of traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19(2), 85–99. <https://doi.org/10.1037/a0032485>

Eytan, A., Gex-Fabry, M., Toscani, L., Deroo, L., Loutan, L., & Bovier, P. A. (2004). Determinants of postconflict symptoms in Albanian Kosovars. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 192 (10), 664–671. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000142029.96703.57>

Hoge, E. A., Austin, E. D., & Pollack, M. H. (2007). Resilience: research evidence and conceptual considerations for posttraumatic stress disorder. *Depression and Anxiety*, 24(2), 139–152. <https://doi.org/10.1002/da.20175>

Kimhi, S., & Eshel, Y. (2009). Individual and public resilience and coping with long-term outcomes of war. *Journal of Applied Biobehavioral Research*, 14(2), 70–89. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9861.2009.00041.x>

Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2023). Impact of the war in Ukraine on resilience, protective, and vulnerability factors. *Frontiers in Public Health*, 11, 1053940. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1053940>

Kimhi, S., & Shamai, M. (2004). Community resilience and the impact of stress: Adult response to Israel's withdrawal from Lebanon. *Journal of Community Psychology*, 32, 439–451.

Kurnyshova, Y. (2023). Ukraine at War: Resilience and Normative Agency. *Central European Journal of International and Security Studies*, 17(2), 80–110. <https://doi.org/10.51870/UXXZ5757>

Kuterovac-Jagodic, G. (2003). Post traumatic stress symptoms in Croatian children exposed to war: A prospective study. *Journal of Clinical Psychology*, 59(1), 9–25. <https://doi.org/10.1002/jclp.10114>

Leykin, D., Lahad, M., Cohen, O., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). Conjoint Community Resiliency Assessment Measure-28/10 items (CCRAM28 and CCRAM10): A self-report tool for assessing community resilience. *American Journal of Community Psychology*, 52(3–4), 313–323. <https://doi.org/10.1007/s10464-013-9596-0>

Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543–562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>

Maddi, S. R., Khoshaba, D. M., Harvey, R. H., Fazel, M., & Resurreccion, N. (2011). The personality construct of hardiness, V: Relationships with the construction of existential meaning in life. *Journal of Humanistic Psychology*, 51(3), 369–388. <https://doi.org/10.1177/0022167810388941>

Masten, A. S. (2001). Ordinary magic. Resilience processes in development. *American Psychologist* 56(3), 227–238. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>

Masten, A. S. (2007). Resilience in developing systems: Progress and promise as the fourth wave rises. *Development and Psychopathology*, 19(03), 921–930. <https://doi:10.1017/S0954579407000442>

Masten, A. S. (2011). Resilience in children threatened by extreme adversity: Frameworks for research, practice, and translational synergy. *Development and Psychopathology*. 23(2), 493–506. <https://doi:10.1017/S0954579411000198>

McFarlane, A. C., & Norris, F. H. (2006). Definitions and Concepts in Disaster Research. In F. H. Norris, S. Galea, M. J. Friedman, & P. J. Watson (Eds.), *Methods for disaster mental health research* (pp. 3–19). The Guilford Press.

Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*. 41(1–2), 127–50. <https://doi:10.1007/s10464-007-9156-6>

Nuttman-Shwartz, O. (2013). Fear, functioning and coping during exposure to a continuous security threat. *Journal of Loss and Trauma: International Perspectives on Stress & Coping*, 19, 262–277. <https://doi:10.1080/15325024.2013.763551>

Obrist, B., Pfeiffer, C., & Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: A new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10(4), 283–293. <https://doi.org/10.1177/146499340901000402>

Popham, C. M., McEwen, F. S., & Pluess, M. (2021). Psychological resilience in response to adverse experiences: An integrative developmental perspective in the context of war and displacement. In M. Ungar (Ed.), *Multisystemic resilience: Adaptation and transformation in contexts of change* (pp. 395–416). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190095888.003.0022>

Richardson, G. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3), 307–321. <https://doi:10.1002/jclp.10020>

Rutter, M. (2006). Implications of resilience concepts for scientific understanding. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1094(1), 1–12. <https://doi.org/10.1196/annals.1376.002>

Schroefl, J., & Kaufman, S. J. (2014). Hybrid actors, tactical variety: Rethinking asymmetric and hybrid war. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(10), 862–880. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.941435>

Shamai, M., & Kimhi, S. (2007). Teenagers' response to threat of war and terror: The impact of gender and social systems. *Community Mental Health Journal*, 43(4), 359–374. <https://doi.org/10.1007/s10597-006-9080-5>

Suniya, S., Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work, *Child Development*, 71(3), 543–562.

Tompkins, E. L. & Adger, W. N. (2004). Does adaptive management of natural resources enhance resilience to climate change? *Ecology and Society*, 9(2), 10. URL: <https://ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art10/print.pdf>

Ungar, M. (2015). Practitioner review: Diagnosing childhood resilience: A systemic approach to the diagnosis of adaptation in adverse social and physical ecologies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(1), 4–17. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12306>

Ungar, M. (2018). Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*, 23(4), 34. <https://doi.org/10.5751/es-10385-230434>

Werner, E. E. (1992). The children of Kauai: Resiliency and recovery in adolescence and adulthood. *Journal of Adolescent Health*, 13(4), 262–268. [https://doi.org/10.1016/1054-139x\(92\)90157-7](https://doi.org/10.1016/1054-139x(92)90157-7)

Yahav, R., & Cohen, M. (2007). Symptoms of acute stress in Jewish and Arab Israeli citizens during the Second Lebanon War. *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 42(10), 830–836. <https://doi.org/10.1007/s00127-007-0237-5>

Žotkevičiūtė-Banevičienė, A. (2022). Moral element of military power: The Ukrainian military resistance in the Russia-Ukraine war. *LOGOS-A Journal of Religion, Philosophy, Comparative Cultural Studies and Art*, 113, 105–115. <https://doi.org/10.24101/logos.2022.78>

Розділ 6

СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЛІДАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ НА ТРЕТЬОМУ РОЦІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Військове широкомасштабне вторгнення країни-агресора та війна посилили процеси солідаризації українського суспільства, патріотичну консолідацію держави та громадян і зміцнення національно-громадянської ідентичності українців. Так, за даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України у грудні 2022 року, після 10 місяців війни показник громадянської ідентичності зріс від 62,6% попереднього року до майже 80% (79,7%). Ця ж тенденція збереглась у 2023 році – моніторинговий замір після 16 місяців війни показав майже тотожний з 2022 роком результат (79,5%) і лише дещо послабився у 2024 році – 73,8%. Отже, соціологічні дослідження доводять, що в Україні вже склалась доволі консолідована українська громадянська нація, яка об'єднала громадян різного етнічного походження, у тому числі етнічних росіян, людей різних віросповідань та мов повсякденного спілкування. До того ж за третину сторіччя державної незалежності народилося, соціалізувалося та вступило в доросле життя нове покоління українців.

Домінуючі смисли української національно-громадянської ідентичності та належності стали одним із важливих чинників солідаризації, масового опору та стійкості українського суспільства російській агресії. Солідаризація тут розуміється як процес солідарних соціальних взаємодій, їх формування, підтримки та відтворення, натомість солідарність – це соціальна характеристика та якість таких взаємодій. Солідарність як якість соціальних взаємин і солідаризацію як процес її досягнення варто розглядати у двох основних вимірах – вертикаль-

ному (відносини громадян та/до держави) та горизонтальному (відносини між самими громадянами).

Якщо в початковий період широкомасштабного вторгнення солідаризація українського суспільства та держави мала висхідну динаміку (про що, зокрема, свідчать високі показники довіри громадян до державних інституцій у цей період), то з 2023 року означились реверсні процеси щодо вертикальної солідаризації, зокрема, у ставленні громадян до держави та довірі до органів влади, а також горизонтальні тренди соціальної та політичної диференціації українського суспільства. Тут намітилися певні лінії потенційних соціальних розколів (зокрема, між громадянами, які виїхали з країни, та тими, хто залишився в ній, між армійцями та ветеранами, з одного боку, та «тиловиками» – з іншого тощо), які можуть розвинути у потенційні соціальні конфлікти з їх небажаними соціально-політичними ризиками та наслідками в перспективі повоєнного відновлення країни [Лебідь, 2024]. Отже, солідаризація та консолідація українського суспільства в період війни має різну динаміку [Резнік, 2024], зокрема, піти на спад ще під час війни, а також у період повоєнного відновлення. Це створює нові ризики для внутрішньополітичної та соціальної стабільності держави, конче необхідної для її успішного мілітарного опору та подальшого демократичного розвитку.

Соціологічні концептуалізації та дослідження солідарності

У перспективі сучасного дослідження проблематики солідарності в період війни варто окреслити вихідні позиції її соціологічної теоретичної концептуалізації. Проблематика солідарності та солідаризації в соціологічній перспективі має тривалу дослідницьку історію. Від класичної соціологічної традиції маємо розмежування поміж різними історичними типами солідарності – «органічною» (модерною) та «механічною» (домодерною, традиційною) (Е. Дюркгайм), поміж солідарністю різних типів спільнот – *Gemeinschaft* та *Gesellschaft* (Г. Зіммель), солідарність, осмислену через теорію дії для

різних акторів у різних соціальних взаєминах, які характеризуються, зокрема, відповідальністю (*die Verantwortlichkeit*) у М. Вебера. Класики соціології визначали солідарність і згуртованість як своєрідний цемент суспільства, соціальну тканину, яка об'єднує людей.

Класичну соціологічну традицію розуміння солідарності підхоплює й розвиває Т. Парсонс, який переосмислює Дюркгаймове розуміння солідарності у своїх теоретичних підходах до сучасної соціальної інтеграції соціетальної спільноти [Резнік, 2024: с. 45–46]. З початку 2000-х років проблематика соціальної солідарності знову актуалізується й до неї зростає дослідницький інтерес [Stjernø, 2004; de Beer & Koster, 2009]. Певними причинами складності сучасного дослідження солідарності є те, що це – доволі широкий та багатозначний концепт, і існує багато варіацій у її контекстах. Втім, вихідною позицією у концептуалізації поняття «солідарності» є її розуміння як соціетального феномену та суспільної характеристики (у підході Е. Дюркгайма і слідом Т. Парсонса) і індивідуальної якості [de Beer and Koster, 2009].

У сучасній науковій літературі існує доволі багато тлумачень поняття «солідарність». Солідарність, наприклад, визначається як зв'язок між різними людьми [Abela 2004; de Beer and Koster 2009] або як почуття симпатії та відданості іншим людям [Janmaat and Brown, 2009], або як емпатична реакція на стан страждання «інших» незалежно від їхнього особистого чи соціального характеру [Arnsperger and Varoufakis, 2003]. Широкий спектр концептуалізацій також зумовлений тим фактом, що сучасні підходи просувають різні типи солідарності: локальну, соціальну та глобальну солідарність [Abela, 2004]. Дослідники також говорять про субнаціональну, національну, транснаціональну або міжнародну солідарність, громадянську солідарність, етнічну та національну солідарність, негативну солідарність, радикальну солідарність та інші її різновиди [Rusu, 2012].

У сучасному науковому дискурсі концепт суспільної солідарності тісно переплітається також із поняттям суспільної

згуртованості (cohesion). У деяких дослідницьких інтерпретаціях ці концепти є синонімами або солідарність розглядається як один із аспектів суспільної згуртованості. У контексті війни до позначення стану солідарницьких взаємодій доволі часто вживається поняття суспільної консолідації, маючи здебільшого на увазі поєднання групових, суспільних і державних інтересів на основі спільної цілі – перемоги у війні. Питання формування громадянсько-національної ідентичності, ствердження політичної нації та основ консенсусного формування суспільного договору поміж суспільством і державою також дотичні до тематики суспільної солідаризації.

У перспективі соціологічного дослідження проблематики солідарності варто окреслити два її основних тлумачення: 1) національно-громадянська солідарність, яка пов'язана з такими показниками, як тип самоідентифікації індивіда, ступінь його/її лояльності до країни, відчуття належності до національної спільноти, громадянська відповідальність і активізм, інституціональна та міжособистісна довіра, а також 2) соціальна солідарність, яка здебільшого асоціюється з індикаторами соціально-економічної справедливості, економічної рівності, альтруїзму, співчуття та допомоги нужденним і вразливим групам, готовністю та участю у доброчинності. Розмежування між цими модусами суспільної солідарності не є жорстким і вони часто перетинаються та взаємно доповнюють одне одного в різних проявах групової солідарності, таких, наприклад, як інституціональна та міжособистісна довіра тощо.

У соціологічному контексті в обставинах війни передовсім йдеться саме про національно-громадянську солідарність, хоча вона також вбирає в себе сенси «соціальної солідарності», часто зорієнтованої на проблематику соціальної справедливості. Тим паче, коли йдеться про перспективи формування повоєнного солідарного суспільства.

У силу багатозначності концепту солідарності в сучасних соціологічних дослідженнях зустрічаються також різні підходи до вимірів та оцінки стану соціальної солідарності. Доволі часто її зводять до вимірювань різних аспектів соціально-

економічної солідарності [Arts and Gellissen, 2001; Abela, 2004]. В іншій дослідницькій моделі вимірювання соціальної солідарності [Janmaat and Brown, 2009] використовується підхід Європейського дослідження цінностей 1999/2000. Серед цих аспектів солідарності виділяються такі, як: турбота про співвітчизників, усунення великої нерівності у доходах між громадянами; гарантування того, що базові потреби задоволені для всіх, щодо їжі, житла, одягу, освіти, здоров'я; ставлення до безробіття і думка щодо чотирьох можливих причин, чому люди живуть у нужді (серед альтернатив для відповіді – відсутність удачі, лінь і відсутність сили волі, несправедливість у суспільстві, неминуха частина сучасного прогресу).

Дослідження соціальної солідарності також вивчають питання участі у волонтерській діяльності, міри готовності до допомоги іншим та з'ясування питання про те, хто має брати на себе відповідальність за допомогу людям – держава чи самі люди [De Beer and Koster, 2009]. За результатами емпіричних досліджень з проблематики солідарності, дослідники вбачають її взаємозв'язок із релігійністю та постматеріальними цінностями [Rusu, 2012]. Важливим методологічним компонентом емпіричних досліджень солідарності є також розрізнення дослідниками поміж почуттями та ставленням і актами (практиками) солідарності. Акт солідарності створює відчутну солідарну позицію, хоча вони можуть і не бути безпосередньо пов'язані [De Beer and Koster, 2009].

Актуальним вітчизняним соціологічним дослідженням, дотичним до теми солідарності під час російсько-української війни, є дослідження суспільної згуртованості (SHARP) на основі методології SCORE. Вже було проведено декілька хвиль цього дослідження в Україні у період 2022–2024 років. У методології опитування компонентами суспільної згуртованості, співзвучною за смислами із різними аспектами солідарності, є такі: 1) вимір (само)ідентифікації, який включає почуття належності респондентів до країни та розуміння плюралістичної української ідентичності 2) довіра до політичних інституцій і діячів (турбота влади, довіра до центральних і місцевих інсти-

туцій); 3) орієнтація на загальне благо (почуття громадянського обов'язку та соціальна толерантність) та 4) дії для загального блага (співпраця громади та громадська участь) [SHARP, Wave 2: Big picture report, 2023]. Опитування доводять, що установки респондентів щодо ідентичності, довіри та активності взаємопов'язані та частково підсилюють одна одну в збереженні стійкості та опору українського суспільства під час війни.

Дослідження стану солідарних відносин

У нашому опитуванні було розроблено блок питань щодо стану солідарних відносин і різних аспектів солідарності в Україні у період війни у 2024 році, а саме:

- оцінка солідарної підтримки з боку базового соціального середовища (сусіди та члени громади);
- солідарна небайдужість до долі країни;
- формування уявлень про громадянську (політичну) націю;
- установка щодо загальнонаціональної солідарницької та консенсусної позиції;
- уявлення щодо розподілу відповідальності держави або самих громадян до солідарної допомоги.

Рівень солідарної підтримки у разі серйозних проблем з боку сусідів або членів громади

Загалом ступінь очікуваної солідарної підтримки на базовому соціальному рівні з боку соціального оточення респондентів у їхніх самооцінках має позитивний баланс з незначними регіональними відмінностями. Хоча до третини всіх респондентів (32,7%) загалом по країні не можуть розраховувати на допомогу своїх сусідів або членів громади у випадку, якщо в них станеться серйозна проблема, але дещо більше половини (56,3%) все ж можуть розраховувати на таку допомогу, і 11% респондентів важко оцінити таку можливість (табл. 6.1).

Відсоток респондентів, які не можуть розраховувати на солідарну підтримку свого соціального оточення, дещо вищий, ніж у середньому по масиву на півдні країни (36,5%) і менший на її заході (29,2%). Відповідно суб'єктивний вимір

Таблиця 6.1

Регіональний розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви могли б розраховувати на допомогу Ваших сусідів або членів Вашої громади у випадку, якщо у Вас станеться серйозна проблема?», % (актуальне проживання респондентів на час опитування)

Варіанти відповідей	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом по масиву
Зовсім не можу розраховувати	29,2	33,4	36,5	33,3	32,7
Певною мірою можу розраховувати	50,4	46,1	40,4	42,5	45,8
Цілком можу розраховувати	9,8	9,7	13,0	11,8	10,5
Важко сказати	10,7	10,8	10,1	12,5	11,0

солідарної підтримки дещо вищий на заході (60,2%) і в центрі (55,8%) країни, аніж у її прифронтових сході (54,3%) та півдні (53,4%). Ці регіональні особливості актуального проживання респондентів на час опитування майже не відрізняються від їхніх самооцінок на момент проживання у певному регіоні до широкомасштабного вторгнення.

У самооцінках респондентів солідарної підтримки соціального оточення не виявлено значних статистичних відмінностей між чоловіками та жінками, а також віковими групами, до яких належать респонденти. Не виявлено значних статистичних відмінностей також і серед респондентів, які проживають у різних типах поселень – у місті чи селі. Причому це стосується й ситуації до широкомасштабного вторгнення.

Натомість суттєвими факторами відмінностей у оцінці респондентами рівня базової соціальної солідарності є фінансово-матеріальні спроможності респондентів і те, чи змінили вони місце свого проживання після широкомасштабного вторгнення. Так, серед респондентів, яким не вистачає можливості купувати найнеобхідніші продукти, частка людей, які не можуть розраховувати на допомогу сусідів чи членів громади, становить понад 40% – це майже на 13% більше, аніж серед фінансово спроможних щодо базових потреб респондентів (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

**Оцінка солідарної підтримки та фінансова спроможність
щодо базових потреб респондентів, %**

Можливості купувати найнеобхідніші продукти	«Якою мірою Ви могли б розраховувати на допомогу Ваших сусідів або членів Вашої громади у випадку, якщо у Вас станеться серйозна проблема?»			
	Зовсім не могу розраховувати	Певною мірою могу розраховувати	Цілком могу розраховувати	Важко сказати
Не вистачає	41,3	37,9	8,3	12,5
Важко сказати	30,1	48,3	7,7	13,9
Вистачає	28,4	50,6	12,7	8,4
Не цікавить	30,8	28,8	12,5	27,9

Зміна місця проживання респондентів після широкомасштабного вторгнення також є фактором, який впливає на їхню оцінку рівня базової соціальної солідарності. Так, серед респондентів, які переїхали на нове місце у зв'язку з війною, а фактично стали внутрішніми біженцями, 42% зовсім не можуть розраховувати на допомогу ваших сусідів або членів громади у випадку серйозних проблем. Це на 11% більше, ніж для людей, які не міняли своє місце проживання після широкомасштабного вторгнення. Великою мірою це пояснюється також і природною складністю і тривалістю соціальної адаптації людей, які вимушені були змінити своє звичне соціальне оточення на нове.

Небайдужість щодо долі країни

Важливим аспектом солідарних відносин є небайдужість громадян щодо долі країни як спільного блага. Ми з'ясували цей аспект у запитанні «Якщо хтось говорить «Те, що станеться з Україною у майбутньому, – це не моя проблема, нехай інші хвилюються за це» – це схоже чи не схоже на Вас?».

Загалом респонденти виявляють високий рівень небайдужості щодо долі України в майбутньому – дві третини респондентів (66,3%) вважають, що байдужість до долі країни їм зовсім не притаманна і ще 22% знаходять мало спільного

з такою байдужою позицією. Великою мірою це пояснюється зміцненням національно-громадянської ідентичності людей і ототожненням себе із українською спільнотою і державою. Широкомасштабна війна стала потужним каталізатором, який прискорив процес національно-громадянської ідентифікації громадян України. За результатами цього опитування, майже 74% респондентів своєю пріоритетною самоідентифікацією вважають громадянство України. І тут показовим є послідовний зв'язок, який простежується в тому, що частка зовсім небайдужих до долі країни респондентів із пріоритетною самоідентифікацією «громадянин України» становить переважну більшість (71,9%) і є на 20% більшою, аніж серед респондентів, для яких пріоритетними є інші самоідентифікації (локальна, регіональна, глобальна тощо) (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Самоідентифікація і ставлення респондентів до долі країни, %

<i>Самоідентифікація респондентів</i>	<i>Якщо хтось говорить «Те, що станеться з Україною у майбутньому, – це не моя проблема, нехай інші хвилюються за це» – це схоже чи не схоже на Вас?</i>				
	<i>Зовсім не схоже на мене</i>	<i>Мало схоже на мене</i>	<i>Децю схоже</i>	<i>Дуже схоже</i>	<i>Важко відповісти</i>
Громадянин України	71,9	20,5	2,9	0,8	4,0
Інші самоідентифікації	50,5	27,5	11,1	2,4	8,6

Для порівняння: серед респондентів із пріоритетною регіональною самоідентифікацією кількість небайдужих до долі країни становить 50%, радянською самоідентифікацією – 35,2%, із самоідентифікацією «громадянин Європи» – 44,1%, а з самоідентифікацією «громадянин світу» – 39%.

Переважна небайдужість респондентів до долі країни не виявляє суттєвих статистичних відмінностей у регіональному розподілі, хоча респондентів західного регіону децю більше із небайдужим ставленням, аніж на сході країни (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Регіональний і загальнонаціональний розподіл відповідей на запитання «Якщо хтось говорить «Те, що станеться з Україною у майбутньому, – це не моя проблема, нехай інші хвилюються за це» – це схоже чи не схоже на Вас?», % (актуальне проживання респондентів на час опитування)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Загалом по масиву</i>
Зовсім не схоже на мене	69,1	67,7	63,5	61,5	66,3
Мало схоже на мене	20,8	21,0	24,0	25,9	22,3
Дещо схоже	4,5	4,5	6,3	6,3	5,1
Дуже схоже на мене	1,3	1,3	0,4	1,1	1,2
Важко відповісти	4,4	5,5	5,8	5,1	5,2

Певним тривожним трендом є те, що серед молодих респондентів дещо менше небайдужих до долі країни, аніж серед респондентів середнього і старшого віку. Якщо серед молоді (від 18 до 35 років) частка небайдужих становить 56%, то серед респондентів середнього віку (від 36 до 50 років) ця частка дорівнює 64,1%, а старшого (від 51 року) – 74,5% (табл. 6.5). Відповідно молоді респонденти частіше виявляють байдужу позицію до долі країни, аніж респонденти старших вікових категорій: майже кожен десятий молодий респондент дистанціюється від проблем країни, а ще майже 7% з них важко відповісти на це питання. Також серед жінок-респонденток дещо більше небайдужих до долі країни, аніж серед чоловіків.

Важливі та статистично значущі кореляційні зв'язки (коефіцієнти кореляції Спірмена значущі на рівні ** - $p < 0.01$) щодо установок небайдужості до долі країни серед респондентів виявлені також у таких вимірах, які асоціюються із патріотичними, продемократичними та державницькими установками: зокрема, для небайдужих респондентів більшою мірою є важливим існування незалежної української держави (-.321**), демократичний розвиток країни (-.177**) та можливість вільно висловлювати свої політичні погляди (-.094**), вони більш схильні вважати, «що в Україні ми завжди будемо єдиним народом» (-.187**), більш схильні підтримувати проатлантичний

Таблиця 6.5

Розподіл відповідей на запитання «Якщо хтось говорить
«Те, що станеться з Україною у майбутньому, – це не моя проблема,
нехай інші хвилюються за це» – це схоже чи не схоже на Вас?»
залежно від віку респондентів, %

Варіанти відповідей	18–35 років	36–50 років	51+ років	Загалом по масиву
Зовсім не схоже на мене	56,1	64,1	74,5	66,3
Мало схоже на мене	26,6	25,1	17,7	22,3
Дещо схоже	8,7	4,5	3,1	5,1
Дуже схоже на мене	1,9	1,1	0,7	1,2
Важко відповісти	6,7	5,3	4,1	5,2

геополітичний вибір України (-.128**), оптимістично налаштовані щодо майбутнього України (-.186**) та здебільшого вірять у її перемогу (.317**).

Певний зв'язок установки небайдужості або байдужості (дистанціювання) респондентів щодо долі країни виявляється також через фактор мови спілкування, якою респонденти переважно спілкуються в родині (вдома): серед україномовних громадян дещо більше небайдужих, аніж серед російськомовних (відповідно 91,7% проти 80,3%) і, навпаки, серед них значно менше таких, які дистанціюються від долі країни: 3,4% серед україномовних і 14,5% – серед російськомовних.

Характерною особливістю теперішнього стану громадської думки є також певний дисонанс поміж переважною небайдужістю громадян щодо долі країни та негативною з 2023 року динамікою в оцінках функціонування держави. Це дає підстави зробити припущення, що громадян за їх переважно небайдужого і патріотичного ставлення до країни в умовах війни не задовольняє якість та ефективність державного управління.

Формування позиції щодо громадянської (політичної) нації

Уявлення про громадянську (політичну) українську націю є важливою основою проєвропейської та демократичної моделі солідаризації українського суспільства. І загалом можна сказати, що саме ця модель, яка передбачає соціокультурний

плюралізм і толерантність, ствердилась і стала домінантною в українському суспільстві. Для аналізу ситуації використовувався запитання «Якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням «Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання?». Так, загалом за масивом переважна більшість респондентів: 45,4% – повністю погоджуються і 26,3% – частково погоджуються із твердженням «Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання» (табл. 6.6).

Таблиця 6.6

Регіональний і загальнонаціональний розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням «Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання?», % (актуальне проживання респондентів на час опитування)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Загалом по масиву</i>
Зовсім не погоджуюсь	8,3	6,7	7,6	7,2	7,3
Частково не погоджуюсь	20,6	15,5	11,9	10,7	15,4
Частково погоджуюсь	28,8	25,7	23,1	26,3	26,3
Повністю погоджуюсь	37,4	45,8	50,8	51,3	45,4
Важко відповісти	4,8	6,3	6,5	4,5	5,6

Теза про ствердження громадянської нації в Україні підтверджується також зв'язком поміж національно-громадянською моделлю солідаризації та домінантною національно-громадянською ідентичністю. Респонденти, які своєю пріоритетною самоідентифікацією обирають «громадянин України», частіше погоджуються із твердженням «Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання» (табл. 6.7).

У ставленні респондентів до національно-громадянської моделі солідаризації не виявлено значних статистичних відмінностей між чоловіками та жінками, освітнім рівнем респон-

Таблиця 6.7

Самоідентифікація і ставлення до національно-громадянської
моделі солідаризації, %

Самоідентифікація респондентів	«Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання»				
	Зовсім не погоджу- юсь	Частково не погоджу- юсь	Частково погоджу- юсь	Повністю погоджу- юсь	Важко відповісти
Громадянин України	5,8	15,6	25,3	47,8	5,5
Інші самоідентифікації	11,7	14,6	29,1	38,8	5,8

дентів і типом поселень (місто/село), в яких вони проживають. Водночас певні відмінності ставлення респондентів до національно-громадянської моделі солідаризації виявляються у зв'язку із їхнім віком. Чим молодші люди, тим дещо скептичніше вони ставляться до громадянсько-політичного трактування нації, для якого етнічне походження чи віросповідання людей не має значення. Для порівняння – якщо в старшій віковій групі (60+ років) лише 5,6% зовсім не погоджуються з твердженням «Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання», а 11,8% – частково не погоджуються, у дещо молодшій віковій групі (50–59 років), це відповідно – 6,7% та 12,7%. У середній віковій групі – це ще трохи більше – 7,2% та 14,7%, і серед молодих респондентів (18–39 років) цей відсоток ще вищий – 8,8% зовсім не погоджуються, а 19,6% – частково не погоджуються. Отже, бачимо певну тенденцію.

За кореляційними зв'язками (коефіцієнти кореляції Спірмена значущі на рівні ** - $p < 0.01$) можна сказати, що прибічники громадянсько-політичного розуміння нації більшою мірою схильні орієнтуватися на європейський розвиток країни (.094**), більш оптимістично налаштовані на бачення майбутнього України (.118**) та здебільшого вірять у її перемогу у війні (-.145**).

Але найбільш виразний і статистично значущий кореляційний зв'язок громадянсько-політичної моделі нації виявлено більшою мірою у погодженні респондентів із твердженням, що «в Україні ми завжди будемо єдиним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності» (483**). По суті, ці позиції тісно взаємопов'язані і їх можна розглядати як різні аспекти національно-громадянської моделі солідаризації.

Віра у здатність українців долати суперечності й залишатись одним народом

Важливим аспектом національно-громадянської солідаризації є віра у збереження єдності українського народу, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності. Більшість респондентів (40,3%) повністю погоджуються із такою перспективою і ще 32,6% – «частково погоджуються» (рис. 6.1).

Віра у збереження єдності українського народу, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності, також підтверджується зв'язком із домінантною національно-громадянською ідентичністю. Респонденти, які своєю пріоритетною само-

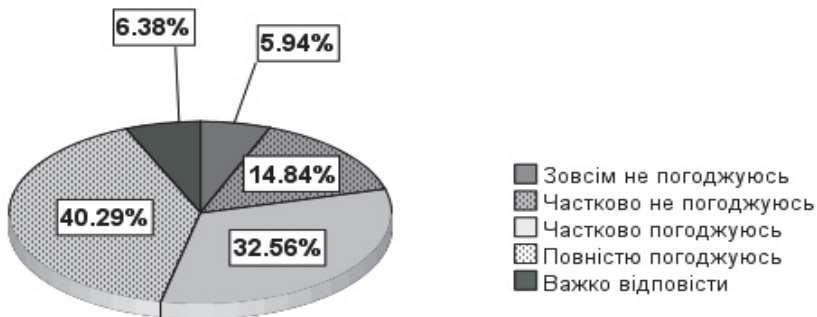


Рисунок 6.1. Якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням «Я думаю, що в Україні ми завжди будемо єдиним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності»? , %

ідентифікацією обирають «громадянин України», частіше, аніж у середньому по масиву, погоджуються із твердженням «Я думаю, що в Україні ми завжди будемо єдиним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності» (табл. 6.8).

Таблиця 6.8

**Самоідентифікація і віра у збереження
єдності українського народу, %**

Самоідентифікація респондентів	«Я думаю, що в Україні ми завжди будемо єдиним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності»				
	Зовсім не погоджу- юсь	Частково не погоджу- юсь	Частково погоджу- юсь	Повністю погоджу- юсь	Важко відповісти
Громадянин України	4,2	12,9	33,2	43,9	5,9
Інші самоідентифікації	10,7	20,4	30,9	30,2	7,8

Респонденти, які вірять у збереження єдності українського народу, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності, також є прибічниками громадянсько-політичного трактування нації, частіше погоджуючись із твердженням «Я думаю, що всі люди, які проживають в Україні, є українцями і не має значення їхнє етнічне походження чи віросповідання». Як зазначалось, кореляція між цими позиціями є найбільш сильною (.483^{**}). Також для респондентів, які вірять у збереження єдності українського народу, більшою мірою є важливим існування незалежної української держави (.217^{**}), демократичний розвиток країни (.180^{**}), вони скоріше орієнтуються на європейський (.172^{**}) і проатлантичний розвиток країни (.162^{**}), більш оптимістично налаштовані на бачення майбутнього України, схильні краще оцінювати економічну ситуацію (.127^{**}) та ефективність держави на даному етапі (.171^{**}) та більшою мірою вірять у перемогу України у війні (-.291^{**}).

Також спостерігається позитивний зв'язок (.125^{**}) цієї солідарницької позиції на макрорівні із тим, наскільки люди

могли б розраховувати на допомогу сусідів або членів громади у випадку, якщо станеться серйозна проблема – мікрорівневою солідарністю.

Оцінка відповідальності за допомогу людям

Важливим аспектом солідарних відносин є з'ясування громадської думки щодо відповідальності за допомогу людям – у спектрі можливих позицій від «люди відповідальні за допомогу одне одному» до «держава відповідальна за допомогу людям» у відповідях на запитання «Як би Ви оцінили хто повинен брати відповідальність за допомогу людям?». Більшість респондентів (34%) схиляються думки, що саме держава несе основну відповідальність за допомогу людям. Натомість позицію про те, що самі люди повинні брати більше відповідальності за допомогу одне одному, підтримує невеличка частка респондентів – до 3% і майже третина респондентів (28,3% за оцінками «5» і «6» 10-бальної шкали) дотримується серединного вибору у цих диспозиціях, вважаючи, що, як і самі люди, так і держава, несуть відповідальність за допомогу людям (рис. 6.2).

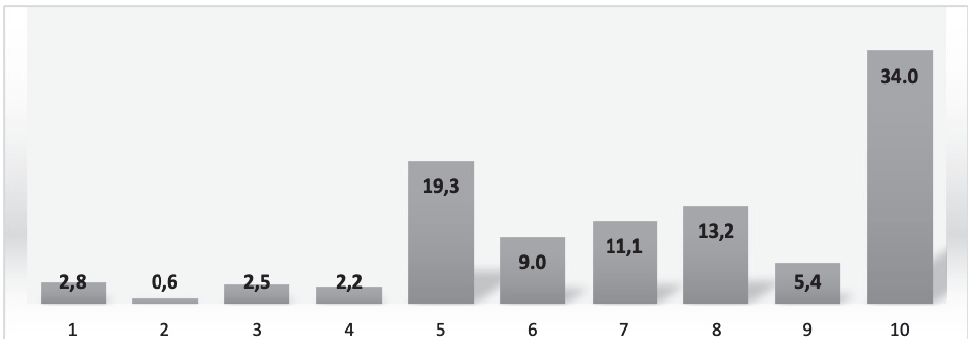


Рисунок 6.2. «Як би Ви оцінили хто повинен брати відповідальність за допомогу людям?», % (за шкалою від 1 до 10, де 1 – самі люди повинні брати більше відповідальності за допомогу одне одному, 10 – держава повинна брати більше відповідальності за допомогу людям?)

Регіонально дещо більше патерналістично орієнтованих на допомогу держави (позиція «10» шкали) респондентів проживає на прифронтових сході (36%) та півдні (41,6%) країни, аніж на її заході (32,4%) та у центрі (31,9%). Жінки також є дещо більш патерналістично орієнтовані на допомогу держави, аніж чоловіки і аніж у середньому за масивом – їх майже 39% проти 28% респондентів-чоловіків. Значущим для цієї диспозиції є також і вік респондентів: люди середнього і старшого віку дещо більше патерналістично орієнтовані, аніж молодь (18–35 років). Наприклад, якщо серед молоді 26% вважають, що держава відповідальна за допомогу людям, то частка респондентів старшої вікової групи (від 51 року), які поділяють цю позицію, сягає 37%. Хоча менший патерналізм молоді не означає більшу орієнтацію на самодостатність цієї вікової групи, адже молодь не виявляє значуще вищих, аніж старші вікові групи, установок на власну відповідальність самих людей у допомозі одне одному.

На відміну від інших аспектів солідаризації національно-громадянська ідентифікація, освіта, робота в державному або приватному секторі, зміна місця проживання, а також основні політичні установки респондентів не виявляють значних відмінностей щодо домінантної патерналістичної диспозиції респондентів. Хоча варто зазначити, що, наприклад, прихильність щодо ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань корелює (0.123^{**}) з патерналістською установкою.

Патерналізм також сильно корелює з різними аспектами популістичних орієнтацій респондентів, виявлених у погодженнях з твердженнями, що *«Нашою країною повинні керувати люди з народу, а не представники правлячої еліти»* (0.242^{**}), *«Народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні слідувати тільки волі народу»* (0.234^{**}), *«Часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів»* (0.193^{**}), *«Політичні розбіжності між елітою та народом більші, ніж розбіжності у самому народі»* (0.159^{**}).

Патерналістські орієнтації підтверджуються також кореляційними зв'язками із зовнішнім локусом контролю респондентів (у виборі позиції *«моє життя переважно залежить від зовнішніх обставин»*) (0.165**), а також із мірою задоволення своїм становищем у суспільстві в теперішній час (чим більше незадоволення, тим більше патерналізму – 0.208**), із більш негативною оцінкою економічної ситуації в Україні (-.167**), а також із матеріальним рівнем і фінансово-економічними можливостями респондентів (чим нижчий їх рівень, тим сильнішими є соціально патерналістичні орієнтації).

Висновки

Загалом ступінь очікуваної солідарної підтримки на базовому соціальному рівні з боку соціального оточення громадян у їхніх самооцінках має позитивний баланс з незначними регіональними відмінностями. Але суттєвими факторами відмінностей у оцінці респондентами рівня базової соціальної солідарності є їхні фінансово-матеріальні спроможності й те, чи змінили вони місце свого проживання після широко-масштабного вторгнення. Проблеми формування солідарного середовища для внутрішніх переселенців великою мірою пояснюються складністю і тривалістю соціальної адаптації людей, які вимушені були змінити своє звичне соціальне оточення на нове.

Переважаюча більшість респондентів виявляють високий рівень небайдужості щодо долі України в майбутньому. Це підтверджує зміцнення національно-громадянської ідентичності людей, абсолютна більшість яких ототожнюють себе із українською спільнотою і державою. Широкомасштабна війна стала потужним каталізатором, який прискорив процес національно-громадянської ідентифікації громадян України. І тут показовим є послідовний зв'язок, який простежується у тому, що частка зовсім небайдужих до долі країни респондентів із пріоритетною самоідентифікацією «громадянин України» становить переважну більшість.

Уявлення про громадянську (політичну) українську націю є важливою основою проєвропейської та демократичної моделі солідаризації українського суспільства. І у цілому можна сказати, що саме ця модель, яка передбачає соціокультурний плюралізм і толерантність, ствердилась і стала домінантною в українському суспільстві. Респонденти, які є прибічниками громадянсько-політичного трактування нації, також у переважній більшості вірять у збереження єдності українського народу, незважаючи на всі конфлікти та історичні відмінності.

Водночас, з огляду на обставини війни та її негативні соціально-економічні наслідки для більшості людей, можна зробити висновок, що війна не змінила, а можливо, навіть посилила переважно патерналістські настрої українського суспільства. Це також формує та актуалізує патерналістично орієнтовану соціально-економічну модель солідарності в українському суспільстві з переважними очікуваннями людей на соціальну відповідальність та підтримку від держави.

Джерела

Лебідь Н. (2024). «А де під час війни був ти?» Соціолог Володимир Паніотто – про нові лінії поділу українців. 20 березня. https://glavcom.ua/interviews/natsija-optimistiv-sotsiolog-volodimir-paniotto-namaljuvav-portret-ukrajintsiv-chasiv-vijni-991063.html#google_vignette.

Резнік В. (2023). Війна й українська соціетальна спільнота: динаміка легітимації та солідаризації. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія*. За ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. (45–86 сс.) Київ: Інститут соціології НАН України, 2023.

Abela, A. M. (2004). Solidarity and religion in the European Union: A comparative sociological perspective. In: *The Value(s) of a Constitution for Europe*. Edited by Peter G. Xuereb (71–101 pp.). Malta: European Documentation and Research Centre, University of Malta.

Arnsperger, C. and Varoufakis, Y. (2003). Toward a Theory of Solidarity. *Erkenntnis* 59 (2): 157–188.

Arts, W. and Gelissen, J. (2001). Welfare states, solidarity and justice principles: does the type really matter? *Acta Sociologica* 4 (4): 283–300.

De Beer, P. and Koster, F. (2009). *Sticking Together or Falling Apart? Solidarity in an Era of Individualization and Globalization*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Janmaat, G. J. and Braun, R. (2009). Diversity and Postmaterialism as Rival Perspectives in Accounting for Social Solidarity: Evidence from International Surveys. *International Journal of Comparative Sociology* 50 (1): 39–68.

Rusu, H. (2014). Measuring Social Solidarity. Some Research Notes. *Social Change Review*, vol.10, no.1, 71–90. <https://doi.org/10.2478/scr-2013-0012>

SHARP, Wave 2: Big Picture Report. (2023). https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/tzvacb-rep_pfrukr21_sharp-big-picture-report_v11.pdf.

Stjernø, S. (2004). *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge: Cambridge University Press.

Розділ 7

МІНЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ ПІД ЧАС ЗАТЯЖНОЇ ВІЙНИ

Систематизуючи соціологічне знання про вплив двох світових воєн минулого століття на соціальну нерівність, було з'ясовано [Симончук, 2024], що в суспільствах, які протистоять агресії, ступінь нерівності зазвичай знижується, що є важливим чинником стійкості нації та її здатності до перемоги у війні. Результати емпіричних розвідок у перші півтора року повномасштабної війни [Симончук, 2022, 2023] свідчили на користь таких теоретичних очікувань: українці почали сприймати наявну соціальну нерівність як менш гостру та вище оцінювати рівень солідарності в суспільстві.

Досліджуючи соціально-структурні зміни протягом перших двох років після лютого 2022-го, я вважала за необхідне акцентувати на таких ознаках цієї надзвичайної події, як її повномасштабний та оборонний характер [Симончук, 2024]. Сценарії розвитку подій передбачали також урахування таких чинників, як успішність та інтенсивність війни. Проте, очікуючи на недовгий термін її перебігу, я, як і більшість колег, використовувала часові межі «до війни, під час і після». Однак з 2023 року почали спостерігатися помітні коливання за різними показниками, що спонукало до виокремлення певних періодів/етапів. Тому, враховуючи невизначену тривалість війни, слід вводити характеристику «довготривала/затяжна» та розробляти періодизацію, відстежуючи хвилеподібні зміни.

У публічному дискурсі висловлюються думки, що більшість позитивних трендів у суспільних настроях і практиках першого року війни слабшають, і ситуація повертається до попереднього стану або навіть сприяє соціальній дезінтеграції. Чи підтверджують це дані опитувань? Моніторинг сприйняття соціальної нерівності набуває актуального практичного значення, адже емпіричне знання про суспільні настрої і соціальне самопочуття є край важливим в умовах війни для

формування ефективної політики, яка сприятиме інтеграції, солідарності та стійкості суспільного порядку – факторів, що забезпечують перемогу в довготривалій боротьбі.

Мета дослідження полягає в аналізі змін у соціальному самопочутті українців та їхньому сприйнятті соціальної нерівності, справедливості та рівня напруженості в суспільстві. Основними завданнями є, по-перше, визначити основні тренди та етапи цих змін і, по-друге, перевірити наявність чи відсутності групових/класових відмінностей у відповідних показниках. Зокрема, чи однаковою мірою громадяни різного соціального статусу відчують вплив війни. Наскільки відрізняються їхні самооцінки соціального та матеріального становища? Чи однаково всі вони сприймають соціальну нерівність і напруженість у суспільстві?

Емпірична база і показники дослідження

Емпірична база дослідження включає матеріали двох проєктів Інституту соціології НАН України – опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 2021 і 2024 років (відповідно N = 2000 і 4000), а також опитування «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» (N = 2000), яке проводиться Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення і за фінансування співробітників відділу соціальних структур кожні півроку з вересня 2022 року і вже мало п'ять хвиль¹.

У дослідженні використано показники, що уможливають порівняти ситуацію в довоєнний період із реаліями війни на різних її етапах. Серед них – самооцінки соціального й матеріального статусу, задоволеність роботою, соціальним становищем і життям загалом; уявлення про нерівність доходів, рівень справедливості в суспільстві та інтенсивність різних видів конфліктів. Крім того, досліджуються події, що відбулися

¹ Опитування проводили методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (CATI) зі старшими за 18 років громадянами України. До вибірки не включено мешканців територій, тимчасово не контрольованих владою України до 24.02.2022 (АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022. Для компенсації відхилень від офіційних статистичних даних (Держстат на 01.01.2021) побудовано ваги, які застосовано під час розрахунку показників.

у житті респондентів і членів їхніх сімей під час війни, як-от поранення чи загибель близьких, втрата роботи чи житла, зміна місця проживання або служба в ЗСУ.

Для вивчення соціально-групових відмінностей респонденти класифіковані на основі запитання про основний вид діяльності, після чого їх було згруповано в категорії «економічно активного» та «економічно неактивного» населення.

Пошук відповідей на згадані дослідницькі питання далі представлено в чотирьох сюжетах: поширеність наслідків війни у житті українців (зокрема, окремих соціальних груп), вплив війни на соціальне самопочуття, сприйняття нерівності та різних видів конфліктів.

Поширеність наслідків війни у житті українців

За даними проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни», станом на вересень 2023 року понад 60% українських родин зазнали негативних наслідків війни в різних формах² (табл. 7.1). Майже 15% респондентів повідомили, що вони або члени їхніх сімей отримали поранення через російську агресію або навіть загинули; 14% зазначили про втрату чи пошкодження житла, автівки або інших цінних речей, а 26,4% втратили роботу чи бізнес. Загалом приблизно третина респондентів або їхніх близьких стали мігрантами: 12,8% опинилися за кордоном як біженці, а 21% були змушені змінити місце проживання в межах країни як внутрішньо переміщені особи. Майже чверть опитаних (23,1%) мали досвід служби у ЗСУ чи інших підрозділах Сил оборони. Водночас близько третини (35,8%) респондентів зазначили, що війна не мала безпосереднього впливу на них – із перерахованого з ними нічого не відбувалося.

За пів року, у лютому 2024-го, усі показники дещо зросли. На вересень 2024 року ситуація кардинально не змінилася, проте було зафіксовано збільшення частки людей, які не відчували наслідків війни (40%), принаймні у згаданих формах.

² Запитання в анкеті сформульоване так: «Що з переліченого відбувалося з Вами або членами Вашої родини за час війни? (позначте всі відповіді, які підходять)», варіанти відповіді див. у таблиці 7.1.

Таблиця 7.1

**Наявність під час війни певних подій у житті респондентів
або членів їхньої родини, 2023–2024, %***

	2023, вересень	2024, лютий	2024, вересень
Поранення або загибель через агресію Росії	14,7	16,7	16,1
Втрата чи пошкодження житла, автівки тощо	14,0	16,5	16,8
Служба в ЗСУ чи інших підрозділах Сил оборони	23,1	26,7	23,5
Втрата роботи чи бізнесу	26,4	24,8	18,1
Перебування у статусі біженця за кордоном	12,8	13,2	10,5
Зміна місця проживання у статусі внутрішньо переміщеної особи	21,0	23,0	17,9
Нічого з переліченого	35,8	34,7	40,1
<i>N</i>	<i>2014</i>	<i>2008</i>	<i>2019</i>

* Загальний відсоток за стовпчиком перевищує 100%, оскільки респонденти позначали усі відповіді, які підходять.

Джерело: дані проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни».

Результати соціально-групового аналізу в межах трьох хвиль проєкту свідчать, що українці з різних соціальних груп потерпають від війни в одних аспектах схожим чином, в інших – різним (табл. 7.2).

Одне з найгостріших питань у суспільному просторі стоїть про наявності нерівності в соціальному складі військовослужбовців і в практиках мобілізації до ЗСУ. Наприклад, уже в лютому 2023 року у відповідях на відкрите запитання про найактуальніші прояви нерівності/несправедливості респонденти зазначали, що мобілізують насамперед мешканців села і невеликих містечок, а не великих міст; робітників, а не фахівців, керівників чи підприємців; простих людей, а не можновладців [Симончук, 2023]. Однак емпірично довести або спростувати ці уявлення наразі неможливо через закритість статистики про соціальний склад ЗСУ. На інституційному рівні в державних документах фіксується лише селекція за статтю

Таблиця 7.2

Соціально-групові відмінності в певних життєвих подіях
під час війни, вересень 2024, %

Соціальні групи та класи	Поранення або загибель через агресію Росії	Служба в ЗСУ чи інших підрозділах Сил оборони	Втрата чи пошкодження житла, автівки тощо	Втрата роботи чи бізнесу	Перебування у статусі біженця за кордоном	Зміна місця проживання у статусі внутрішньо переміщеної особи	Нічого з переліченого
Економічно активне населення	16,0	25,5	17,5	21,6	10,7	19,0	38,2
Робітники, сільсько- господарські робітники	14,9	19,4	14,2	23,7	4,2	14,6	45,0
Службовці (без вищої освіти)	17,3	28,4	18,5	18,8	4,9	11,1	40,7
Фахівці (з вищою освітою)	14,8	26,0	15,5	17,7	13,6	23,3	39,8
Зайняті індивідуальною трудовою діяльністю	18,6	23,5	23,5	27,2	12,7	18,6	33,0
Підприємці, фермери	14,7	24,2	17,7	25,3	13,7	24,0	37,9
Службовці ЗСУ і правоохоронних органів	31,6	92,1	15,8	21,1	23,7	13,2	5,3
Безробітні	14,0	14,0	30,2	33,7	18,6	26,6	22,1
Економічно неактивне населення	16,2	20,8	15,7	12,6	10,8	15,8	42,6
Домогосподарі(ки)	20,7	18,5	18,9	21,4	7,7	20,2	38,7
Пенсіонери (за віком, через інвалідність)	14,0	19,5	15,2	9,9	9,9	13,9	44,8
Студенти, учні	21,3	33,8	12,5	11,3	13,8	20,0	36,3
Загалом (N=2000)	16,1	23,5	16,8	18,1	10,5	17,9	40,1

Джерело: аналогічне до таблиці 7.1.

і віком (стосовно чоловіків призовного віку). Водночас значна частка населення переконана в наявності селекції за класовою і поселенською ознаками. Проте дані нашого дослідження не підтверджують цієї думки: про «*службу у ЗСУ чи інших підрозділах Сил оборони*» самих респондентів або членів їхньої родини у 2024 році частіше заявляли представники середнього класу (24–28% серед фахівців, службовців, підприємців і самозайнятих), ніж робітники (19,4%), а за місцем проживання – містяни (25,4%), ніж селяни (19,8%).

Дані про *поранення чи загибель через російську агресію* свідчать, що серед різних професійних груп відмінність у частках постраждалих невелика (15–18%), за винятком військових, серед яких вона становить 31,6%.

Відмінності в кількості постраждалих від *втрати або пошкодження житла, автівки тощо* серед більшості груп також незначні – по 14–18% серед робітників, фахівців і підприємців, проте такі матеріальні втрати поширеніші серед самозайнятих (23,5%) і безробітних (30,2%). Передбачувано, що головними тут є регіональні відмінності у місці проживання до війни – про матеріальні втрати найчастіше повідомляють мешканці Східної і Південної України, насамперед окупованих і прифронтових територій.

Очікувано, що через *втрату роботи чи бізнесу* найбільше потерпали самозайняті (27,2%), підприємці (25,3%) та робітники (23,7%), тоді як фахівці (17,7%) та службовці (18,8%) – меншою мірою. У попередньому дослідженні [Симончук, 2024] таку відмінність пояснено особливостями сучасної організації праці: представники службових класів (працівники нефізичної праці) мають можливість працювати, навіть після окупації або руйнування будівель їхніх установ / підприємств, зміни місця проживання в межах країни або за кордоном, завдяки онлайн-практикам, відпрацьованим під час Covid-19. Водночас робітники і підприємці за таких обставин втрачають роботу чи бізнес.

Щодо *перебування за кордоном у статусі біженців*, то відмінності за соціальними групами доволі суттєві: серед робітників і службовців та членів їхніх родин цей показник становить близько 5%, тоді як серед фахівців, підприємців і самозайня-

тих – 13%. Це відповідає статистиці воєнних мігрантів, серед яких переважають освічені жінки. Західні країни не запроваджували для біженців квот за гендером, віком чи професією, тоді як Україна встановлювала певні обмеження (змінюючи їх час від часу), насамперед для чоловіків (за віком, станом здоров'я чи статусом студента для навчання за кордоном).

Відчутні групові відмінності спостерігаються щодо тих, хто змінив місце проживання у статусі ВПО: значно менше переміщених серед робітників (14,9%) і службовців (11,1%) порівняно з підприємцями (24%) і фахівцями (23,3%). Очікувано, що така подія найчастіше фіксується серед безробітних (26,6%).

Осіб, які не зазнали жодного з перелічених травматичних наслідків війни, більше серед представників економічно неактивного населення (42,6%), ніж активного (38,2%). Серед останніх у 2024 році такими виявилися здебільшого робітники (45%), службовці та фахівці (по 40%).

Вплив війни на соціальне самопочуття

Оскільки майже дві третини українців так чи інакше постраждали від війни, логічно очікувати, що такі чинники, як втрата здоров'я, роботи, бізнесу, житла, добробуту, зміна місця проживання мали б призвести до погіршення оцінки свого соціального й матеріального статусу, а також рівня задоволеності становищем у суспільстві, роботою і життям загалом. Але чи підтверджують це емпіричні дані? Чи однаково відчують цю фрустрацію представники різних соціальних груп? Чи війна впливає на людей із різних груп і класів рівною мірою, чи суб'єктивно хтось потерпає від неї більше за інших?

Розгляньмо динаміку самооцінок соціального статусу, які ми традиційно вимірюємо за 10-бальною шкалою на уявних суспільних сходах³ і розподіл яких візуалізуємо графічно (рис. 7.1). До війни, підсумовуючи результати пострадянської трансформації з кінця 1990-х до початку 2020-х років, спосте-

³ Відповідне запитання має таке формулювання: «У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 – найвище становище, а 1 – найнижче. На якому щаблі Ви розташували б себе?».

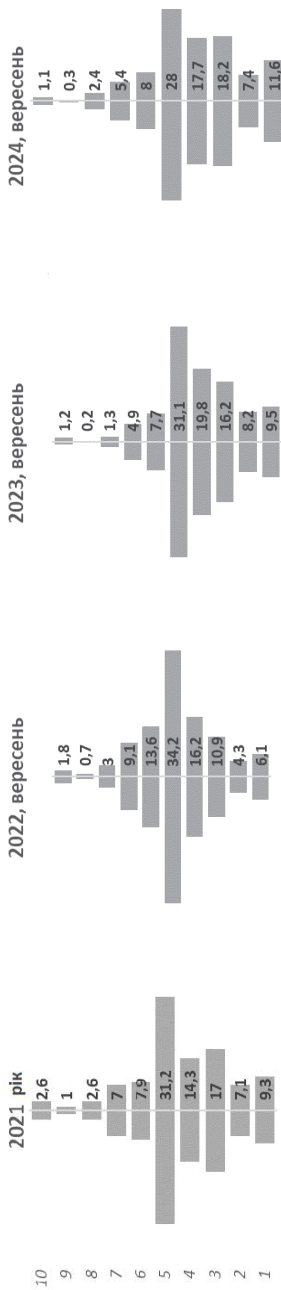


Рисунок 7.1. Динаміка самооцінок соціального статусу за 10-бальною шкалою, де 10 – найвище становище, а 1 – найнижче, 2021–2024, %
Джерела: дані проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» 2023 і 2024 років.

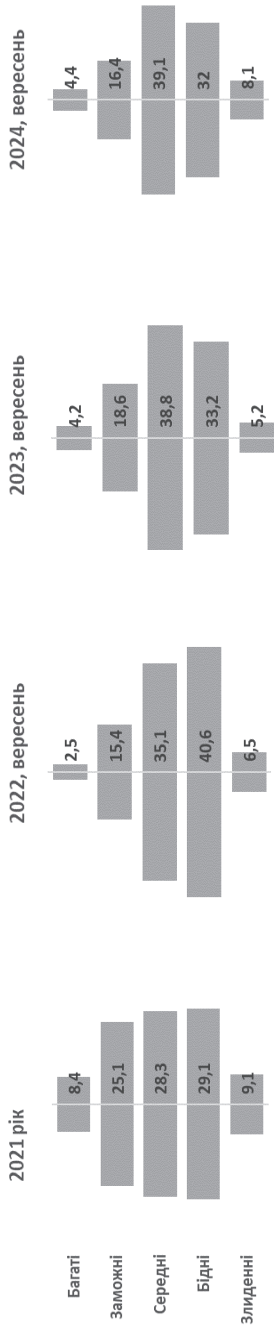


Рисунок 7.2. Динаміка самооцінок матеріального статусу, 2021–2024, %

Джерела: дані омнібусу КМІС 2021 року і проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» 2023 і 2024 років.

рігався позитивний тренд у розподілі статусних самооцінок українців: від пірамідальної форми (де більшість населення локалізує себе на нижніх щаблях соціальної драбини) до ромбоподібної (що символізує суспільство середнього класу, де більшість знаходиться в середній частині) [Симончук, 2021]. Дані опитування вересня 2022 року свідчили про погіршення відповідних самооцінок, хоча й не настільки значне, як можна було очікувати після перших шести місяців гарячої фази війни [Симончук, 2022]. Наступні хвилі моніторингу зафіксували поступове, але невпинне збільшення частки людей, які відносять себе до нижніх щаблів соціальної драбини. Якщо восени 2022 року була обнадійливою відносно невелика частка населення, яка локалізувала себе на двох найнижчих щаблях (10%), то восени 2024-го ця частка зросла до майже 20%, а на чотирьох нижчих щаблях себе вже бачили 37,5% і 55% респондентів відповідно. Тож профіль суб'єктивної соціальної структури українського суспільства знову набуває пірамідальної форми.

Подібну тенденцію спостерігаємо й щодо динаміки *самооцінок матеріально-фінансового стану*⁴ населення: за два з половиною роки війни ці оцінки погіршилися, хоча не так кардинально, як можна було б очікувати, враховуючи зниження доходів, втрату житла та добробуту, яке зачепило значну частину населення (рис. 7.2). Від довоєнного 2021 року до вересня 2024-го сумарна частка заможних і багатих зменшилася в 1,6 раза – від 33,5% до 20,8%, натомість частка бідних і злидєнних зросла несуттєво – від 38,2% до 40,1%. Тобто ті, хто втрачав статус, переважно переходили до середнього за рівнем життя класу (28,3% і 39,1% відповідно). Цікаво, що у вересні 2022-го, за результатами першої хвилі моніторингу, викликала певний подив частка злидєнних – тих, кому «не вистачає грошей навіть на їжу»: вона становила лише 6,5%, що значно менше порівняно з довоєнним 2021 роком (9,1%); тоді це інтерпретували як уникнення українцями негативної ідентичності в умовах

⁴ Самооцінки рівня життя виміряно за 5-бальною шкалою і класифіковано так: багаті (можуть дозволити собі купити все, що забажають), заможні (можуть купувати деякі коштовні речі), середні (вистачає грошей на їжу, одяг і можуть дещо відкладати), бідні (вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко), злидєнні (не вистачає грошей навіть на їжу).

надзвичайної події [Симончук, 2022]. Однак дані наступних хвиль опитування підтвердили цю тенденцію: частка людей, які вважають себе злидінними, не перевищувала 9%. Можливе пояснення доволі помірного зниження самооцінок рівня життя полягає у підтримці державою (завдяки міжнародній фінансовій допомозі) стабільних виплат зарплат, пенсій, стипендій та соціальних допомог.

У пошуках емпірично обґрунтованої відповіді на запитання, різною чи подібною мірою українці фрустровані, проаналізовано соціально-групові відмінності у соціальних і матеріальних самооцінках. За даними усіх п'яти хвиль опитування, зафіксовано, по-перше, очікуваний зв'язок між соціально-груповою належністю респондентів і сприйняттям ними свого соціального і економічного становища (табл. 7.3 і табл. 7.4).

Таблиця 7.3

Динаміка самооцінок соціального статусу серед різних соціальних груп, 2022–2024, середній бал за шкалою, де 10 – найвище становище, а 1 – найнижче

	2022, вересень	2023, лютий	2023, вересень	2024, лютий	2024, вересень
<i>Економічно активне населення</i>	4,87	4,33	4,37	4,10	4,40
Підприємці, фермери	5,29	5,01	5,18	4,59	4,62
Самозайняті	5,65	4,47	4,84	4,40	4,43
Фахівці	5,10	4,53	4,57	4,57	4,73
Службовці ЗСУ або правоохоронці	5,30	4,71	4,42	4,36	4,72
Службовці	5,26	4,44	4,10	3,88	4,40
Робітники	4,47	3,91	3,70	3,38	4,01
Безробітні	4,38	4,00	4,13	3,62	3,74
<i>Економічно неактивне населення</i>	4,63	3,54	3,77	3,43	3,63
Студенти, учні	5,67	5,11	4,98	4,81	5,07
Домогосподарі(ки)	4,85	4,18	4,19	3,72	3,87
Пенсіонери	4,42	3,17	3,48	3,24	3,52
<i>Загалом</i>	4,77	4,02	4,14	3,84	4,10
N	1910	1941	1912	1972	1950

Джерела: дані проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» 2022–2024.

Так, середні значення самооцінок соціального статусу (виміряного на основі 10-щаблевої уявної суспільної драбини) і матеріально статусу (за 5-бальною шкалою характеристик рівня життя) значно кращі у економічно активного населення, ніж у неактивного (найнижчі – у пенсіонерів). Серед економічно активних вони поступово погіршуються від підприємців, самозайнятих і фахівців до службовців і робітників. Очікувано, що найнижчі показники у безробітних.

По-друге, порівняння показників 2021 і 2024 років свідчить, що за два з половиною роки війни вони (з певними коливаннями) знизилися в більшості груп, але головне – відносно рівномірно. Тобто дані п'яти хвиль не дають підстав вважати, що представники одних класів і груп постраждали суб'єктивно значно більше за інших.

Таблиця 7.4

Динаміка самооцінок матеріального становища серед різних соціальних груп, 2021–2024, середній бал за 5-бальною шкалою, де 1 – бідні, а 5 – багаті

	2021	2022, вересень	2023, лютий	2023, вересень	2024, лютий	2024, вересень
<i>Економічно активне населення</i>	3,23	2,85	2,91	3,09	3,05	2,98
Підприємці, фермери	3,65	3,41	3,31	3,42	3,48	3,58
Самозайняті	3,54	3,31	3,22	3,16	3,22	3,18
Фахівці	3,52	2,95	3,11	3,24	3,17	3,07
Службовці ЗСУ або правоохоронці	3,50	3,53	3,55	3,56	3,13	3,66
Службовці	3,11	2,78	2,91	2,74	2,79	2,88
Робітники	2,98	2,71	2,67	2,86	2,88	2,71
Безробітні	2,70	2,37	2,31	2,71	2,50	2,40
<i>Економічно неактивне населення</i>	2,52	2,40	2,50	2,44	2,58	2,45
Студенти, учні	3,63	3,36	3,25	3,26	3,42	3,32
Домогосподарі(ки)	2,79	2,51	2,67	2,56	2,71	2,53
Пенсіонери	2,32	2,24	2,36	2,31	2,49	2,19
<i>Загалом</i>	2,95	2,67	2,75	2,84	2,87	2,77
N	9146	1972	1980	1961	1988	1975

Джерела: дані омнібусу КМІС.

Цю рівномірність добре ілюструє *рисунок 7.3*: співвідношення самооцінок матеріального статусу 2021 до 2024 року серед різних соціальних груп варіюється у вузькому діапазоні – від 1,03 до 1,15. Очікувано, що службовці сфери безпеки й оборони майже не відчували матеріальних втрат: наразі ця позитивно привілейована група, яка отримує гідну оплату за свою службу, а також соціальні гарантії й пільги (наприклад, на вищу освіту для дітей). Проте, всупереч очікуванням, серед пенсіонерів – найбільш соціально вразливої групи – зафіксовано більш помірне зниження самооцінок, ніж серед більшості працюючого населення. Це можна пояснити вчасними пенсійними виплатами та різноманітними програмами державної та міжнародної підтримки.

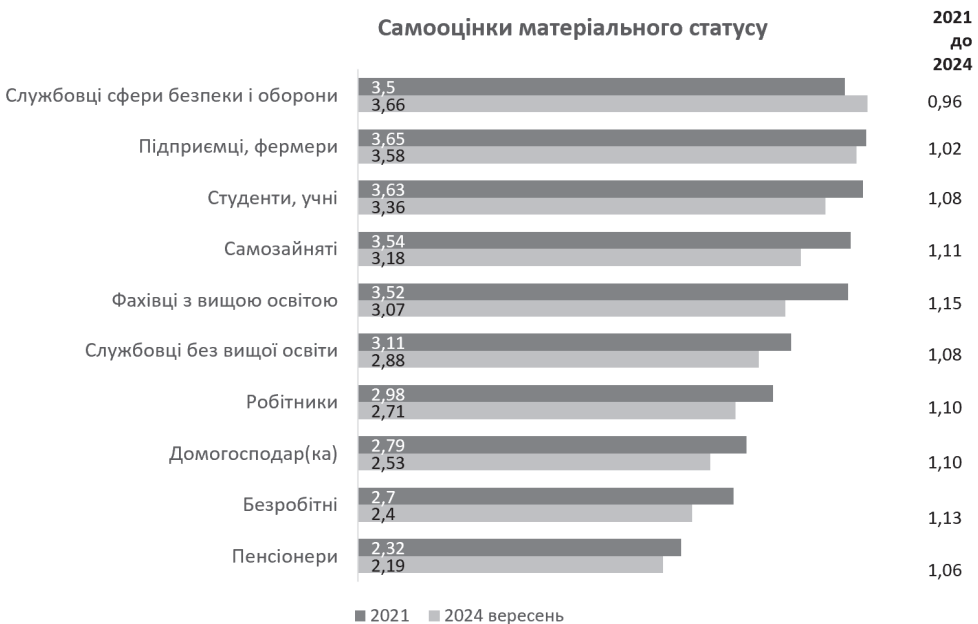


Рисунок 7.3. Динаміка самооцінок матеріального становища серед різних соціальних класів і груп, 2021 і 2024, середній бал

Джерело: дані з таблиці 7.4.

Порівняння динаміки соціально-статусних самооцінок за даними п'яти хвиль проєкту (табл. 7.3) свідчить про помірність і відносну рівномірність змін у різних групах. Однак, якщо звернутися до порівняння респондентами свого актуального соціального статусу (на момент опитування) з ретроспективним (до 24 лютого 2022 року), можна відзначити зростання групових відмінностей із часом. За перші пів року повномасштабної війни, станом на вересень 2022-го, самооцінки в усіх групах знизилися помірно й доволі рівномірно (в діапазоні 1,11–1,21 раза) [Симончук, 2022]. Однак через два роки, у лютому 2024 року, соціально-групові відмінності в актуальних і ретроспективних оцінках стали значними (рис. 7.4). Серед економічно активних груп відчували низхідну мобільність значно меншою мірою фахівці

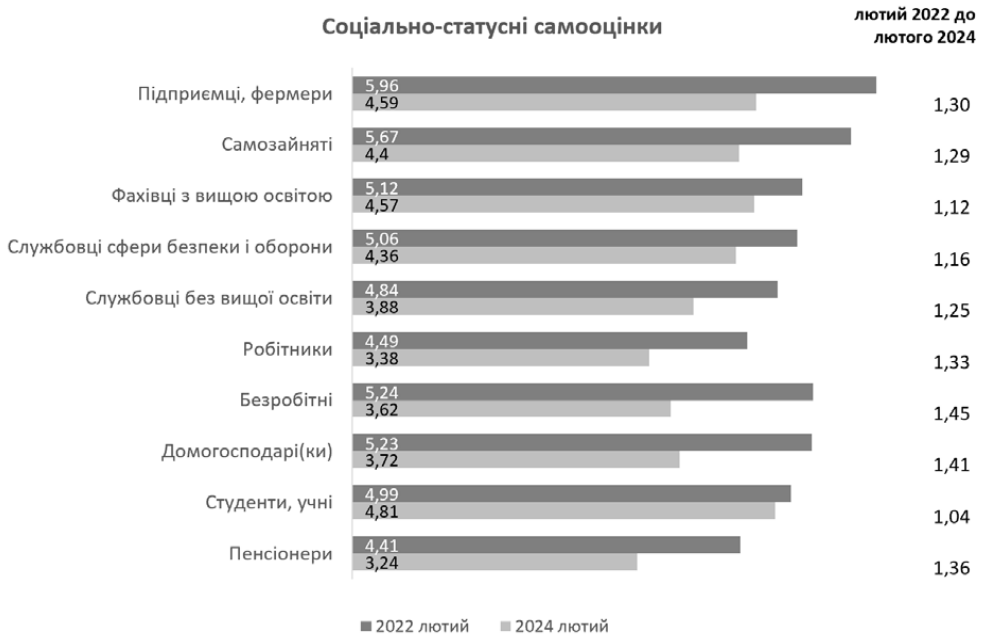


Рисунок 7.4. Динаміка ретроспективних (на 24 лютого 2022) і актуальних (на момент опитування у лютому 2024-го) самооцінок соціального статусу серед різних соціальних груп, середній бал

Джерело: дані з таблиці 7.3.

(у 1,12 раза), службовці сфери оборони і безпеки (у 1,16) і службовці (1,25), ніж підприємці, самозайняті та робітники (приблизно в 1,3 раза); очікувано, що максимальний показник (у 1,45 раза) зафіксовано у безробітних. Серед економічно неактивного населення статусні втрати майже не зачепили студентів (1,04), тоді як домогосподарі та пенсіонери відчували їх значно гостріше (у 1,41 і 1,36 раза відповідно).

Інші показники суб'єктивного благополуччя – *задоволеність роботою, соціальним становищем та життям загалом* – всупереч очікуванню на їхнє погіршення (хоча б помірне) свідчать про позитивну динаміку (табл. 7.5). Порівняння часток «задоволених» зазначеними аспектами життєдіяльності за даними моніторингу Інституту соціології 2021 і 2024 років виявило, що замість очікуваного зниження частки задоволених своїм становищем у суспільстві зросли (з 22,1% до 24,1%), так само, як і задоволеність роботою (з 54,1% до 62,8%) та життям загалом (з 38,6% до 48,2%).

Таблиця 7.5

Динаміка показників суб'єктивного благополуччя, 2021–2024, %

	% задоволених становищем у суспільстві		% задоволених роботою		% задоволених життям загалом	
	2021	2024	2021	2024	2021	2024
<i>Економічно активне населення</i>						
Підприємці	48,6	45,1	75,7	83,0	70,3	54,0
Самозайняті	31,6	33,3	65,8	72,0	46,0	59,0
Фахівці	31,2	29,5	69,8	68,6	49,4	53,4
Робітники	17,0	20,4	45,9	57,1	35,2	42,9
Службовці	31,4	17,5	51,9	51,6	45,6	43,3
Військові	40,4	35,9	50,9	46,1	47,4	53,9
Безробітні	16,8	10,3	–	–	39,5	36,1
<i>Економічно неактивне населення</i>						
Пенсіонери	11,8	21,3	–	–	24,6	41,3
Домогосподарі(ки)	24,7	14,4	–	–	43,6	45,6
Учні, студенти	40,4	28,7	–	–	61,5	48,2
<i>Загалом</i>	<i>22,1</i>	<i>24,1</i>	<i>54,1</i>	<i>62,8</i>	<i>38,7</i>	<i>48,2</i>
N	1665	3580	1665	2374	1663	3583

Джерело: Дані (зважені) моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2021 і 2024 років.

Виявлений у довоєнний період зв'язок між соціальним статусом (за видом діяльності) і рівнем задоволеності різними аспектами життя [Симончук, 2018: сс. 344–348] зберігається і в умовах надзвичайних подій. Підприємці, самозайняті та фахівці відчують себе краще, ніж робітники та службовці. Водночас за час війни динаміка показників у всіх групах є доволі рівномірною, що додає аргументів на користь висновку про спільність долі представників різних класів, які відчують наслідки війни більш-менш однаковою мірою.

Динаміка уявлень про соціальну нерівність

Сприйняття українцями соціальної нерівності за низкою міжнародних показників ми моніторимо з 2009 року [Симончук, 2018, 2020]. Однак у період повномасштабної та затяжної війни знання про зміни в суспільних настроях є актуальнішим, ніж будь-коли. Важливо з'ясувати, посилюється або послаблюється відчуття нерівності в оцінках громадян та чи є соціальні групи, які сприймають її гостріше за інші.

У межах проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» з лютого 2023 року ми відстежуємо динаміку відповідних уявлень українців загалом і представників різних соціальних груп зокрема за такими показниками: ступінь нерівності доходів у країні, емоційна реакція на значну різницю в добробуті між багатими і бідними, сприйняття справедливості суспільства, прояви конфлікту чи солідарності між різними класами, а також рівень сприйняття соціальних конфліктів.

Результати попереднього дослідження *сприйняття нерівності доходів* [Симончук, 2023] свідчили, що у перший рік війни (до того ж, уперше за весь період спостереження з 1998 року) з'явився оптимістичний тренд на його пом'якшення. Сумарна частка тих, хто повністю або радше погоджується з твердженням про надто велику в Україні різницю у доходах, зменшилася з 2019 року до лютого 2023-го в 1,3 раза – з 94,1% до 73,5% (насамперед за рахунок зменшення частки повністю згодних – з 76,0% до 54,6%), тоді як частка тих, хто радше або повністю не згоден, зросла майже утричі – з 3% до 14,1% (рис. 7.5).

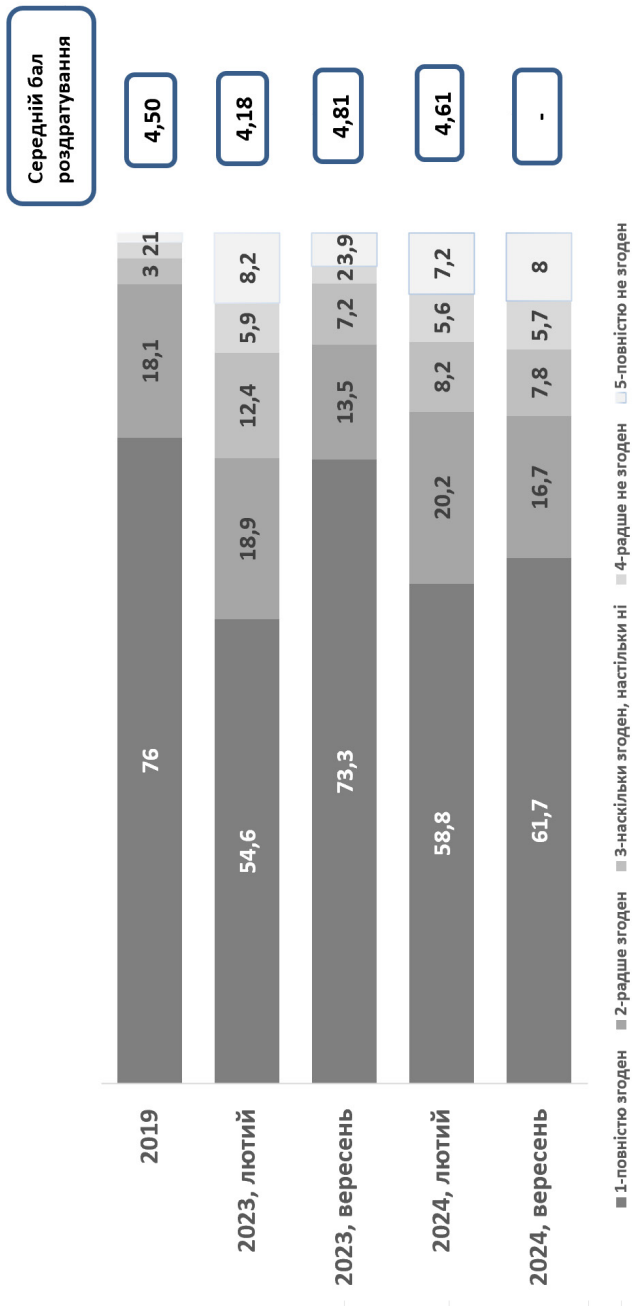


Рисунок 7.5. Динаміка уявлень про «надто велику різницю в доходах в Україні», %, та рівня роздратування щодо існування такої нерівності (середній бал), 2019–2024

Джерела: дані 2019 року – з проєкту ISSP, а 2023 і 2024 років – з проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни».

Протягом наступних пів року, у вересні 2023-го спостерігався відкат (проте не до максимально низьких показників): частка згодних становила 86,8%, а незгодних – 5,9%. Ще за пів року, у лютому 2024-го оптимістичний тренд відновився (79% і 12,8% відповідно) і зберігався у вересні 2024-го (78,4% і 13,7%). Отже, з певними коливаннями, українці оцінюють макросоціальну ситуацію все ж краще, ніж до початку війни.

Зберігаються також соціально-групові відмінності: за даними усіх хвиль опитування, менш толерантними до нерівності доходів виявилися робітники і службовці порівняно з фахівцями і підприємцями.

Емоційне ставлення українців до нерівності доходів⁵ під час війни змінювалося відповідно до теоретичних очікувань: чим м'якше сприймалася нерівність, тим слабшою була емоційна реакція; і навпаки – з посиленням оцінок нерівності зростало й емоційне напруження (рис. 7.5). У довоєнному 2019 році, коли більшість (97%) українців вважали нерівність в Україні надмірною, респонденти оцінювали свій емоційний стан, спричинений усвідомленням різниці в добробуті між багатими та бідними, на середньому рівні 4,5 бала за шкалою від 0 («не відчуваю роздратування зовсім») до 10 («відчуваю надзвичайно сильне роздратування»); і такий результат вважався теоретично невідповідним гостроті оцінок нерівності [Симончук, 2020, с. 135].

У лютому 2023 року, через рік від початку великої війни, коли уявлення про нерівність доходів дещо пом'якшилися, рівень емоційної реакції знизився до 4,18 бала. Проте вже у вересні 2023-го, услід за зворотним трендом загострення сприйняття економічної нерівності, посилився й рівень роздратування (4,81 бала), перевищивши довоєнний показник. У лютому 2024-го оцінки нерівності знову пом'якшилися, а разом з ними знизився й показник емоційного стану (до 4,61). Отже,

⁵ Цей показник вимірюється на основі запитання: «Одні люди відчувають роздратування щодо різниці в добробуті між багатими та бідними, а інші – ні. Що Ви відчуваєте при думці про цю різницю в Україні? Будь ласка, розташуйте себе на шкалі від 0 до 10, де 0 означає «зовсім не відчуваю роздратування», а 10 – «відчуваю вкрай сильне роздратування».

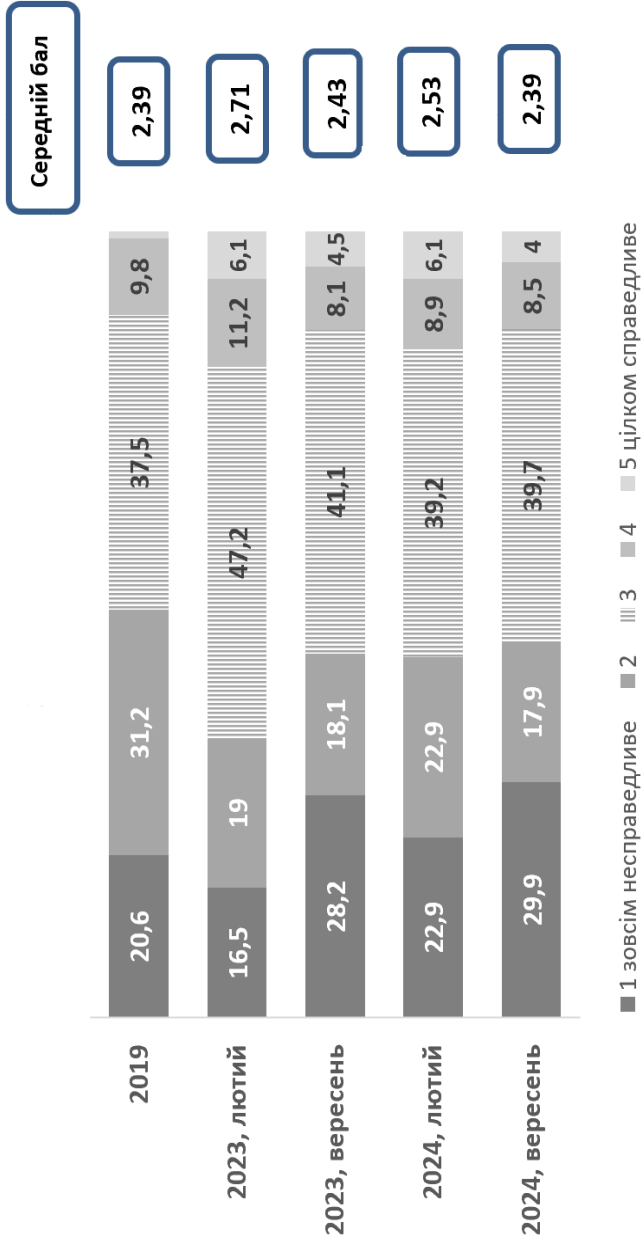


Рисунок 7.6. Динаміка оцінок соціальної (не)справедливості, 2019–2024, % за шкалою, де 1 оцінює українське суспільство як «зовсім несправедливе», а 5 – «цілком справедливе»

Джерела: дані 2019 року – з проекту ISSP, а 2023 і 2024 років – з проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни».

інтенсивність роздратування серед українців, яка і до війни залишалася відносно помірною, у перший рік війни зменшилася, а надалі коливалася відповідно до змін у сприйнятті нерівності, втім, залишаючись у межах помірної діапазону.

Щодо соціально-групових відмінностей було з'ясовано, що відчуття роздратування через нерівність є класово неоднорідним [Симончук, 2020: с. 136]. Серед представників суб'єктивних класів (визначених за самооцінкою класової позиції) у довоєнний і воєнний період виявлено пряму залежність: що нижча класова позиція, то сильніше роздратування стосовно нерівності у добробуті.

Упродовж війни уявлення українців про рівень суспільної справедливості також зазнавали коливань⁶ (рис. 7.6). У перший рік вони суттєво покращилися: у лютому 2023-го громадяни сприймали українське суспільство менш песимістично, ніж у довоєнному 2019-му (середній бал – 2,71 проти 2,39 відповідно). За відсотковим розподілом результати такі: зменшилася частка тих, хто вважає суспільство несправедливим (бали 1 і 2) – з 51,8% до 35,5%, водночас зросла частка тих, хто характеризує його як справедливе (бали 4 і 5), – з 10,7% до 17,3%, а також тих, хто обирає проміжну оцінку (бал 3) – з 37,5% до 47,2%. Проте у вересні 2023-го ситуація знову загострилася, майже повернувшись до рівня 2019 року, і з незначними коливаннями залишалася такою протягом наступних трьох хвиль опитувань. Отже, у вересні 2024-го діагноз українців щодо стану суспільства залишається невтішним: близько половини респондентів (47,8%) вважають його несправедливим, майже 40% – на межі й лише 12,5% оцінюють його як справедливе.

Соціально-групові відмінності в оцінках (не)справедливості суспільства у довоєнний і воєнний період є подібними: критичні позиції значною мірою характерні для робітників, службовців та військових, тоді як підприємці, фахівці й самозайняті демонструють більш толерантне ставлення.

⁶ Відповідне запитання в анкеті: «Наскільки українське суспільство можна назвати справедливим?» за 5-бальною шкалою, де 1 означає «зовсім несправедливе», а 5 – «цілком справедливе».

Зміни у сприйнятті соціальних конфліктів

Від 2009 року ми регулярно відстежуємо динаміку сприйняття українцями традиційних видів соціального конфлікту – між бідними і багатими, робітничим і середнім класом, керівниками і працівниками, людьми на вершині суспільства і людьми з низів [Симончук, 2020, 2023]. В умовах війни виникли нові лінії потенційних конфліктів – між військовослужбовцями ЗСУ і цивільними громадянами призовного віку; між тими, хто після 24 лютого 2022 року виїхав за кордон, і тими, хто залишився в Україні; між внутрішньо переміщеними особами і мешканцями громад, куди вони переїхали. З'ясуємо, як змінилося за час війни сприйняття населенням України загалом і представниками різних соціальних груп традиційних видів конфлікту та наскільки гостро вони реагують на нові лінії потенційного розколу в суспільстві.

Сприйняття конфлікту виміряно за методикою, яка базується на оцінюванні респондентами рівня суперечності інтересів різних (зокрема, перелічених вище) соціальних груп⁷. Для цього застосовується упорядкована мультиномінальна шкала логістичної регресії, де відповіді на кожне запитання розподіляються в межах однакових інтервалів між 0 і 100: «дуже гострий конфлікт» = 0, «гострий конфлікт» = 33, «не дуже гострий конфлікт» = 67 і «відсутність конфлікту» = 100. Рівень сприйняття конфлікту визначається за значенням індексу, що наближається або до нуля (максимально гострий конфлікт), або до 100 (відсутність конфлікту між певними групами).

Для аналізу динаміки сприйняття традиційних видів конфліктів порівнюємо показники довоєнного періоду (за даними проєкту ISSP 2019 року, модуль «Соціальна нерівність») і воєнного часу (за даними моніторингу Інституту соціології НАН

⁷ Респондентам пропонують запитання: «У будь-якій країні існують напруженість або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, який рівень конфлікту / напруженості в Україні між... бідними і багатими (далі – за списком обраних груп)?».

України 2024 року) (рис. 7.7). Помітно, що оцінки двох видів конфліктів суттєво загострилися. Напруженість у відносинах між людьми на вершині суспільства і тими, хто перебуває в його низах, почала сприйматися як «гостра» (індекс 33), а конфлікт між бідними і багатими наблизився до цієї межі з індексом 39 (тоді як 2019 року цей показник становив 50 для обох конфліктів). Водночас два інші види традиційних конфліктів демонструють тенденцію до зниження гостроти: індекс конфлікту між керівниками і працівниками зріс із 57 до 62, тобто став ближче до категорії «не дуже гострий». Аналогічно конфлікт між робітничим і середнім класами, індекс якого збільшився з 72 до 75, наближається до рівня «відсутності».

Щодо нових, спричинених війною видів потенційних конфліктів – доволі напруженими респонденти вважають відносини між військовими ЗСУ і цивільними громадянами призовного віку (57), а також тими, хто під час війни виїхав за кордон, і тими, хто залишився в Україні (65), – значення індексу в обох випадках перебувають в інтервалі між «гострим» і «не дуже гострим» конфліктом. Як менш напружені сприймаються відносини між внутрішньо переміщеними особами і мешканцями громад, куди вони переїхали (значення індексу – 72 – перебуває в інтервалі між «не дуже гострий конфлікт» і «відсутність конфлікту»). Додатковий аналіз показав, що внутрішні переселенці вважають цей конфлікт значно гострішим, ніж іммобільні респонденти, які не мали досвіду міграції (індекс 65 і 75 відповідно).

Щодо соціально-групових відмінностей: пенсіонери найменш гостро порівняно з іншими групами сприймають усі види конфліктів – і традиційні, і нові, викликані війною (табл. 7.6). Водночас домогосподарі(ки) та студенти за більшістю позицій налаштовані критичніше навіть за зайняте населення. Серед економічно активних груп значно толерантнішими є підприємці та фахівці, ніж самозайняті, службовці й робітники (саме таку закономірність зафіксовано в проєкті ISSP 2019), а також військовослужбовці та безробітні.

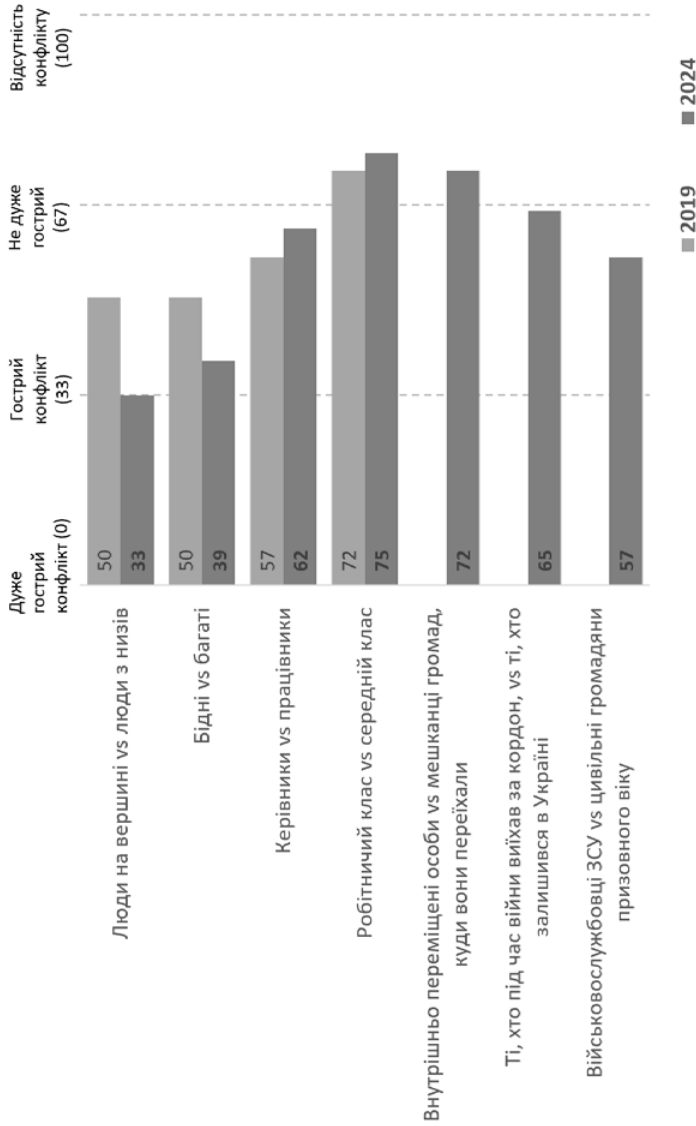


Рисунок 7.7. Сприйняття населенням України різних видів конфлікту, 2019 і 2024, середнє значення індексу

Джерела: дані проекту ISSP 2019 року і моніторингу Інституту соціології НАН України 2024 року.

Таблиця 7.6

Сприйняття різних видів конфлікту серед представників
певних соціальних груп, 2024, середнє значення індексу

	Люди на вершині vs люди із низів	Бідні vs багаті	Керівники vs працівники	Робітничий клас vs середній клас	Ті, хто під час війни виїхав за кордон, vs ті, хто залишився в Україні	Військово-службовці ЗСУ vs цивільні громадяни призовного віку	Внутрішньо переміщені особи vs мешканці громад, куди вони переїхали
<i>Економічно активне населення</i>							
Підприємці	37	42	67	78	72	66	74
Самозайняті	32	45	65	79	68	59	71
Фахівці	34	40	62	75	64	58	71
Робітники	31	38	63	72	62	55	70
Службовці	31	31	62	74	71	51	71
Безробітні	30	35	55	74	64	58	73
Військові	29	37	61	73	58	56	66
<i>Економічно неактивне населення</i>							
Пенсіонери	41	44	67	83	78	67	82
Домогосподарі(ки)	27	38	58	76	63	51	73
Учні, студенти	30	37	64	71	46	48	57
<i>Загалом</i>	<i>33</i>	<i>39</i>	<i>62</i>	<i>75</i>	<i>65</i>	<i>58</i>	<i>72</i>
N	2760	2791	2569	2704	2737	2669	2663

Джерело: Дані моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2024 року.

Висновки

На третьому році великої війни її наслідки тим чи тим чинном відчували майже дві третини українців. Узагальню, як (принаймні у дзеркалі даних наших проєктів) це вплинуло на їхні суспільні настрої та соціальне самопочуття.

По-перше, попри очікування, втрата здоров'я, житла і добробуту, роботи і бізнесу не спричинила кардинального по-

гіршення соціального самопочуття більшості респондентів. Оцінки соціального та матеріального статусу дещо знизилися, але помірно, а показники задоволеності різними аспектами життя взагалі залишаються стабільними або навіть перевищують довоєнні.

По-друге, в умовах затяжної війни спостерігаються коливання у сприйнятті соціальної нерівності: позитивна динаміка, яка відображала пом'якшення суб'єктивного відчуття нерівності в перший рік, з часом послабилася, але поки що не зійшла нанівець. Українці, порівняно з довоєнним періодом, менш гостро оцінюють нерівність доходів і стан справедливості в суспільстві, водночас роздратування з приводу нерівності доходів зростає, але залишається у доволі помірному діапазоні.

По-третє, між різними соціальними групами поступово зростає рівень напруженості та конфліктів, але він поки що не є критичним для суспільного порядку. На третій рік війни українці вважають «гострою» напруженість між можновладцями і людьми з соціальних низів, а також між багатими і бідними. Помірніше, між «гострим» і «не дуже гострим» оцінюють конфлікт між керівниками і підлеглими, військовими і цивільними призовного віку, а також тими, хто виїхав за кордон, і тими, хто залишився. Найменш напруженими вважають відносини між ВПО і мешканцями приймаючих громад.

Соціально-групові відмінності за тематичними сюжетами узагальню як дослідницькі питання з емпірично обґрунтованими відповідями на них.

Щодо питання, *чи однаково українці різного соціального статусу потерпають від війни*, однозначної відповіді немає. Деякі наслідки, як-от поранення, втрати житла та добробуту, відчули представники всіх соціальних груп приблизно однаково. Однак стосовно інших подій, наприклад втрата роботи чи бізнесу, виявлено суттєві відмінності, що можуть бути пов'язані більше з умовами праці, аніж з іншими інституційними факторами. Питання соціальної нерівності в складі ЗСУ також залишається спірним: дані заперечують поширену серед гро-

мадян думку про мобілізацію переважно робітників і селян. Для підтвердження або спростування уявлень про селекцію за класовою ознакою чи місцем проживання потрібні додаткові дослідження.

Висновок щодо впливу війни на соціальне самопочуття представників різних соціальних груп є обнадійливим. Зниження їхніх самооцінок соціального й матеріального становища відбувається доволі подібним чином, що свідчить про наявність у людей незалежно від соціального статусу, навіть наприкінці третього року війни, як суб'єктивних, так і об'єктивних ресурсів для підтримки більш-менш прийняттого рівня і способу життя.

Чи гостріше сприймають соціальну нерівність і конфлікти представники певних класів? Так, робітники та службовці гостріше, ніж фахівці та підприємці, оцінюють ступінь нерівності й несправедливості в Україні. Вони більшою мірою відчують роздратування з цього приводу та реагують на існуючі конфлікти. Проте така тенденція була зафіксована ще до війни, крім того, хоча відмінності у цих поглядах є значущими, вони не надто великі.

В умовах затяжної війни ми плануємо регулярно відстежувати динаміку соціального самопочуття українців, зокрема в різних соціальних групах, а також їхнє сприйняття наслідків воєнної агресії та зміни в соціальних настроях. Ці показники є важливими для оцінки потенціалу суспільної стійкості в довгостроковій перспективі.

Джерела

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2020). Класовий вимір сприйняття соціальної нерівності: варіації у часі. У С. Оксамитна (ред.), О. Симончук (ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (сс. 127–149). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2021). Соціально-статусні самооцінки українців: зміни в часі (2009–2019). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–24.

Симончук, О. (2022). Зміни у класовій і статусній самоідентифікації. У Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 250–260). Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. В Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2023 рік* (сс. 120–150). Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–62, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.26>.

Розділ 8

ЧИ ВІДБУВАЄТЬСЯ КОНСЕРВАТИВНИЙ ГЕНДЕРНИЙ ПОВОРІТ В ОХОПЛЕНОМУ ВІЙНОЮ СУСПІЛЬСТВІ?

Вступ: гендерована війна, яка «не схожа на інші»

Усі війни є гендерованими, тобто вони впливають на наявні в суспільстві гендерні ідеології та відносини, розподіл гендерних ролей, на соціальне становище жінок і чоловіків, а також на уявлення про маскуліність і фемініність. Цей вплив був у центрі уваги багатьох (переважно англо-саксонських та північно-європейських) гендерних і феміністичних досліджень війни та безпеки, починаючи з 1980-х років, конвенційним підсумком яких є те, що війни зазвичай посилюють гендерну нерівність і драматично погіршують становище жінок. З'ясовано, зокрема, що війни, мілітаризація та патріархат тісно взаємопов'язані; гендерні ідеології будуються під час війни на основі есенціалістичних ідей про те, що чоловіки є «захисниками», а жінки тими, «кого захищають»; гендерні ролі внаслідок воєн стають дуже поляризованими, а гендерна нерівність поглиблюється¹. Також стверджується, що війни, особливо національно-визвольні, підживлюють не тільки мілітарні, а й націоналістичні настрої та дискурси, в яких жінки представлені як біологічні, культурні та соціальні відтворювачі націй, а чоловіки – як захисники та національні герої.

Водночас ці висновки потребують ревізії через унікальний характер повномасштабної війни Росії проти України, яку чеські дослідники П. Кратохвіл і М. О'Саліван [Kratochvíl, O'Sullivan, 2023] називають війною, «не схожою на інші».

¹ Наприклад, результати аналізу даних Індексу гендерної нерівності та Глобального індексу мілітаризації за період 1990–2017 років для 133 країн показали, що мілітаризація значною мірою корелює з поглибленням гендерної нерівності [Elveren, Moghadam, 2022].

Унікальність цієї війни зумовлена, на мою думку, принаймні кількома чинниками. По-перше, попри деякі прогнози (наприклад, [Kennedy-Pipe, 2000]) щодо майбутніх воєн як переважно гібридних і «віртуальних», а не як таких, що вести-муться національними арміями, Україна опинилася перед викликом повномасштабної війни, що потребувала значної мобілізації людського ресурсу для опору. По-друге, Україна увійшла в повномасштабну війну зі сталими державними політиками гендерної рівності, прогресом у скороченні гендерних розривів та розвитком жіночим / феміністичним рухом. По-третє, унікальний (гео)політичний і культурний контекст війни, пов'язаний з євроінтеграційними процесами та прагненнями українського суспільства дистанціюватися від культури так званого російського міра, є важливим чинником сталості політики гендерної рівності та гендерно-трансформаційних перетворень. Ці та інші чинники унеможливають пряме екстраполовання висновків щодо впливу воєн, які відбувалися в інші часи та за інших контекстів, на ситуацію сучасної війни Росії проти України.

Що ми (не)знаємо про вплив повномасштабної російсько-української війни на гендерну (не)рівність?

Незавершений характер війни створює серйозні виклики для соціологічного знання: зміни системно-структурного характеру потребують достатнього часового періоду для відстеження їхньої динаміки та достатнього обсягу надійних даних для перевірки гіпотез. Проте поточні тенденції та процеси дають змогу сформулювати певні припущення про те, в яких сферах можуть відбуватися трансформації гендерних відносин структурного (системного) рівня внаслідок повномасштабної війни.

По-перше, йдеться про зміни на ринку праці, масштаби яких поки що важко оцінити через обмеженість даних, передусім державної статистики, про стан економічної активності населення та її гендерних вимірів, гендерного розриву в оп-

латі праці та розподілі посад тощо. З одного боку, видимою є тенденція опанування жінками «чоловічих» професій, що, ймовірно, призведе до зменшення гендерної професійної сегрегації освіти та ринку праці в маскулінізованих секторах економіки та буде вагомим чинником зменшення поширеності гендерних професійних стереотипів². Водночас заміщення жінками чоловіків на ринку праці може мати тимчасовий характер і призвести до усунення жінок з цих позицій після закінчення війни та демобілізації³. Також можна очікувати погіршення становища жінок, зайнятих у високо фемінізованих галузях економіки (охорона здоров'я, освіта, соціальний захист тощо) через скорочення видатків державного та місцевого бюджетів на ці сфери та очікувані неоліберальні реформи післявоєнного відновлення. Соціологами під час повномасштабної війни вже зафіксовано тенденції низхідної мобільності в різних професійних групах бюджетного сектору економіки, зокрема, серед державних службовців, працівників сфери наукових досліджень, медиків та освітян [Симончук, 2024: с. 43–44]. Крім того, сукупно зі зростанням у цей період навантаження жінок репродуктивною працею, а також зі значно меншою представленістю їх у галузях із високими зарплатами (наприклад, у секторі безпеки та оборони) війна може призвести до поглиблення гендерного розриву в оплаті праці, який 2021 року становив 18,6% [Стрельник, 2023].

По-друге, війна створює виклики для політичного представництва жінок та їхнього впливу на прийняття політичних рішень. У довоєнне десятиліття Україна досягла значного зростання представництва жінок у виборних органах влади. За результатами парламентських виборів 2019 року та місцевих виборів 2020 року, представництво жінок у парламенті зросло на 9% (до 21%), у обласних радах – на 12% (до 27%), у міських радах – на 4% (до 33%). Це відбулося передусім завдя-

² За даними Центру Разумкова, у 2024 році лише 15% опитаних схвалюють залучення жінок до «чоловічих» професій як засіб подолання дефіциту кадрів на ринку праці [Разумков Центр, 2024, червень].

³ Відповідно до чинного законодавства за працівниками, мобілізованими до війська, зберігаються місце роботи та посада.

ки запровадженому 2019 році механізму 40% обов'язкових гендерних квот у партійних списках. Однак у контексті війни спостерігаються суперечливі тенденції щодо політичного впливу жінок. З одного боку, на неформальному рівні участь людей у прийнятті рішень та управлінні ресурсами громад зросла завдяки активній самоорганізації волонтерів і консолідації громадянського суспільства. І в цьому процесі особливо помітною є участь жінок, які керують багатьма гуманітарними і волонтерськими проєктами. З іншого боку, на рівні процесів прийняття рішень у воєнний час жінкам стало важче впливати на них через централізацію влади та підвищення ролі військових адміністрацій (переважно чоловічих за гендерним складом). Більше того, хоча закон про гендерні квоти у списках політичних партій дає змогу зберегти кількісну репрезентацію жінок у виборних органах влади після проведення перших (після)воєнних виборів, можна очікувати, що публічні голоси, потреби та вимоги тих, хто не воював чи іншим експліцитним чином не був залучений до оборони країни чи підтримки фронту, будуть маргіналізовані [Strelnyk, 2023]. Адже за часів воєн і безпекових загроз, у тому числі у період післявоєнного відновлення, позиція військового, який бере/брав активну участь у бойових діях (а це переважно чоловіки), символічно є більш потужною, порівняно з позицією інших груп [Ben-Porath, 2006; Enloe, 2004].

По-третє, повномасштабна війна впливає на склад і структуру сім'ї та сімейні відносини: відбувається збільшення кількості овдовілих жінок, самотніх людей найстаршого віку, монобатьківських сімей і сімей, де діти живуть без батьків із родичами, а також ослаблення подружніх зв'язків через мобілізацію та вимушене переселення [Слюсар, 2023]. Відповідно йдеться про перерозподіл усередині родини відповідальності за прийняття рішень і репродуктивної (доглядової) праці⁴. За даними

⁴ Неоплачувана доглядова праця (чи репродуктивна праця) – це щоденні активності, що забезпечують комфорт родини: приготування їжі, прибирання, прання, закупи продуктів чи речей для дому, а також догляд за дітьми, літніми, хворими членами родини.

дослідницької компанії Gradus [2023], найбільші зміни відбуваються у сім'ях військовослужбовців: порівняно з групами ВПО та сім'ями, які повернулися з-за кордону, саме дружини військовослужбовців значно частіше говорять про те, що їхня участь у вирішенні фінансових питань та плануванні життя родини зросла. Гострим викликом також є зростання навантаження на жінок репродуктивною працею, що може мати негативні наслідки для їхньої економічної активності. Є кілька чинників зростання такого навантаження: зміни структури та складу сім'ї внаслідок війни (через збільшення кількості осіб, які потребують догляду через спільне проживання, або через розділення родини), скорочення доглядової інфраструктури (зокрема, непрацюючі дитсадки або онлайн-навчання школярів, особливо у прифронтових регіонах)⁵, а також зростання частки тих, хто потребує догляду, передусім поранених військових [Правозахисний центр, 2024].

По-четверте, війна та спричинена нею гуманітарна та соціально-економічна криза, дефіцит державних ресурсів соціального захисту та можливі наслідки очікуваних неоліберальних реформ післявоєнного розвитку [Lyubchenko, 2022], можуть негативно вплинути передусім на жінок (літніх самотніх жінок, одиноких матерів і матерів дітей з інвалідністю), а також поглибити фемінізацію бідності, адже жінки частіше порівняно з чоловіками належать до соціально вразливих груп та їхній добробут більше залежить від соціального забезпечення. Наприклад, станом на 1 січня 2023 року жінки становили 60,8% усіх пенсіонерів; гендерний розрив у середньому розмірі пенсій становив 31% на користь чоловіків; жінки становили більшість серед отримувачів різних соціальних допомог; абсолютну більшість осіб старше 80 років, які потребують постійного догляду, а також батьків, які самостійно виховують дітей та здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю [Державна служба статистики, 2023].

⁵ Зокрема, за даними [Соціологічна група «Рейтинг», 2023, листопад], про відвідування дитиною школи чи дитсадка повідомили лише 24% опитаних матерів з прифронтових регіонів та 42% – з деокупованих.

Законодавчий, політичний і соціокультурний виміри війни: війна як виклик та війна як можливість для гендерної рівності

Розглянувши вище сфери очікуваних наслідків війни для становища жінок, далі сфокусуємо увагу на трьох аспектах/ вимірах, які, з одного боку, генерують важливі системні чинники гендерної (не)рівності та, з іншого – щодо яких вже зафіксовано певні позитивні або негативні тенденції. *Законодавчий* вимір пов'язаний з воєнним станом, де найбільш виразно відтворюється традиційний (патріархатний) гендерний порядок, у якому під час війни чоловікам відводиться роль захисників держави, що також впливає і на жінок, та є негативним чинником гендерної рівності. *(Гео)політичний* аспект пов'язаний із євроінтеграційними процесами та прагненнями українського суспільства дистанціюватися від цінностей «руського міра», що є важливим фактором сталості політики гендерної рівності. *Соціокультурний* вимір пов'язаний із позитивною динамікою суспільного сприйняття розподілу гендерних ролей, а також ставлення до прав ЛГБТ-людей у контексті війни.

Вивчаючи вплив повномасштабної війни на гендерну (не)рівність в Україні за означеними аспектами, далі буде обґрунтовано, що *зафіксовані на цей момент тенденції не дають підстав зробити висновок про посилення патріархатних (консервативних) установок і дискурсів на політичному та соціокультурному рівнях українського суспільства. Скоріше йдеться про еклектичне поєднання консервативних поглядів, дискурсів та політик із просуванням українського суспільства до гендерної рівності.*

Дослідження спирається на дані репрезентативних національних опитувань, а також проєктів з використанням якісних методів, реалізованих до та переважно після початку повномасштабної війни провідними соціологічними центрами України (Соціологічна група «Рейтинг», Київський міжнародний інститут соціології, Інститут соціології НАН України, дослідницька агенція Info Sapiens, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Аналітичч

ний центр CEDOS). Хоча під час війни соціологи стикаються з численними викликами проведення таких опитувань (як-то масштабні переміщення населення, зміни в його складі та структурі), існує певний консенсус, що дослідження громадської думки на даному етапі надають достовірну інформацію щодо динаміки і поточного стану суспільних настроїв, оцінок, установок. У разі наявності застережень до інтерпретації результатів окремих опитувань, їх наведено у виносці.

Результати аналізу презентовано далі у трьох частинах: перша стосується закону про воєнний стан, який є викликом для гендерної рівності через цементування традиційного розподілу гендерних ролей, а друга і третя частини присвячені позитивному контексту впливу війни на можливості для подальшого руху українського суспільства до гендерної рівності – на рівні політичних рішень та на рівні соціокультурних змін.

Війна як виклик. Законодавча поляризація гендерних ролей у контексті воєнного стану

Україна досягла значних успіхів у питаннях гендерної рівності, особливо після 2014 року, коли було підписано Угоду про асоціацію з ЄС. Це стало каталізатором багатьох змін: скасовано перелік заборонених професій для жінок (2017), ратифіковано Конвенцію про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнього насильства, відому як «Стамбульська конвенція» (2022), запроваджено механізм обов'язкових гендерних квот у списках політичних партій, які балотуються на вибори всіх рівнів (2019), досягнуто значного прогресу у питаннях гендерної рівності у секторі безпеки та оборони, освіти, політиці, медіа тощо.

Стаття 65 Конституції України покладає на всіх громадян незалежно від статі обов'язок захищати державу⁶, водночас українське законодавство, як і законодавство багатьох інших країн, у яких діє закон про призовну армію [Pew Research Center, 2019], поширює обов'язки проходження військової

⁶ Водночас можемо припустити, що «захист батьківщини» не тотожний службі в армії.

служби лише на громадян чоловічої статі, а Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) визначає призов в армію для чоловіків як гендерно-недискримінаційну законодавчу норму. Хоча з 2014 року професійна армія відкрита для жінок (про це докладно йдеться далі), мобілізують до війська лише цивільних чоловіків, а для цивільних жінок військова служба – це не обов’язок, а право, яким вони можуть скористатися чи ні⁷.

До початку війни Росії проти України гендерні очікування щодо ролей чоловіків як «захисників» були радше символічними, але в контексті повномасштабної війни ситуація кардинально змінилася: виникла потреба у мобілізації людського ресурсу для опору та було обмежено низку прав чоловіків, зокрема, більшості з них (за винятком окремих груп) заборонено залишати країну під час воєнного стану. Законодавче конструювання ролей чоловіків як «захисників» і фактично новий режим громадянства [Strelnyk, Phillips, forthcoming] підкріплюється також дискурсивним конструюванням: промови Президента Зеленського, виступи політиків, військових і лідерів думок апелюють до обов’язку чоловіків захищати країну, а образ «ухилиянта» увійшов у медійний та офіційний дискурси.

Наскільки законодавче та дискурсивне конструювання ролей чоловіків як «захисників» резонує з суспільними очікуваннями? По-перше, призовну армію для чоловіків підтримує лише незначна частина українців: опитування 2018 та 2022 років показали, що більшість населення підтримувала модель професійної армії (на контрактній основі), відкритої для чоловіків і жінок, а модель призову лише для чоловіків 2022 року підтримали 14% опитаних [Martsenyuk, 2022].

⁷ Станом на осінь 2024 року закони України не передбачають військової служби для цивільних жінок, військового обліку для більшості з них та прямого обмеження їхніх прав (як-то виїзду за кордон). Від 01.10.2023 жінки, які мають медичну та фармацевтичну спеціальності, повинні стати на військовий облік, але це не передбачає призову до війська чи обмеження будь-яких їхніх прав. Водночас існують свідчення, що жінки, які висловили свою готовність до служби, стикаються з сексизмом і небажанням їх мобілізувати через те, що це «не жіноча справа».

По-друге, очікування щодо ролей чоловіків як «захисників» є суперечливими, що можна проілюструвати на прикладі ставлення до внутрішньо переміщених чоловіків⁸. Принаймні упродовж першого року повномасштабної війни чоловіки з-поміж ВПО стикалися з негативним ставленням і упередженнями через те, що чоловіки є «захисниками» і повинні воювати, а не переховуватися в безпечних регіонах України або за кордоном. За даними Info Sapiens 2022 року, 55% опитаних ВПО та 59% місцевих жителів зазначили, що вони стикалися з випадками, коли «чоловіків звинувачують у тому, що вони не воюють (переховуються від військового комісаріату)» з різним ступенем частоти [Info Sapiens, 2022: с. 71]. Ці упередження призвели до певних перешкод у доступі до житла для чоловіків-ВПО [CEDOS, 2022].

Водночас затяжний характер війни та критичне ставлення до політик і практик мобілізації з часом призвели до змін суспільних настроїв. Наявні станом на момент підготовки тексту дані дають підстави припустити, що під час повномасштабної війни українське суспільство не консолідоване щодо питань військового обов'язку, мобілізації та ставлення до чоловіків призовного віку, які ухиляються від неї, про що свідчать суперечливі установки щодо цих питань. У 2024 році 43% опитаних Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України українців зазначили, що їм «соромно за чоловіків, які ховаються від мобілізації», водночас 54% респондентів вважають, що тих, хто ухиляється від мобілізації, можна зрозуміти, оскільки «ніхто не хоче вмирати» [Чуніхіна, Базь, Черниш, 2024: с. 87–88]. Результати Центру Разумкова показали, що 46% респондентів вважають, що «під час війни не соромно бути ухилянтом» [Ведернікова, 2024]⁹, а дані Info Sapiens – що серед

⁸ За даними проєкту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України 2024 року, лише 27,9% опитаних (без виразних гендерних розбіжностей) впевнено сказали, що між внутрішньо переміщеними особами та мешканцями місцевих громад немає конфлікту, 13,9% опитаних оцінили цей конфлікт як дуже гострий чи гострий, а 32,1% – як не дуже гострий, решта 26,2% вагалися з відповіддю.

⁹ Застереження до інтерпретації даних: відзначимо, що формулювання запитань в обох випадках (вопитуванні ІСПП і Центру Разумкова) були мані-

немобілізованих чоловіків, які не мають «броні», 35% висловили готовність мобілізуватися, якщо прийде повістка [Info Sapiens, 2024]¹⁰.

Законодавчо закріплений військовий обов'язок чоловіків впливає також на становище жінок і цементує традиційний розподіл доглядової праці: якщо для чоловіка сьогодні обов'язок – воювати, то за жінкою відповідно закріплюються доглядові обов'язки. Очікувано, що суспільні очікування щодо вимушено переміщених за кордон у такому контексті теж є гендерованими. За даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2024 року, приблизно кожен четвертий-п'ятий опитаний (22,9%), без значущих гендерних розбіжностей, оцінив конфлікт між тими, хто під час війни виїхав за кордон, і тими, хто залишився в Україні, як дуже гострий чи гострий. Водночас є гендеровані розбіжності у ставленні до окремих груп біженців: за даними групи «Рейтинг» [2023], найбільш позитивним у суспільстві є ставлення до жінок-біженок із дітьми, а найбільш негативним – до чоловіків призовного віку, які не мають дітей і виїхали за кордон; більш нейтральним – до чоловіків призовного віку, які не служать на фронті, але залишаються в Україні.

Війна як можливість – 1: продовження руху до гендерної рівності на політичному рівні

Поряд із поляризацією жіночих і чоловічих ролей у контексті законодавчо закріпленого за чоловіками обов'язку захисту країни війна не зупинила політичний і законодавчий рух України в напрямі гендерної рівності. Як зазначалось, Україна

пулятивними, що могло вплинути на результат. В опитуванні ІСПП респондентам пропонували погодитися чи не погодитися з твердженням: «Соромно за чоловіків, які сьогодні, коли на полі бою вирішується доля нашого народу, ховаються від мобілізації», а також пропонували додаткове пояснення щодо виправдання тих, хто ухиляється від мобілізації, «адже ніхто не хоче помирати». В опитуванні Центру Разумкова використано слово «ухилянт», що є емоційно зарядженою категорією, яку респонденти могли по-різному інтерпретувати.

¹⁰ Методом онлайн-опитування опитано 455 чоловіків віком 18–55 років – мешканців населених пунктів з чисельністю понад 50 тис. осіб.

вступила у війну з доволі тривалою історією становлення державної політики гендерної рівності (особливо після 2014 року), суттєвим прогресом у питаннях гендерної рівності в різних сферах, а також значним впливом жіночого руху на українське суспільство. Повномасштабна війна не зупинила цей прогрес: упродовж 2022 року було прийнято кілька ключових державних документів стратегічного значення, зокрема Стратегію реалізації рівних прав і можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, Стратегію гендерної рівності в освіті до 2030 року, а також ратифіковано Стамбульську конвенцію.

Можна припустити, що (гео)політичний контекст війни, пов'язаний із консолідацією українського суспільства щодо євроінтеграційних процесів та отриманням статусу кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 року, створює додаткове вікно можливостей для подальшого просування політики гендерної рівності. Це можна продемонструвати на кількох прикладах. Так, Україна підписала Конвенцію Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством (відому також як «Стамбульська конвенція») ще у 2011 р. Проте, попри багаторічні зусилля жіночого руху України з вимог ратифікації, Конвенцію тривалий час не ратифікували через опір консервативних груп суспільства, політиків і так званих антигендерних рухів, тобто рухів проти гендерної рівності та прав ЛГБТ-людей, учасники яких убачають у Конвенції «просування гендерної антиприродної та антисімейної ідеології» [Elsner, 2022]. У червні 2022 року, нач передодні надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, український парламент неочікувано для жіночого руху ратифікував Стамбульську конвенцію. Можна припустити, що гендерна тематика була інструменталізована, і цей крок був зроблений виключно для того, щоб продемонструвати лояльність країни політикам ЄС з питань гендерної рівності та загалом довести світові свою європейську ідентичність [Shevtsova, 2020]. Водночас ратифікація Конвенції дає нові інструменти для адвокації прав жінок для запобігання та протидії гендерно зумовленому насильству.

Під час повномасштабної війни було прийнято ще один стратегічно важливий документ – Стратегію гендерної рівності в освіті до 2030 року, розробку та прийняття якої активіст(к)и з питань гендерної рівності адвокатували з 2017 року, і яка свого часу не була прийнята також через опір консервативних та (про)релігійних («антигендерних») груп. Після початку повномасштабної агресії Міністерство освіти і науки відновило роботу над Стратегією, і документ було затверджено у грудні 2022 року. Відбулося це, можна припустити, також у контексті міжнародних зобов'язань України у питаннях прав людини та гендерної рівності, а також зміни політичного і дискурсивного клімату, пов'язаного з цементуванням євроінтеграційних процесів.

Процитовані вище Кратохвіл та О'Саліван [Kratochvíl, O'Sullivan, 2023] називають російсько-українську війну війною, «яка не схожа на інші», оскільки вона не є суто військовим конфліктом. Дослідники стверджують, що особливість цієї війни полягає в тому, що вона ведеться Росією за так звані традиційні цінності, проти гендерної та сексуальної рівності, а також проти «колективного Заходу, що занепадає». Подібним чином Граф і Корольчук [Graff, Korolczuk, 2022] зазначили, що тематика гендеру й сексуальності посідає центральне місце в російській кампанії проти Європейського Союзу та «Заходу», і ця культурна війна відіграла важливу роль у легітимації військової агресії проти України. У цьому контексті прагнення українського суспільства дискурсивно та політично дистанціюватися від цінностей «руського міра» створюють додаткове вікно можливостей для змін у питаннях ставлення суспільства до рівних прав ЛГБТ-людей і зменшення політичного та суспільного впливу так званих антигендерних рухів, які спрямовують свою діяльність проти ідей гендерної рівності та, відтак, асоціюються з країною-агресором.

Водночас можна очікувати, що війна та завдання післявоєнного, особливо демографічного, відновлення призведуть до активізації консервативних ініціатив і дискурсів (які існували в Україні й до початку війни), спрямованих, наприклад, на

пронаталістичну політику (політику стимулювання народжуваності), ініціатив на кшталт заборони абортів чи іншого обмеження репродуктивних прав жінок. Проте, на мою думку, досягнення українського суспільства та феміністичного руху в напрямі гендерної рівності, а також сталі державні політики гендерної рівності та євроінтеграційні процеси утворили потужне підґрунтя для запобігання обмеженню прав жінок і системному консервативному повороту, який нерідко є наслідком воєн. Додатковим підтвердженням сталості руху до гендерної рівності можуть слугувати тенденції позитивних змін соціокультурних очікувань українців щодо ролей жінок і чоловіків, подальшої ерозії гендерних стереотипів, а також позитивні зміни у ставленні українського суспільства до прав ЛГБТ-людей.

Війна як можливість – 2: позитивна динаміка суспільного сприйняття гендерних ролей, гендерних стереотипів і прав ЛГБТ-людей

До 2022 року уявлення українців про жіночі та чоловічі ролі, а також практики розподілу цих ролей були еkleктичними та поєднували традиційні й емансиповані моделі. На фоні відкритості суспільства до ідеї більшого представництва жінок у публічній сфері (політиці, управлінні, бізнесі) та доволі високого рівня економічної активності жінок¹¹, уявлення жінок і чоловіків щодо розподілу ролей у сім'ї загалом були доволі традиційними. Наприклад, згідно з опитуванням українських чоловіків [UNFPA, 2018], майже дві третини погодилися з твердженнями, що «найважливіша роль жінки – піклуватися про сім'ю та готувати для сім'ї» (69%), «міняти підгузки, купати та годувати дітей – обов'язок матері» (63%). Водночас більш як половина (52%) зазначили, що «чоловіки повинні порівну ділити роботу по дому з жінками». Практики розподілу гендерних ролей теж були доволі традиційними, особливо це стосувалося неоплачуваної доглядової (репродуктивної)

¹¹ У 2021 році рівень зайнятості жінок віком 15–64 роки становив в Україні 55,5%, а в країнах ЄС – 63,4% [Державна служба статистики, 2022: с. 204].

праці. За даними групи «Рейтинг» [2021], 64% респондентів повідомили, що в їхній сім'ї готує їжу переважно або виключно жінка, а 56% – що переважно або виключно жінка займається домашніми справами. При цьому 54% вказали на однакову участь обох партнерів у вихованні дітей, 50% сказали про рівний внесок партнерів в управління сімейним бюджетом, а 63% – що партнери рівні у прийнятті рішень.

Проте варто відзначити позитивну динаміку: з часом українське суспільство прогресує у відмові від гендерних стереотипів та традиційного розподілу гендерних ролей. Здається, повномасштабна війна цьому не завадила. У репрезентативному опитуванні з фокусом на групі молодих людей віком від 15 до 25 років, проведеному Info Sapiens наприкінці 2022 року, 58% респондентів заперечили, що війна посилила гендерні стереотипи і традиційні гендерні ролі, проте 28% з цим погодилися та 12% повідомили, що вплив війни ослаб. Дослідниці припускають, що посилення цього впливу респонденти пов'язують із призовом чоловіків на військову службу та обмеженнями виїзду чоловіків з країни під час війни, а послаблення цих стереотипів може бути наслідком збільшення видимості жінок-військових та того факту, що жінки почали виконувати «чоловічі» ролі у розділених через війну сім'ях. Респонденти якісної частини дослідження висловили очікування, що перемога у війні сприятиме зростанню гендерної рівності в різних сферах, але пов'язують це не зі зміною гендерних ролей під час самої війни, а з подальшою євроінтеграцією українського суспільства [Волосевич, Прочуханова, Стрельник, 2023: с. 51].

Опитування групи «Рейтинг» [2023, березень], проведене на замовлення Українського ветеранського фонду, показало, що порівняно з 2021-м зменшилася частка українців, які вважають, що «чоловіки кращі лідери, ніж жінки» (з 43% до 24%), а також тих, хто вважає, що «головне покликання жінки – народжувати дітей» (з 64% до 59%)¹². За даними Info Sapiens 2022 року,

¹² Як бачимо, динаміка ставлення до другого твердження є невиразною: більша частина українського суспільства досі підтримує тезу про те, що народження дітей – це основна жіноча роль.

порівняно з 2018 р., частка тих, хто погодився з тим, що «чоловік у будь-якому разі має бути головою сім'ї», зменшилася з 56% до 19%, а з тим, що «кожна жінка має бути передусім дружиною та матір'ю» – з 67% до 52% відповідно [Волосевич et al, 2023, с. 54–55]. Незважаючи на прогрес, бачимо, що суспільство залишається більш відкритим до ідеї ширшого представництва жінок у публічній сфері, ніж до змін їхніх ролей у приватній сфері, особливо коли йдеться про материнство.

Одним із чинників, що кидають виклик традиційному (патріархатному) гендерному порядку в українському суспільстві, є зростаюча видимість жінок-військових з 2014 року. Загальна чисельність сектору оборони та безпеки становить близько 1,2 млн осіб, з них станом на жовтень 2023 року 47 тис. – жінок-військових (5,3% загальної кількості ЗСУ) та 10 тис. жінок виконують бойові завдання на лінії фронту.

Для українських жінок служба в Збройних Силах є правом, за яке частина ліберального феміністичного руху боролася протягом десятиліття. З початком війни в Луганській та Донецькій областях у 2014 році багато жінок, які пішли служити добровольцями, зіткнулися зі значною кількістю обмежень і проблем, зокрема, з тим, що багато посад в армії були для них закриті. Ситуація змінилася після адвокаційного проєкту «Невидимий батальйон» [2015]¹³, коли було проведено перше дослідження проблем жінок в армії [Martsenyuk et al, 2016]. Цей проєкт стимулював як законодавчі зміни щодо розширення прав і можливостей для жінок в армії (зокрема, значне розширення переліку дозволених для них професій), так і публічні дискусії про проблеми гендерної рівності у секторі безпеки та оборони [Martsenyuk, 2023].

На рівні суспільних уявлень та очікувань образ Збройних Сил тривалий час асоціювався з маскуліністю. Наприклад, у багатьох українських школах існувала традиція, коли хлопців вітали зі святом «День захисника» (день вшанування Збройних Сил України 14 жовтня до 2023 року, 1 жовтня – з 2023-го) як

¹³ Друга хвиля проєкту (2018–2020) стосувалася проблем ветеранок, третя (2020–2021) – сексуальних домагань в армії [Невидимий батальйон].

«майбутніх захисників». Водночас точилися публічні дискусії щодо доречності такої практики, враховуючи службу жінок у ЗСУ. 2021 року це свято було офіційно перейменоване на «День захисників та захисниць» за ініціативи депутаток парламенту. Хоча за даними медіамоніторингу 2024 року, військовослужбовиці як героїні та експертки трапляються лише в 3% матеріалів про війну, а інші 97% згадок стосуються чоловіків-військовослужбовців [Машкова, 2024], загалом, публічна видимість і нормалізація ролей жінок-військових зростає¹⁴. Наприклад, з початку повномасштабної війни у кожній промові Президента Зеленського, а також офіційних пресрелізів згадувалися «захисники та захисниці», що формувало публічні дискурси: поступово використання паралельних форм увійшло у практику офіційної комунікації військових та публічних діячів. Хоча медійні матеріали про жінок-військових досі нерідко відтворюють традиціоналістичні (патріархатні) уявлення про жінок (зокрема, через образи «красуні» та «берегині»), медійні репрезентації жінок-військових з часом стають менш сексистськими та більш гендерно-егалітарними [Храбан, Самойленко, 2023; Strelnyk, 2024]. Схоже, це впливає й на суспільні установки: згідно з даними опитування соціологічної групи «Рейтинг» [2023, вересень], 80% респондентів відповіли, що образ ветерана вони рівною мірою асоціюють із чоловіками та жінками, і лише 20% асоціюють його з чоловіками. За даними КМІС [2024], захист країни назвали «чоловічою» справою 54% опитаних, а 46% стверджували, що обороною цілісності України мають займатися як жінки, так і чоловіки.

Дані опитувань також свідчать про позитивні зміни суспільних оцінок щодо можливостей жінок в армії. За даними КМІС та Info Sapiens, у 2018 році 53% опитаних погодилися з тим, що жінки в Україні повинні мати рівні з чоловіками можливості працювати в Збройних Силах України та інших війсь-

¹⁴ Наприклад, виразною є культурна репрезентація образу матері-військової у відеокліпі на пісню переможця пісенного конкурсу «Євробачення» гурту «Калуш Оркестра» «Стефанія» [Kalush Orchestra, 2022].

кових формуваннях, а у 2022-му частка прихильників цієї ідеї зросла до 80%. 62% респондентів у 2018 році та 64% у 2022-му підтримували модель професійної армії, відкритої для чоловіків і жінок [Martsenyuk, 2022].

Цікаві трансформації відбулися під час повномасштабної війни зі ставленням суспільства до прав ЛГБТ-людей. Хоча окремі показники цього ставлення не були стабільними та коливалися упродовж 2004–2022 років, у порівняльній перспективі в Україні (як і в інших центрально та східноєвропейських країнах) була дуже високою частка людей, які виступали проти дозволу геям і лесбійкам вступати у законний шлюб. Проти цього висловилися 85% українських респондентів за даними досліджень 2015–2017 років. Для порівняння – діапазон противників у країнах ЄС становив від 7% у Швеції до 38% в Італії [Pew Research Center, 2018].

За даними опитувань КМІС 2022 і 2024 років, українці ставляться до ЛГБТ-людей байдуже (45% і 47% відповідно) або негативно (38% і 32%). Водночас від початку повномасштабної війни зростає частка людей, які вважають, що ЛГБТ-люди повинні мати такі ж права, як і решта громадян України: 2024 року таку думку поділяли 70,4% опитаних, що на 3,1% більше, ніж у 2023-му, і на 6,7% більше, ніж у 2022-му [КМІС-а, 2024]. Значно менше прихильників надання ЛГБТ-людям рівних прав на шлюб чи вступ у цивільне партнерство, хоча й їхня частка також поступово зростає. 2024 року 28,7% опитаних ствердно відповіли на запитання «Чи підтримуєте Ви за проведення зареєстрованого партнерства для одностатевих пар, подібного до звичайного шлюбу, але без права на усиновлення дітей» [там само] порівняно з 23,6% у квітні 2022 року та 4,8% у 2018-му [Martsenyuk, 2022].

Можна припустити, що ці зміни є наслідком принаймні двох чинників. Перший – це зростання публічної видимості ЛГБТ-військових¹⁵. За умов війни фігура солдата, який боро-

¹⁵ Зокрема, публічно помітною є діяльність об'єднання «Українські ЛГБТ-військові за рівні права» [Військові ЛГБТ].

нить країну, є символічно потужною та залучення до захисту країни є чинником легітимації політичних вимог надання рівних прав і вікном «толерантності» до ЛГБТ-спільноти. Саме такий дискурс супроводжував у 2023 році дискусії щодо необхідності ухвалення законопроекту № 9103, який має на меті дозволити громадянам укладати реєстровані (цивільні) партнерства¹⁶. Другий чинник, який, імовірно, стимулює позитивні зміни в установках суспільства до прав ЛГБТ-людей – це означений вище унікальний (гео)політичний характер російсько-української війни та асоціювання гомофобії та ідей проти гендерної рівності з цінностями та політикою країни-агресора, від яких українське суспільство прагне дистанціюватися.

Висновки та дискусійні питання

Головний висновок цього розділу, що під час війни зберігаються еклектичні процеси: консервативні тенденції (зокрема, пов'язані із законодавчою поляризацією гендерних ролей та установками щодо ролей чоловіків під час війни) поєднуються із просуванням українського суспільства до гендерної рівності (як на рівні політичних і законодавчих процесів, так і на рівні суспільних установок щодо гендерних ролей і прав ЛГБТ-людей). Складний характер впливу війни на гендерні політики та дискурси не дає підстав зробити висновок про системне посилення патріархатних (консервативних) установок та дискурсів на політичному та соціокультурному рівнях українського суспільства.

Наведені результати і висновки узгоджуються з працями інших українських дослідниць, які говорять про складний характер впливу війни на питання гендерної (не)рівності в

¹⁶ Ініціаторка цього законопроекту депутатка парламенту І. Совсун наголосила на важливості його прийняття для ЛГБТ-військових, оскільки «на сьогодні частина людей в Україні є дискримінованими», зокрема військові, які є представниками ЛГБТ-спільноти і які не можуть узаконити свої стосунки. Станом на вересень 2024 року законопроект не ухвалено, що І. Совсун пояснює браком політичної волі [Сітнікова, Булавін, 2024, квітень].

Україні та кидають виклик конвенційному дискурсу у (західних) феміністичних і гендерних дослідженнях війни, в яких стверджується, що війни підживлюють мілітаристські й націоналістичні настрої та неодмінно призводять до посилення поляризації гендерних ролей.

Справді, війна Росії проти України призвела до поляризації ролей жінок і чоловіків у захисті держави від військової агресії на законодавчому рівні: для більшості чоловіків служба у війську – це обов’язок, а для жінок – це право. Поряд із цементуванням традиційних гендерних ролей у законодавстві, пов’язаному з воєнним станом, та установок частини українського суспільства, війна не зупинила політичний прогрес у питаннях гендерної рівності: закріплення євроінтеграційних процесів створило додаткове вікно можливостей для такого поступу. Спостерігається також багатогранна картина суспільних уявлень та очікувань щодо ролей жінок: з одного боку, гендерний порядок під час війни покладає на жінок обов’язки підтримки чоловіків у тилу та відповідальність за репродуктивну працю, з іншого – розширюється спектр нормалізації інших жіночих ролей під час війни, зокрема військових. Отже, немає підстав для висновку про консервативний поворот у питаннях гендерної рівності на рівні суспільних настроїв. Додатковим аргументом на користь такого висновку є дані про позитивні зміни установок суспільства щодо прав ЛГБТ-людей з початку повномасштабної війни.

Водночас означені виміри аналізу лише частково описують виклики війни для гендерної (не)рівності, з яких основними є зміни структурного рівня, для відстеження яких потрібен достатній часовий період та додаткові дані. Йдеться про зазначені на початку розділу ймовірні впливи війни на гендерні зміни на ринку праці та зайнятості, на політичне представництво жінок, становище зайнятих у фемінізованих галузях економіки жінок, поглиблення фемінізації бідності, а також на склад і структуру сім’ї, що також має наслідки для жінок.

Джерела

Ведернікова, І. (2024, липень). Війна чи мир. Українці хочуть повернути кордони 1991 р., але чийми руками? Результати соціологічного дослідження. *Дзеркало тижня*. Отримано з: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/vijna-chi-mir-ukrajintsi-khochut-povernuti-kordoni-1991-roku-ale-chijimi-rukami-rezultati-sotsiologichnoho-doslidzhennja.html>

Військові ЛГБТ. Офіційний сайт. Отримано з: <https://lgbtmilitary.org.ua/>

Волосевич, І., Прочуханова, О., Стрельник, О. (2023). *Гендерні стереотипи очима молоді: до та після початку повномасштабної війни*, Info Sapiens. Отримано з: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=257>

Державна служба статистики. (2023). *Соціальний захист населення 2022: стат. збірник*. Київ.

Державна служба статистики (2022). *Робоча сила України 2021: Стат. збірник*. Київ.

КМІС. (2024). *Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в українському суспільстві. Загальнонаціональне телефонне опитування лютий – березень 2024*. Отримано з: https://kiis.com.ua/materials/pr/20240913_g/Gender%20survey%202024%20UKR%20-%20for%20NDI%20portal.pdf

КМІС. (2024а). *Сприйняття ЛГБТ-людей та їх прав в Україні: результати телефонного опитування влітку 2024*. Отримано з: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1417&page=1>

Машкова, Я. (2024, травень). *Жінки в армії. Присутність військовослужбовиць у матеріалах медіа зменшилася майже вдвічі*. Інститут масової інформації. Отримано з: <https://imi.org.ua/monitorings/naukrayinskyh-vijskovosluzhbovyts-prypadaye-lyshe-3-zgadok-v-media-doslidzhennya-imi-i61580>

Невидимий батальйон. Адвокаційний проєкт. Отримано з: <https://invisiblebattalion.org/>

Правозахисний центр для військовослужбовців “Принцип”. (2024). *За лаштунками турботи: близькі ветеранів та доглядова праця*. Отримано з: <https://www.pryncyp.com/analytics/za-lashtunkamy-turboty-blyzki-veteraniv-ta-doglyadova-praczya/>

Разумков Центр. (2024, червень). *Трудові ресурси для повоєнного відновлення України*. Отримано з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/trudovi-resursy-dlia-povoiennogo-vidnovlennia-ukrainy-cherven-2024r>

Сітнікова, І., Булавін, Д. (2024, квітень). Для закону про цивільне партнерство потрібне рішення на вищому рівні, як було із ратифікацією «стамбулки» – депутатка. Отримано з: <https://hromadske.ua/polityka/222993-dlia-zakonu-pro-tsyvilni-partnerstva-potribne-rishennia-na-vyshchomu-rivni-iak-bulo-iz-ratyfikatsiyeu-stambulky-deputatka>

Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 26–62.

Слюсар, Л. (2023). Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2(52), 3–20.

Соціологічна група «Рейтинг». (2021). *Гендерні ролі та стереотипи в Україні*. Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gendernye_rol_i_stereotipy.html?fbclid=IwAR09wLRKXxrICpbB4a-cw3nNOPl6C5SJ33IrqccuO9N5fjQgcMZ7tTST2MM

Соціологічна група «Рейтинг». (2023, березень). *Дискримінація різних соціальних груп у ЗСУ: погляди військових та цивільних громадян*. Отримано з: <https://veteranfund.com.ua/analitics/social-group-discr/>

Соціологічна група «Рейтинг». (2023, серпень). *Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: Уявлення про патріотизм та майбутнє України*. Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uhavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2023, вересень). *24-те загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни»*. Образ ветеранів в українському суспільстві. Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2023, листопад). *Проблеми українських дітей під час війни: II хвиля (29 жовтня – 2 листопада 2023)*. Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problemi_ukra_nskih_d_tey_p_d_chas_v_yni_hvilya_29_zhovtnya_2_listopada_2023.html

Стрельник, О. (2023, грудень). *Гендерний розрив в оплаті праці: чи вдасться його зменшити в контексті війни? Жінки – це 50% успіху*. Отримано з: <https://50vidsotkiv.org.ua/gendernyj-rozryv-v-oplati-pratsi-chy-vdastsya-jogo-zmenshyty-v-konteksti-vijny/>

Чуніхіна, С., Базь, Л., Черниш, Л. (2024, вересень). *Стан суспільної свідомості в Україні під час повномасштабного російського вторгнення: інформаційний бюлетень*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Асоціація політичних психологів України. Отримано з: <https://ispp.org.ua/2024/06/20/>

stan-suspilnoii-svidomosti-v-ukraini-pid-chas-povnomasshtabnogo-rosijskogo-vtorgnennya-elektronnij-resurs-informacijnij-byuleten-berezen-2024-r/

CEDOS. (2022). *Перші дні повномасштабної війни: думки, переживання, дії*. Отримано з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.pdf>

Info Sapiens. (2022). *Практики взаємовідносин, конфлікти та тригери на теми серед українських ВПО та приймаючих громад, а також репатріантів та місцевих громад*. Отримано з: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpolresearch/255/R2P_Research_full_report_UKR.pdf

Info Sapiens. (2024). *Дослідження щодо мобілізації*. Отримано з: [https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/306/Info%](https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/306/Info%20)

Ben-Porath, S. R. (2006). *Citizenship under fire. Democratic education in times of conflict*. Cambridge University Press.

Elsner, R. (2022). Ukrainian Churches and the Implementation of the Istanbul Convention in Ukraine: Being Europe Without Accepting “Gender”. *The Review of Faith & International Affairs*: 20(3), 63–76, DOI: 10.1080/15570274.2022.2111797

Elveren, A. Y., & Moghadam, V. M. (2022). Militarization and Gender Inequality: Exploring the Impact. *Journal of Women, Politics & Policy*, 43(4), 427–445. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/1554477X.2022.2034430>

Enloe, S. (2004). *The curious feminist: Searching for women in a new age of empire*. University of California Press, 217–232.

GRADUS. (2023). *Зміни в ролях: як війна вплинула на сімейне життя українських жінок*. Отримано з: <https://gradus.app/uk/open-reports/changes-roles-how-war-has-affected-family-life-ukrainian-women/>.

Graff, A., Korolczuk E. (2022). The Culture War and the Actual War. *Democracy Seminar*. Retrieved from: https://democracyseminar.newschoo.org/essays/the-culture-war-and-the-actual-war%E2%82%AC%80%3Ffbclid=IwAR3GIHhdC9BqE4hUGWo_b0HA8SuRdAZQCUUA1umRE3l6NXsjBWInUzJh1uM

Kalush Orchestra - Stefania (Official Video Eurovision 2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=Z8Z51no1TD0>

Kennedy-Pipe, C. (2000). Women and the military. *Journal of Strategic Studies*, 23(4), 32–50. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/01402390008437811>

Kratochvíl, P., O’Sullivan M. (2023). A war like no other: Russia’s invasion of Ukraine as a war on gender order. *European Security*, 32(3), 347–366. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/09662839.2023.22369551>

Lyubchenko, O. (2022). Neoliberal Reconstruction of Ukraine: A Social Reproduction Analysis. *Gender Studies*, 26, 21–48.

Martsenyuk, T., Grytsenko, G., Kvit, A. (2016). The «Invisible battalion»: women in ATO military operations in Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 2: Legal and Political Dimensions of Contemporary Conflicts in Europe, 171–187.

Martsenyuk, T. (2022). To be or not to be: Attitudes of Ukrainian society about gender equality and diversity after Russia's invasion of Ukraine. *Forum for Ukrainian Studies*. Retrieved from: <https://ukrainian-studies.ca/2022/09/06/to-be-or-not-to-be-attitudes-of-ukrainian-society-about-gender-equality-and-diversity-after-russias-invasion-of-ukraine/>

Martsenyuk, T. (2023). Women and gender equality in the Ukrainian Armed Forces. In C. Wanner (Ed.), *Dispossession. Anthropological Perspectives on Russia's War Against Ukraine* (pp. 208–224). Routledge.

Pew Research Center. (2018, October). *Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues*. Retrieved from: <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>

Pew Research Center. (2019, April 23). *Fewer than a third of countries currently have a military draft; most exclude women*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2019/04/23/fewer-than-a-third-of-countries-currently-have-a-military-draft-most-exclude-women/>

Shevtsova, M. (2020). Fighting “Gayropa”: Europeanization and Instrumentalization of LGBTI Rights in Ukrainian Public Debate, *Problems of Post-Communism*, 67(6), 500–510.

Strelnyk, O. (2023). Gender, Citizenship and War: How Russia's War on Ukraine Affects Women's Political Rights. *Femina Politica – Zeitschrift für feministische Politikwissenschaft*, 1, 187–94. Retrieved from: <https://doi.org/10.3224/feminapolitica.v32i1.07>

Strelnyk, O. (2024). From “Berehynya” and “Beauty” to Women's Agency: Media images of women in the context of Russia's war on Ukraine. In M. Shevtsova (Ed.), *Feminist Perspective on Russia's War in Ukraine. Hear Our Voices* (pp. 19–40). Lexington Books.

UNFPA. (2018). *Masculinity Today: Men's Attitudes to Gender Stereotypes and Violence Against Women*. Retrieved from: <https://ukraine.unfpa.org/en/publications/masculinity-today-mens-attitudes-gender-stereotypes-and-violence-against-women>

Розділ 9

СПЕЦИФІКА ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ТА СУСПІЛЬНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Питання міжконфесійних відносин, державної політики в релігійній сфері, відносин і конфліктів між прихильниками різних конфесій було доволі складним протягом усього часу існування незалежної української держави. Після руйнації радянської системи нова українська держава взяла курс на подолання наслідків насильницької секуляризації та забезпечення максимальної свободи совісті та віросповідання. З одного боку, було збережено секулярний принцип відокремлення держави та школи від релігійних організацій, з іншого – дане «зелене світло» масштабним процесам десекуляризації (хоча сама держава цим процесам сприяла лише побіжно, несистемно), забезпечувалася повна свобода сповідання будь-якої релігії, утворення та функціонування релігійних організацій (якщо вони діють у рамках закону).

Доволі швидко виникли проблеми з практичною реалізацією цієї моделі внаслідок впливу політичних процесів, зокрема різних уявлень про принципи розбудови нової держави. Точніше реалізація моделі одразу роздвоїлася, коли підходи різнилися залежно від того, яких саме конфесій вони стосувалися. Ліберальні принципи державно-церковних відносин цілковито дотримувалися (і залишилися незмінними й в умовах війни) щодо всіх конфесій, які мають невелику кількість послідовників або не проявляють політичної активності (позиція яких не входила в суперечність із загальним напрямом формування національної держави). А ось стосовно двох пра-

вославних Церков, які охоплюють (реально чи теоретично¹) основну масу «організованих» віруючих², державна політика помітно відхилялася від ідеальної моделі.

Це визначалося особливостями пострадянської фрагментації православного поля та її зв'язком з політичними процесами. Уже в 1992 році відбувся розкол домінуючої в Україні православної Церкви, причому цей розкол відбувся не на релігійному, а на політичному ґрунті. Новоутворена Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) за релігійними характеристиками (вченням, догматикою, обрядовістю, організацією) нічим не відрізнялася від Української Православної Церкви (УПЦ), від якої вона відокремилась. Відмінність базувалася саме в ідейно-політичному полі, на підставі ідеї, що нова незалежна держава повинна мати свою національну Церкву, і так само, як у суспільно-політичному полі, потрібно долати залежність від російської держави, у релігійному полі необхідно долати залежність від російської Церкви. І саме як таку національну Церкву позиціонувала себе нова УПЦ КП. Натомість УПЦ завжди відрізнялася як мінімум індиферентним ставленням до української незалежності (з наявністю чималого кластеру вірян і кліру, налаштованих вороже до неї), підтримкою збереження та розширення зв'язків з Росією. Відповідно ця Церква розглядалась національно орієнтованими політиками та активістами як інструмент збереження російського імперського панування, як один із засобів збереження України в імперській орбіті Росії.

¹ Серед українських православних поширеною є позаконфесійна, індивідуальна релігійність. Вони можуть відвідувати храми для здійснення ритуалів, але жодного іншого стосунку до Церков, які цими храмами володіють, не мають. Проте відповідні Церкви і таких людей оголошують своїми вірянами.

² Точно оцінити кількість релігійних осіб і прихильників різних конфесій неможливо, подібної статистики не існує. Приблизні оцінки можуть робитися лише на підставі всеукраїнських репрезентативних опитувань. За даними таких опитувань, ті, хто ідентифікує себе з ПЦУ (раніше з УПЦ КП) та УПЦ, становлять однозначну більшість серед релігійних осіб [див. Рівень..., 2023; Результати..., 2023: с. 340].

Унаслідок таких ідейно-політичних відмінностей, а також сумнівності відокремлення УПЦ КП з погляду православного канонічного права (що включало в полеміку вже й власне релігійні мотиви) відносини між УПЦ КП і УПЦ одразу набули характеру антагонізму, з категоричним несприйняттям і бажанням знищити одне одного. Тобто одразу виник конфесійний конфлікт, який з різною мірою відкритості та інтенсивності проявлявся всі роки української незалежності. Причому цей конфлікт швидко став частиною суспільно-політичних процесів. Адже наявні відмінності в політичних і соціокультурних орієнтаціях двох домінуючих релігійних організацій були аналогічними тим, які мали місце і в суспільстві загалом і серед політичних еліт зокрема. Це забезпечило взаємне тяжіння між домінуючими в релігійному полі православними Церквами та політичними флангами, які просували конкуруючі зовнішньо- та внутрішньополітичні стратегії (орієнтація на європейські норми та цінності, чи на російсько-імперські). Таке тяжіння визначалося як спільністю особистих переконань кліру та політиків, так і меркантильним розрахунком, коли політики сподівалися отримати від Церков додаткову підтримку та легітимацію в очах вірян своїх владних позицій, а Церкви прагнули отримати політичне прикриття та допомогу у своєму розвитку та протистоянні одна з одною.

У результаті сформувалися два політико-конфесійних блоки (проєвропейський і русофільський), протистояння яких визначало український політичний порядок денний до початку у 2014 році обмеженої російської агресії. Жоден із цих блоків не міг отримати однозначного панування в політичному полі, кожен мав широку підтримку серед населення, і час від часу отримував ситуативну перевагу, яку не міг довго втримати. Внаслідок цього, з одного боку, державна політика щодо домінуючих православних Церков постійно коливалася. Кожна з конкуруючих політичних сил при отриманні влади намагалася забезпечувати преференції «своєї» Церкві, але оскільки утримання при владі відбувалося обмежений час, Церкви чергувалися в перебуванні в стані «фаворитів».

З іншого боку, в усіх випадках державна політика з цього питання залишалася достатньо обережною та обмеженою, оскільки перевага кожної з політичних сил у кожен конкретний момент була недостатньою, аби занадто активно сприяти «своїй» Церкві і придушувати «чужу» (подібні дії спричинили б потужний опір і серед еліти, і серед широкого загалу). Тож дії влади в кожен момент не були нейтральними та рівновіддаленими щодо УПЦ КП і УПЦ (якими вони мали б бути відповідно до заявлених принципів побудови державно-конфесійних відносин), але й не заходили далеко в підтримці однієї чи іншої Церкви.

Водночас тісний зв'язок УПЦ КП і УПЦ з відповідно національно-патріотичними та проросійськими політичними силами, забезпечуючи захист і преференції, створював певну пастку для Церков. Адже, отримуючи преференції під час перебування при владі «своїєї» політичної сили, Церкви стикалися з певною дискримінацією у випадку успіху інших політиків. Причому тривала попередня історія співробітництва, основні цінності, на які орієнтувалися Церкви, та антагонізм між ними, робили дуже проблематичною або й неможливою зміну політичних «партнерів».

Такий стан державно-церковних відносин протягом двадцяти років був доволі стійким, але перший етап російської агресії (2014–2021 роки) вніс у ці відносини суттєві корективи, коли відбувся помітний ухил симпатій державних органів у бік УПЦ КП та почався системний тиск на УПЦ. Така трансформація зумовлювалася тектонічними змінами в масових орієнтаціях населення та в політикумі. Що стосується першого, то відбулися зміни у ставленні до Росії та росіян серед широкого загалу. Суспільна підтримка ідеї українсько-російської єдності суттєво зменшилася, велика частина симпатиків Росії змінили свою позицію на ворожу стосовно цієї країни, а серед тих, хто й раніше ставився до неї негативно, відбулася радикалізація поглядів. Негатив щодо Росії переносився на тих, хто вважався з нею пов'язаним; відповідно під удар громадської думки потрапила УПЦ, яка в умовах російського нападу не

зайняла однозначно патріотичної позиції, продовжувала пропагувати фантоми «братських народів» та «слов'янської єдності» і залишалась пов'язаною з Російською Православною Церквою (РПЦ), яка підтримує російську агресію. Претензії до УПЦ, які мали місце й раніше, тепер посилювалися й отримали додаткове обґрунтування. Громадські активісти, переконані в шкідливості діяльності УПЦ для України, отримали додатковий поштовх для своєї активності, збільшили силу та масштаби пропаганди, спрямованої проти УПЦ, та посилили тиск на політиків і державні органи, вимагаючи обмежень або й заборони УПЦ [див., напр. Єленський, 2019; Титаренко, Филипович, 2020].

Водночас зі змінами суспільних настроїв і активності змінився й баланс політичних сил. Орієнтовані на Росію політики значною мірою втратили свої позиції, відповідно зменшилася їхня можливість підтримувати УПЦ. Переважаючими політичними силами стали партії та політики національного табору, які отримали більші можливості сприяння УПЦ КП або й були змушені відповідати на суспільний запит щодо мінімізації суспільної значущості УПЦ. І так само нейтральні, центристські політичні сили, не могли не реагувати на подібний запит. У результаті серед політичних еліт поступово зросло переконання, що УПЦ є загрозою національній безпеці, фактичною «п'ятою колоною» російського імперіалізму.

Поєднання цих чинників призвело до помітного зсуву державної політики в напрямі сприяння розвитку УПЦ КП та протидії чи й дискримінації УПЦ. Водночас цей зсув не був одномоментним, відбувався поступово і не став системним. Радше мали періодичні спалахи активності на «релігійному фронті», за якими йшли спади звернення до цієї тематики. У ЗМІ періодично відбувались інформаційні кампанії, спрямовані проти УПЦ, у випадку конфліктів між громадами УПЦ і УПЦ КП за храми влада переважно ставала на бік останньої, у 2018 році після тривалої боротьби Верховна Рада України прийняла закон, відповідно до якого УПЦ мала б перейменуватися таким чином, аби в назві фігурувала її підлеглість РПЦ

[Верховна Рада..., 2018]. Проте інформаційні кампанії закінчувалися, конфлікти за храми не були масовими, закон про перейменування УПЦ так і не було реалізовано, і держава не докладала великих зусиль для його реалізації.

Пік державної активності в конфесійному питанні припав на 2018 рік, коли завдяки активності тодішнього Президента України П. Порошенка та більшості Верховної Ради України на базі УПЦ КП і Української Автокефальної Православної Церкви було утворено нову Православну Церкву України (ПЦУ), яка отримала визнання від Вселенського Патріарха, що забезпечило їй часткову легітимацію в православному світі. Ця подія викликала багато очікувань щодо швидкого масового переходу громад вірян з УПЦ до ПЦУ і перетворення першої з однієї з домінуючих Церков на маргінальну. Проте такого не сталося, масові переходи громад мали місце, але у відносно невеликих обсягах (навіть у 2019 році, коли було найбільше таких переходів, УПЦ втратила трохи більше 4% загальної кількості своїх громад), і до того ж вони часто супроводжувалися конфліктами та насильством. Крім того, головний ініціатор утворення ПЦУ П. Порошенко не зміг обертися на другий президентський термін у 2019 році, а новий Президент В. Зеленський та новостворена парламентська більшість виявилися доволі індиферентно налаштованими щодо релігійних питань (зокрема, у передвиборчих програмах В. Зеленського та партії «Слуга Народу» не було ніяких згадок про державно-церковні відносини), ця тематика не була для нової влади навіть другорядною. У результаті державна активність у релігійній сфері знову пригальмувалася [Політика..., 2021].

Такі «гойдалки» визначалися низкою причин. Хоча в суспільстві мав місце зсув у бік патріотичних почуттів і неприйняття російської агресії, але залишався помітний суспільний сегмент, який поділяв російські пропагандистські наративи щодо громадянської війни в Україні і покладання провини за захоплення Криму та частини Донецької та Луганської областей на саму Україну. І так само більшість прихильників УПЦ не погоджувалася з тим, що остання є ворожою стосовно

української держави, і активно виступали проти спроб тиску на свою Церкву. Тобто так само, як існувала велика група активістів, що боролися з УПЦ, існувала й велика кількість її захисників. До того ж значення мала й специфіка релігійності більшості православних, яка полягала в тому, що ця релігійність мала переважно фоновий характер (тобто існувала як очевидна даність, але без глибокого усвідомлення і без суттєвого впливу на повсякденне життя) та переважно ритуально-магічний, а не етичний характер. У зв'язку із цим більшість православних віруючих або взагалі не звертаються до релігійних організацій, або роблять це кілька разів на рік під час великих релігійних свят, і лише задля виконання обрядів. Відповідно вони мало цікавляться власне позаобрядовою діяльністю Церков, і ставлення до них є переважно індиферентним. Тому й підтримка намагань забезпечення домінування в Україні національної Церкви не є глибокою (залежною від інформаційних кампаній, які не можуть бути тривалими, та від політичних ситуацій). Тобто суспільний запит на зміну конфесійної політики був, але він був обмеженим.

Аналогічно політичні еліти у 2014–2021 роках залишалися розколотими. Проросійські сили хоча й відійшли на другий план політичного ландшафту, але залишалися достатньо сильними, аби гальмувати політику протистояння російській агресії і так само протидіяти намаганням тиску на УПЦ.

У результаті на 2022 рік склалася скоріше патова ситуація. УПЦ зберігало достатню суспільну та політичну підтримку і, з певними втратами, зберегло свої позиції в релігійному полі, хоча й втратила можливості ідейного впливу. ПЦУ збільшила свою популярність і можливості, але не настільки, як хотілося та очікувалося. Маса населення переважно втратила інтерес до цього питання, і лише сегмент активістів продовжував боротьбу проти УПЦ. Панівні ж політичні еліти зберігали схильність до сприяння ПЦУ і витіснення УПЦ з позиції помітного конфесійного та соціального агента, але не могли повною мірою реалізовувати таку політику внаслідок протидії опозиції,

індиферентності широких мас та спротиву активних рядових прихильників УПЦ.

Повномасштабна російська агресія лютого 2022 року знову кардинально змінила суспільні умови та актуалізувала питання державно-конфесійних і суспільно-конфесійних відносин. УПЦ знову потрапила під удар громадського невдоволення та осуду, оскільки навіть у нових умовах не спромоглася одно-значно відмежуватися від РПЦ (яка протягом 2014–2022 років намагалася мінімізувати оцінки конфлікту, а тепер почала відкрито й інтенсивно пропагувати війну, навіть переводячи її в розряд «священної» [Наказ..., 2024], ставши інструментом агресії). У травні 2022 року на Соборі УПЦ було внесено зміни до статуту цієї організації [Постанова..., 2022], на підставі яких ця Церква стверджувала, що вона є цілком самостійною та незалежною від РПЦ. Проте релігієзнавча експертиза Державної служби України з етнополітики та свободи совісті поставила таку інтерпретацію під сумнів [Висновок..., 2023]. Також і реальні дії представників УПЦ залишали великий простір для сумнівів в її щирості і зберігалися підозри в її прихильності до країни-агресора, все більшого поширення набули звинувачення УПЦ в антиукраїнській діяльності та вимоги повної заборони функціонування цієї організації.

Спочатку реакція владних кіл була доволі поміркованою, але вже невдовзі погляди Президента України змінилися. В його публічну риторику увійшли претензії до УПЦ та ідея «духовної незалежності» [Ми гарантуємо..., 2022; Зеленський..., 2024], різні владні органи знову активно підтримували ПЦУ у випадках конфліктів щодо переходу до цієї Церкви громад УПЦ і передачі культових споруд (найбільш знаковим тут стало вигнання з Києво-Печерської Лаври монахів УПЦ та передача її у користування ПЦУ), проти багатьох священників та ієрархів було заведено карні справи та здійснено арешти, в приміщеннях, якими користується УПЦ, проводилися численні обшуки. Нарешті, у вересні 2024 року було прийнято закон про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, які мають керівний центр у Росії [Рада..., 2024].

Отже, на сьогодні держава проявляє велику активність щодо тиску на УПЦ, але при цьому не має однозначної позиції щодо її майбутнього. За наявності суттєвих претензій до УПЦ є бажання убезпечення від *політичних загроз*, які вбачаються у діяльності цієї організації. Їй пропонуються різні можливості змін (об'єднання з ПЦУ, різні форми збереження самостійного існування, але з реальним розривом з РПЦ), але не ставляться однозначні жорсткі умови. Видається, що для нинішньої влади оптимальним і бажаним є відновлення єдності українського православ'я через єднання ПЦУ та УПЦ, але й проти варіанта збереження нинішнього поділу на дві окремі Церкви принципових заперечень немає. Усе впирається лише в політичне питання зв'язку з Росією. Тобто нинішня державно-конфесійна політика базується не на релігійних, а на безпеково-політичних міркуваннях. УПЦ розглядається сьогодні владою і як безпосередня, і як потенційна (формування свідомості вірян у антиукраїнському та русофільському дусі) загроза для держави.

У зв'язку з такими зрушеннями в державній конфесійній політиці постають питання сприйняття такої активності широкими масами населення пов'язаних із цим небезпек та успішності вирішення поставлених державними органами цілей. Для оцінки цих питань можна скористатись наявними статистичними даними (зокрема, статистикою переходів громад з УПЦ до ПЦУ) та даними загальнонаціональних опитувань населення. І ці дані є доволі неоднозначними.

По-перше, не дуже втішними з погляду державних цілей є дані щодо релігійної «міграції». Зменшення релігійної мережі УПЦ розглядається експертами та представниками влади як бажаний сценарій мінімізації негативного впливу цієї Церкви. Відповідно переходи релігійних громад з лав УПЦ до ПЦУ всіляко вітаються та підтримуються. Проте результати такої політики поки що видаються доволі скромними. Як зазначалося вище, після утворення наприкінці 2018 року ПЦУ відбувся великий сплеск таких переходів (512 громад у 2019 році), після чого у 2020–2021 роках мало місце таке ж різке скорочення, з

5-ма переходами у 2020 році та 10-ма переходами у 2021 році (рис. 9.1). Тобто створений державою новий простір рішень (канонічна легітимація «нової старої» Церкви) мав доволі обмежений вплив на міграційну активність на рівні громад як за обсягами, так і за часом.

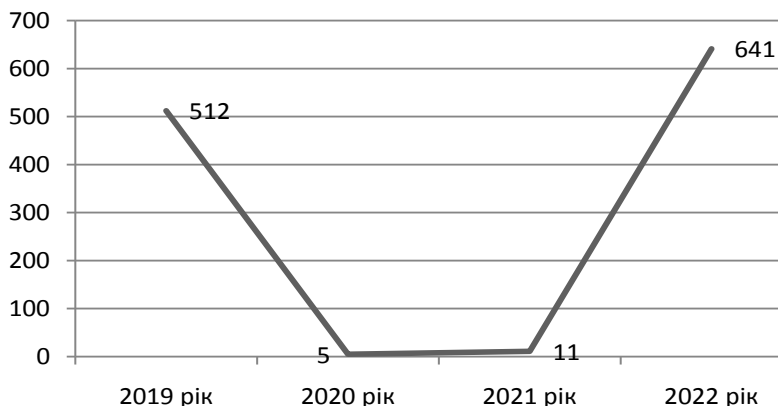


Рисунок 9.1. Динаміка переходів громад з УПЦ до ПЦУ, 2019–2022, кількість громад³

Нова потужна активізація переходів відбулася у 2022 році, коли кількість переходів перевищила рівень 2019 року (рис. 9.1). Очевидно, це було головним чином реакцією на новий масштаб та характер російської агресії та російських злочинів і відповідно лише малою мірою було пов'язане з впливом держави. Адже якщо поглянемо на показники переходів не за весь рік загалом, а за окремі місяці, то помітимо велику нерівномірність цього процесу. Великий пік був у квітні-червні, після чого знову йшов великий спад у липні-серпні, а з вересня кількість переходів стабілізувалася на невисокому рівні (14–19 переходів щомісяця, рис. 9.2). І так само, як у 2019 році, відносна кількість переходів 2022 року виявилася доволі обме-

³ Дані отримано з [Перехід..., 2024].

женою – 7,5% загальної кількості громад УПЦ станом на початок цього року⁴.

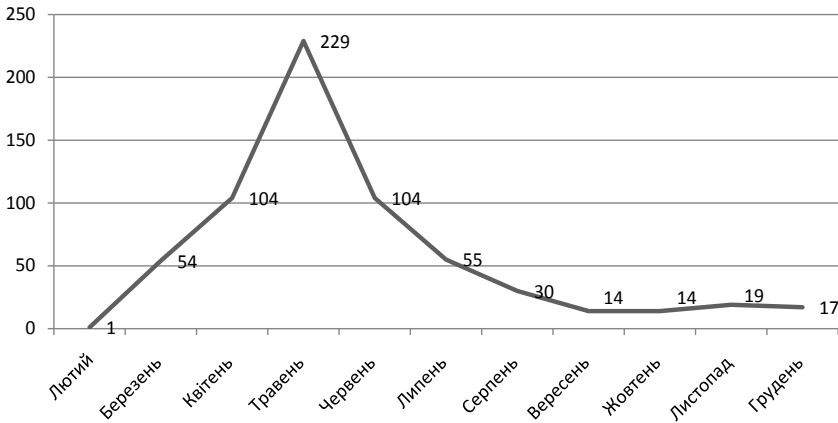


Рисунок 9.2. Динаміка переходів громад з УПЦ до ПЦУ протягом 2022, кількість громад⁵

У 2023–2024 роках кількість переходів громад УПЦ до ПЦУ продовжувала зменшуватись. Зокрема, у 2023 році мали місце 447 переходів (3,9% загальної кількості громад УПЦ станом на 1 січня 2023 року), а за 9 місяців 2024 року – 126 переходів (близько 1,2% загальної кількості громад УПЦ станом на 1 січня 2024 року). Причому цікаво, що тут, як і у 2019 і 2022 роках, кількість переходів протягом року була доволі нерівномірною, з великими стрибками наприкінці весни – на початку літа та наступними спадами (рис. 9.3–9.4). До того ж можна бачити, що ці пікові значення щороку ставали меншими за попередній (максимальні значення складали 229 переходів у 2022 році, 95 переходів у 2023 році та 30 переходів у 2024 році).

⁴ Тут і далі кількість громад УПЦ взята зі статистичних матеріалів Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (див. <https://dess.gov.ua/religion/>)

⁵ Дані взято з [Перехід..., 2024].

Тобто можна бачити, що, незважаючи на всі зусилля держави щодо переконування вірян полишати Церкву, пов'язану з російською агресією, незважаючи на потужні інформаційні кампанії, в яких подається негативна інформація щодо УПЦ, останній вдається утримувати основну масу своїх громад (за даними державної статистики, яку веде Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, станом на 1 січня 2024 року УПЦ, як і у всі попередні роки, переважає ПЦУ за кількістю громад), тож залишається чимала кількість українців, які зберігають свою лояльність до цієї Церкви.

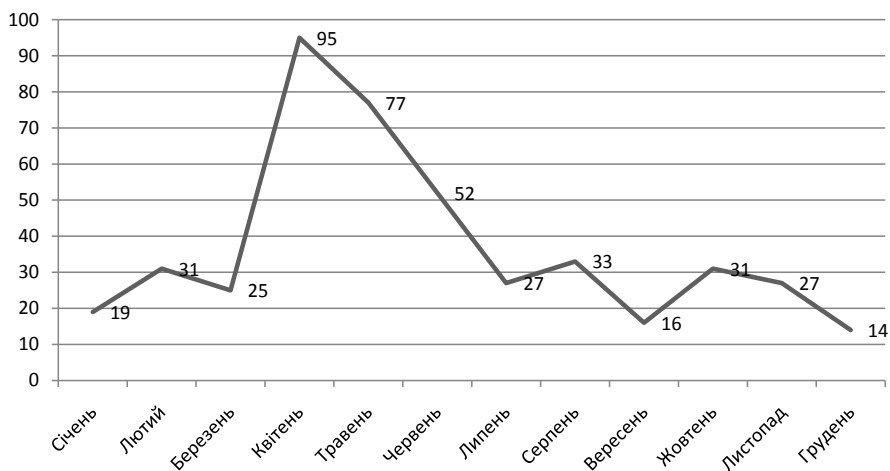


Рисунок 9.3. Динаміка переходів громад з УПЦ до ПЦУ протягом 2023, кількість громад⁶

Більш оптимістичними для прихильників єдиної національної помісної Церкви видаються дані масових опитувань населення. За цими даними, упродовж останніх років спостерігалось поступове зменшення частки тих, хто ідентифікував себе з УПЦ, і збільшення частки прихильників ПЦУ. Зокрема, Український центр економічних і політичних досліджень

⁶ Дані взято з [Перехід..., 2024].



Рисунок 9.4. Динаміка переходів громад з УПЦ до ПЦУ протягом 2024, кількість громад⁷

імені Олександра Разумкова протягом багатьох років реалізує моніторинг релігійних уподобань та орієнтацій українців (останнє їх опитування за цією тематикою відбулося наприкінці 2023 року). І якщо ми подивимося на період з 2013 року, то побачимо постійне зростання частки респондентів, які ідентифікували себе з національними Церквами (спочатку з УПЦ КП, потім з ПЦУ). Протягом 2013–2018 років частка тих, хто вказував на свою належність до УПЦ КП, зросла з близько 26% до близько 43%, а частка тих, хто відзначав свою належність до УПЦ, зменшилась з близько 28% до близько 19% (рис. 9.5).

Аналогічна тенденція фіксувалася після 2019 року (коли місце УПЦ КП зайняла ПЦУ). Зокрема, частка тих, хто вважав себе належним до ПЦУ, зросла з близько 32% в опитуванні 2020 року до близько 69% в опитуванні 2023 року. Водночас відбувалося зменшення ідентифікації з УПЦ, хоча воно вже

⁷ Дані взято з [Перехід..., 2024].

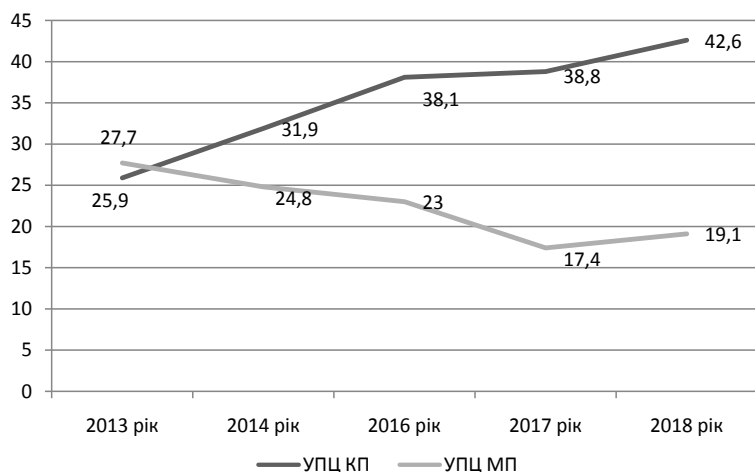


Рисунок 9.5. Показники самоідентифікації респондентів з УПЦ КП та УПЦ МП, 2013–2018, опитування Центру Разумкова⁸, % від респондентів, які вважають себе православними

було не стабільним, а стрибкоподібним. Адже в опитуваннях 2020–2021 років до УПЦ себе відносили однакові частки респондентів (близько 22%), в опитуванні 2022 року відповідна частка зменшилась удвічі (до близько 10%), а в опитуванні 2023 року ця частка залишилась практично такою ж (близько 9%, *рис. 9.6*).

Децо інші показники конфесійної самоідентифікації фіксувалися в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України. Тут також протягом 2020–2022 років зростала частка тих, хто вважав себе вірянином ПЦУ, проте пікові значення були нижчими, ніж в опитуваннях Центру Разумкова, і після стрибка 2022 року надалі показник знаходиться практично на одному рівні. А ось частка прихильників УПЦ тут була майже такою ж, як в опитуваннях Центру Разумкова (*рис. 9.7*).

⁸ За даними [Особливості..., 2018].

Розділ 9

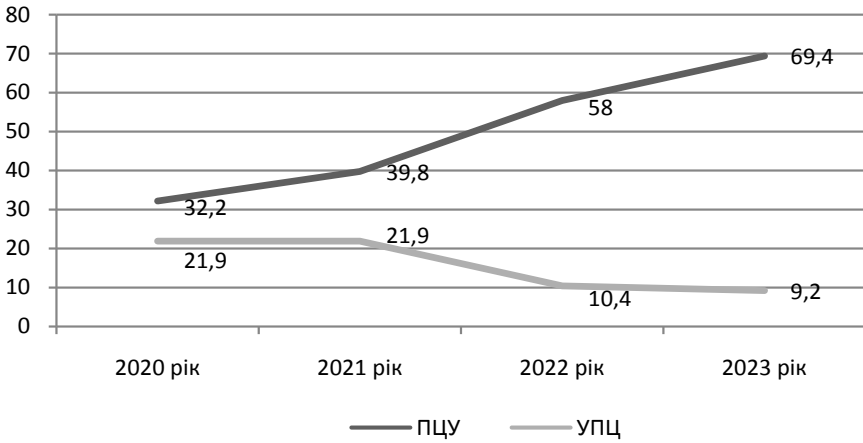


Рисунок 9.6. Показники самоідентифікації респондентів з ПЦУ та УПЦ, 2020-2023, опитування Центру Разумкова⁹, % від респондентів, які вважають себе православними

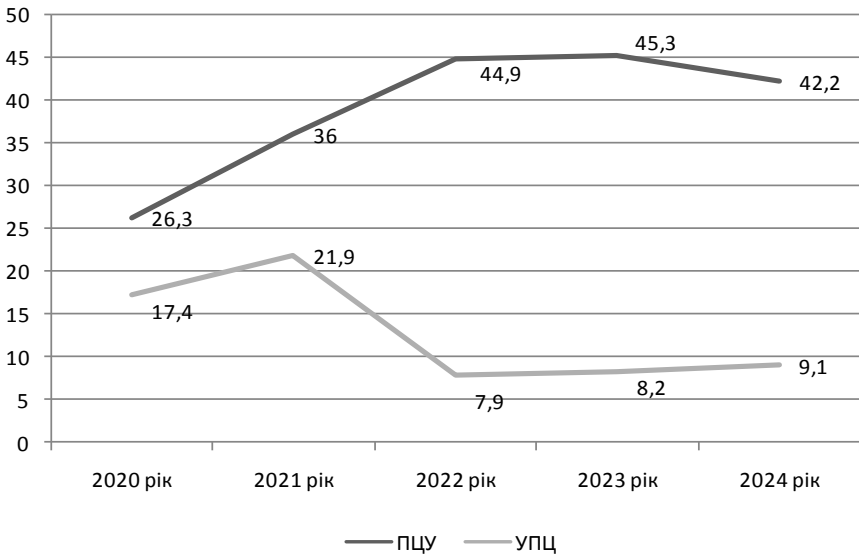


Рисунок 9.7. Показники самоідентифікації респондентів з ПЦУ та УПЦ, 2020-2024, опитування Інституту соціології НАН України, % від респондентів, які вважають себе православними

⁹ За даними [Рівень..., 2023].

Відмінності відсоткових показників у зазначених опитуваннях можуть бути наслідком різних методик вимірювання (особливості формування вибіркової сукупності, формулювання запитань), але значення тут має те, що в обох випадках фіксуються схожі тенденції – збільшення ідентифікації з ПЦУ та зменшення прив'язки до УПЦ. Тут одразу необхідно відзначити, що ці показники зовсім не обов'язково свідчать про реальний зв'язок респондентів, які вказували в опитуванні ту чи іншу Церкву, з відповідними релігійними організаціями. Нерідко таким чином фіксується саме *прихильність, підтримка*, а не реальна належність до певної Церкви. Тобто ці показники є певною мірою суспільно-політичними, а не власне релігійними. Проте в цьому випадку нас цікавить не характер релігійності українців, а саме суспільно-політична складова функціонування домінуючих конфесій та їхніх прихильників. Бо саме вона визначає потенційні суспільні загрози від конфесійної політики держави. Низький рівень чіткої ідентифікації з УПЦ дає підстави сподіватися, що конфронтаційна політика щодо цієї Церкви не буде викликати масштабних протестів і відкритих конфліктів (хоча може формувати приховану напруженість та невдоволення у відповідному сегменті суспільства). Крім цього, зафіксовану динаміку конфесійних уподобань можна інтерпретувати як наявність значної збіжності масових суспільних орієнтацій (які полягають у відчуженні від УПЦ) та державної політики, що також може сприяти фінальній успішності останньої та подоланню того опору, який безумовно виникає з боку стійких прихильників УПЦ.

Сподівання на розуміння широкими масами нинішньої специфіки державно-конфесійних відносин та відповідно обмеженості проблем, які можуть виникати через дії держави в релігійному полі, дають й дані опитувань, здійснюваних Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Ця установа в грудні 2022 року, травні 2023 року та квітні 2024 року проводила опитування, в яких ставилося запитання

щодо ставлення до нинішніх дій влади щодо УПЦ [Якою..., 2024]¹⁰. У кожному з цих опитувань переважна більшість респондентів (78% у 2022 році, 85% у 2023 році та 83% у 2024 році) підтримували ті чи інші дії держави, спрямовані на обмеження діяльності УПЦ (встановлення нагляду та контролю або й повну заборону цієї організації). Причому переважав саме варіант заборони, за який висловилися більше половини опитаних (54% у 2022 році, 66% у 2023 році та 63% у 2024 році). До того ж підтримка цього варіанта у 2023 році порівняно з 2022 роком суттєво зросла, натомість частка тих, хто виступав за невтручання в діяльність УПЦ, – зменшилася. У 2024 році рівень підтримки і повної заборони УПЦ та забезпечення державного нагляду за нею практично не змінилися, але трохи збільшилась (з 6% до 12%) частка респондентів, які підтримували позицію *«Нічого не робити і не втручатися у справи УПЦ МП. Розслідувати тільки правопорушення окремих представників УПЦ МП, якщо такі правопорушення мають місце»*.

Як і можна було очікувати, у цьому питанні фіксувалися регіональні відмінності, коли на Півдні та Сході рівень підтримки заборони УПЦ був меншим, а рівень бажання невтручання в справи цієї Церкви – більшим. Проте навіть у цих регіонах в опитуванні 2024 року на відмову від активної політики орієнтувалися 16–17%, натомість на Півдні більше половини (55%) підтримували ідею заборони цієї організації, а на Сході відповідна частка була трохи менше половини.

Такі показники свідчать, що населення України переважно позитивно сприймає нинішній державний наступ на УПЦ. Проте саме *переважно*, а не однозначно. Адже зберігається помітна частка противників нинішньої політики (особливо в Східному та Південному регіонах) і також навіть на загальнонаціональному рівні крайні заходи (заборону організації) підтримує лише відносна більшість населення. Але натепер

¹⁰ Запитання формулювалося у вигляді *«Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади України щодо Української Православної Церкви Московського Патріархату (глава – Онуфрій)?»*.

влада погрожує УПЦ саме такими крайніми заходами (критики часто називають закон, прийнятий у вересні 2024 року, «законом про заборону УПЦ»). Тож чималий потенціал для невдоволення та конфлікту зберігається, і це зовсім не сприяє суспільній єдності, створює додатковий привід для протистояння.

Проблематичність сприйняття нинішніх особливостей державно-конфесійних відносин фіксується й у моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2024 року. У цьому опитуванні респондентам пропонувалося визначити, що, на їхню думку, сприяє конфліктам у нашому суспільстві¹¹, і серед інших можливих джерел пропонувався варіант «відносини між православними Церквами в Україні». Загалом за всією вибіркою цей пункт обрала обмежена, але не мала частка респондентів (близько 26%). При цьому серед прихильників УПЦ відповідна частка була майже удвічі більшою (51%). Більше того, у цій групі ця позиція *опинилася на першому місці*, випереджаючи такі гострі проблеми, як процес мобілізації, суперечки щодо російської мови, діяльність політиків загальнодержавного рівня, рішення політичного та військового керівництва щодо ведення війни, соціальна нерівність, спірні питання національної історії. Тобто для прихильників УПЦ нинішня політика щодо неї є питанням першочергового значення.

Уявлення про конфліктність міжконфесійних відносин вимірювалося ще одним запитанням моніторингового опитування 2024 року, а саме запитанням, де респондентам пропонувалося оцінити найбільш поширені в суспільстві страхи¹². З одного боку, варіант побоювання міжрелігійних конфліктів обрали небагато респондентів (близько 6%), причому цей показник був практично таким самим, як і в моніторингово-

¹¹ Запитання формулювалося у вигляді «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві?».

¹² Запитання формулювалося у вигляді «Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?».

му опитуванні 2021 року (тоді він дорівнював близько 8%), і помітно меншим показників з моніторингових опитувань 2019–2020 років (близько 14%). Але тут так само вирізняються прихильники УПЦ, серед яких варіант побоювання міжрелігійних конфліктів відзначили вже близько 23%.

Імовірно відмінності в рівні оцінки конфліктності відносин, пов'язаних із релігійними питаннями, визначаються формулюванням запитань та їхнім сприйняттям респондентами. Перше запитання скоріше сприймається як загальна констатація, коли конфлікт розуміється більш як незгода. Водночас коли йдеться про побоювання, то тут конфлікт розуміється як відкрите чи й насильницьке зіткнення. Але в будь-якому випадку бачимо, що нинішня ситуація для багатьох прихильників УПЦ створює принаймні напруження, незгоду або й налаштування на відкритий конфлікт.

Сприйняття нинішньої конфесійної політики також відбивається у відповідях на низку запитань, пов'язаних з оцінюванням органів влади та загального сприйняття умов життя. По-перше, серед прихильників УЦП нижча оцінка діяльності В. Зеленського. Зокрема, серед тих респондентів, які визначили себе як вірян УПЦ, ця оцінка становила 4,77 бала¹³, тоді як в інших групах православних респондентів вона була вищою (5,74 у групі прихильників ПЦУ та 5,7 – у групі тих, хто визначив себе як просто православних, без конфесійної належності). По-друге, серед вірян УПЦ не набагато, але гіршою, є оцінка ефективності української держави. Зокрема, у цій групі близько 40% відзначили, що центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками, натомість серед прихильників ПЦУ таку думку поділяли близько 31%, а серед «позаконфесійних православних» – близько 32%. По-третє, прихильники УПЦ частіше відзначали загальну незадоволе-

¹³ Запитання формулювалося у вигляді «Яку оцінку Ви б дали діяльності В. Зеленського на посаді Президента України?». Оцінку пропонувалося дати за 10-бальною шкалою, де 1 означало найнижчу оцінку, а 10 – найвищу. Відповідно для аналізу можна використовувати показник середнього бала для всієї сукупності чи для окремих груп респондентів. Цей середній бал може знаходитися в інтервалі від 1 до 10, коли чим ближчий він до 10, тим кращою є загальна оцінка.

ність станом справ у країні¹⁴ (серед них близько 81% є скоріше незадоволеними, тоді як серед вірян ПЦУ таких близько 67%, а серед «позаконфесійних православних» – 76%). По-четверте, серед прихильників УПЦ близько 57% оцінили умови життя в нашій країні для більшості населення як загалом погані, натомість серед прихильників ПЦУ відповідна частка становила близько 44%, а серед «позаконфесійних православних» – близько 50%).

Тобто можна бачити, що за багатьма параметрами прихильники УПЦ мають більшу незадоволеність нинішньою ситуацією в країні. І цілком можна припускати, що це зумовлено саме реакцією на поточний наступ влади на УПЦ. Рівень орієнтацій на невдоволення та конфлікт не видається критичним, але є доволі помітним. І виникає питання, чи варто в нинішніх непростих умовах створювати в суспільстві додаткове джерело конфлікту та напруженості? Звісно, жодна масштабна реформа, зміна узвичаєного способу соціальних відносин, умов життя не може бути однозначно сприйнятою в суспільстві; завжди виникає невдоволення певних соціальних груп, яким ці зміни стають шкідливими. І тому подібні зміни варто запроваджувати у випадку, коли користь від них є помітно більшою від шкоди. У даному випадку правлячі кола виходять з того, що діяльність УПЦ несе суттєву загрозу для існування та розвитку нашої держави. З огляду на те, що одним із базових обґрунтувань нової конфесійної політики стає забезпечення «духовної незалежності», видається, що така загроза вбачається головним чином у проросійській пропагандистській активності УПЦ, тобто в тому, що вона намагається індоктринувати свідомість своїх вірян ідеями «руського міра», російського трактування історії та сучасності, підтримувати комплекс меншовартості українців, створити перешкоду на шляху євроінтеграції. Проте якщо поглянемо на зміст уявлень і орієнтацій прихильників УПЦ, такі побоювання видаватимуться перебільшеними.

Якщо в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2024 року за низкою ключових суспільно-політичних орієнтацій порівняти позиції прихильників УПЦ

¹⁴ Запитання формулювалося у вигляді «Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?».

і представників інших груп православних респондентів, то хоча серед перших показники будуть помітно гіршими (прихильники УПЦ менше цінують державну незалежність України, менше орієнтуються на демократичну систему, гірше сприймають вступ України до ЄС, гірше ставляться до вступу України до НАТО, меншою мірою поділяють загальнонаціональну ідентичність), але відмінності не будуть кардинальними (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Відмінності орієнтацій груп православних респондентів, 2024, %

	<i>Прихильники УПЦ</i>	<i>Прихильники ПЦУ</i>	<i>Позаконфесійні православні</i>
Дуже висока особиста важливість існування незалежної української держави	75	92	84
Згода з твердженням, що демократія є найкращим політичним устроєм	63	82	70
Важливість демократичного розвитку країни	80	93	85
Позитивне ставлення до вступу в ЄС	57	83	72
Позитивне ставлення до вступу до НАТО	53	82	65
Частка тих, хто вважає себе в першу чергу громадянином України	56	81	75

Можемо бачити, що за багатьма позиціями прихильники УПЦ мають хоча й гірші, проте доволі високі показники. Тобто й у цій групі однозначно переважає значущість незалежності, підтримка демократичної системи та має невелику перевагу позитивне ставлення до євроатлантичної інтеграції та загальнонаціональна ідентичність. До того ж необхідно зважати на те, що група прихильників УПЦ не є однорідною. В аналізованому опитуванні в ознаці, де фіксувалася конфесійна іден-

тичність, прихильники УПЦ могли зробити вибір з двох варіантів – належність до УПЦ, але без зв’язку з Московським Патріархатом, та належність до УПЦ в підпорядкуванні Московському Патріархату. Абсолютна більшість прихильників УПЦ обрали перший варіант, а ті, хто обрав другий варіант, помітно відрізнялися від «незалежних» за своїми поглядами. І якщо з аналізу прибрати переконаних прихильників московської Церкви, то за розглянутими показниками прихильники УПЦ хоча й «відставатимуть» від прихильників ПЦУ, але стануть близькими до групи «позаконфесійних православних» (табл. 9.2).

Тобто можна бачити, що якщо УПЦ й намагається прищепити своїй пастві небажані цінності та орієнтації, то це у неї виходить у обмеженому масштабі. Крім того, у випадку наяв-

Таблиця 9.2

Відмінності орієнтацій груп православних респондентів, 2024, %

	<i>Прихильники УПЦ (не вважають себе членами Московського Патріархату)</i>	<i>Прихильники ПЦУ</i>	<i>Позаконфесійні православні</i>
Дуже висока особиста важливість існування незалежної української держави	82	92	84
Згода з твердженням, що демократія є найкращим політичним устроєм	67	82	70
Важливість демократичного розвитку країни	85	93	85
Позитивне ставлення до вступу в ЄС	62	83	72
Позитивне ставлення до вступу до НАТО	59	82	65
Частка тих, хто вважає себе в першу чергу громадянином України	63	81	75

ності у прихильників УПЦ антиукраїнської позиції зовсім не обов'язково остання є наслідком впливу Церкви. Цілком можливий і зворотний зв'язок, коли особи, які самі по собі сформували негативне ставлення до України, відчують тяжіння до УПЦ як до певної референтної групи чи кола однодумців. А це означає, що для таких осіб навіть зникнення УПЦ не матиме жодного значення з погляду їхніх переконань. Переконані противники України як незалежної держави будуть такими як у межах УПЦ, так і без неї. Відповідно занадто висока активність і жорсткість щодо протистояння цій Церкві є недостатньо виправданою, але при цьому має помітні негативні наслідки, у вигляді зростання напруженості в суспільстві, загроз принаймні локальних насильницьких конфліктів. Тому надалі варто проводити більш обережну та зважену конфесійну політику, зі знаходженням балансу між забезпеченням національної безпеки та врахуванням релігійних почуттів великого сегменту нашого суспільства.

Джерела

Верховна Рада прийняла закон про перейменування УПЦ (МП). (2018). URL: https://prm.ua/verhovna-rada-priynuala-zakon-pro-perey-menuvannya-upts-mp/#google_vignette

Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. (2023). URL: <https://dess.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/>

Еленський, В. (2019). Релігійна свобода і безпека у воюючій країні: випадок України (ключова доповідь). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3–4. С. 394–409.

Зеленський заінтригував новим рішенням про «духовну незалежність». (2024). URL: <https://www.unian.ua/society/zelenskiy-zaintriguvav-novim-rishennyam-pro-duhovnu-nezalezhnist-12724260.html>

Ми гарантуємо Україні духовну незалежність – звернення Президента Володимира Зеленського. (2022). URL: <https://www.president.>

gov.ua/news/mi-garantuyemo-ukrayini-duhovnu-nezalezhnist-zvernennya-prez-79577

Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира». (2024). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (2018). Київ: Центр Разумкова.

Перехід церковних громад до ПЦУ. (2024). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_церковних_громад_до_ПЦУ

Політика влади у сфері державно-церковних відносин. (2021). В: *На екваторі нової влади (2019–2021 роки): досягнення, проблеми, перспективи: аналітична доповідь* / Є. Бистрицький, А. Булах, І. Бураковський [та ін.]; ред.: М. Яковлев, В. Пекар. Київ. Школа політичної аналітики НаУКМА. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/a78cf5cf-fa21-4869-8acb-cbcd9b86aa1e/download>

Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. (2022). URL: <https://uoc-news.church/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/#2024-09-28>

Рада ухвалила закон про заборону релігійних установ, пов'язаних із Росією. (2024). URL: [https://suspilne.media/817257-rada-uhvalila-zakon-pro-zaboronu-religijnih-ustanov-povazanih-iz-rosieu/](https://suspilne.media/817257-rada-uhvalila-zakon-pro-zaboronu-religijnih-ustanov-povazanih-iz-rosie/)

Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2023 років. (2023). В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023*. (с. 323–341).

Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023 р.). (2023). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r>

Титаренко, В., Филипович, Л. (2020). Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. № 24. С. 55–64.

Якою має бути політика влади та довіра до Української Православної Церкви (Московського Патріархату). (2024). URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1>

Розділ 10

ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ ДЛЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

Воєнні дії в Україні тривають, а разом з ними зростають виклики для соціального та людського розвитку, помітно відображаючись на суспільних настроях. На відміну від початкового періоду широкомасштабної війни, коли громадська думка була налаштована доволі оптимістично й соціальні та економічні проблеми, що виникали внаслідок надзвичайних потрясінь, сприймала як тимчасові, натеper безперечно можна говорити про те, що приходить усвідомлення « нової нормальності », в якій суспільству доведеться виживати протягом ще доволі невизначеної кількості часу. Ця невизначеність відображається й у результатах моніторингових досліджень Інституту соціології, проведених влітку цього року: так, 60,4% опитаних у 2024 році важко сказати, скільки мине часу, поки закінчиться війна (тоді як рік тому таких було 12,8% опитаних). « Війна, хоч як це парадоксально, викликала сплеск оптимізму щодо майбутнього України, оскільки українці перетворили страждання на надію. Ці настрої залишалися високими... але втрати, яких зазнають прості українці, величезні у сенсі втрачених життів, зруйнованих населених пунктів, отруєного довкілля та поставленого під загрозу майбутнього. І ці втрати відбиваються на опитуваннях громадської думки » [Toal, 2024].

Як показало опитування « Оцінка впливу війни на людей » (ОВВЛ)*, вже на початку 2023 року більшість домогосподарств

* Оцінка впливу війни на людей – дослідження, здійснене в Україні за ініціативою ООН. Загалом було проведено 3239 інтерв'ю з домогосподарствами на всій території України (із 6 до 20 лютого 2023 року), збір якісних даних через проведення фокус-груп (усього 10 ФГ) та інтерв'ю з ключовими інформантами (ІКІ, всього 10) – із 26 січня до 27 лютого 2023 року. Докладний опис методології проведення Багатосекторальної оцінки потреб України 2022 року можна знайти тут: [Reliefweb, 2023].

повідомляли, що вони близькі до вичерпання стратегій адаптації до труднощів, які вони використовували після лютого 2022 року. За тими ж оцінками, війна може призвести до того, що понад 7,1 млн українських громадян опиняться за межею бідності, а ще 3,7 млн наблизяться до неї (у відносному значенні рівень бідності зріс з 5,5% у 2021 році до 24,1% у 2022-му [Оцінка впливу, 2023: с. 10, с. 73]).

Підбиваючи попередні підсумки втраченого за два з половиною роки повномасштабної війни, можна умовно розділити їх на матеріальні (відновлювальні) й непоправні (до яких відносять втрати людських життів). За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, понад 10 675 цивільних осіб загинули та понад 20 тис. отримали поранення в країні, починаючи з 24 лютого 2022 року [Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні]. Менш вимірним і наочним, але також болочим і часто непереборним для суспільства у найближчій перспективі може бути збиток у гуманітарній сфері. У згаданій доповіді задокументовано, що внаслідок бойових дій було пошкоджено або зруйновано 1055 закладів освіти та 444 медичні установи [там само], і це є не просто економічним збитком для держави, а й втратою, яка спричиняє несприятливі наслідки для соціального та людського розвитку в майбутньому (адже зниження рівня та якості освіти, недоступність медичної допомоги, підвищення соціально-психологічної напруженості в суспільстві – фактори, що наразі не піддаються точному виміру, але їхній негативний вплив на людський розвиток є очевидним).

За оцінками Міністерства охорони здоров'я, торік близько 15 млн людей потребували психологічної підтримки, з них від 3 до 4 мільйонів – медикаментозної. Мільйони переміщених осіб і зростання кількості ветеранів є додатковими факторами ризику; особливої уваги також потребує молоде покоління, народжене під час війни [Оцінка впливу війни на людей, 2023: с. 31–32]. Так, опитування КМІС наприкінці 2023 року показало, що майже три чверті жінок і половина чоловіків в Україні повідомляли про погіршення психічного здоров'я: нестача

сну є найбільшою з зареєстрованих причин втрат здоров'я під час війни; також часто повідомляється про втрату доходів, погіршення фізичного здоров'я та розлуку з сім'єю. Суттєво побільшало і фізичних втрат рідних або близьких (якщо у травні 2022 року п'ята частина респондентів відповідали, що їм довелося пережити втрату рідних (друзів) на війні, то у листопаді 2023 року вже майже половина опитаних заявили, що пережили такий досвід; при цьому серед респондентів середнього віку та молоді цей показник був вищим) [Toal, 2024].

Отже, економічні, соціальні, психологічні дослідження демонструють накопичення та розширення різноманітних кризових станів в українському суспільстві, успішне подолання яких радше буде нездійсненне у найближчі роки. Слід врахувати, що ці загрози, в міру їх відкладання та нашарування, можуть створювати ситуацію полікризи, яка має кумулятивний негативний вплив на всі сфери суспільства. Наприклад, така соціально-економічна проблема, як неякісне харчування (особливо у дитячому віці), здатна породити ланцюжок негативних соціальних, демографічних і гуманітарних наслідків, у вирішенні яких необхідно залучити велику кількість державних структур та організацій (незбалансоване харчування дітей, які живуть у бідних сім'ях, незмінно впливає не тільки на розумові здібності і відповідно подальші освітні можливості та професійну кар'єру дитини, але також на її антропометричні показники в майбутньому [Dorling, 2024]).

Згідно з останнім випуском Глобальної доповіді про продовольчі кризи (ГДПК) у 2023 році понад 7 млн осіб в Україні зіткнулися з гострою нестачею продовольства (у 2022 році такої проблеми зазнали 8,9 млн осіб, або 25% населення країни), при цьому рівень безробіття був найвищим більш ніж за десятиліття [OSHA, 2024: с. 13] (згідно з опитуванням ОБВЛ, серед тих, хто працював до початку війни, 33% повідомили про втрату роботи [Оцінка впливу, 2023: с. 76]). Очевидно, що відсутність можливостей для заробітку перешкоджала фінансовому доступу до харчових продуктів та інших предметів першої

необхідності. На думку авторів доповіді, збитки, завдані сільськогосподарському сектору України внаслідок війни, мають серйозні наслідки на національному, регіональному та міжнародному рівнях, що призводить до гострої нестачі продовольства та недоїдання (у грошовому обчисленні станом на лютий 2024 року загальна втрата оцінюється у \$80,1 млрд; при цьому обсяг сільськогосподарського виробництва в Україні залишився нижче рівня 2021 року і середнього показника за п'ять років). Домогосподарства дедалі частіше вдаються до стратегій виживання, особливо у східних і південних областях, включаючи економію коштів, скорочення медичних витрат та купівлю дешевших харчових продуктів [Global Report on Food Crises 2024: р. 102–105]. Частка домогосподарств з недостатнім споживанням продуктів харчування зросла від початку війни з однієї п'ятої до третини населення, а 43% домогосподарств повідомили про використання стратегій адаптації до труднощів, пов'язаних зі споживанням, які переважно включають споживання дешевшої їжі, а також обмеження порцій, позичання їжі та зменшення кількості прийомів їжі [Оцінка впливу, 2023: с. 70].

До загроз здоров'ю населення додається і ризик споживання забрудненої питної води, якого через атаки на енергетичну інфраструктуру зазнали, за даними ООН, понад 3,7 млн осіб (або приблизно 10% українського населення) [Russianattacks, 2024].

Об'єктивні дані на теперішній час свідчать, що за воєнного стану матеріальні умови життя населення України значно погіршилися через згортання виробництва у зоні бойових дій, руйнацію інфраструктури і обмежені видатки бюджету на соціальну сферу. За даними Світового банку, у стані бідності на тепер перебуває вже 29%, або майже третина всього населення [Крижний, 2024].

Соціологічні показники добробуту

За даними ОВВЛ, 65% українських домогосподарств повідомили про зменшення доходів з лютого 2022 року, а близько 60% домогосподарств застосовують стратегії адаптації до

труднощів для задоволення базових потреб. Найпопулярнішою стратегією в забезпеченні засобів існування була економія коштів, за якою слідували пошук додаткової роботи та зменшення витрат на охорону здоров'я. Більшість домогосподарств, які вдаються до подібних заходів, стверджують, що вони можуть продовжувати брати додаткову роботу, але не можуть продовжувати витрачати заощадження, зменшувати витрати на охорону здоров'я та брати гроші у борг [Оцінка впливу, 2023: с. 70, с. 36].

Щодо динаміки оцінок населенням умов життя в Україні, то, за опитуванням Інституту соціології, у 2022 році як «загалом задовільні» їх визначили 60,3% опитаних; 2023 року так відповіли 62,1% опитаних, 2024 року – 38% (до того ж оцінка «погані» вперше за три роки стала такою, яку респонденти обирали найчастіше – у 48,7% випадків). Водночас у моніторинговому дослідженні 2024 року виявилось, що наразі голоду бояться третина опитаних українських громадян (32,8%), а можливості вже сьогодні купувати найнеобхідніші продукти не вистачає майже такій же їх кількості – 30,2%; можливості харчуватися відповідно до своїх смаків не вистачає 38,9% опитаних (табл. 10.1). Майже половина (48,7%) учасників опитування зазначили, що їм доводиться економити на продуктах харчування (2023 року змушених економити на харчуванні налічувалось 16,2%), а більшості респондентів треба економити на комунальних платежах (60,0% опитаних). Цього року у стані абсолютної бідності (великої матеріальної скрути, коли немає за що купити навіть необхідні продукти) довелося опитанитися 16,9% опитаних у країні. Результати опитування свідчать, що тією чи іншою мірою значна частина населення України щоденно стикається з проблемами забезпечення основних потреб, а частка громадян, які позбавлені найнеобхіднішого, є високою. Кожен п'ятий (18,2%) респондент не може поновлювати необхідний гардероб, а вдягатися модно й красиво дозволяють собі 26,2% опитаних. Ще гіршими виявилися можливості респондентів щодо збереження здоров'я і рекре-

ації: наближується до половини (42,2%) частка респондентів, які не можуть отримувати необхідну медичну допомогу (ще чверть усіх опитаних (25,2%) не змогли чітко відповісти на це питання, що також може свідчити про їх обмежений доступ до необхідних медичних послуг). Більшість (69,1%) опитаних також зазначали, що вони не можуть повноцінно проводити відпустку. Щодо інших першочергових потреб, то роботи, що підходить, не вистачає третині опитаних (34,7%), можливості дати дітям повноцінну освіту – 33,6% (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Достатність можливостей задоволення основних потреб
за самооцінками населення, 2024, %

<i>Чого з наведеного Вам не вистачає?</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	30,2	17,1	50,1	2,5
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	38,9	19,9	37,6	3,6
Необхідного одягу	18,2	15,0	58,9	7,9
Модного і красивого одягу	29,2	17,6	26,2	27,0
Необхідної медичної допомоги	42,2	25,2	28,8	3,8
Можливості повноцінно проводити відпустку	69,1	11,9	9,8	9,2
Роботи, що підходить	34,7	19,5	32,9	12,9
Можливості дати дітям повноцінну освіту	33,6	21,7	19,9	24,8

Загалом, ґрунтуючись на даних макроекономічних і соціологічних досліджень, можна зробити висновки, що споживчі можливості більшості населення натеper є незадовільними, а пересічні громадяни щоденно ризикують потрапити в складні життєві ситуації; погіршення умов життя торкнулося більшості з них, а масове поширення збідніння загрожує зменшенням людського і трудового потенціалу країни.

Оцінка респондентами свого матеріального благополуччя є ще складнішою; згідно з нею половину населення (51,5%) сьогодні слід віднести до бідних, оскільки вони зазначали, що середній дохід на особу в їхній сім'ї є відчутно нижчим, ніж той, що забезпечує нормальне життя. Ще чверть (26,9%) опитаних вказували, що можливості їхньої сім'ї дещо відстають від розміру такого доходу. Звідси виходить, три чверті населення України натеper перебувають у стані малозабезпеченості, потрапили у бідність чи опинились на межі бідності. Лише один з шести опитаних був представником сім'ї з доходами, що відповідають його вимогам до нормального життя. І тільки кожен двадцятий опитаний вказував, що подушний дохід його сім'ї є дещо вищим (3,9%) чи відчутно вищим (2,0%) доходу, що забезпечує нормальне життя (табл. 10.2).

Таблиця 10.2

Оцінка респондентами достатності доходів їхніх сімей, 2024, %

<i>Говорячи про доходи Вашої родини в розрахунку на одну людину на місяць, наскільки вони відповідають Вашому уявленню про дохід, що забезпечує нормальне життя?</i>	<i>%</i>
Відчутно нижче	51,5
Дещо нижче	26,9
Приблизно на цьому рівні	15,7
Дещо вище	3,9
Відчутно вище	2,0

Середнє значення доходу, що забезпечує зараз нормальне, на думку респондентів, життя, становило 20 355,54 грн (\$500 чи €466 за обмінним курсом на час опитування). Медіанна позначка (значення, що розташоване посередні упорядкованого ряду відповідей респондентів) такого доходу становила 20 тис. грн (\$491 або €458 відповідно). Найчастіше респонденти називали доходом, що відповідає їхнім уявленням про нормальне життя, 10 тис. грн (20,6%), 20 тис. грн (19,9%) і 15 тис. грн (14,6%).

Середнє значення розміру доходу, що забезпечує нормальне життя, мало помітні розбіжності для респондентів з різ-

ним типом роботи. Так, дещо вищими за середнє за масивом значення вони виявилися у спеціалістів технічного профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою (23 052,90 грн), працівників правоохоронних органів, військовослужбовців (24 883,55 грн), підприємців великого або середнього бізнесу (35 350,34 грн), кваліфікованих робітників (22 577,54 грн). Додамо, що зайняті дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом у середньому висували до достатнього доходу скромніші вимоги (21 031,89 грн). Порівняно нижчі вони були у різноробів, підсобних робітників (18 837,80 грн), учнів, студентів, курсантів, аспірантів (13 677,99 грн) і непрацюючих пенсіонерів (15 986,41 грн) (табл. 10.3).

Вимоги до доходу, що забезпечує нормальне життя, помітно відрізнялися у респондентів з різним статусом зайнятості.

Таблиця 10.3

Уявлення про достатній для нормального рівня життя розмір доходу респондентів з різним типом роботи, 2024, середнє значення

<i>Тип роботи</i>	<i>Вартісна оцінка достатнього доходу, грн</i>
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	23 052,90
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	20 996,58
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	24 883,55
Підприсмець у великому або середньому бізнесі	35 350,34
Зайнятий дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	21 031,89
Службовець з числа допоміжного персоналу	20 773,43
Кваліфікований робітник	22 577,54
Різнороб, підсобний робітник	18 837,80
Учень, студент, курсант, аспірант	13 677,99
Непрацюючий пенсіонер	15 986,41
<i>Середнє значення за масивом загалом</i>	<i>20 355,54</i>

Так, його середнє значення вище відповідного показника для опитаних в цілому було у респондентів з повною зайнятістю (понад 30 годин на тиждень) – 22 493,75 грн і самозайнятих – 22 363,13 грн. Помітно скромнішими вимоги до доходу були у безробітних (17 865,06 грн).

Тільки 11,8% усіх опитаних називали стандартом нормального життя дохід, що не перевищував потрійне значення офіційно затвердженого в бюджеті прожиткового мінімуму (2920 грн). Середнє значення вимог респондентів до забезпечення нормального життя становило 7 розмірів офіційно затвердженого прожиткового мінімуму. Запропонований Мінсоцполітики розрахунковий розмір прожиткового мінімуму в цінах червня 2024 року (7064,62 грн за статтями витрат чи 8089,29 грн з урахуванням суми обов'язкових податків і зборів) відповідає уявленням про нормальне життя 9,6% опитаних, і ще кожен четвертий (25,2%) опитаний називав відповідний до нормального життя дохід, що знаходився в межах від одного до двох показників розрахункового прожиткового мінімуму. В той же час для ілюстрації, майже три чверті (67,7%) респондентів стандартом нормального життя вважали суму, що в перерахунку не перевищує €500, що є за європейськими стандартами невеликою сумою (меншою за мінімальну заробітну плату в не найбагатших європейських країнах).

Усі наведені тут значення доходу, який забезпечує людині сьогодні нормальне життя, значно перевищували офіційно затверджені й розрахункові розміри прожиткового мінімуму, одного з основних державних соціальних стандартів. Навіть якщо брати до уваги багаторічні дослідження, які виявили, що оцінка респондентами достатнього розміру доходу, що відповідає нормальному життю, вдвічі перевищує вимоги респондентів до прожиткового мінімуму, який є скоріше межею малозабезпеченості, треба зробити висновок, що соціальні стандарти сьогодні в Україні є низькими і не забезпечують людині задоволення необхідних потреб.

Середнє значення доходу, який, на думку респондентів, забезпечує нормальне життя, в 2,5 раза перевищує розмір мі-

німальної заробітної плати в Україні, яка становить 8000 грн і має забезпечувати потреби не лише самого працюючого, а й непрацездатних членів його родини. За даними Держстату України [Ткаченко, 2024], у першому кварталі 2024 року середня заробітна плата становила 18 903 грн, що також було менше середнього значення, необхідного для нормального життя доходу в розрахунку на одну особу. І хоча середнє значення заробітної плати в Україні більш як удвічі перевищує її мінімальний розмір, це не свідчить про високий рівень оплати праці, оскільки існує велика розбіжність у оплаті праці між працівниками; значна частка працюючих в Україні отримують заробітну плату в мінімальному розмірі чи незначно більшу, що створює ризики малозабезпеченості для їхніх сімей.

Наразі у проєкті бюджету на 2025 рік, схваленому урядом і поданому на розгляд Верховної Ради України, розмір прожиткового мінімуму і мінімальної заробітної плати залишаються на рівні поточного року [Мінімальна заробітна плата, 2024]. Це означає, що в умовах прогнозованого зростання цін реальні зарплати і доходи населення зменшуватимуться, а отже, й погіршуватимуться можливості споживання та умови життя населення.

Окрему категорію фахівців становлять високооплачувані працівники ІТ-галузі, в якій розмір заробітної плати багаторазово перевищує мінімальний і середній по економіці. За даними опитування ІТ-спеціалістів, проведеного на платформі Спільноти програмістів DOU, медіанна заробітна плата розробників сягала \$3500 [Зарплати українських розробників, 2024]. Але експерти зазначали, що вона залишалася високою і навіть дещо зростала у досвідчених провідних розробників, а умови оплати початківців погіршувалися за одночасного скорочення вакансій для початківців і зростання вимог для їхнього працевлаштування.

Порівняно високі рівні заробітної плати у високотехнологічних галузях забезпечують податкові надходження і створюють платоспроможний попит на товари та послуги, дозволяють працівникам самостійно підтримувати комфортні умови

життя й споживання соціальних послуг (зокрема, отримувати медичні послуги й оплачувати собі та дітям сучасну освіту). Проте високі стандарти заробітної плати в провідній технологічній галузі не роблять доцільним подальшу лібералізацію сфери соціального забезпечення загалом, адже в ІТ-галузі основну частку зайнятих становлять відносно молоді люди, які ще не замислюються серйозно про майбутні пенсії, а більшість з них наразі в змозі забезпечити себе і свою родину на випадок тимчасового безробіття. У недалекій перспективі згортання ринку праці в цій сфері внаслідок розвитку штучного інтелекту з заміною висококваліфікованої людської праці розумними машинами виштовхне до лав безробітних значну кількість затребуваних раніше працівників. Така тенденція сьогодні вже спостерігається по всьому світу. Без ефективної сфери загальної державної підтримки та доступної освіти і медицини звільнені працівники не зможуть відновити свій трудовий потенціал, і, крім того, рано чи пізно й вони потребуватимуть державного пенсійного та соціального забезпечення.

Особливості цифрового ринку праці

Як свідчать дані ОБВЛ, станом на 2023 рік частка домогосподарств, які мають оплачувану роботу як основне джерело доходу, зменшилась порівняно з довоєнним часом (з 67 до 53%), натомість зросла частка домогосподарств, які залежать від державних трансфертів і гуманітарної допомоги (з 53% до 60% та з 1% до 21% відповідно) [Оцінка впливу, 2023: с. 70].

Щодо забезпечення населення підходящою роботою (якої, як було показано в моніторинговому дослідженні, не вистачає майже третині опитаних (*табл. 10.1*)), можна спостерігати негативну тенденцію зменшення адаптивного ресурсу в сфері зайнятості в останній час. За даними досліджень, зробленими в перший рік повномасштабної війни, виявилось, що ринок праці, попри попередні пандемійні потрясіння та надзвичайні зміни під час воєнного стану, великою мірою пристосувався до несприятливих внутрішніх та зовнішніх умов. Відбулось

це, по-перше, завдяки високому рівню освіти населення, здатності опановувати технологічні нововведення та адаптуватись до нових вимог у трудовій діяльності, і, по-друге, через розвинуту цифрову інфраструктуру, яка дала змогу перейти в режим онлайн-роботи великій кількості спеціалістів [Трансформація зайнятості, 2023: с. 92]. Показово, що саме ІТ-сфера, яка потребує в абсолютній більшості залучення професіоналів з високою кваліфікацією (як правило, спеціалістів з вищою освітою віком до 40 років) єдина з усіх галузей економіки зафіксувала зростання у 2022 році, давши поштовх розвитку фриланс-ринку. «З початку великої війни вітчизняна ІТ-індустрія демонструвала стійкість. Компанії не просто втримували стабільність, а й намагалися зростати, наймаючи спеціалістів та розширюючи географічне представництво» [Пилипів, 2024]. Так, вже у квітні 2022 року кількість українських фрилансерів перевищила показники 2021-го (за даними Freelancehunt, з початком війни на фриланс перейшло 250 тис. українців), а кількість замовлень від клієнтів з України на початку осені 2022-го зросла на 30% порівняно з попереднім роком [Бондаренко, 2023].

Але вже наприкінці минулого року негативні тенденції проявились і в цій сфері: 2023 року експорт ІТ-послуг з України впав на 8,5% [Пилипів, 2024]. Водночас, за результатами опитування ІТ-робітників, проведеного восени 2023 року, спостерігалось погіршення умов їхньої зайнятості: стало більше звільнень (25% опитаних відмітили, що їх звільняли протягом останнього року), а тривалість пошуку роботи зросла (54% респондентів зазначили, що знаходять нову позицію протягом двох місяців і довше) [25% опитаних айтівців звільнили, 2023].

На думку фахівців, з великою ймовірністю ситуація в ІТ-секторі погіршуватиметься й надалі, адже «у 2022 році та в першій половині 2023 року гравці ринку намагалися ухвалювати рішення, виходячи із ситуації на фронті. Вони сподівалися, що війна скоро може завершитися. Ближче до кінця року таких ілюзій не залишилось. Зараз керівники компаній виходять із ситуації, що війна триватиме довго і до цього потріб-

но максимально адаптувати бізнес. За останні два роки кожен бізнес з індустрії мав значні витрати, релокуючи співробітників чи готуючи офіси до блекаутів, а в затяжному конфлікті важко передбачити загрози, з якими може зіткнутися компанія» [Пилипів, 2024].

На нашу думку, згорання ринку ІТ негативно впливатиме не тільки на економічний розвиток країни; український ринок праці поступово втрачає найкваліфікованіші (96% айтівців мають вищу освіту чи принаймні починали її здобувати [Портрет айтівця 2024]), молоді та гнучкі до адаптації, мобільні кадри, які стають цінним ресурсом для інших країн, адже фахівці, які виїхали з України, стали частіше працевлаштовуватись у закордонних компаніях: у лютому 2023 року 60% нових наймів серед них були в закордонних компаніях, наприкінці року – вже 69% [25% опитаних айтівців звільнили, 2023]. УВКБ ООН зафіксувало майже 8 млн українських біженців у країнах Європи станом на кінець січня 2023 року; у загальному вимірі спостерігається високий рівень їх працевлаштування за кордоном, тому що більшість із них – висококваліфіковані працівники [Оцінка впливу, 2023: с. 21–23].

За прогнозом, за п'ять років в Україні зростатиме затребуваність інженерів із знаннями механічної інженерії, а також ІІІ, великих даних та кібербезпеки, дефіцит яких відчувається вже тепер [Ринок праці інженерів, 2024]. Формування таких спеціалістів потребує років навчання, починаючи від якісної шкільної освіти, підготовки у сфері ВО та закладах з підвищення кваліфікації, що в сучасних умовах стає все більш проблематичним (показово, що, за даними ОБВЛ, 11% молоді визначили відсутність доступу до якісних освітніх послуг як першочергову проблему у своєму житті [Оцінка впливу, 2023: с. 70]).

Освіта під час війни

За даними ЮНІСЕФ, близько 600 тис. дітей шкільного віку в Україні наразі не мають доступу до очного навчання; як зауважує Я. Шериф, виконавчий директор Глобального фонду ООН з підтримки освіти в умовах надзвичайних ситуацій та

затяжних криз «Освіта не може чекати», сьогодні (станом на вересень 2024 року) по всій Україні 4 млн дітей не мають можливості навчатися в нормальних умовах. «Як світова спільнота, ми повинні відповісти на завдання, яке стоїть перед нами, і забезпечити, щоб кожна дівчинка і кожен хлопчик по всій Україні, які постраждали від цієї жорстокої війни, а також українські діти, які втекли в інші країни, мали доступ до безпечних умов, могли сподіватися на краще і мали можливості, які може забезпечити лише якісна освіта... Наші інвестиції в освіту – це інвестиції у відновлення, мир, безпеку та справедливість», – заявила вона [Образование не может ждать, 2024].

Об'єктивні зовнішні оцінки якості середньої освіти в Україні свідчать, що удари (у прямому та переносному сенсі) по українській системі освіти мають свої негативні результати: дані Програми міжнародної оцінки успішності учнів (PISA), проведеної у 2022 році (опубліковані наприкінці 2023 року), показують, що масштаб прогалин у навчанні українських школярів, що спостерігався у 2022 році порівняно з 2018 роком, еквівалентний двом рокам втрати навичок читання та одному року втрати знань з математики [UNICEF renews school protection, 2024].

Страждає й система вищої освіти: кількість абітурієнтів в Україні лише за один рік зменшилася на третину – з 282 тис. у 2023 році до 189 тис. у 2024 році [Вступна кампанія 2024]. Молоді українці переорієнтуються на продовження навчання в університетах інших країн [Romashenko, 2024], і це ще одна серйозна загроза для майбутнього розвитку, небезпека якої може бути пролонгованою на десятиліття вперед. За прогнозом ООН, цього року країну покинуть ще принаймні півмільйона громадян [Russian attacks, 2024], які доєднаються до своїх співгромадян, які вже роблять внесок в економіку країн перебування. До речі, українська громадська думка воліє серйозно сприймає цю тенденцію зменшення кількості населення: в моніторинговому дослідженні 2024 року «зменшення української нації через виїзд частини українців за кордон та втрат у війні» побоюється третина опитаних (34,1%), і цей страх – на шостому місці з 19 запропонованих альтернатив (і на тре-

тьому – з неекономічних побоювань, серед яких «небезпека війни з Росією: загрози для життя, руйнування інфраструктури тощо» (82,4%) і «розпад України як держави» (51%).

Демографічні прогнози свідчать, що через війну та старіння населення за тридцять років кількість українських громадян може зменшитися на третину; безумовно свою негативну роль у цьому процесі відіграє міграція молоді та дітей (останніх, за даними Світового банку, поза Україною налічується близько 2 млн; на теперішній час з'ясовано, що практично всі вони залишаються за кордоном), і саме тому боротьба з «відтоком мізків» і створення економічних умов, які стимулюватимуть населення працездатного віку залишатися в країні та повертатися до неї, будуть ключовими для її відновлення [Оцінка впливу, 2023: с. 21].

Висновки

Отже, наслідки третього року війни все чутливіше відбиваються на всіх сферах людського розвитку в Україні; при цьому, як правило, погіршення одного показника призводить до негативних тенденцій у соціальному розвитку загалом (так, зменшення освітніх можливостей у гуманітарній сфері перетворюється на економічну проблему нестачі спеціалістів на ринку праці, що є доволі критичним в умовах зростання глобальної цифрової економіки; так само негативно впливає на ринок праці міграція молоді). Високі показники людського потенціалу, які були головною рисою (і надією) для українського суспільства, поступово знижуються: за підсумками 2022 року Україна перебуває в групі країн з високим рівнем розвитку, посідає 100-е місце в рейтингу (у 2021 році було 49-е місце) [Human development report 2023/2024]. Україна свого часу приєдналась до Порядку денного сталого розвитку до 2030 року, визнав подолання бідності, зменшення нерівності та поліпшення стану здоров'я і добробуту населення, а також доступність освіти і гідної праці як основні цілі свого соціально-економічного розвитку. Наразі вона зазнала значної втрати свого людського, трудового й гуманітарного потен-

ціалу, масштаби якої сьогодні ще неможливо оцінити і яка визначатиме тренди післявоєнного відновлення й розвитку країни. Саме тому виключно важливим є завдання підтримки соціальної і трудової сфери держави, намагання в найскладніших умовах війни забезпечити роботу сфери обов'язкової соціальної підтримки й недопустити її руйнації. За умов погіршення життя більшості громадян неможлива подальша комерціалізація соціальних послуг, зменшення участі держави в соціальному забезпеченні. Вимушена через нестачу фінансування фіксація без підвищення базових соціальних стандартів у бюджеті України не може стати першим кроком на шляху відмови від них як інструментів соціальної політики. Більше того, при збереженні вже діючої системи соціальної підтримки навіть за умов зменшеного фінансування державі необхідно своєчасно впроваджувати нові соціальні стандарти підтримки нужденних громадян, сприяти розширенню доступу до безплатної медичної допомоги та освіти.

Важливим ресурсом підтримки економіки під час війни і відновлення країни є соціальна злагожденість, готовність до взаємодопомоги і співпраці громадян. Але взаємна підтримка людей не має замінити собою участь держави в забезпеченні мінімально необхідних життєвих потреб населення, а тільки доповнювати її.

Під час війни зросла соціальна й економічна нерівність, з'явилися нові лінії суперечностей у суспільстві, що може призвести до зростання соціальної напруженості. Запобігти соціальним загостренням неможливо без справедливого перерозподілу доходів у суспільстві, забезпечення всім громадянам соціальних гарантій. Саме тому систему соціальної підтримки з боку держави необхідно не тільки зберегти, а й доповнити її програмами для соціального захисту постраждалих унаслідок військових дій.

Збереження людського потенціалу є необхідною умовою функціонування економіки під час війни і відновлення в повоєнний період, адже його втрати довгі роки обмежуватимуть вибір стратегій економічного та соціального розвитку України.

Джерела

Бондаренко, А. (2023). Що очікує ринок фрилансу у 2024 році: деталі та прогнози від засновника Freelancehunt Олега Топчія. *FreelanceHunt*. URL: <https://freelancehunt.com/blog/shcho-ochikuie-rinok-frilansu-u-2024-rotsi/>

Вступна кампанія 2024. (2024). *Єдина державна електронна база з питань освіти*. URL: <https://vstup.edbo.gov.ua/statistics/date/>

Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 1 грудня 2023 року – 29 лютого 2024 року. (2024). *Об'єднані Нації. Права людини. Управління Верховного комісара. Україна*. С. 10–11. URL: <https://www.ohchr.org/ru/countries/ukraine>

Зарплати українських розробників – літо 2024. (2024). *DOU*. URL: https://dou.ua/lenta/articles/salary-report-devs-summer_2024/

Крижний, А. (2024). В Україні у бідності живе майже третина всього населення – Світовий банк. 31 травня 2024 р. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/05/31/714505>

Мінімальна заробітна плата та прожитковий мінімум на 2025 рік – зареєстровано проект Держбюджету (2024). *Бухгалтер.UA*. URL: https://buh.ligazakon.net/news/230518-mnmalna-zarplataprozhitkoviy-mnmum-na-2025-rk_zarestrovano-prokt-derzhbyudzhetu

Образование не может ждать (2024). *UN*. URL: <https://news.un.org/ru/story/2024/09/1456241>

Оцінка впливу війни на людей. Україна. Червень 2023. (2023). *UN*. URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/human-impact-assessment>

Пилипів, І. (2024). Кінець казки. Скорочення і перегляд зарплат в українській ІТ-індустрії стали нормою. Чи справді для українського ІТ-сектору почалася криза? Як змінився ринок праці для айтівців та що їх чекає далі. 5 лютого 2024 р. *Економічна правда*. 5 лютого 2024 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/5/709501/#comments>

Портрет айтівця 2024. Як змінилося українське ІТ за 10 років. (2024). 9 вересня 2024 р. *DOU*. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2024/>

Ринок праці інженерів та робітників з професійно-технічною освітою. (2024). *Kyiv School of economics*. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/09/Povna-versiya.-Rinok-pratsi-inzheneriv-ta-robitnikiv-z-profesii--no-tehnichnoyu-osvitoyu.pdf>

Ткаченко, В. (2024). Середня заробітна плата в Україні 2024 – якою вона буде. 13 вересня 2024 р. *Факти*. 13 вересня 2024 р.

URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20240913-seredn-ya-zarplata-v-ukraini-2024-rozmir-ta-yak-rozrahuvaty/>

Трансформація зайнятості і майбутнє праці у XXI ст.: глобальний і національний соціологічні виміри: колективна монографія (2024) / за ред. В. Смакоти. Київ: Інститут соціології НАН України.

Україна: план гуманітарних потреб і реагування 2024 р. (2024). OSHA. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-and-response-plan-2024-december-2023-enuk>

25% опитаних айтівців звільнили, майже половина боїться втратити роботу (2023). Результати опитування про пошуки роботи. 14 листопада 2023. DOU. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/job-survey-results-2023-part-2/>

Dorling, D. (2024). Getting shorter and going hungrier: how children in the UK live today. September 16, 2024. *The Conversation*. URL: https://theconversation.com/getting-shorter-and-going-hungrier-how-children-in-the-uk-live-today-238364?utm_medium

Global Report on Food Crises 2024. Food Security Information Network. (2024). URL: <https://www.fsinplatform.org/report/global-report-food-crises-2024/#download>

Human development report 2023/2024. (2024). Breaking the gridlock. Reimagining cooperation in a polarized world. UN. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reporten.pdf>

Reliefweb. (2023). 2022 MSNA bulletin: Ukraine (February 2023). URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/2022-msna-bulletin-ukraine-february-2023>

Romashenko, T. Incentives in reverse: returning Ukrainian refugees. (2024). September 17, 2024. *Social Europe*. URL: <https://www.socialeurope.eu/incentives-in-reverse-returning-ukrainian-refugees>

Russian attacks on Ukraine energy set to push 500,000 people out of country (2024). UN. URL: <https://news.un.org/en/story/2024/09/1154516>

Toal, G. (2024). What latest polling says about the mood in Ukraine – and the desire to remain optimistic amid the suffering. January 29, 2024. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/what-latest-polling-says-about-the-mood-in-ukraine-and-the-desire-to-remain-optimistic-amid-the-suffering-221559>

UNICEF renews school protection call in Ukraine amid ‘deadly reality’ of attacks. (2024). UN. URL: <https://news.un.org/en/story/2024/09/1154021>

Розділ 11

ЗАЙНЯТИСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ

Повномасштабна війна, що розпочалась у лютому 2022 року, стала найбільшим випробуванням для української держави з часу набуття незалежності 1991 року. Доля України і саме її право на існування вирішується на полі бою, але перехід війни у формат «війни на виснаження» ставить перед українським суспільством цілу низку питань і викликів, які так чи інакше пов'язані зі «стійкістю» – національною, економічною, психологічною тощо. Для ведення війни потрібні ресурси – і людські, і матеріальні. Велика кількість потреб забезпечується завдяки підтримці партнерів. Наприклад, у 2023 році на бюджетну підтримку України – заробітну плату, пенсії тощо було виділено \$38,4 млрд [Finance.ua, 2024]. Сто відсотків податків, які платять бізнес і громадяни, ідуть на забезпечення потреб сил безпеки й оборони, решту видатків (медицину, соціальний захист, освіту) Україна покриває завдяки фінансовій допомозі від партнерів – ЄС, США, МВФ та ін. [Центр економічної стратегії, 2024].

Проте на розмір і стабільність надходження зовнішнього фінансування впливає велика кількість чинників, які Україна не може контролювати, тому власні джерела надходження коштів до бюджету також залишаються критично важливими. Обґрунтовуючи рішення складною економічною ситуацією, влада підвищує податки та збільшує обсяги податкового навантаження на бізнес і громадян (прикладом є Національна стратегія доходів до 2030 року), збільшує розмір акцизних платежів (як наприклад, у Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементації положень актів права Європейського Союзу щодо акцизного податку» від 18.07.2024 р. № 3878-IX).

Проте які наслідки матимуть ці зміни в середньостроковій і довгостроковій перспективі? Чи зможуть вони зміцнити Україну, забезпечивши більшу ресурсну базу для виживання країни, чи, навпаки, відповідно до кривої Лаффера [Томнюк, 2018] обсяг податкових надходжень зменшиться, а ситуація в суспільстві стане більш напруженою? Для відповіді на ці запитання потрібна оцінка того, в якому становищі перебувають ті, на кого ляже тягар збільшення податків, тобто і роботодавці, і працівники.

Зайнятість і ринок праці: роботодавці

Відповідно до результатів дослідження представників малого та середнього бізнесу, проведеного Європейською Бізнес Асоціацією, у 2023 році можна було відзначити, «хоча й незначну, але позитивну тенденцію щодо покращення настроїв малого бізнесу. Так, бізнес адаптувався та думає про розвиток» [ЕВА, 2023]. Серед опитаних підприємців 41% оцінювали стан справ у їхньому бізнесі як задовільний. Водночас порівняно з 2022 роком зменшилась кількість незадоволених станом справ – з 58% у 2022 році до 40% у 2023-му. За рік з 76% до 79% збільшилась кількість підприємців, які планують розширення бізнесу. З них 30% у 2023 році планували відкриття нових напрямів бізнесу. Ці висновки підтверджувались і результатами дослідження «Барометр ринку праці України 2023», який був проведений компанією GRC. За опитуванням роботодавців, «2023 рік для роботодавців був складним, але бізнес не тільки вижив, адаптувався і відновив ділову активність. Більшість українських компаній наразі працюють у довоєнному режимі» [GRC, 2024].

Очевидно, що знищення інфраструктури України у 2024 році та систематичні відключення електроенергії вплинули на настрої представників бізнесу. Проте, як показують більш як два з половиною роки війни, попри зовнішні обставини та ускладнення умов, представники бізнесу адаптуються і намагаються далі розвиватись. За даними опитування, проведеного згадуваною Європейською Бізнес Асоціацією у

лишні 2024 року, яке охоплювало підприємства у чотирьох регіонах, де зосереджені офіси Асоціації – Львів, Одеса, Харків та Дніпро, «порівняно з 2023 роком оцінки ситуації у Львові (2,62 бала) та Дніпрі (2,20 бала) майже не змінились. Водночас у Одесі (2,15 бала) та Харкові (1,45 бала) оцінки бізнесу дещо погіршились» [ЕВА, 2024]. І хоча «умови ведення бізнесу компанії переважно оцінюють як складні і тільки у Західному регіоні більшість компаній вважають їх задовільними», бізнес продовжує адаптуватись, підлаштовуватись і продовжувати працювати, а відповідно гіпотетичні можливості для сплати більшого розміру податків у них можуть бути наявними.

Зайнятість і ринок праці: працівники

Для того, щоб зрозуміти ситуацію з боку працівників (тобто фактично працюючих українців), потрібно розглянути ситуацію із зайнятістю, безробіттям та доходами громадян. Офіційна статистика стосовно зайнятості недоступна починаючи із 2022 року, а останні представлені на сайті Державної служби статистики України дані стосуються 2021 року [Державна служба статистики України]. Проте доступна інформація щодо рівня безробіття. За даними Державної служби зайнятості, офіційний рівень безробіття знижується: станом на 1 січня 2024 року статус безробітного в Україні мали 96 120 осіб, що вполовину менше, ніж станом на 1 січня 2023 року, коли цей показник становив 186 508 осіб. Серед загальної кількості зареєстрованих безробітних жінки становлять 74,9% (72 031 особа), чоловіки відповідно 25,1% (24 089 осіб) [Укрінформ, 2024]. Проте при розгляді даних офіційної статистики щодо рівня безробіття виникають певні сумніви стосовно того, наскільки ці цифри відображають реальну ситуацію із безробіттям, адже мобілізаційні процеси в країні можуть впливати на готовність чоловіків офіційно реєструватись як безробітні. Певним підтвердженням цього може бути зміна пропорцій громадян, які мають статус безробітного, за статтю, порівнюючи із довоєнним періодом, адже станом на 01.02.2022 р. офіційний статус

безробітного мали 55,4% жінок (174 856 осіб) та 44,6% чоловіків (140 538 осіб) [Державна служба зайнятості].

Для оцінки ситуації із типами зайнятості можна звернутись до даних моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2024 році. Відповідно до даних дослідження розподіл респондентів за типами зайнятості є подібним до того, який був у 2021 році, тобто до початку повномасштабної війни. Значна різниця (9,9%) спостерігається тільки в категорії непрацюючих пенсіонерів, частка яких зменшилась із 23,6% до 13,7%.

Інші зміни, попри те, що вони можуть віддзеркалювати початок доволі системних структурних змін, не видаються значними – зросла частка працівників правоохоронних органів і військових (їх частка збільшилась з 1,1% до 3,5%), що закономірно під час війни, частка спеціалістів технічного профілю (із 7,1% до 9,5%), спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (із 7,4% до 10,2%), а також частка домогосподарок (із 4,7% до 8,3%) і респондентів, які не працюють та не мають ніяких джерел доходу (із 1,8% до 4,3%). Натомість зменшилась частка службовців з числа допоміжного персоналу (із 5,7% до 2,4%), кваліфікованих робітників (із 16,1% до 13,8%), різноробів та підсобних робітників (із 6,2% до 3,9%) (табл. 11.1).

Сукупний відсоток респондентів, які не працюють і не мають ніяких джерел доходу та зареєстрованих безробітних, зріс лише з 2,7% до 4,9% (за рахунок округлення відсотків до десятих у наведеній вище таблиці видається, що у 2024 році відсоток має бути 5%, але насправді його значення становить 4,9%). Це зростання, хоча і є статистично значущим, проте навряд чи може бути назване радикальним. Відповідно постає запитання, чи означає подібність структури зайнятості населення на третьому році війни до довоєнного періоду, що відбувається певне самобалансування економічної системи, що повертається до свого попереднього стану? Але як на тлі цього та на тлі збільшення частки непрацюючих і домогосподарок пояснити «кадровий голод», про який, ще починаючи з

Таблиця 11.1

Розподіл населення за типом зайнятості, 2021 і 2024, %

Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) у даний час	2021 р. n=1794	2024 р. n=4101
Професійний політик, керівний працівник держапарату	0,2	0,2
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосппідприємства	1,0	3,3
Службовець держапарату (посадова особа)	1,8	2,9
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	7,1	9,5
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною	7,4	10,2
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1,1	3,5
Підприємець у великому або середньому бізнесі	1,9	0,9
Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	4,2	5,6
Службовець з числа допоміжного персоналу	5,7	2,4
Кваліфікований робітник	16,1	13,8
Різнороб, підсобний робітник	6,2	3,9
Працівник сільгосппідприємства	2,2	1,2
Фермер	0,2	0,3
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	2,9	2,6
Непрацюючий пенсіонер	23,6	13,7
Домогосподарка	4,7	8,3
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	5,8	4,0
Не працюю і не маю ніяких джерел доходу	1,8	4,3
Зареєстрований безробітний	0,8	0,7
Інше	1,4	4,4
Важко відповісти	3,8	4,3

2023 року, говорять роботодавці? Як зазначила в своєму інтерв'ю Ольга Мельниченко, керівниця практики компанії РwС в Україні, «на сьогодні основною проблемою для роботодавців залишається брак кваліфікованих фахівців, здебільшого спричинений мобілізацією та вимушеною міграцією людей

за кордон. Знайти кваліфікованих фахівців стає дедалі складніше: дефіцит таких фахівців відчувають 74% опитаних компаній» [PwC, 2024]. Це твердження звучить логічним враховуючи, що, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН, UNHCR), станом на липень 2024 року в Європі було зафіксовано близько 6 млн українських біженців, а загальна кількість біженців сягає 6,5 млн [UNHCR, 2024]. Достовірної інформації щодо освіти, фаху та спеціалізації людей, які виїхали з України, на сьогодні немає – опитування українців, що опинились за кордоном, не дають повної картини через об’єктивні методологічні обмеження таких досліджень, офіційна ж статистика (переважно європейська) містить інформацію максимум щодо статі та віку.

Відповідно, якщо не можна достеменно вивчити тих, хто з України виїхав, тоді можна спробувати проаналізувати глибше в контексті зайнятості профіль тих, хто в Україні залишився. Передусім варто зазначити, що, за даними моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2024 році, змінився середній вік працюючого населення. Для представників усіх типів зайнятості середній вік збільшився – виняток становлять тільки службовці держапарату (посадові особи), середній вік яких у 2021 році дорівнював 47 років, а 2024 року зменшився до 45 років. Середній вік для представників дрібного бізнесу та тих, хто займається індивідуальним підприємництвом, склав 45 років, що на 4 роки більше, ніж було у 2021-му, середній вік службовців з числа допоміжного персоналу – 47 років (що на 5 більше, ніж було у 2021 році), спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров’я, освіти тощо – 48 років (на 5 більше, ніж у 2021 році), працівників сільгосппідприємства – 49 років (на 3 більше, ніж у 2021 році).

Для деяких з видів зайнятості змінились гендерні профілі. Жінок стало більше серед різноробів, підсобних робітників. Так, якщо у 2021 році співвідношення чоловіків і жінок для різноробів та підсобних працівників становило 64,3% (чоловіків) до 35,7% (жінок), то у 2024 році воно становило 45,5%

(чоловіків) та 54,5% (жінок). Серед учнів, студентів, курсантів, аспірантів співвідношення чоловіків було 55,8%, а жінок – 44,2%, то у 2024 році частка чоловіків зменшилась до 40,6%, а частка жінок відповідно зросла до 59,4%. До речі, в наступному році ситуація зі студентами та аспірантами може знову суттєво змінитись в інший бік, враховуючи мобілізаційні процеси в країні та те, що відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11 квітня № 3633-IX призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають «здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти і здобувають рівень освіти, що є вищим за раніше здобутий рівень освіти у послідовності, визначеній частиною другою статті 10 Закону України «Про освіту», а також докторанти та особи, зараховані на навчання до інтернатури» (стаття 23, пункт 3).

Водночас зросла частка чоловіків серед спеціалістів технічного профілю з вищою або середньою спеціальною освітою, працівників сільгосппідприємств і фермерів тощо. Також варто зазначити, що серед безробітних (тих, хто не працює та не має ніяких джерел доходу та зареєстрованих безробітних) у 2021 році було 33,3% чоловіків і 66,7% жінок, а у 2024 році чоловіків було вже 48,3%, тоді як жінок – 51,7%.

Також суттєво зросла частка працюючих із вищою освітою – якщо у 2021 році у 34,5% була повна вища освіта (спеціаліст, магістр, наявність наукового ступеня тощо), то у 2024 році частка працюючих із повною вищою освітою становила 50,7%.

Зазначені зміни можуть свідчити про відтік більш молодого населення, частина з якого іде в ЗСУ, а частина – залишає країну. Але це також може свідчити, особливо в тому, що стосується освіти та досвіду, про зростання вимог роботодавців. Ще у 2023 році, згідно з даними опитування роботодавців, проведеного в межах проєкту «Ринок праці України 2022–2023: стан, тенденції та перспективи», 30% роботодавців зазначали, що

стикались із труднощами під час підбору працівників. Серед наявних труднощів підбору працівників найчастіше роботодавці обирали: «відсутність або недостатню кількість кандидатів на посаду» – 33,4%, «недостатню кваліфікацію претендентів» – 22,9% [Ринок праці України 2022–2023, с. 34].

Рівень матеріальної депривації

Для розуміння тенденцій і перспектив сфери зайнятості та ринку праці важливим є не тільки розуміння поточного стану попиту та пропозиції робочої сили. Ще один важливий чинник – це те, наскільки праця забезпечує потреби працівників. Адже навіть попри попит на робочу силу, якщо рівень зарплат, що пропонується, не відповідатиме навіть забезпеченню базових потреб працівників, варто очікувати на подальший відтік робочої сили і відповідне ускладнення умов на ринку праці.

У моніторинговому дослідженні, проведеному Інститутом соціології у 2024 році, було використано показник рівня матеріальної депривації, який фактично є оберненим показником рівня доходу. Чим вищим є рівень матеріальної депривації індивіда, тим нижчий рівень доступу до матеріальних благ він має.

Рівень матеріальної депривації було розраховано на основі оцінки того, що респонденти можуть собі дозволити придбати. Запитання було сформульоване як «Оплата чого з наведеного Вам «по кишені», тобто не передбачає економії, запозичень або фінансової допомоги?» та були запропоновані такі категорії: «Продукти харчування», «Комунальні платежі», «Бюджетні електроприлади (наприклад, недорогий мобільний телефон, електрочайник або фен)», «Нова велика побутова техніка (наприклад, холодильник, пральна машина, телевізор з великою діагоналлю) або нові меблі», «Дорогі товари (наприклад, машина, квартира або земельна ділянка)». По кожній з категорій респонденти обирали один із двох варіантів: «По кишені» та «Треба економити тощо». Відповідно максимальний рівень депривації відповідає ситуації, за якої респондент змушений економити навіть на придбанні продуктів харчування. Нульовий рівень депривації відповідає

ситуації, коли респонденти можуть собі дозволити (їм «покишені») придбати нову велику побутову техніку чи дорогі товари, такі як машину, квартиру чи земельну ділянку (нульовому рівню депривації відповідають дві останні альтернативи – і «нова велика побутова техніка» і «дорогі товари»).

Максимальний рівень матеріальної депривації відзначили 38,4% респондентів, високий рівень матеріальної депривації – 16,5% респондентів. Тобто 54,9% українців змушені економити в придбанні продуктів харчування чи оплаті комунальних платежів (табл. 11.2).

Таблиця 11.2

Рівень матеріальної депривації, 2024, %

Рівень матеріальної депривації	%
Максимальний	38,4
Високий	16,5
Середній	15,1
Низький	18,0
Нульовий	12,0

Найвищий рівень матеріальної депривації серед непрацюючих пенсіонерів, непрацюючих респондентів непенсійного віку, зареєстрованих безробітних та опитаних, які ведуть домашнє господарство. Але навіть серед працюючих українців стан кожного третього можна охарактеризувати як «максимальний рівень матеріальної депривації» (табл. 11.3).

Оскільки запитання, на основі якого розраховувався рівень матеріальної депривації, у такому вигляді та формулюванні ставилося тільки у 2024 році, використати його для оцінки змін, які відбулись порівняно з довоєнним періодом, неможливо. Але для цього може бути використаний інший критерій, який є однією із альтернатив у складі методики розрахунку рівня депривації, – це достатність матеріальних ресурсів для придбання їжі. У проєкті соціологічного моніторингу «Українське суспільство», який був проведений у 2021 році, містилось запитання «Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці»,

Таблиця 11.3

Тип зайнятості та рівень матеріальної депривації, 2024, %

<i>Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) у даний час (альтернативи згруповані)</i>	<i>Максимальний</i>	<i>Високий</i>	<i>Середній</i>	<i>Низький</i>	<i>Нульовий</i>
Працюючий	30,2	17,2	16,7	22,2	13,7
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	30,7	17,9	26,5	17,1	7,7
Непрацюючий пенсіонер	61,8	13,7	9,4	8,7	6,5
Веду домашнє господарство	56,1	16,9	11,0	9,7	6,3
Непрацюючий, зареєстрований безробітний	55,6	14,8	11,8	10,6	7,3
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	17,1	11,2	15,9	28,5	27,3

відповідаючи на яке респонденти мали обрати один із запропонованих варіантів відповіді – від «Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо» і до «Живемо у повному достатку». Відповідаючи на це запитання, 0,7% зазначили, що вони «часто не мають грошей та харчів – інколи жебракують», 4,7% – що їм «не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо», і 30,7% – що їм «вистачає лише на продукти харчування». Тобто сукупно для 36,1% доходів вистачає (або навіть не вистачає) тільки на продукти харчування. Серед працюючих у 2021 році таких було 28,2% – 2,5% вказали, що їм іноді не вистачає навіть на продукти харчування (сума двох перших альтернатив, коли на продукти харчування іноді не вистачає), і 25,7% зазначали, що їм «вистачає лише на продукти харчування».

У 2024 році, відповідаючи на запитання «Оплата чого з наведеного Вам «по кишені», тобто не передбачає економії, запозичень або фінансової допомоги», 40,7% респондентів зазначили, що їм потрібно економити для придбання продуктів харчування, 53,7% респондентів мають економити для здійснення комунальних платежів.

Отже, навіть при тому, що через два з половиною роки після початку повномасштабної війни рівень безробіття не зріс кардинально і в розподілі типів зайнятості не відбулось радикальних змін, факт наявності оплачуваної роботи не гарантує закриття навіть базових потреб українців, таких як придбання продуктів харчування чи здійснення комунальних платежів. При цьому розраховувати на підтримку держави українцям не доводиться, зважаючи на анонсоване збільшення податків і акцизів, яке відображає загальну державну стратегію максимізації бюджетних надходжень за рахунок бізнесу та платників податків (тобто фактично працюючих українців).

Цифровізація

Ситуація, коли 40,7% працюючих українців змушені економити на продуктах харчування, є проблемою, що потребує вирішення. Проте варто зауважити, що і економіка, і ринок праці України не є ізольованими, і вони перебувають під впливом як внутрішніх, та і зовнішніх чинників та факторів. Процеси та явища, притаманні останнім десятиріччям, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), глобалізація та діджиталізація зробили ринок праці глобальним, а отже, і висококонкурентним. Як зазначає А. Колот, «інтенсивне впровадження нових прогресивних технологій, передусім інформаційно-комунікаційних, усе більше зумовлює як трансформацію форм зайнятості, так і зростання вимог до суб'єктів трудової діяльності» [Колот, 2010: с. 73]. У результаті для того, щоб мати можливість не тільки оплаченої праці, а й релевантної винагороди за цю працю, необхідно постійно вдосконалювати свої професійні та індивідуальні якості та навички. Як зазначається у вже згадуваному дослідженні «Барометр ринку праці України 2023», на думку пошукачів, «зараз роботодавці стали більш вимогливими до навичок кандидатів», а серед якостей, які роботодавці хотіли б бачити у співробітників, на другому місці за важливістю знаходиться прагнення до самовдосконалення та готовність вчитися [GRC, 2023].

Одним із напрямів самовдосконалення та навчання, важливість якого невинно зростає, є оволодіння цифровими технологіями і здатність використовувати цифрові пристрої та технології у своїй роботі. До моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2024 році, було включене запитання щодо використання цифрових пристроїв чи технологій для роботи. Для можливості подальшого крос-національного порівняння отриманих результатів було використано шкалу, запропоновану в межах проекту «Безпека та гігієна праці на робочих місцях після пандемії» (OSH Pulse – Occupational safety and health in post-pandemic workplaces), проведеного Європейською агенцією з безпеки та здоров'я на роботі (EU-OSH) 2022 року. Повна методика OSH Pulse містила три запитання: використання технологій, типи завдань, що вирішуються за рахунок технологій, та ефект від використання технологій [OSH Pulse, 2022]. У межах моніторингового дослідження було використано перше запитання, при цьому до переліку альтернатив цього запитання були внесені деякі зміни, щоб підвищити інформативність запитання і при цьому зберегти максимальну зіставність отриманих результатів із результатами дослідження OSH Pulse.

В анкеті методики OSH Pulse такі цифрові пристрої, як ноутбук, планшет та смартфон були об'єднані в одну альтернативу, для українського дослідження їх було розділено на три окремі альтернативи. Також, окрім альтернативи «Інтернет по кабелю, в тому числі через Wi-Fi», було додано альтернативу «Мобільний інтернет 3G/4G».

Для порівняння з європейськими даними результати за альтернативами «ноутбук», «планшет», «смартфон» було об'єднано в одну відповідь, а результати за альтернативою «Мобільний інтернет 3G/4G» не були включені до порівняльної таблиці.

Практично за всіма альтернативами Україна у 2024 році відстає від результатів ЄС 2022 року, хоча варто зазначити, що при порівнянні результатів України між 2023 і 2024 роками помітне зростання рівня використання практично за всіма типами цифрових пристроїв та технологій (табл. 11.4).

Таблиця 11.4

**Використання цифрових пристроїв або технологій,
Україна та ЄС¹, %
Множинний вибір**

Використання цифрових пристроїв і технологій	ЄС, 2022 р.	Україна, 2023 р.*	Україна, 2024 р.
	N=25683	N=472	N=2814
Стаціонарний комп'ютер	60	25	34
Ноутбук, планшет, смартфон	73	62	67
Пристрої, які треба носити з собою	11	6	4
Інтернет по кабелю, у тому числі через Wi-Fi	55	36	38
Штучний інтелект	5	4	7
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з Вами в процесі роботи	3	1	1
Нічого з наведеного	12	22	17

У наймолодшій віковій категорії (18–29 років) найменшим є використання стаціонарних комп'ютерів і найбільшим Інтернету (як мобільного, так і високошвидкісного Інтернету по кабелю), пристроїв, які потрібно носити з собою, штучного інтелекту тощо. Водночас використання ноутбуків, планшетів та смартфонів не відрізняється між молодшою (18–29) та середньою (30–55) віковими категоріями.

Взагалі штучний інтелект, точніше генеративний штучний інтелект, популяризація якого набула масового характеру, особливо після появи рішення ChatGPT від розробника OpenAI у 2022 році [OpenAI website], наразі є хедлайнером інноваційних цифрових рішень. Він найчастіше використовується в роботі представниками молодших вікових груп, чоловіками, мешканцями міст з населенням понад 250 тис. мешканців (табл. 11.5) тощо.

¹ У таблиці відсотки округлено до цілих значень для більш коректного порівняння, оскільки таке округлення використано в звіті OSH Pulse – Occupational safety and health in post-pandemic workplaces. Flash Eurobarometer. European Agency for Safety and Health at Work. 2022.

Таблиця 11.5

Використання цифрових пристроїв або технологій, вік і стать.
Україна, 2024, %
Множинний вибір

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Вік</i>			<i>Стать</i>	
	18–29	30–55	56+	Чоловіки	Жінки
	<i>N=445</i>	<i>N=1780</i>	<i>N=589</i>	<i>N=1395</i>	<i>N=1419</i>
Стаціонарний комп'ютер	28,7	32,8	40,5	32,0	35,5
Ноутбук, планшет, смартфон	69,5	69,3	57,0	71,3	62,3
Пристрої, які треба носити з собою	5,5	3,9	3,0	5,0	2,9
Інтернет по кабелю, у тому числі через Wi-Fi	47,8	36,1	34,7	35,3	39,9
Мобільний інтернет 3G/4G	53,3	47,7	46,7	49,9	46,8
Штучний інтелект	19,8	5,9	1,7	9,7	4,8
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з Вами в процесі роботи	1,5	0,4	0,3	1,0	0,1
Нічого з наведеного	14,6	15,5	21,6	16,7	16,6

Серед мешканців міст із населенням понад 250 тис. мешканців найвищим є рівень використання практично всіх цифрових пристроїв і технологій, за винятком стаціонарного комп'ютера та високотехнологічних роботів, які взаємодіють з людьми в процесі роботи (проте потрібно зауважити, що високотехнологічні роботи все одно залишаються доволі ексклюзивним і нішевим рішенням, серед усіх опитаних лише 15 респондентів відзначили, що використовують такі рішення в своїй роботі) (табл. 11.6).

Найвищий рівень використання цифрових пристроїв і технологій серед тих, хто зареєстрований як ФОП – майже всі (91,2%) використовують ноутбук, планшет чи смартфон, кожен п'ятий (22,2%) використовує штучний інтелект (табл. 11.7).

У розвитку цифрових пристроїв і технологій деякі дослідники виділяють декілька етапів. Першим етапом була комп'ю-

Таблиця 11.6

**Використання цифрових пристроїв або технологій
і тип населеного пункту. Україна, 2024, %**

Множинний вибір

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Тип населеного пункту</i>			
	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Місто з населенням від 100 до 250 тис. осіб	Місто з населенням до 100 тис. осіб	Село
	<i>N=1239</i>	<i>N=286</i>	<i>N=629</i>	<i>N=659</i>
Стаціонарний комп'ютер	36,9	26,8	37,4	27,2
Ноутбук, планшет, смартфон	70,8	68,5	63,4	61,7
Пристрої, які треба носити з собою	4,9	4,4	3,4	2,4
Інтернет по кабелю, у тому числі через Wi-Fi	43,6	34,1	35,2	30,2
Мобільний інтернет 3G/4G	51,7	50,3	41,1	48,1
Штучний інтелект	9,9	6,7	5,1	4,6
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з Вами в процесі роботи	0,6	0,3	1,1	0,0
Нічого з наведеного	14,0	16,5	18,6	19,9

теризація, яка полягала в поширенні комп'ютерних технологій у професійній та побутовій діяльності. Наступним етапом стала інтернетизація (Internetization, або Web 1.0), яка передбачала можливість інтеграції до мережі та використання Інтернету для доступу до інформації. Третім етапом, який власне і передував цифровізації, була мережевізація (Networkization, Web 2.0), що уможливлювала для користувачів створення та розміщення контенту та спілкування один з одним, встановлюючи соціальні зв'язки (відносини) [Vasilenko, 2022: с. 124]. І нарешті натеper ми живемо в період діджиталізації, або цифровізації (Digitalization, або Web 3.0), яку можна визначити як створення інформаційно-аналітичних платформ, що мають

Таблиця 11.7

**Використання цифрових пристроїв або технологій
і формат працевлаштування. Україна, 2024, %**

Множинний вибір

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Офіційно праце- влашто- ваний</i>	<i>Неофіційно праце- влашто- ваний</i>	<i>Зареєстро- ваний як ФОП</i>	<i>Інше</i>
	<i>N=1849</i>	<i>N=462</i>	<i>N=282</i>	<i>N=56</i>
Стаціонарний комп'ютер	40,6	14,7	30,8	28,2
Ноутбук, планшет, смартфон	65,2	60,8	91,2	65,9
Пристрої, які треба носити з собою	3,7	4,4	6,0	2,8
Інтернет по кабелю, у тому числі через Wi-Fi	39,0	26,9	56,4	33,6
Мобільний інтернет 3G/4G	47,1	45,9	67,9	40,7
Штучний інтелект	4,6	8,1	22,2	11,1
Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з Вами в процесі роботи	0,3	1,8	0,4	0,0
Нічого з наведеного	15,1	25,8	3,5	27,8

аналітичну та прогностичну функції, та яка реалізується не тільки шляхом безпосереднього введення інформації людиною в стаціонарний або мобільний пристрій, а й інформації, отриманої від інтелектуальних пристроїв і датчиків [Там само: р. 124].

Альтернативи методики OSH Pulse, що стосуються застосування цифрових пристроїв і технологій, можна розділити на комп'ютеризацію (використання «стаціонарного комп'ютера», «ноутбука, планшета, смартфона»), інтернетизацію (використання «інтернету по кабелю, в тому числі через Wi-Fi», «Мобільного інтернету 3G/4G») та цифровізацію (використання «пристроїв, які треба носити з собою», «штучного інтелекту – машин або роботів (ботів)», «високотехноло-

гічних роботів, які взаємодіють з людьми в процесі роботи»)
[Соколовський, 2023: с. 100] (табл. 11.8).

Таблиця 11.8

**Використання цифрових пристроїв чи технологій для роботи,
групування, 2024, %**

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>2023 р. N=472</i>	<i>2024 р. N=2814</i>
Комп'ютеризація	70,2	78,1
Інтернетизація	50,5	58,6
Цифровізація	8,9	10,5
Нічого з наведеного	22,5	16,7

Наочним є зв'язок із використанням цифрових пристроїв і технологій та рівнем матеріальної забезпеченості респондентів – найвищий рівень і комп'ютеризації, і інтернетизації, і цифровізації в респондентів із низьким чи взагалі нульовим рівнем матеріальної депривації (табл. 11.9).

Таблиця 11.9

**Використання цифрових пристроїв чи технологій
для роботи та рівень матеріальної депривації, 2024, %**

<i>Використання цифрових пристроїв і технологій</i>	<i>Макси- мальний N=841</i>	<i>Високий N=478</i>	<i>Середній N=479</i>	<i>Низький N=610</i>	<i>Нульовий N=406</i>
Комп'ютеризація	68,2	73,7	80,0	87,3	87,6
Інтернетизація	46,8	57,1	59,0	72,1	64,3
Цифровізація	5,6	7,3	9,4	14,4	20,2
Нічого з наведеного	23,5	21,0	16,0	9,2	9,3

При аналізі може виникнути запитання щодо каузально-го зв'язку використання цифрових пристроїв, технологій та матеріального рівня чи бажання та готовність до засвоєння нових технологій приводить до появи кращих фінансових можливостей, або ж вже наявна більш оплачувана робота спонукає до необхідності опанування нових технологій та при-

строїв. Тому доречно звернути увагу на ще один аспект, який стосується ставлення, а не вже наявного досвіду. Найвищий відсоток тих, кого взагалі не цікавить, наприклад, штучний інтелект та пов'язані з ним можливості або ризики – саме в найменш забезпечених категоріях населення, які мають максимальний чи високий рівень матеріальної депривації. Серед тих, хто має низький чи нульовий рівень матеріальної депривації, таких менше 20% (табл. 11.10).

Таблиця 11.10

Ставлення до штучного інтелекту та рівень матеріальної депривації, 2024, %

<i>Коли Ви думаєте про штучний інтелект, Ви...</i>	<i>Максимальний</i>	<i>Високий</i>	<i>Середній</i>	<i>Низький</i>	<i>Нульовий</i>
	<i>N=1576²</i>	<i>N=676</i>	<i>N=619</i>	<i>N=737</i>	<i>N=493</i>
У захваті від можливостей, що відкриваються	13,5	18,3	21,7	20,0	25,3
В основному в захваті від можливостей, що відкриваються, але дещо стурбовані ризиками	21,5	34,8	35,8	42,5	38,9
В основному стурбовані ризиками, але і дещо схвильовані можливостями, що відкриваються	13,8	12,7	12,1	13,9	9,0
Стурбовані ризиками	16,6	12,7	9,8	7,5	9,2
Мене це не цікавить	34,6	21,5	20,6	16,2	17,6

² Запитання «Коли Ви думаєте про штучний інтелект, Ви...?» ставилось усім респондентам, тоді як запитання «Чи використовуєте Ви будь-який із перелічених нижче цифрових пристроїв або технологій для своєї ОСНОВНОЇ роботи?» тільки працюючим респондентам, тому бази (кількість відповідей) у цих запитаннях різняться.

Висновки

Міграція понад 6 млн українців та мобілізація великої кількості чоловіків до лав ЗСУ мали наслідком те, що майже в усіх видах зайнятості працівники «постарішали», у деяких типах зайнятості відбулась і зміна гендерного співвідношення. Проте український бізнес адаптується й підлаштовується до нових умов, результатом активізації бізнесу є попит на ринку праці, який іноді переходить навіть у «кадровий голод». Відсоток безробітних на цей час вищий, ніж перед війною, але його зростання не порівнюване із серединою 2022 року і не є критичним.

Така доволі оптимістична картина порушується розумінням того, що, попри наявність оплачуваної роботи, кожен третій працюючий українець змушений економити на продуктах харчування. Інфляція, курс національної валюти, податкова політика держави тощо призводять до того, що просто факту наявності оплачуваної праці може бути недостатньо навіть для задоволення базових потреб. Це, своєю чергою, може мати довгострокові негативні соціальні наслідки на рівні держави та суспільства, адже, будучи не в змозі задовольнити свої базові потреби в реаліях ринку праці та існуючої системи економічних відносин, українці можуть віддати перевагу іншим системам, або, простіше кажучи, виїхати. І можливо, це явище вже набуло б ще більшого масштабу, але глобальний ринок праці є надзвичайно висококонкурентним. Здатність конкурувати на глобалізованому ринку праці потребує постійного самовдосконалення та саморозвитку, опанування нових технологій та цифрових пристроїв тощо.

Поки що висока конкурентність глобалізованого ринку праці залишається істотним бар'єром для багатьох українців, владу влаштовує status quo, і замість підтримки вітчизняного бізнесу вона підвищує податки та акцизи й посилює податковий тягар, що лягає на плечі і підприємців, і працівників. Українцям же, незалежно від того, яку індивідуальну стратегію вони обирають, – чи залишатись в Україні, чи виїжджа-

ти поза її межі, залишається розраховувати тільки на себе, бо в даному випадку вони опиняються перед вибором на кшталт «вдосконалюйся або помри».

Джерела

Аналітична та статистична інформація. Державна служба зайнятості. URL: <https://old.dcz.gov.ua/analitics/68>

Колот, А. М. (2010) Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку. Київ: КНЕУ.

Національна стратегія доходів до 2030 року (2024). Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf

Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементації положень актів права Європейського Союзу щодо акцизного податку: Закон України від 18.07.2024 р. № 3878-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3878-20#Text>

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-IX#Text>

Ринок праці України 2022–2023: стан, тенденції та перспективи. (2023). Державна служба зайнятості України, Федерація роботодавців України, Міністерство освіти і науки України, Європейський банк реконструкції та розвитку, Фонд міжнародної солідарності (Solidarity Fund PL). URL: https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf

Робоча сила за статтю, типом місцевості та віковими групами (2017). Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/eans_u/arch_eansmv_u.htm

Скільки та від кого Україна отримала допомоги в 2023 році (2024). *Finance.ua*. 7 січня 2024 р. URL: <https://finance.ua/ua/goodtoknow/dopomoga-ukraini-2023>

Соколовський, І. (2023). Ринок праці України через півтора року повномасштабної війни: нестандартна зайнятість та цифровізація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4. С. 89–106. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001449700>.

Статус безробітного в Україні мають понад 96 тисяч людей – Служба зайнятості (2024).

Укрінформ (15 січня). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3813489-status-bezrobitnogo-v-ukraini-maut-ponad-96-tisac-ludej-sluzba-zajnatosti.html>

Томнюк, Т. (2018). Лібералізація податкової системи України: тени денції та перспективи реалізації. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 7. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1272>

Центр економічної стратегії (2024). *Як економіка України працює під час війни. Великий експлейнер про бюджет, податки та курс долара*. URL: <https://ces.org.ua/velikiy-ekspleyner/>

EBA (2023). *Опитування «Індекс настроїв малого бізнесу за 2023 рік»*. URL: <https://eba.com.ua/u-2024-rotsi-majzhe-80-msb-planuyut-rozshyryuvaty-biznes-ta-zaluchaty-koshty-u-rozvytok/>

EBA (2024). *Підтримка діяльності, диджиталізація та нові ринки – у фокусі регіонального бізнесу*. URL: <https://eba.com.ua/pidtrymka-diyalnosti-dydzhytalizatsiya-ta-novi-rynky-u-fokusi-regionalnogo-biznesu/>

GRC (2023). *Барометр ринку праці України 2023. Прогнози на 2024*. URL: <https://eba.com.ua/kadrovyyj-portal-grc-ua-opublikuvav-rezultaty-doslidzhennya-barometr-rynku-pratsi-ukrayiny-2023-prognozy-na-2024/>

OpenAI, Web сайт компанії. URL: <https://openai.com/index/chatgpt/>

OSH Pulse (2022). Occupational safety and health in post-pandemic workplaces. Flash Eurobarometer. *European Agency for Safety and Health at Work*. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fosha.europa.eu%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2FEurobarometer-OSH-in-post-pandemic-workplaces_en.pdf&embedded=true&chrome=false&dov=1

PwC (2024). Долаючи кадровий голод: від полювання на таланти до примноження людського капіталу. URL: <https://www.pwc.com/ua/en/publications/2024/overcoming-personnel-hunger.pdf>

UNHCR (2024). *Ukraine situation*. Flash update #71. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/110114>

Vasilenko, L., Meshcheryakova, N., Zotov, V. (2022). Digitalization of Global Society: From the Emerging Social Reality to its Sociological Conceptualisation. *WISDOM*. 21. 123–129. URL: https://www.researchgate.net/publication/359528246_Digitalization_of_Global_Society_From_the_Emerging_Social_Reality_to_its_Sociological_Conceptualisation

Розділ 12

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: АНАЛІЗ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ГРОМАДЯН МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ

Вступ

Огляд стану місцевого самоврядування в Україні

Місцеве самоврядування в Україні є ключовим компонентом демократичної системи управління, який забезпечує громадянам можливість участі у процесі ухвалення рішень, що стосуються їхнього повсякденного життя та оточення. Концепція місцевого самоврядування передбачає автономність і підзвітність місцевих органів влади перед населенням, що сприяє більш ефективному розподілу ресурсів та задоволенню суспільних потреб. Значення місцевого самоврядування полягає у його здатності адаптуватися до специфічних умов і потреб територіальних громад, а також у забезпеченні прозорості та відповідальності органів влади перед громадянами.

В умовах децентралізації, яка була реалізована в Україні останніми роками, місцеві органи влади отримали більше повноважень і ресурсів, що дало змогу їм ефективніше реагувати на виклики, які стоять перед ними.

Одним із найважливіших завдань децентралізації в Україні стало зміцнення інститутів місцевого самоврядування шляхом передачі повноважень від центральних органів до місцевих влад, забезпечення їх ресурсами і можливостями для самостійного ухвалення рішень, які безпосередньо впливають на життя громад. Такий перерозподіл владних повноважень мав сприяти підвищенню ефективності управління на місцях, поліпшенню якості надання державних послуг, а також посиленню автономії місцевих органів і створенню передумов для більш гнучкого та швидкого реагування на локальні потреби, що мало підвищити чутливість органів влади до вподобань

місцевого населення [OECD, 2022; Dmytryshyn et al., 2021]. Передбачалося, що такі зміни сприятимуть зміцненню довіри громадян до влади та підвищенню їхньої задоволеності діяльністю місцевих органів.

Проте ефективність упроваджених реформ виявилася неоднозначною. З одного боку, деякі дослідження свідчать про суттєве покращення якості надання державних послуг і активніше залучення громадян до процесів місцевого самоврядування. З іншого боку, на практиці децентралізація зіткнулася з низкою проблем, серед яких особливо гостро відчуються недофінансованість місцевих бюджетів, бюрократична неефективність і брак компетентних кадрів на місцях [Baimuratov et al., 2023; Piddubnyi & Oleksiuk, 2021]. Ці фактори впливають на здатність місцевих органів влади реалізовувати свої повноваження в повному обсязі, що приводить до зниження рівня задоволеності громадян.

Не менш важливим аспектом успішності місцевого самоврядування є наявність відповідної законодавчої бази, яка б забезпечувала чіткий розподіл повноважень і відповідальності між центральними та місцевими органами. В Україні законодавча основа місцевого самоврядування ґрунтується на Європейській хартії місцевого самоврядування [Рада Європи, 1985], яка передбачає необхідність надання місцевим органам як прав, так і здатності ефективно керувати своїми територіями.

Однак, попри існування відповідних законодавчих норм, на практиці часто спостерігається розрив між прописаними положеннями та реальними умовами їх реалізації. Ця невідповідність ускладнює функціонування місцевих органів самоврядування та знижує їхню здатність ефективно виконувати свої обов'язки [Baimuratov et al., 2023].

Історичний контекст місцевого самоврядування

Еволюція місцевого самоврядування в Україні має глибоке історичне коріння, яке можна простежити з моменту здобуття незалежності у 1991 році. На початку 1990-х років місцеве самоврядування в Україні було значною мірою обмежене, і

його функції були підпорядковані центральній владі. Однак із ухваленням Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» у 1997 році розпочався процес децентралізації, який став основою для формування більш автономних місцевих органів влади [Шульський, 2024]. Цей закон став важливим кроком до створення правової бази місцевого самоврядування, забезпечуючи його організаційну та фінансову незалежність [Ткач, 2023].

З 2014 року, в умовах конфлікту на сході України та анексії Криму, місцеве самоврядування стало важливим інструментом для забезпечення стабільності та розвитку територій. Реформа децентралізації, ініційована у 2015 році, привела до створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що уможливило значно розширити повноваження місцевих органів влади та покращити управління на місцях [Губа, 2023]. У результаті реформи місцеві органи влади отримали більше фінансових ресурсів і можливостей для самостійного прийняття рішень, що сприяло підвищенню рівня життя населення та покращенню якості послуг [Nyzhnyuk, 2020].

Однак, попри досягнення, місцеве самоврядування в Україні ні стикається з низкою викликів, включаючи недостатню професійну підготовку кадрів та проблеми з фінансуванням [Галунець та ін., 2024]. Дослідження показують, що успішна реалізація реформи децентралізації потребує не лише зміни законодавчої бази, а й активного залучення громадян до управління [Пасемко та ін., 2022]. Важливо зазначити, що місцеве самоврядування в Україні продовжує розвиватися, і його ефективність багато в чому залежить від здатності місцевої влади адаптуватися до умов і потреб суспільства, що змінюється.

Контекст війни

Військовий конфлікт, який почався у 2014 році, кардинально змінив політичний, економічний та соціальний ландшафт України. Анексія Криму та бойові дії на сході країни призвели до значних територіальних втрат, мільйонів внутрішньо переміщених осіб та глибокої гуманітарної кризи. Повно-

масштабне вторгнення Росії у 2022 році ще більше загострило ситуацію, охопивши майже всю територію країни, зруйнувавши інфраструктуру, погіршивши економічну ситуацію та спричинивши масові міграційні потоки.

Місцеві органи влади опинилися на передовій у боротьбі за стабільність та виживання громад. Вони були змушені адаптуватися до нових умов, забезпечуючи надання основних послуг, підтримуючи економічну активність та сприяючи соціальній згуртованості. Водночас війна посилила потребу у ефективному управлінні та підзвітності місцевих органів влади, що, своєю чергою, вплинуло на рівень задоволеності громадян місцевою владою.

Під час воєнних дій місцеві органи влади мають не тільки виконувати свої звичайні обов'язки, а й реагувати на нові виклики, пов'язані з воєнними діями, руйнуванням інфраструктури, евакуацією населення та забезпеченням базових потреб громади. Війна також значно вплинула на сприйняття громадянами ефективності діяльності місцевих органів влади. В умовах екстремальної ситуації особливого значення набула висока здатність місцевих органів оперативно реагувати на надзвичайні ситуації, організовувати надання необхідної допомоги та координувати дії з іншими інституціями. Крім того, в умовах війни місцева влада повинна забезпечувати не лише безпеку, а й соціальні послуги, такі як охорона здоров'я та освіта. Різні дослідження показують, що рівень задоволеності місцевою владою може залежати від ефективності надання саме цих послуг [Yurkevych, 2018]. Важливо, що за цих складних умов ресурси часто обмежені, що може ускладнити виконання цих завдань. Наприклад, місцева влада може мати труднощі з фінансуванням соціальних програм, що, своєю чергою, може негативно відбитися на задоволеності населення [Buzarov, 2023].

Зважаючи на значущість місцевого самоврядування в умовах війни, дослідження рівня задоволеності громадян діями місцевої влади набуває особливого значення. Високий рівень задоволеності сприяє зміцненню соціальної згуртованості, по-

кращенню ефективності надання послуг та підвищенню загальної стабільності в регіонах, що постраждали від конфлікту.

Ключовим фактором, що визначає рівень цієї задоволеності, є якість наданих послуг. Зв'язок між якістю послуг і задоволеністю громадян є добре задокументованим. Наприклад, поліпшення в наданні послуг, такі як оперативність, доступність і професіоналізм, є необхідними для підвищення рівня громадської задоволеності [Im & Lee, 2011]. Крім того, було виявлено, що роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні правопорядку та громадської безпеки є обмеженою, що може впливати на загальний рівень довіри та задоволеності громадян роботою місцевої влади [Галунець та ін., 2024]. Ефективність місцевих органів у виконанні своїх обов'язків безпосередньо корелює з тим, як громадяни оцінюють їхню діяльність, що, своєю чергою, впливає на загальний рівень задоволеності [Baimuratov et al., 2023]. Однак, незважаючи на всі зусилля місцевої влади, рівень задоволеності може залишатися низьким через зовнішні чинники, такі як конфлікт і економічна нестабільність. Дослідження показують, що в умовах війни населення може відчувати високі рівні стресу та тривоги, що може негативно відбитися на сприйнятті місцевої влади [Buzarov, 2023]. Важливо враховувати, що задоволеність місцевою владою не є статичним показником, а може змінюватись залежно від поточних подій та дій місцевої влади.

Огляд попередніх досліджень

В Україні існує низка досліджень, присвячених місцевому управлінню та задоволеності громадян в умовах конфліктів, які наголошують на важливості децентралізації та залучення громадян до процесів управління. Ці дослідження охоплюють різні аспекти, включаючи вплив децентралізації на розвиток місцевих спільнот, якість послуг і рівень довіри до місцевої влади. Одним із ключових аспектів є вплив децентралізації на розвиток сільських територій. Дослідження, проведене Давиденком та ін. [Davydenko et al., 2022], показує, що реалізація фіскальної децентралізації призвела до збільшення інтере-

су місцевої влади до підвищення доходів місцевих бюджетів. Це сприяло активізації самоврядування та сталого розвитку сільських районів. Автори зазначають, що децентралізація дає змогу місцевим органам влади більш ефективно керувати ресурсами та задовольняти потреби населення, що є важливим фактором для підвищення рівня задоволеності громадян. Інші дослідження наголошують на важливості залучення громадян до процесів прийняття рішень. Наприклад, робота Линдюка та інших [Линдюк та ін., 2023] наголошує на тому, що децентралізація та бюджетна автономія територіальних громад сприяють більш активній участі громадян в управлінні. Це уможливорює не тільки покращити якість послуг, а й підвищити довіру до місцевої влади, що особливо важливо в умовах конфліктів. Дослідження Романової та Умланду [Романова і Умланд, 2021] також наголошує, що децентралізація в Україні призвела до зміни балансу влади та ресурсів між центральними та місцевими органами влади. Однак, незважаючи на досягнення, існують виклики, такі як недостатня координація та обмежена ефективність місцевої влади у процесі прийняття рішень. Це може негативно впливати на рівень задоволеності громадян, якщо їхні інтереси не будуть належним чином враховані.

Крім того, дослідження свідчать, що рівень задоволеності громадян залежить від якості послуг та їх відповідності очікуванням населення. В умовах конфлікту, як зазначає робота Буркінського та ін. [Burkinskyi et al., 2018], важливо, щоб місцеві органи влади могли ефективно реагувати на потреби громадян і забезпечувати високу якість послуг, що сприяє підвищенню рівня довіри та задоволеності. Отже, існуючі дослідження наголошують на тому, що для підвищення задоволеності громадян в умовах конфліктів необхідне не лише покращення якості послуг, а й активне залучення громадян до процесів управління, що є ключовим фактором для сталого розвитку місцевих спільнот в Україні.

Насамкінець, дослідження місцевого управління та задоволеності громадян в Україні показують, що децентралізація,

залучення громадян та якість наданих послуг відіграють важливу роль у формуванні позитивного сприйняття місцевого управління. Ці аспекти є ключовими для успішного функціонування місцевих органів влади та підвищення рівня задоволеності населення, що, своєю чергою, сприяє відновленню соціальної стабільності в умовах конфліктів.

Мета дослідження

Це дослідження спрямоване на розуміння того, як населення оцінює роботу місцевої влади в умовах кризи, є основоположним для розробки ефективних стратегій управління. Задоволеність громадян може бути індикатором ефективності роботи місцевого самоврядування та її здатності реагувати на виклики, що в умовах війни є запорукою незламності держави. Також є фокус, спрямований на аналіз факторів, що впливають на задоволеність громадян. Цими факторами можуть бути: відновлення майна, громадська участь, створення робочих місць, економічна підтримка тощо. Розуміння цих факторів дасть змогу місцевим органам влади адаптувати свої дії та стратегії, щоб краще відповідати очікуванням населення [Бондарчук, 2022].

Отже, мета цього дослідження полягає у комплексному аналізі задоволеності громадян місцевим самоврядуванням в умовах війни, що дасть змогу не лише виявити існуючі проблеми, а й запропонувати шляхи їхнього вирішення. Результати дослідження можуть стати основою для розробки рекомендацій щодо покращення роботи місцевих органів влади та підвищення рівня довіри громадян, що є критично важливим для успішного функціонування демократичних інституцій в умовах кризи.

Теоретична основа дослідження

Для теоретичної бази дослідження задоволеності місцевою владою під час війни в Україні важливо звернутися до теорії соціального капіталу Роберта Патнема. Ця теорія, представлена в його відомій праці «Bowling Alone: America's Declining

Social Capital», підкреслює значення соціальних зв'язків, довіри та участі громадян у суспільному житті для забезпечення ефективного функціонування демократичних інститутів [Putnam, 2000].

Патнем стверджує, що соціальний капітал є важливим ресурсом, який сприяє розвитку громадянського суспільства і покращує якість управління на місцевому рівні. У контексті України, де війна стала серйозним викликом для місцевих громад, соціальний капітал набуває особливого значення. В умовах конфлікту, коли традиційні структури влади можуть бути під загрозою, взаємодія між громадянами та місцевими органами влади стає критично важливою для підтримки стабільності та забезпечення потреб населення [Крисаченко, 2021]. Дослідження показують, що високий рівень соціального капіталу може сприяти кращій координації дій між різними акторами на місцевому рівні, що, своєю чергою, підвищує ефективність реагування на виклики, пов'язані з війною [Yevtushenko & Lushahina, 2022].

Соціальний капітал також відіграє важливу роль у формуванні довіри між громадянами та місцевою владою. У ситуаціях, коли населення стикається з невизначеністю та страхом, довіра до місцевих органів влади може стати вирішальним фактором у забезпеченні соціальної згуртованості та підтримки ініціатив, спрямованих на відновлення та розвиток громад [Середа, 2015]. В Україні, де рівень довіри до державних інститутів традиційно був низьким, розвиток соціального капіталу може стати ключем до покращення взаємодії між громадянами та владою [Дмитренко, 2016]. Крім того, соціальний капітал може впливати на здатність громад до самоорганізації та мобілізації ресурсів у кризових ситуаціях. Деякі дослідження показують, що громади з високим рівнем соціального капіталу мають більшу здатність до адаптації та відновлення після криз [Дмитренко, 2013]. Це особливо актуально в умовах війни, коли місцеві громади повинні швидко реагувати на зміни в середовищі та забезпечувати своїх мешканців необхідними ресурсами [Yevtushenko & Lushahina, 2022]. Важливо також

зазначити, що соціальний капітал не є однорідним поняттям. Він може проявлятися в різних формах, таких як міжособистісні зв'язки, мережі підтримки та громадська участь. Різні аспекти соціального капіталу можуть по-різному впливати на задоволеність місцевою владою, тому важливо враховувати ці нюанси в дослідженні [Нагорічна і Руда, 2020]. Наприклад, активна участь громадян у процесах прийняття рішень може підвищити рівень задоволеності місцевою владою, оскільки це сприяє формуванню відчуття належності та відповідальності [Позняк, 2020].

Отже, теорія соціального капіталу Роберта Патнема може слугувати ключовою теоретичною основою для дослідження рівня задоволеності місцевими органами влади в умовах війни. Вона акцентує увагу на важливості соціальних мереж, довіри та активної громадянської участі у процесах побудови ефективних місцевих інституцій, що є особливо актуальним у контексті сучасних соціальних і політичних викликів, перед якими постало українське суспільство.

Дослідження громадської думки щодо задоволеності роботою місцевої влади в Україні під час війни

Методологія дослідження

Дослідження було спрямоване на оцінку рівня задоволеності місцевою владою серед цільової аудиторії, яка складалася з чоловіків і жінок віком від 18 до 55 років. У фокусі дослідження були громадяни, які до початку повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 року проживали в містах України з населенням понад 50 тис. осіб, за винятком територій Криму та ОРДЛО¹. Також враховувалися ті, хто наразі проживає на неокупованій території України або за кордоном.

Для збору даних було застосовано кількісне онлайн-дослідження за методом CAWI [Computer-Assisted Web Interviewing]², яке уможливило залучити вибірку у 400 респондентів.

¹ Окремі райони Донецької та Луганської областей.

² Computer-Assisted Web Interviewing (CAWI) – це метод збору даних за допомогою вебопитувань, у яких респонденти заповнюють анкету через інтернет, використовуючи спеціалізоване програмне забезпечення або вебплатформи.

Квотна вибірка була побудована з урахуванням статеві-вікової структури населення, регіону проживання та типу населеного пункту, використовуючи дані Державної служби статистики України до початку війни.

Дані для дослідження були отримані з інтернет-панелі Opinion, яка є однією з найбільших панелей в Україні і налічує понад 350 тис. користувачів. Період проведення опитування охоплював дати з 8 по 13 березня 2024 року (друга хвиля) та з 15 липня по 10 серпня 2023 року (перша хвиля).

Дослідження було ініційоване та реалізоване незалежною дослідницькою компанією Factum Group Ukraine, що забезпечило неупередженість та об'єктивність отриманих результатів. Респондентам були поставлені запитання щодо загального задоволення роботою місцевої влади, а також конкретні запитання щодо соціально-економічного розвитку, громадської участі та демократії, боротьби з корупцією та заходів безпеки та відновлення майна.

Аналіз кількісних даних

Аналіз загального рівня задоволеності роботою місцевої влади під час воєнних дій, розподіл за регіонами України (2024)

Аналіз рівня задоволеності роботою місцевої влади в Україні під час воєнних дій виявляє деякі регіональні відмінності, які можна інтерпретувати через призму соціально-політичних та економічних умов, що склалися в країні. Дослідження показує, що загальний рівень задоволеності населення роботою місцевої влади варіюється залежно від регіону, що може бути пов'язано з різними факторами, такими як інтенсивність бойових дій, рівень економічного розвитку, соціальна інфраструктура та історичні особливості (рис. 12.1).

На Сході і Півдні спостерігається відносно високий рівень незадоволеності, де значна частина респондентів висловила повну або часткову незадоволеність. На Заході та в Центрі – Півночі більше респондентів мають нейтральну позицію, відзначаючи, що вони мають змішану думку про надані послуги, з переважанням нейтральних оцінок. При цьому рівень повного

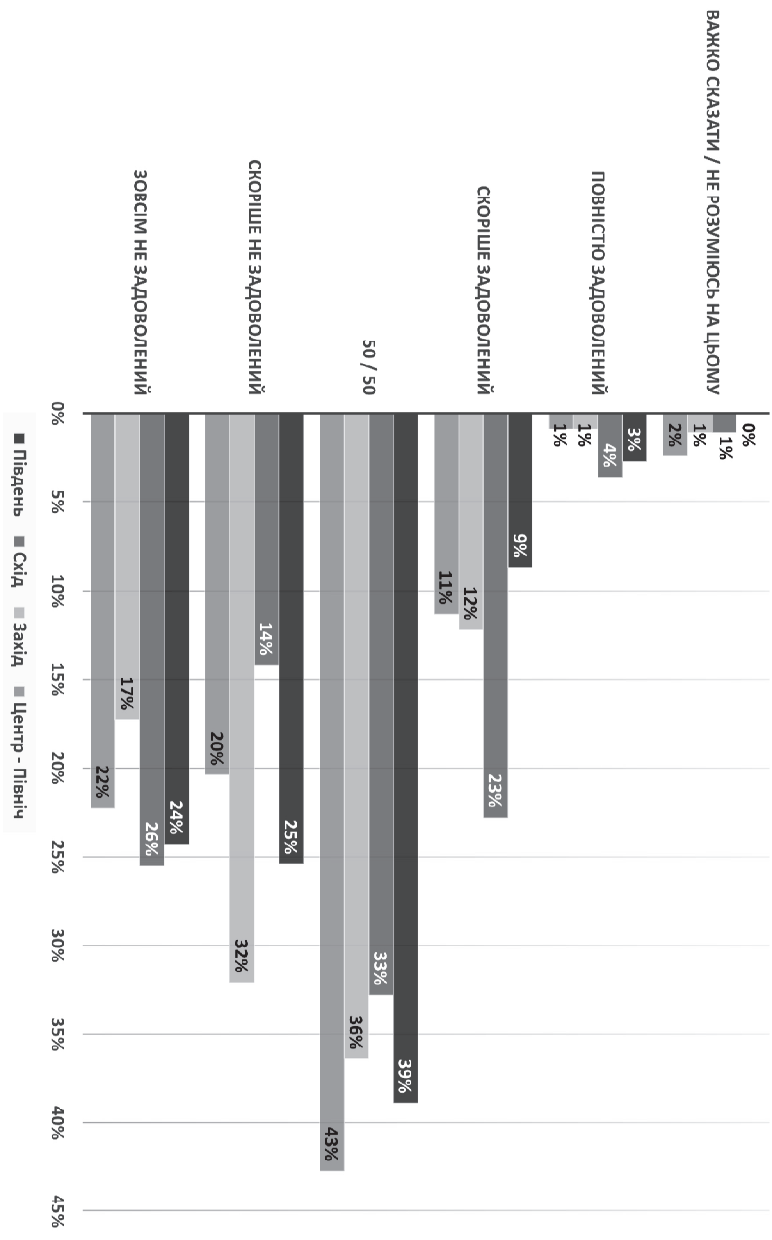


Рисунок 12.1. Загалом, наскільки Ви задоволені чи незадоволені роботою вашої місцевої влади під час воєнних дій в Україні? (друга хвиля, 2024; розподіл за регіоном)

задоволення залишається низьким у всіх регіонах, але відносно більша частка тих, хто скоріше задоволений, спостерігається на Сході. Південь і Центр – Північ мають нижчий відсоток задоволених респондентів, що вказує на можливі проблеми з якістю або доступністю послуг у цих регіонах.

Аналіз загальної задоволеності роботою місцевої влади, розподіл за віком та статтю

Стать не є визначальним фактором у формуванні рівня задоволеності роботою місцевої влади. Чоловіки та жінки мають схожі погляди щодо ефективності місцевих органів влади (рис. 12.2).

Вік є більш важливим показником у формуванні рівня задоволеності:

- Молодь (18–25 років) частіше демонструє нейтральне або позитивне ставлення до роботи місцевої влади.
- Люди вікової категорії 26–35 років мають найвищий рівень незадоволеності, що може бути зумовлено особистими та професійними викликами.
- Старші вікові групи (36–55 років) демонструють стриманіші оцінки, що може свідчити про адаптацію до реалій війни або зниження очікувань.

Порівняльний аналіз двох хвиль дослідження за різними показниками/запитаннями (2023–2024)

Загальна оцінка роботи місцевої влади в контексті війни залишається доволі поляризованою, з помітною часткою респондентів, які стабільно незадоволені її діяльністю. Незначне зменшення частки «скоріше незадоволених» може свідчити про адаптацію або певні позитивні зрушення, але водночас зростання нейтральних оцінок вказує на невизначеність або відсутність значущих змін для громадян. Загальний рівень задоволеності залишається низьким, що вказує на недостатню ефективність зусиль місцевої влади (рис. 12.3, рис. 12.4).

У сфері **соціально-економічного розвитку**, хоча помітні деякі покращення, загальний негативний настрій серед

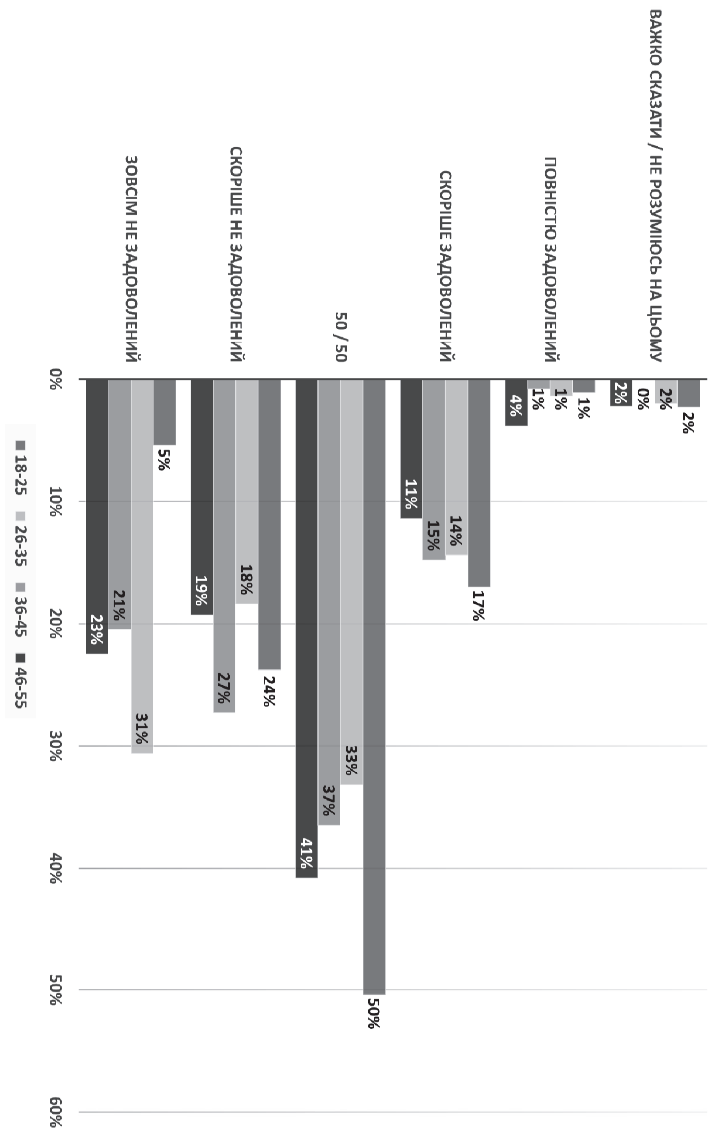


Рисунок 12.2. Загалом, наскільки Ви задоволені чи незадоволені роботою вашої місцевої влади під час воєнних дій в Україні? (друга хвиля, 2024; розподіл за віком)

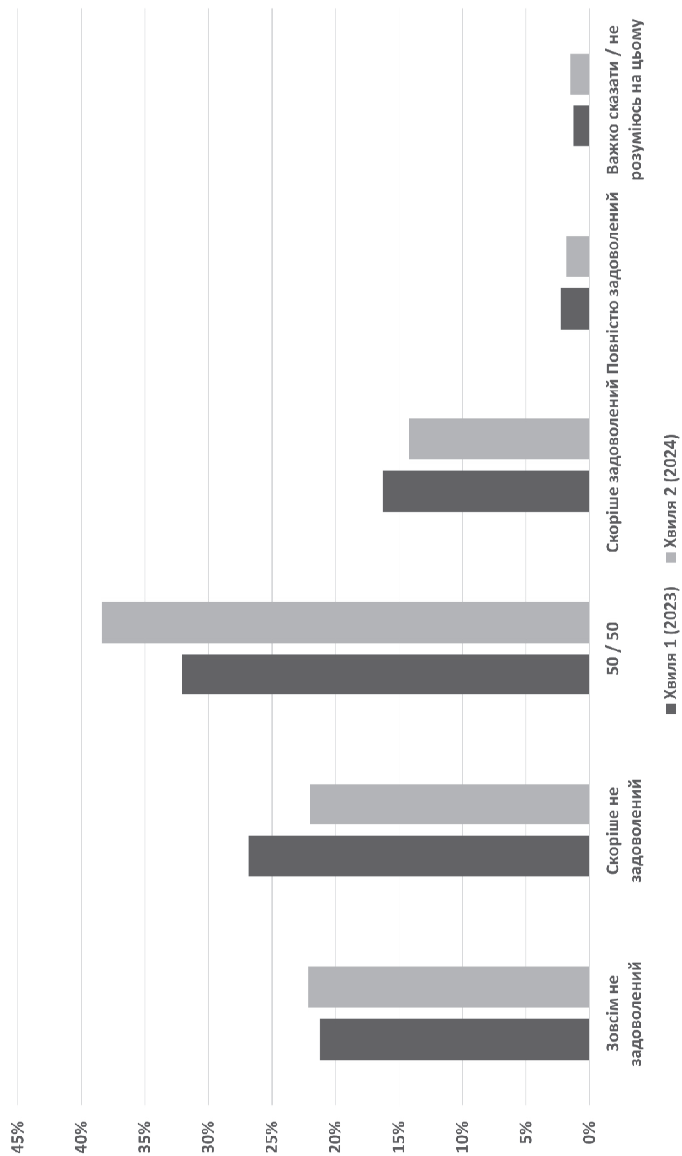


Рисунок 12.3. Загалом, наскільки Ви задоволені чи незадоволені роботою вашої місцевої влади під час воєнних дій в Україні?, 2023–2024

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ:
АНАЛІЗ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ГРОМАДЯН МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ

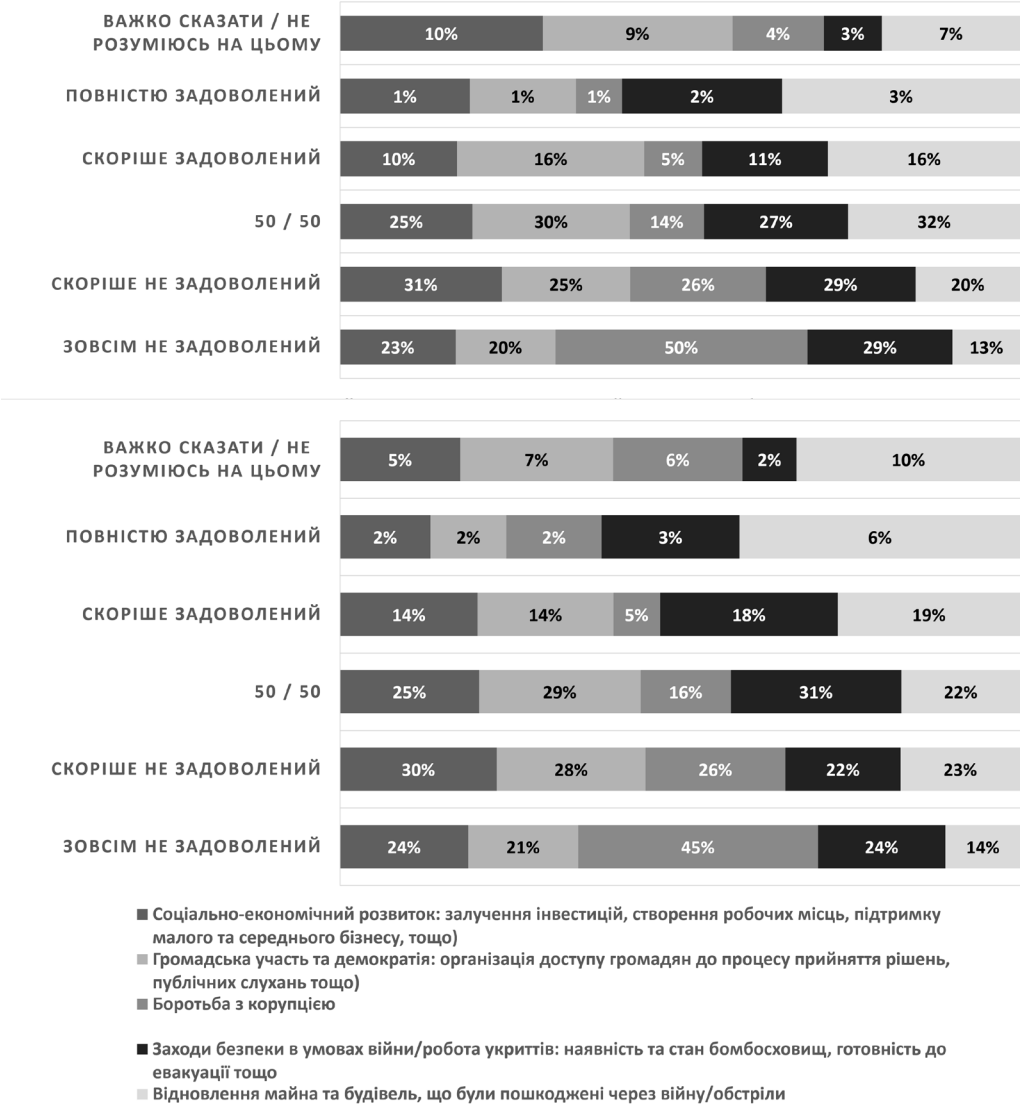


Рисунок 12.4. Чи задоволені Ви роботою вашої місцевої влади під час воєнних дій в Україні в таких аспектах? (перша хвиля, 2023; друга хвиля, 2024)

респондентів залишається незмінним. Зростання частки задоволених є позитивним сигналом, однак більшість громадян досі критично ставиться до економічної ситуації.

Сприйняття **громадської участі та демократії** продовжує погіршуватися, що може свідчити про невдалі зусилля влади щодо залучення громадян до управління та прийняття рішень. Погіршення в цій сфері свідчить про відчуття віддаленості влади та низьку прозорість процесів.

Боротьба з корупцією залишається головною проблемою. Незважаючи на невелике зниження частки тих, хто «зовсім не задоволений», загальна негативна оцінка вказує на системні проблеми в реалізації антикорупційних заходів, що не задовольняють більшість населення.

Оцінка **заходів безпеки** демонструє помітне покращення, що свідчить про кроки місцевої влади в напрямі підвищення рівня безпеки під час війни. Зниження незадоволеності вказує на ефективність деяких заходів, які позитивно сприймаються громадянами.

Відновлення майна та будівель показало позитивну динаміку, однак зростання частки тих, хто не визначився з відповіддю, свідчить про складність теми або недостатню поінформованість населення щодо прогресу робіт.

Загалом, результати дослідження свідчать про стабільно високий рівень незадоволеності населення діями місцевої влади в умовах війни. Хоча є певні позитивні зміни в окремих сферах, таких як заходи безпеки та відновлення майна, ключові проблеми, зокрема корупція та недостатня участь громадськості, залишаються значними викликами. Це вимагає більш ефективних і прозорих дій з боку місцевої влади для покращення довіри та задоволеності населення.

Аналіз якісних даних

Аналіз якісних даних формується на вивченні відповідей на відкриті запитання: *«що саме Вас не задовольняє у роботі місцевої влади та з якими проблемами Ви стикались?»* Даний аналіз дає змогу глибше зрозуміти причини, що лежать в основі кіль-

кісних даних. Він виявляє конкретні проблеми, які турбують громадян, і їхні очікування щодо дій влади.

Відповіді щодо незадоволеності роботою місцевої влади вказують на декілька основних проблем.

Корупція та нераціональне використання коштів. Багато респондентів висловлюють невдоволення через корупцію, хабарництво, і використання бюджетних коштів на непотрібні проєкти під час війни. Декілька людей зазначають, що кошти, які могли б бути спрямовані на підтримку армії, витрачаються на ремонт доріг, будівництво та інші інфраструктурні проєкти, що вважаються не першочерговими в умовах воєнного стану. Цитата: *«Крадуть, захоплюють і продають міську власність, а гроші – собі... Усі тендери виграють їхні фірми... Поліція і судді під ними... тощо. Абсолютна корупція...»* (респондент з Одеської області).

Неефективність і бездіяльність. Відзначається повільність у прийнятті важливих рішень, недбалість, і формальний підхід до роботи. Люди висловлюють незадоволення тим, що місцева влада не займається вирішенням комунальних і соціальних проблем міста. Цитата: *«Незрозумілі витрати коштів, величезні премії та зарплатні плати у чиновників. Роздутий штат, немає відповідальності за те, що нічого не робиться, немає контролю. Просто сидять у кабінетах, отримують ЗП і нічого корисного не роблять, імітація бурної роботи лише»* (респондент з Черкаської області).

Відсутність підтримки військових. Є багато критики щодо недостатньої допомоги армії. Респонденти вказують, що кошти місцевого бюджету повинні спрямовуватись на оборону, а не на менш важливі проєкти. Цитата: *«Відсутність реальних дій щодо допомоги фронту, військовим. Відсутність підтримки місцевого населення, яке залишилося проживати в місті, працювати та сплачувати податки»* (респондент з Хмельницької області).

Погана комунікація та відсутність прозорості. Люди скаржаться на непрозорість рішень і недостатню комунікацію влади з населенням. Вони не відчують взаємодії з владою, що створює відчуття відчуженості та недовіри. Цитата:

«Влада не чує голос народу і не хоче робити щось для покращення та нормального функціонування громади» (респондент з Дніпропетровської області).

Соціальні та комунальні проблеми. Респонденти скаржаться на погану якість доріг, відсутність допомоги переселенцям, низький рівень комунальних послуг і проблеми з громадським транспортом. Цитата: *«Недбалість у багатьох областях, привласнення коштів, перекладання обов'язків і конкретних справ один на одного, і в результаті ніхто не робить, бо то не моя відповідальність. З конкретного: про дорогу, якою діти добираються 5 км до школи, вища влада каже, що її взагалі не існує, а зв'язок зі школою через іншу – 15 км. Близька влада розказує, що не наша, то їхня, але всі нею активно користуються (лісовози, великі сільськогосподарські машини) і довели до такого стану, що дуже часто шкільний автобус не може проїхати взагалі ніяк (сніг, дощ)»* (респондент із Львівської області).

Безвідповідальність і байдужість. Деякі люди висловлюють думку, що місцева влада більше займається власним збагаченням і не реагує на потреби громади. Цитата: *«В місті нічого не змінилось – ані до війни, ані під час війни – МІСЦЕВУ ВЛАДУ МІСТО НЕ ЦІКАВИТЬ, якби була можливість влада вже давно б здригнула (sic!) з країни»* (респондент з Кіровоградської області).

Усі вищезазначені проблеми, на жаль, створюють загальне негативне ставлення до роботи місцевої влади серед респондентів.

Виявлення спільних тенденцій у кількісному та якісному аналізі

Як кількісні, так і якісні дані вказують на кілька ключових сфер, які потребують уваги місцевої влади: **боротьба з корупцією, покращення інфраструктури, більш раціональне використання коштів та підвищення залучення громадян у процеси прийняття рішень.**

Порівняння кількісних і якісних даних дає підстави зробити висновок, що задоволеність громадян роботою місцевої

влади залишається на середньому рівні з певними позитивними зрушеннями у сфері безпеки та соціально-економічного розвитку. Однак високий рівень незадоволеності корупцією, нераціональним використанням коштів та відсутністю залучення громадян до процесів прийняття рішень вказує на наявність серйозних проблем, які потребують негайної уваги. Місцева влада має працювати над вирішенням цих питань, щоб покращити загальну задоволеність і, в перспективі, довіру населення.

Задоволеність громадян роботою місцевої влади в умовах війни. Проблемні аспекти дослідження

Проблема корупції

Однією з ключових проблем, яка фігурує як у кількісному, так і в якісному аналізі щодо задоволеності роботою місцевою владою, є проблема корупції.

За даними проведеного «Factum group» у березні 2023 року дослідження «Корупція. Погляд громадян: актуальність проблеми, розуміння причин розповсюдження, знання заходів протидії корупції та оцінка їх ефективності» (Factum Group, 2023), протидія корупції вважається головним пріоритетом реформ серед населення України, посідаючи перше місце в рейтингу запропонованих реформ. Цей напрям реформування є найважливішим з суттєвою перевагою над іншими сферами.

Війна посилює вимоги до відкритості та прозорості влади, оскільки суспільний тиск збільшується, а громадяни очікують, що влада ефективно використовуватиме ресурси для оборони й відбудови країни. З іншого боку, корупція може підірвати довіру не тільки всередині країни, а й з боку міжнародних партнерів, що ускладнює доступ до міжнародної допомоги.

Аналіз проблеми корупції в Україні на основі Індексу сприйняття корупції Transparency International (CPI). Індекс сприйняття корупції (CPI) – це інструмент, який оцінює рівень корупції у країнах, розрахований Transparency International з 1995 року на основі 13 міжнародних досліджень. Він відображає сприйняття корупції у державному секторі через думки

бізнесу, інвесторів та експертів. CPI вимірюється за шкалою від 0 (максимальна корупція) до 100 (майже відсутня корупція) і показує саме сприйняття, а не реальний рівень корупції.

Методологія CPI, затверджена Єврокомісією, охоплює аспекти, такі як хабарництво, розкрадання коштів, кумівство, бюрократія та інші корупційні прояви в державному секторі.

У 2023 році показник CPI України базувався на 8 дослідженнях, що охоплювали період з лютого 2021 по вересень 2023 року, з помітними як позитивними, так і негативними змінами.

Позитивні зміни:

- **Індекс трансформації Фонду Бертельсманна (2024):** Україна додала 12 балів завдяки покращенню переслідування посадовців за корупційні злочини.
- **Опитування Світового економічного форуму (2023):** Додано 8 балів через зменшення корупції в публічних закупівлях завдяки системі Prozorro.
- **Варіації демократії (2023):** Плюс 5 балів через впровадження Державної антикорупційної програми.
- **Незмінні показники:** У чотирьох дослідженнях, включено зі Звітом Freedom House за 2022 рік,³ показник залишився стабільним на рівні 35 балів.

Негативні зміни:

- У дослідженні PRS Україна втратила 2 бали через проблеми, пов'язані з таємним фінансуванням партій, незважаючи на відновлення звітування до НАЗК.

Загальне зростання показника України в CPI із 33 балів за 2022 рік до 36 балів у 2023 році свідчить про певний прогрес у боротьбі з корупцією навіть в умовах війни. Водночас, попри позитивний тренд, **104-е місце** серед 180 країн демонструє, що проблема корупції залишається значною.

Боротьба з корупцією під час війни. У доповіді Transparency International підкреслюється, що навіть під час війни Україна продовжує здійснювати кроки у напрямі антикоруп-

³ Офіційний сайт Freedom House: Freedom House (<https://freedomhouse.org/>).

ційних реформ. Призначення керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та затвердження Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки є кроками вперед, але вони були реалізовані лише частково.

Ризики відкритості та прозорості в умовах війни. Одним із викликів залишається прозорість і відкритість даних. Наприклад, обмежений доступ до інформації про діяльність влади через війну може негативно вплинути на позиції України в наступних індексах. Необхідність відновлення **е-декларування** та відкритого доступу до даних є важливою умовою для покращення ситуації.

Рекомендації для поліпшення показників. Transparency International Ukraine надала конкретні рекомендації, які можуть допомогти Україні зміцнити свої позиції в CPI. Серед ключових заходів:

- *Завершення відбору незалежних керівників антикорупційних органів.*
- *Реформа Конституційного Суду і проведення прозорих конкурсів для відбору суддів.*
- *Відкриття доступу до даних, відновлення електронних декларацій та використання системи Prozorro для закупівель.*

Отже, **підтримка відкритих даних і прозорості під час війни** є критично важливою для підтримки довіри як громадян, так і міжнародної спільноти, що, своєю чергою, сприятиме не тільки зростанню антикорупційних показників, а й ефективному врядуванню.

*Задоволеність громадян роботою місцевої влади
в умовах війни в контексті теорії соціального капіталу
Роберта Патнема*

Важливим аспектом нашого дослідження є аналіз громадянської залученості та її зв'язку з рівнем соціального капіталу, що ґрунтується на теорії Роберта Патнема. Ця теорія підкреслює важливість соціальних зв'язків, довіри та участі громадян у демократичних процесах. Питання, які стосуються органі-

зації доступу громадян до процесу прийняття рішень, публічних слухань та відновлення майна слугують емпіричним підґрунтям для оцінки рівня соціального капіталу в Україні. В аналізі відповідей респондентів виявилися такі проблеми, як відсутність прозорості та слабка комунікація з боку державних органів, що впливають на рівень довіри та участі громадян у житті громади. Ці чинники також є ключовими у контексті відновлення майна, яке було пошкоджене внаслідок війни, і вказують на низький рівень залученості громадян до процесів, що мають безпосередній вплив на їхнє повсякденне життя.

Низький рівень громадської залученості. Високий рівень незадоволеності серед респондентів свідчить про слабкий рівень соціального капіталу в суспільстві. Низька задоволеність процесами прийняття рішень вказує на відсутність сильних горизонтальних зв'язків між громадянами та владою, що є центральним аспектом теорії соціального капіталу Патнема. За цією теорією, активна участь у громадських процесах є запорукою зміцнення демократичних практик. Водночас, якщо громадяни не беруть участі у процесах **ухвалення рішень**, це послаблює демократичні механізми.

Громадська участь і мережеві зв'язки. Значна частина респондентів зайняла нейтральну позицію або не змогла визначитися з відповіддю, що може вказувати на пасивність або недостатню обізнаність у процесах прийняття рішень. Патнем наголошував на важливості розвинених соціальних мереж, які сприяють активній участі громадян у громадському та політичному житті. Однак ці результати вказують на те, що в Україні мережеві зв'язки та громадська активність ще не досягли достатнього рівня розвитку.

Недовіра та інституційна ефективність. Стабільно високий рівень незадоволеності або нейтральних відповідей серед респондентів вказує на те, що інституційна ефективність залишається низькою. Патнем підкреслював, що ефективні, прозорі інституції можуть сприяти зміцненню довіри громадян і підвищувати їхню залученість. Відсутність задоволеності

може вказувати на неефективність зворотного зв'язку або на те, що громадяни не бачать реальних наслідків своєї участі.

Соціальна залученість і демократія. Патнем стверджував, що соціальний капітал стимулює розвиток демократичних процесів, оскільки мережі громадянської активності спонукають громадян до участі в політичному житті. Проте результати цього опитування показують, що багато громадян не мають достатньої інформації або не відчують впливу на процеси прийняття рішень, що свідчить про ослаблені соціальні зв'язки на рівні громад.

Відбудова майна. Низький рівень задоволеності відновленням майна після обстрілів також свідчить про недостатню прозорість і погану комунікацію з боку владних структур. Це підтверджує тезу Патнема про важливість ефективної комунікації та довіри між громадянами та державними інституціями. Незадоволеність процесами відбудови може бути викликана як недостатньою залученістю громадян до цих процесів, так і відсутністю чіткої інформації про хід та результати відновлювальних робіт. Історичні приклади відбудови місцевого самоврядування після конфліктів чи катастроф демонструють важливість децентралізації влади та залучення громад до процесу відновлення. Після Другої світової війни Німеччина і Японія успішно відновлювали місцеві органи влади через децентралізацію. В Індонезії після землетрусу у 2006 році активна участь місцевої громади прискорила відбудову інфраструктури та зміцнила соціальні зв'язки. Південний Судан зіткнувся з потребою створення нових інститутів самоврядування з міжнародною підтримкою, враховуючи специфіку місцевих умов. В Уганді, після конфлікту, програма відновлення зіткнулася з проблемами координації між різними рівнями влади, що підкреслює важливість інтеграції зусиль на всіх рівнях управління. Ці приклади демонструють, що успішне відновлення вимагає як залучення місцевих громад, так і міжнародної підтримки, з належною координацією зусиль.

Підсумовуючи, можна зазначити, що низький рівень соціального капіталу в Україні проявляється через недостатню

залученість громадян до процесів прийняття рішень та невдоволення відновленням майна після війни. Незадоволеність громадян вказує на проблеми прозорості, слабку комунікацію з владою та відсутність ефективних каналів взаємодії, що підтримує довіру до інституцій. Це підтверджує важливість підвищення громадської участі та розвитку соціальних зв'язків для зміцнення демократичних процесів, як це підкреслює теорія соціального капіталу Патнема.

Загальні висновки

Результати дослідження щодо задоволеності громадян місцевим самоврядуванням в Україні під час війни розкривають складний ландшафт управління, позначений як викликами, так і помітними досягненнями. Помірний рівень загального задоволення, попри складні умови, свідчить про стійкість населення, а також про визнання зусиль, докладених місцевою владою для посилення безпеки та соціально-економічного розвитку.

Однак постійні проблеми корупції та неправильного використання ресурсів висвітлюють критичні сфери, які потребують негайної уваги та реформ. Це узгоджується з існуючою літературою, яка наголошує на згубному впливі корупції на громадську довіру та ефективність управління [Солодько, 2020].

Дослідження підкреслює необхідність для органів місцевого самоврядування прийняти більш інклюзивний підхід до управління, активно залучаючи громадян до процесів прийняття рішень для сприяння прозорості та підзвітності. Таке залучення могло б стати каталізатором для відновлення довіри, яка є важливою для ефективного управління, особливо під час кризи. Крім того, хоча дані дають цінну інформацію, є обмеження, які слід враховувати. Наприклад, кількісний характер даних може не повністю охоплювати нюанси досвіду громадян, що свідчить про те, що майбутні дослідження повинні включати якісні методології для вивчення суб'єктивних аспектів задоволеності громадян.

Тож слід визнати потенційні упередження в даних, отриманих власноруч, оскільки люди можуть відчувати тиск, щоб висловити задоволення перед обличчям труднощів. Відтак це дослідження не тільки сприяє розумінню місцевого врядування в Україні під час війни, а й підкреслює необхідність постійних досліджень, які критично вивчають динамічний зв'язок між залученням громадян, якістю врядування та задоволеністю в умовах, постраждалих від конфлікту.

Отже, еволюція місцевого самоврядування в Україні, попередні дослідження та теоретична основа свідчать про важливість децентралізації, залучення громадян та адаптивного управління в умовах кризи. Ці аспекти є ключовими для успішного функціонування місцевих органів влади та підвищення рівня задоволеності населення, що, своєю чергою, сприяє стійкому розвитку територій та зміцненню демократичних процесів у країні.

Джерела

Галунець, Н., Ключник, А., Гусенко, А. (2024). Вплив війни на розвиток публічної служби в Україні: виклики та можливості. *Наукові перспективи*, 4(46). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-4\(46\)-90-104](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-4(46)-90-104)

Губа, М. (2023). Чинники використання механізмів співробітництва територіальних громад. *Наукові інновації та передові технології*, 3(17), 13–26. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-3\(17\)-13-26](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-3(17)-13-26)

Дмитренко, Г. (2013). Соціальний капітал як підґрунтя позитивних трансформаційних процесів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 1(19), 100–110. <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.100>

Дмитренко, Г. (2016). Стратегічна траєкторія та основні технологічні засоби збільшення соціального капіталу в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 1(26), 93–105. <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.093>

Крисаченко, В. (2021). Соціальний капітал українського суспільства: сутність, трансформація, консолідаційний потенціал. *Українознавство*, 4(81). [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(81\).2021.244880](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(81).2021.244880)

Линдюк, А., Бойко, В., Брух, О., Олішук, П., Рурак, І. (2023). Розвиток міжнародної співпраці територіальних громад прикордонних регіонів України з країнами ЄС в умовах воєнного стану. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики*, 5(52), 244–255. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.5.52.2023.4161>

Нагорічна, О. С., Руда, Т. В. (2020). Дослідження передумов формування соціального капіталу Державної митної служби України. *Інтелект XXI*, 3. <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2020-3.11>

Пасемко, Г., Таран, О., Бабака, Д. (2022). Професіоналізм у системі публічного управління як основа розвитку персоналу публічної служби. *Економіка та суспільство*, 42. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-45>

Позняк, С. (2020). Взаємодія в освітньому середовищі як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: концептуальні основи дослідження. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 195–213. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-53>

Рада Європи (1985). Європейська хартія місцевого самоврядування. Взято з: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

Романова, В., Умланд, А. (2021). Реформа децентралізації в Україні: перші результати та виклики. *Політичні дослідження / Political Studies*, (1), 41–51. Вилучено із <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235422>. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-1-3>

Середа, Ю. (2015). Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні. *Український соціум*, 3, 29–41. <https://doi.org/10.15407/socium2015.03.029>

Солодько, Ю. (2020). Український середній клас у контексті замкненого кола соціальної нерівності і корупції. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 15–26. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.15-26>

Ткач, О. І. (2023). Еволюція концепту місцевого самоврядування в натуралістичних і державоцентричних політичних теоріях. *Інвестиції: практика та досвід*, 17, 108–112. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.17.108>

Шульський, І. (2024). Механізми публічного управління соціальним розвитком територіальних громад. *Актуальні питання у сучасній науці*, 6(24), 394–405. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-6\(24\)-394-405](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-6(24)-394-405)

Baimuratov, M., Kofman, B., Bobrovnyk, D., Dzeveliuk, M., Dzeveliuk, A. (2023). Analysis of the Practical Aspects of Local Self-Government in the Context of the Functioning of Territorial Communities in Ukraine. *Journal of Law and Sustainable Development*, 11(8), e1522. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i8.1522>

Bondarchuk, N. (2022). Improving mechanisms of interaction between public authority bodies and civil society institutions. *Public Administration and Regional Development*, 18, 1040–1056. <https://doi.org/10.34132/pard2022.18.03>

Burkinskyi, B., Laiko, O., & Losyev, M. (2018). Realization of Sustainable Development Aims for Industry and Innovations on Glocalization

Principles. *Economic Innovations*, 20(4(69)), 7–22. [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2018.20.4\(69\).7-22](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2018.20.4(69).7-22)

Buzarov, A. (2023). Adaptation and integration of migrants from Ukraine in the European Union. *ЕТР*, 1, 55–83. <https://doi.org/10.61572/2958-1427-2023-1-55-83>

Davydenko, N., Wasilewska, N., Boiko, S., Wasilewski, M. (2022). Development of rural areas in Ukraine in the context of decentralization: an empirical study. *Sustainability*, 14(11), 6730. <https://doi.org/10.3390/su14116730>

Dmytryshyn, M., Dmytryshyn, R., Yakubiv, V., Zagorodnyuk, A. (2021) Peculiarities of Ukrainians' Approval of Decentralization Reform. *Administrative Sciences*, 11(4), 104. <https://doi.org/10.3390/admsci11040104>

Factum Group (2023) Корупція. Погляд громадян: актуальність проблеми, розуміння причин розповсюдження, знання заходів протидії корупції та оцінка їх ефективності. Взято з: https://youkraina.com.ua/files/Factum_Group_YOUkraina_Спецвипуск_Корупція.pdf

Im, T., & Lee, S. J. (2012). Does Management Performance Impact Citizen Satisfaction? *The American Review of Public Administration*, 42(4), 419–436. <https://doi.org/10.1177/0275074011408589>

Nyzhnyk, O. (2020). Association of Communities in the Context of Decentralization Reform: Main Results And Next Steps. *Public Administration and Regional Development*, 10, 1198–1222. <https://doi.org/10.34132/pard2020.10.10>

OECD (2022). Turning to regions and local governments to rebuild Ukraine. OECD Policy Responses on the Impacts of the War in Ukraine. <https://doi.org/10.1787/9510f490-en>

Piddubnyi O., Oleksiuk V. (2021). United territorial community and processes of decentralization in Ukraine and foreign states: features of creation and functioning JILC. *Journal of International Legal Communication*, 1(1), 164–170. <https://doi.org/10.32612/uw.27201643.2021.1.pp.164-170>

Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. In: Crothers, L., Lockhart, C. (eds) *Culture and Politics*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1007/978-1-349-62397-6_12

Yevtushenko, A., Lushahina, T. (2022). Social Capital as a Factor of Increasing the Capacity of Territorial Communities in the Course of Decentralization Reform. *Public Administration and Regional Development*, 15, 104–123. <https://doi.org/10.34132/pard2022.15.05>

Yurkevych, I. (2018). Decentralization and reform of local self-government in Ukraine. *Actual Problems of Law*, 3, 100–104. <https://doi.org/10.35774/app2017.03.100>

Розділ 13

ДИНАМІКА ІНДЕКСУ МЕДІАГРАМОТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК ІНДИКАТОР ОПОРУ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну інформаційна війна проти нашої країни набула небаченого рівня комплексності, інтенсивності та цинічності. Чи можемо констатувати, що рівень інформаційної стійкості України не дає жодного шансу перемогти її на інформаційному фронті? Чи є рівень критичного мислення українців і їхня чутливість до спотвореного контенту достатніми, щоб ворожа пропаганда не мала очікуваного її творцями ефекту? Відповідь на ці запитання дає Індекс медіаграмотності, який вимірювався тричі: у грудні 2021, 2022 та 2023 років.

Концептуальна модель індексу медіаграмотності. В основу моделі індексу медіаграмотності було покладено концепцію Лена Мастермана та результати якісного етапу дослідження «Практики медіаспоживання українців: концептуальна розробка індексу медіаграмотності аудиторії», підготовленого на замовлення ГО «Детектор медіа» (січень, 2020). Його вимірювання передбачало розробку індикаторів, релевантних для 4-х субіндексів, які фіксували певні аспекти медіакомпетентності українців (табл. 13.1).

Субіндекс I: **Розуміння.** Фіксує усвідомлення аудиторією різноманітних аспектів функціонування медіа в суспільстві: їхньої ролі; глибини впливу на свідомість на рівні фреймів сприйняття, оцінки, поведінкових патернів; уявлення про роботу медіаіндустрії та сприйняття українського медіаландшафту; обізнаність у питаннях регулювання медіасередовища та ставлення до суспільного мовлення.

Субіндекс II: **Використання.** Вимірює кількість джерел інформації про суспільно-політичні новини, які використовує

Таблиця 13.1

Уточнена модель медіакомпетентності
(включає чотири категорії та 42 індикатори)

Категорії	Субкатегорії	Емпіричні індикатори (запитання анкети)
I. Розуміння (13 індикаторів)	Розуміння ролі медіа в суспільстві	1. «Які, на Вашу думку, головні завдання ЗМІ в суспільстві?»
	Розуміння глибини впливу медіа на свідомість на рівні фреймів сприйняття оцінки, а також поведінкових патернів	2. «Як ЗМІ впливають на Вас особисто? Оберіть лише ті судження, з якими Ви погоджуєтесь»
	Уявлення про роботу медіаіндустрії та сприйняття українського медіаландшафту	3. «Як, на Вашу думку, ЗМІ відбирають події, про які інформують у новинах? Оберіть три головні критерії відбору новин редакціями медіа» 4. «В чийх інтересах працює більшість українських ЗМІ?» 5. «Більшість ЗМІ / медіа в Україні належать...» 6. «Наскільки важливо для Вас знати, хто є власником ЗМІ?» 7. «Скажіть, а Ви знаєте, хто є власником телевізійного каналу...?»
	Обізнаність у питаннях регулювання медіасередовища та ставлення до суспільного мовлення	8. «Як регулюється діяльність ЗМІ в Україні?» 9. «Чи державні органи в Україні контролюють те, що пишуть і говорять журналісти? В нас є цензура чи ні?» 10. «Скажіть, а Ви знаєте, хто є власником телевізійного каналу...?» 11. «В Україні є суспільні ЗМІ?» 12. «Які загальнонаціональні телевізійні канали в Україні є суспільними?» 13. «Які загальнонаціональні радіостанції в Україні є суспільними?»

Продовження таблиці 13.1

II. Використання (4 індикатори)	Кількість джерел інформації про суспільно-політичні новини за тиждень	14. «А з яких джерел Ви отримували новини за останній тиждень?»
	Тривалість знайомства з новинами в день	15. «Скажіть, будь ласка, скільки <u>часу на день</u> у середньому Ви витрачали на знайомство з новинами в різних ЗМІ?»
	Мотиви використання інтернету	16. «Для чого Ви, як правило, використовуєте інтернет? Оберіть тільки те, чим Ви займалися за останній місяць»
	Пристрої, якими користуються для доступу в інтернет	17. «Яким пристроєм Ви користуєтесь найчастіше для доступу в інтернет?»
III. Цифрова компетентність (16 індикаторів)	Інтернет як джерело новин на суспільно-політичну тематику	18. «Звідки Ви отримуєте інформацію про суспільно-політичне життя країни?» 19. «Як часто Ви взагалі користуєтесь інтернетом?» 20. «В мене є акаунти в більш ніж трьох соціальних мережах»
	Розуміння особливостей функціонування й термінології нових медіа	21. «Інтернет-троль – це програма, яка імітує діяльність людини в мережі» 22. «Бот – це людина, яка в мережевому спілкуванні поводить себе деструктивно: ображає, принижує, провокує сварки» 23. «Куки (cookie) – це віруси, які можуть пошкодити роботу комп'ютера» 24. «Я вважаю, що алгоритм новинної стрічки в соціальних медіа, підлаштований під інтереси конкретного споживача, – це маніпуляція»

Продовження таблиці 13.1

	Практики цифрової безпеки	25. «Я вважаю проблему захисту персональних даних в інтернеті наразі дуже актуальною» 26. «Зазвичай я дивлюся розділ “Про сайт”, коли вперше потрапляю на цей ресурс» 27. «Я майже ніколи не змінюю свої паролі доступу до сайтів, соцмереж» 28. «Як правило, я не перевіряю акаунт людини в соцмережі, якщо отримаю від неї запит у друзі» 29. «Я застосовую двофакторну (двоетапну) автентифікацію скрізь, де це можливо» 30. «Я ніколи не користувався/лась VPN (Ві-Пі-Ен) – програмою яка приховує IP-адресу і шифрує всі дії в інтернеті» 31. «Іноді я проходжу жартівливі тести в інтернеті та соцмережах, наприклад: “який я герой фільму?” і т. п.»
	Практики створення власного медіаконтенту	32. «Я можу самостійно зняти відео, відредагувати та розмістити його в інтернеті» 33. «Я ставлюсь до ведення власного профілю в соцмережах як до інструменту формування професійної та ділової репутації»
IV. Чутливість до спотвореного медіаконтенту (9 індикаторів)	Чутливість до дезінформації / фейкових новин	34. «Сьогодні багато говорять про неправдиві новини, дезінформацію, яка поширюється ЗМІ. Наскільки ця проблема актуальна особисто для Вас?» 35. «За якими ознаками Ви визначаєте достовірну новину?» 36. «Скажіть, будь ласка, Ви перевіряєте отриману в ЗМІ інформацію на достовірність додатково чи ні?» 37. «Як саме Ви перевіряєте інформацію на достовірність?» 38. «Які з цих джерел інформації Ви вважаєте надійними? Оберіть всі варіанти, які вважаєте правильними».

Продовження таблиці 13.1

Чутливість до маніпулятивного медіаконтенту		39. «Кажуть, що ЗМІ можуть впливати на громадську думку не тільки через дезінформацію, а й за допомогою маніпуляцій, викривлення інформації. Наскільки ця проблема актуальна особисто для Вас?» 40. «За якими ознаками Ви визначаєте маніпулятивне повідомлення / новину?»
Чутливість до різноманітних маніпулятивних технік		41. «Кажуть, що ЗМІ іноді розміщують замовні / проплачені матеріали – приховану рекламу під виглядом звичайних матеріалів. Наскільки ця проблема актуальна особисто для Вас?» 42. «За якими ознаками Ви визначаєте замовні матеріали?»

аудиторія; тривалість знайомства з новинами упродовж дня; мотиви використання інтернету; пристрої, якими користуються споживачі для доступу в інтернет.

Субіндекс III: **Цифрова компетентність**. Цей субіндекс пов'язаний з інтенсивністю використання інтернету, розумінням особливостей функціонування й термінології нових медіа, практиками цифрової безпеки, володінням сучасними гаджетами, компетентністю у створенні та розміщенні власного контенту.

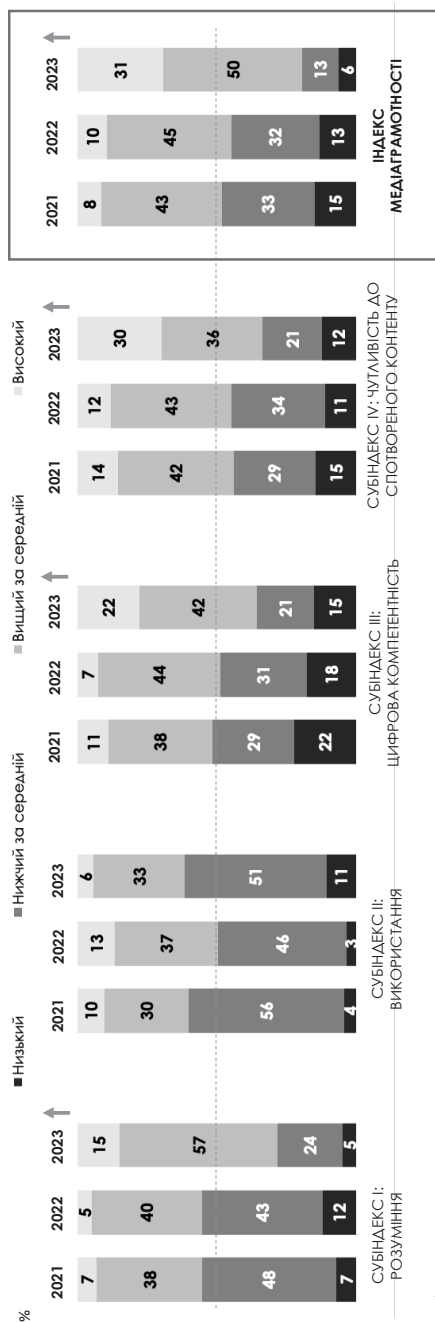
Субіндекс IV: **Чутливість до спотвореного медіаконтенту**. Передбачає вимірювання чутливості аудиторії до дезінформації/фейкових новин; чутливість до маніпулятивного медіаконтенту і маніпулятивних технік, а також способів, які використовують споживачі для перевірки інформації на достовірність.

Динаміка індексу медіаграмотності. Стандартизований **індекс медіаграмотності** має діапазон значень від 0 до 10 балів, де 0 – вкрай низький рівень медіаграмотності, а 10 – максимально високий. Для зручності інтерпретації індекс було перекодовано в 4-бальну шкалу. Згідно з отриманими у 2023 р.

результатами, медіаграмотність 6% українців є низькою, у 13% – нижча за середню, кожен другий представник аудиторії (50%) має вищий за середній рівень медіаграмотності і майже третина 31% – високий.

Рівень загального індексу медіаграмотності значуще змінився за два роки – з 2021 по 2023 рік. Частка аудиторії з вищим за середній рівнем показника зросла з 55% до 81%. Частка аудиторії з високим рівнем компетентності зросла удвічі в трьох субіндексах загального рівня медіаграмотності українців: **розуміння ролі ЗМІ в суспільстві, цифрової компетентності та чутливості до спотвореного контенту.** Виняток становить лише субіндекс використання медіа, який значуще не змінився. Найбільша частка аудиторії з низьким рівнем компетентності спостерігається за субіндексом **цифрової грамотності** (15%). Але ця частка суттєво зменшилась за 2 роки (на 7%) (рис.13.1).

Хоча медіаграмотність українців за роки війни суттєво зросла, залишаються категорії населення, вразливі для ворожих інформаційних впливів і маніпуляцій усередині вітчизняного медіа простору. Так, 6% українців мають **низький рівень медіаграмотності.** Серед цієї аудиторії переважають старші вікові групи – 42% становлять особи віком 56–65 років. Для неї також є характерними: низький освітній статус: 37% – загальна середня освіта; 51% – середня спеціальна; 33% становлять мешканці сіл; найнижчий рівень добробуту – 35% вистачає лише на їжу. 46% українців з низьким рівнем медіаграмотності вважають, що медіа ніяк на них не впливають, використовують лише одне джерело новин про суспільно-політичне життя (81%) – телебачення; 66% взагалі не користуються інтернетом; 35% не розуміють важливості створення суспільних ЗМІ, а 23% не мають думки щодо цього. Для кожного другого представника сегменту (53%) проблема дезінформації в ЗМІ не є актуальною (27% ніколи про неї не чули); 42% ніколи не чули про маніпуляцію в медіа. 83% ніколи не перевіряють інформацію на достовірність.



База: всі опитанні, N=2000 (2021 р.), N=2000 (2022 р.) та N=1200 (2023 р.)

Рисунок. 13.1. Загальний індекс медіаграмотності та його субіндекси, %

Рівень медіаграмотності нижчий за середній (13% українців). Більша частка сегменту – аудиторія віком 46+ років (58%). Кожен другий має середню спеціальну освіту (49%), а 27% – загальну середню. Дві третини (66%) мають нижчий за середній рівень добробуту. 29% вважають, що медіа ніяк на них не впливають. Дві третини (67%) використовують одне джерело для знайомства з новинами; 21% – два джерела. 63% користуються інтернетом щодня або майже щодня. 41% користуються соціальними мережами для отримання суспільно-політичних новин, 11% – інформаційними інтернет-ресурсами; 22% – месенджерами і лише 46% – телебачення. 27% не користуються інтернетом взагалі; 63% користуються щодня або майже щодня. 63% вважають, що редакційно незалежні суспільні ЗМІ є важливими елементом медійного простору. Для кожного другого представника сегменту (47%) проблема дезінформації в ЗМІ не є актуальною (18% ніколи про неї не чули); 33% ніколи не чули про маніпуляцію в медіа. 70% ніколи не перевіряють інформацію з медіа на достовірність.

Серед українців, які мають **вищий за середній індекс медіаграмотності** (це 50% аудиторії), переважають *споживачі молодшого та середнього віку* – більше половини (11%) особи від 18 до 45 років. Освітній статус вищий, ніж в аудиторії з низьким і нижче середнього рівнями медіаграмотності: 39% мають вищу освіту. Цю категорію визначає середній рівень добробуту. Кожен третій вважає, що медіа формують порядок денний, привертаючи увагу до подій, які вони будуть обговорювати упродовж дня (32%), а майже чверть (23%) вважають, що контент ЗМІ впливає на їхні інтереси та цінності. Кожен четвертий (24%) використовує *більше трьох джерел інформації*; 32% орієнтовані на два джерела новин. 96% користуються інтернетом майже щодня. 60% користуються соціальними мережами для отримання суспільно-політичних новин, 24% – інформаційними інтернет-ресурсами; 44% – месенджерами. 77% вважають, що редакційно незалежні суспільні ЗМІ є важливими елементом медійного простору. 45% перевіряє інформацію на достовірність.

Серед аудиторії з **високим рівнем медіаграмотності** (31% українців) переважають споживачі віком до 45 років (69%). Молодь (18–24 роки) становить 18%. Найбільш освічена аудиторія: 60% мають вищу або незакінчену вищу освіту. Переважають мешканці обласних центрів (87%); частіше мешкають у центральних і північних областях (відповідно 29% та 22%). Найвищий рівень добробуту порівняно з іншими сегментами: 36% – вистачає на все, але не роблять заощаджень; 14% живуть у повному достатку. Розуміють вплив медіа на свідомість аудиторії. 30% вважають, що медіа впливають на їхні цінності й життєві інтереси; формують порядок денний (47%). Найбільш диверсифіковане споживання медіа серед усіх сегментів. 42% отримують інформацію про суспільно-політичне життя із трьох та більше джерел. 100% користуються інтернетом щодня. 74% користуються соціальними мережами для отримання суспільно-політичних новин, 37% – інформаційними інтернет-ресурсами; 63% – месенджерами. Важливість суспільного мовлення підкреслюють 93% сегменту; 73% знають, що в Україні існує суспільний мовник. Двоє з трьох (67%) перевіряють інформацію на достовірність.

Рівень медіаграмотності залежить від віку, рівня освіти, добробуту, місця проживання. Цілком передбачуваним є **високий рівень медіаграмотності у молоді 18–25 років** (за рахунок субіндексів використання та цифрової компетентності) і низький серед старшої вікової групи 56–65 (рис. 13.2). Чим нижче освітній статус, тим нижчим є й рівень медіаграмотності. Так, серед опитаних із загальною середньою освітою частка осіб із показником низьким і нижчим за середній становить 33%, а серед тих, хто має повну/неповну вищу освіту, – лише 10%. Суттєві відмінності у рівні медіаграмотності спостерігаються між особами з різним матеріальним статусом. Чим вищим є рівень добробуту, тим більш високий показник має індекс. Серед категорії, яким грошей вистачає лише на їжу (низький рівень добробуту), 27% мають низьке та нижче за середнє значення показника. В той час як серед опитаних, яким вистачає на все і які заощаджують кошти (добробут вищий за

ДИНАМІКА ІНДЕКСУ МЕДІАГРАМОТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК ІНДИКАТОР ОПОРУ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ



Рисунок 13.2. Рівень медіаграмотності.

Розподіл за соціально-демографічними характеристиками, %

середній), ця частка становить лише 12%. У мешканців великих міст показник індексу вищий, ніж у селян.

Глибина розуміння ролі медіа в суспільстві та їхнього впливу на аудиторію зумовлена рівнем освіти, добробуту опитаних, а також регіоном проживання. Цілком передбачуваним є **високий і вищий за середній рівень розуміння ролі медіа в суспільстві** в осіб із високим освітнім статусом (78%) та рівнем добробуту (77%). Дещо більш компетентними виявились мешканці північного регіону країни, до якого належить столиця, а також жителі центральних та південних областей країни.

Практики використання медіа: регулярність, інтенсивність та диверсифікація джерел інформації про суспільне-політичне життя залежать від статі, рівня освіти та матеріально-

го статусу. Це єдиний субіндекс, який значуще не змінився за останні два роки. Цікаво, що жінок у цілому, на відміну від чоловіків, характеризує більш диверсифіковане й тривале споживання медіаконтенту. **Найбільш диверсифіковане** використання медіа характерне для аудиторії з високою освітою та високим/вище середнього рівнем добробуту.

Найвищий рівень **цифрової компетентності**, пов'язаний з інтенсивністю використання інтернету, розумінням особливостей функціонування й термінології нових медіа, практиками цифрової безпеки, володінням сучасними гаджетами, компетентністю у створенні та розміщенні власного контенту, мають українці віком 18–25 років (85% – вищий за середній і високий показник субіндексу). Очевидно, що чим вища освіта й рівень добробуту родини опитаних, тим вища їхня цифрова компетентність. Частка аудиторії з високим і вищим за середній індексом цифрової компетентності становить відповідно 78% та 77% (рис. 13.3).

Які найвиразніші зрушення відбулися за рік військової агресії з боку РФ з українською аудиторією? Найвражаючі зміни відбулися у цифровій компетентності українців (рис. 13.4). За два роки зросли майже всі показники цього субіндексу. Так, частка користувачів інтернету, для яких проблема захисту персональних даних у мережах і є актуальною, становить 86% порівняно з 64% у 2020 році. Українці стали більш свідомими щодо маніпулятивних алгоритмів медіаплатформ. На запитання, чи вважають вони алгоритм новинної стрічки в соціальних мережах, який підлаштований під кожного окремого споживача маніпуляцією, позитивно відповіли більше половини (53%), тоді як у 2020 році лише 33%. Суттєво зросла частка тих, хто має акаунти у більш як трьох соціальних мережах: 27% vs 48% (відповідно у 2020 і 2022 роках). Якщо у 2020 році лише третина українців (33%) могла самостійно зняти відео, відредагувати його та розмістити у інтернеті, то у 2020 році ця частка становила вже 49%. Змінилося ставлення українців і до онлайн-тестів, які є розважальними і допомагають «з'ясувати» особливості характеру, психотип чи пропонують певні пора-

ДИНАМІКА ІНДЕКСУ МЕДІАГРАМОТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК ІНДИКАТОР ОПОРУ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ

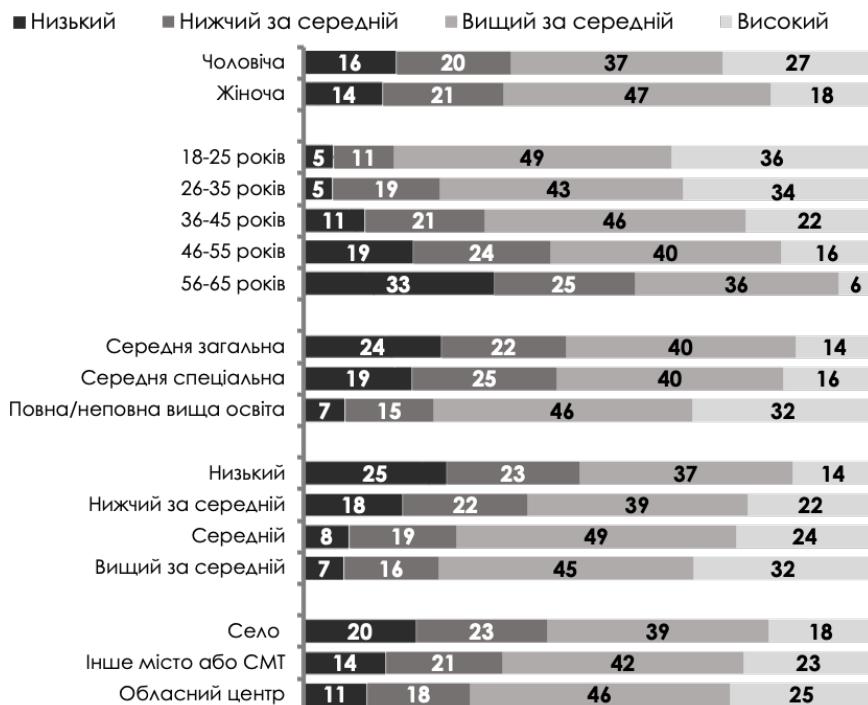
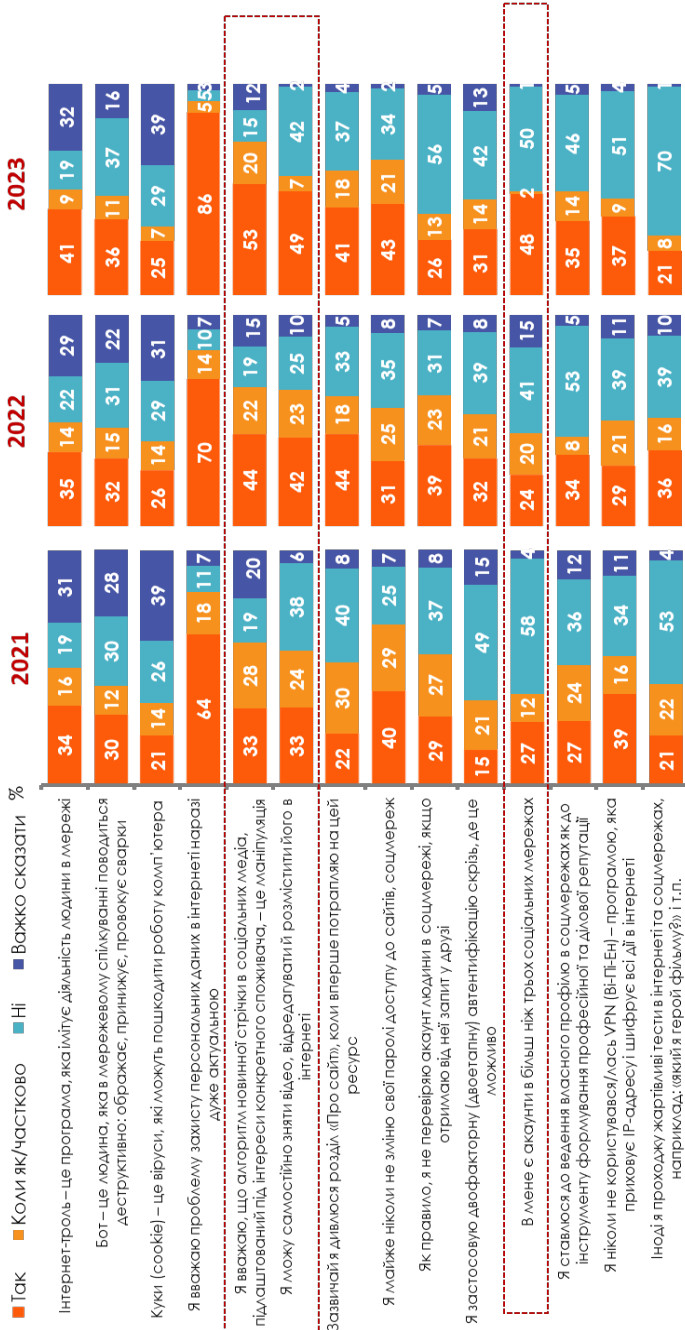


Рисунок 13.3. Цифрова компетентність. Розподіл за соціально-демографічними характеристиками, %

ди. Часто такі тести збирають дані користувачів, які потім можуть використовуватися для розсилки спаму або шахрайства. У 2020 році такі тести час від часу проходили 43% інтернет-аудиторії, а у 2022 – лише 29%.

Безперечно, можна констатувати зростання чутливості до ворожої пропаганди, фейкових матеріалів, маніпулятивного контенту серед української аудиторії. Містяни чутливіші до спотвореного медіаконтенту, ніж населення селищ. Це стосується й аудиторії з вищою освітою (77%) та мешканців східних областей (73%). Найнижчий показник чутливості до фейків, маніпуляцій та замовних матеріалів у ЗМІ – на заході країни.

Якщо до початку повномасштабного вторгнення РФ інформацію на достовірність перевіряли 55% споживачів, то піс-



База: ті, хто користується Інтернетом. N= 1700 (2021 р.), N= 1106 (2023 р.). Питання: Зараз я зачитаю декілька суджень, а ви скажете чи погоджуєтесь ви з ними, чи ні.

Рисунок 13.4. Цифрова компетентність українців, %

ля року війни вже 67%. А відсоток тих, хто ніколи не намагається верифікувати медійний контент, знизився на 8% (з 39% у 2021 році до 31% у 2022 році) (рис.13.5)

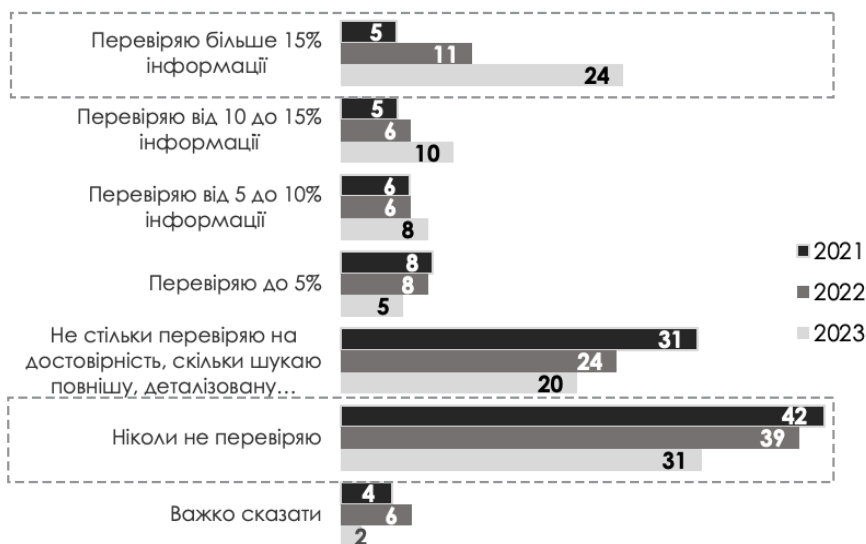


Рисунок 13.5. Перевірка інформації на достовірність, %

Серед основних практик перевірки інформації на достовірність зазначались такі (рис.13.6):

- пошук інформації про подію в інших джерелах, у т. ч. офіційних (68%);
- оцінка надійності джерела, на яке є посилання у матеріалі (33%);
- пошук першоджерела на яке є посилання (30%);
- знайомство з коментарями до публікації, якщо матеріал розміщено в інтернет-ЗМІ (27%);
- оцінка репутації ЗМІ (17%);
- взяття до уваги того, хто є власником ЗМІ (17%);
- пошук інформації про експертів, які коментували подію (14%);
- пошук інформації про автора (10%).



Рисунок 13.6. Практики перевірки інформації на достовірність, %

Результати дослідження свідчать про те, що, незважаючи на зростаючу медіакомпетентність української аудиторії, потреба в комплексній державній програмі, спрямованій на розвиток критичного мислення та підвищення медіаграмотності як дітей/молоді, так і дорослих громадян має стати однією з головних складових культурних політик. Адже інформаційна складова в сучасній гібридній війні є одним із вирішальних факторів перемоги. Особливо це важливо для України, яка бореться з ядерною державою з переважаючим військовим потенціалом.

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну суттєво зросли й інформаційні впливи з боку агресора. Інформаційна війна проти України набула небаченого рівня комплексності, інтенсивності та цинічності. Попри зростаючу медіа-

компетентність української аудиторії, потреба у **комплексній державній програмі, спрямованій на розвиток критичного мислення та підвищення медіаграмотності** як дітей/молоді, так і дорослих громадян має стати однією з головних складових культурних політик. Адже інформаційна складова в сучасній гібридній війні є одним із вирішальних факторів перемоги.

Одним із центральних завдань таких програм має стати підвищення цифрової компетентності, яка має забезпечити безпечне споживання **цифрового медійного контенту**. Йдеться про формування навичок з:

1) *інформаційної безпеки*, що передбачає наявність критичного мислення і можливість оцінити інформацію в мережі за критеріями її достовірності, обґрунтованості, наявності маніпулятивного контенту;

2) *комунікаційної безпеки*: розуміння безпечних правил поведінки у мережі; правил спілкування, уникнення небезпечних знайомств, уважне і відповідальне ставлення до контенту, який розміщується;

3) *технічної безпеки*: навичок роботи з персональними пристроями входу до інтернету, які забезпечують надійне збереження персональних даних.

Джерела

Наумова, М. (2021). Якість та достовірність медіа-контенту як чиники перетікання аудиторії телебачення до інтернет-ресурсів. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IX (46), I.: 254, 2021 Jun. С. 65–70. https://web.archive.org/web/20211010062905id_/https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174sendhs2021254ix4616.pdf

Наумова, М. (2019). Феноменологія цифрової повсякденності: динаміка преференцій та практик використання соціальних мереж. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. Вип. 6 (20). С. 380–389.

Розділ 14

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ У НАДЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ ВІЙНИ

Війна є подією надзвичайно стресовою, травматичною та такою, що зумовлює перебудову рутини, трансформації повсякденних практик. Вона розглядається дослідниками як стан винятковості суспільства, надзвичайності або ж екстраординарності [Макеев, 2024: с. 8]. Ця подія «спрямована не на окремих осіб, а на населення загалом, тобто породжує «колективну травму», якої зазнають не лише ті, хто безпосередньо постраждав унаслідок військових дій. У таких умовах населення переживає подовжений травматичний стрес (ПТС), коли травма є одночасно поточною та реалістично передбачуваною в майбутньому, а не локалізованою в минулому» [Степаненко, 2023: с. 24].

У цій науковій розвідці у фокусі уваги опиняється досвід життя студентської молоді, подолання труднощів, адаптація до надзвичайних обставин під час повномасштабної російсько-української війни. Молоді люди змушені здобувати освіту в екстремальних умовах, а вивчення їхніх адаптивних практик, рутинізації війни може стати у пригоді для вироблення ефективних підходів адаптації до навчання.

Методологія дослідження. У цьому дослідженні емпіричні дані були зібрані методом письмового опитування, а саме молодим людям було запропоновано написати есе на тему «Два роки повномасштабної російсько-української війни: нова реальність, в якій ми опиняємось». Цей метод збору інформації передбачає письмову фіксацію своїх роздумів у довільній формі і є різновидом письмових опитувань з використанням відкритих запитань. Наші респонденти – студенти Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» Видавничо-поліграфічного інституту та факультету соціології першого

та другого курсів навчання. Орієнтирами для написання оповідей стали чотири рубрики-запитання: що допомагає молоді триматись в умовах війни; як війна вплинула на уявлення про майбутню професію студентства; чи змінилась згуртованість у суспільстві за роки війни; як відбувається звикання до війни. Було отримано 26 студентських есеїв, у яких молодь ділилась своїми думками, переживаннями та спостереженнями про життя в надзвичайних умовах. У дослідженні взяли участь 20 студентів Видавничо-поліграфічного інституту та 6 студентів факультету соціології. Обсяг есеїв не регламентувався, молоді люди писали свої роздуми у довільній формі, тому, як правило, обсяг становив 2–3 сторінки друкованого тексту. Збирання емпіричного матеріалу відбувалось у травні – червні цього року.

Стійкість у важкі часи

Після початку повномасштабної російсько-української війни вивчення способів адаптації до нової реальності часто опиняється у фокусі уваги науковців у дослідженнях копінг-стратегій. Останні являють собою осмислені методи, які людина використовує для подолання складних життєвих ситуацій або стресу [Ніколаєнко, Зеленська, 2024: с. 162]. У своїх есеях молодь ді люди розмірковують про те, хто або що допомагає їм триматись у важкі часи війни.

Один із ключових ресурсів, який згадували інформанти, – це соціальна підтримка. Найчастіше в есеях молоді описується підтримка, яку вони отримують від сім'ї. Респондентам допомагають триматись рідні люди, їхні слова, або ж просто усвідомлення, що вони поряд. У перші місяці війни багато хто з студентів перебував весь час поряд з родиною; разом евакуювалися з небезпечних місць, або ж молоді люди виїжджали зі столиці до своїх родин в інші міста та села. Рідні та близькі є найбільшою підтримкою й опорою для молоді. Науковцями підтверджено стійкий зв'язок між наявністю та якістю соціальної підтримки та стресостійкістю індивідів та їхнім психічним здоров'ям [Степаненко, 2023: с. 29].

Іноді респонденти вказували, що хтось один з їхньої родини є для них найбільшою підтримкою. Наприклад, для деяких респонденток – це їхні тата, які перебувають на фронті, далеко від дому та борються за майбутнє країни: *«Якщо думати над тим, хто дійсно тримав мене ці роки, то перше, що прийде в голову – це тато. Незважаючи на те, що йому в сотні разів важче, він все одно знаходить силу в собі підтримувати нас.... Звичайно, мама тримає мене настільки ж сильно, як і тато, але я менш помічаю це, оскільки вона завжди поряд, а тато під Харковом. Згодом якраз тато вже допоміг підняти мій емоційний та психологічний стан»* (жін., № 4); *«Це мій батько, який вкотре залишає домівку, аби боротися за наше майбутнє, тому він і є моя мотивація та гарантія безпеки»* (жін., № 12). Іноді молоді люди вказували, що вони самі є найбільшою підтримкою для родини, тож усвідомлення цього додає сил триматись.

Важливою для молоді є також допомога друзів, адже дружба – це потужний ресурс підтримки у часи війни. Студенти першого курсу часто отримували підтримку від шкільних друзів, колишніх однокласників, оскільки мають з ними міцний зв'язок. Прогулянки з друзями, душевні розмови, походи в університет на різні заходи дуже допомагають. При цьому важливо як мати хороших друзів, так і бути другом для інших: *«Дружба – це справжній нескінченний ресурс, будь другом для себе, вмій бути другом для інших та навчись приймати дружбу навколо»* (жін., № 26). Ці та подібні міркування наших респондентів підтверджують висновки, зроблені в дослідженнях копінг-стратегій про те, що зв'язуючий соціальний капітал у критичних ситуаціях працює двосторонньо: люди отримують моральну та емоційну підтримку від близьких, при цьому й самі надають таку підтримку [Батаєва, Артеменко, 2023: с. 123].

Якщо розглядати соціальну підтримку в контексті теорії соціального капіталу, то він є тим ресурсом, який може «значно полегшити процес соціальної адаптації людини та відкрити їй можливість отримання соціальної підтримки» [Батаєва, Артеменко, 2023: с. 119]. Підтримка з боку членів сім'ї та близьких і друзів є проявом зв'язуючого соціального капіталу, який

представлений «сильними» мережеві контакти. У складних життєвих обставинах ресурс зв'язуючого соціального капіталу «“розщеплюється” на капітал різного радіусу дії – соціальний капітал внутрішньосімейних відносин і соціальний капітал дружніх відносин, при цьому перший стає пріоритетним» [Батаєва, Артеменко, 2023: с. 123].

Крім соціальної підтримки від близьких і друзів, інформантам допомагають триматись люди з подібним досвідом переживання війни. Респондентами зазначалось, що для них було важливо ділитись своїми відчуттями та переживаннями з іншими людьми, які проживають такі ж події та розуміють їх: *«Починаєш говорити: з собою, з близькими та незнайомими людьми. Ділишся відчуттями, чуєш у відповідь співчутливе «Розумію» і знаєш, що дійсно розуміють. Це завжди видно в очах. Впевненість у тому, що ти не сама, допомагає триматись»* (жін., № 8). Соціологами виявлено, що в кризових ситуаціях посилюється солідарність саме з найближчим соціальним оточенням, із соціальними угрупованнями, які схожі на індивіда або перебувають у подібній життєвій ситуації [Соціокультурні ідентичності і практики, 2002: с. 13].

У більш широкому контексті залученість до різних спільнот і участь у групових проєктах допомагає переживати складні часи. Включеність молоді у волонтерські спільноти, які займаються допомогою іншим, дає усвідомлення того, що людина докладає зусиль для покращення ситуації, додає сил триматись. У наукових розвідках про життя в умовах війни фіксується розширення горизонтальних мереж довіри через участь у сумісних діях – вирішення повсякденних проблем взаємодопомоги [Степаненко, 2022: с. 30]. Молодь ділиться своїм досвідом допомоги іншим: *«Після деокупації ми разом з родиною почали активно допомагати нашим воїнам, і саме це стало тим важелем, який допомагає зібрати себе до купи після прочитаних новин. Я почала займатись плетінням з бісеру, віддаючи створені прикраси на благодійність та різні аукціони, почала доєднуватись до зборів і допомагати тим, хто цього потребує»* (жін., № 5).

Залученість до волонтерства в умовах війни дає відчуття власної корисності та причетності до великої справи. Як за-

значають українські соціологи, «молодь набагато активніше долучається до волонтерської діяльності, ніж це було до повномасштабної війни. Молоді люди консолідуються, збирають і доставляють гуманітарну допомогу, допомагають військовим, ВПО та біженцям, вступають до лав Збройних Сил України. Підступне вторгнення РФ в Україну призвело до масштабного зростання громадської активності молоді, тож варто використати цей потенціал для залучення молоді до процесу повоєнного відновлення, громадянської та політичної діяльності» [Кухта, Соболева, 2023: с. 54].

Хобі, улюблені заняття допомагають молодим людям впоратися з тривожністю та стресами. Наші респонденти згадували читання, письменництво, гру на музичних інструментах, спорт та інші заняття, які дають можливість абстрагуватись від світу на певний час. Наприклад, респондентка розповідає, що її хобі – письменництво – стає у пригоді їй, оскільки свої емоції вона перетворює на слова, що приносить полегшення не тільки для неї, а й для тих, хто читатиме її тексти: *«Я маю хобі, незвичне, для когось навіть дивне – письменництво. Воно дозволяє мені перетворити свій гнів і відчай у слова та образи, через які, можливо, хтось колись знайде полегшення. Війна жорстока, на сторінках буття чи цілком вигаданого роману. Я писатиму, бо це рятує мене, і сподіваюсь, врятує ще когось»* (жін., № 15).

Заняття спортом, на думку молоді, допомагають підтримувати хорошу фізичну й моральну форму. Респонденти зазначають, що це допомагає їм знаходити сили для життя в умовах війни: *«До речі, регулярні заняття спортом також відіграють важливу роль: відвідування тренажерного залу допомагає зберігати фізичну і моральну форму. Ці ритуали стали невід'ємною частиною мого життя, адже без них було б набагато важче знайти сили для подальших дій»* (чол., № 14).

Йога, медитація та духовні практики допомагають молодим людям жити в умовах надзвичайності, привести думки до ладу, побути наодинці з собою. Медитація та йога знімають стрес і відновлюють баланс; такі практики дослідники відносять до копінг-стратегій, пов'язаних зі спробою уникнути

реальності та сфокусуватись на своїх емоціях [Батаєва, Артеменко, 2023: с. 128].

Молитви також допомагають витримувати життя в умовах війни. Наприклад, респондентки розповідають, що промовляли молитви під час обстрілів і це давало їм надію на краще: *«У цьому хаосі мене виручала молитва. Я промовляла її щоразу, коли чула «вихід» і «прихід», коли заходила читати чергову порцію новин, або коли підіймала очі, щоб запам'ятати чисте голубе небо у всій своїй красі. Я до останнього вірила, що Збройні Сили вистоять. Віра, надія і... життя»* (жін., № 10). Як зазначають дослідники копінг-стратегій, «віра в Бога може вплинути на екзистенціальне переосмислення певної життєвої ситуації та її прийняття, а також може допомогти подолати негативні емоції та очікування і не дозволити зруйнувати внутрішній світ людини» [Батаєва, Артеменко, 2023: с. 117].

Нашими інформантами згадувалось бажання жити, слідувати своїм цілям, прагнення щось робити, діяти – це те, що стає у пригоді жити у важких обставинах: *«Якщо запитати у мене, що допомагає мені триматися в умовах війни, то я відразу скажу, що це бажання жити, слідувати своїм цілям, займатися тим, чого прагне моя душа»* (жін., № 12). А ще віра у свободу, справедливість, майбутню незалежність країни, у перемогу, віра в майбутнє – своє і країни додають сил та впевненості: *«Віра у свободу, справедливість та незалежність моєї країни зміцнюють мою рішучість»* (чол., № 19). Загалом же позитивні переконання є тим психологічним ресурсом для молоді, що допомагає триматись в умовах війни.

Професія та знання як інструменти майбутніх змін

Оскільки навчання, опанування майбутньої професії є основним заняттям для студентської молоді, то значна увага інформантів приділяється міркуванням у есеях про те, як війна вплинула на їхні уявлення про професію. У нашому дослідженні частина респондентів – це студенти, які вивчають журналістику, тому вони розмірковують про її роль у часи війни. Більшість студентів у своїх есеях зазначає, що їхні пріорите-

ти у здобутті знань залишились незмінними. Війна, навпаки, переконала багатьох у правильності обраної професії, адже завдання журналістики – доносити правду до людей, привертати увагу до проблем, відкривати очі на реальність.

Війна спонукала молодь подумати про набуття нових знань. У цьому сенсі наші інформанти виявились дуже подібними у своїх думках: молодь пише, що з початком повномасштабної війни з'явилося бажання отримати знання з надання першої медичної допомоги. Також траплялись думки про те, що захотілось переглянути історію України, більше дізнатись про політику різних президентів та інших політичних діячів. Частина респондентів висловили бажання отримати нові знання у сфері психології кризових ситуацій, кібербезпеці, кризового менеджменту. Тобто інформанти хотіли б отримувати нові знання, які можуть бути корисними в екстремальних умовах життя.

Важливість своєї професії в умовах війни студенти – майбутні журналісти вбачають у тому, щоб розказувати про свою країну усьому світу, адже журналістика – це один зі способів інформувати людей про важливі події: *«Слово – це теж «зброя», а журналісти стоять на «інформаційній передовій»*. І якщо раніше не було такої кількості джерел, то зараз величезна кількість інформації, але не всі можуть обрати правильну. Незважаючи на те, що я усвідомлювала, що журналістика в час війни може бути викликом і небезпекою, мій інтерес до неї переважав. Мене приваблювало дослідження взаємодії цієї професії з воєнними обставинами. Журналістика має на меті з'єднувати людей, що в сучасних умовах є особливо актуальним. Своїм обов'язком я вважаю розповідати правду щодня і робити це до останнього. Тому дуже важлива робота журналістів під час війни, особливо, щоб це було чесно, а головне правдиво (жін., № 9).

Завдання журналістів – показувати незламність, хоробрість українських людей і писати правду. На думку інформантів, журналісти допомагають у виробленні суспільної стійкості. Вони не тільки інформують суспільство про новини, але й підтримують, заряджають натхненням продовжувати бороть-

бу: «Робота журналіста на війні надзвичайно важлива. Медіа впливають на громадську думку, підтримують емоційний стан читачів, переконують у близькій перемозі та у слабкості ворогів. Дуже важливо у 2024 році не дати суспільству занепасти духом, а навпаки, зарядити натхненням продовжувати боротьбу» (жін., № 16).

Респонденти розмірковують, що працювати на фронті для репортерів небезпечно, однак це і можливість працювати поряд з військовими, які героїчно боронять свободу нашої держави: «Тобто я досі хочу бути журналістом, якщо брати журналістику в цілому, то й раніше розуміла, що це досить небезпечно. А саме тим, хто виїжджає на лінії фронту, завжди є ризик смерті» (жін., № 1); «Я навчаюсь на журналіста, і зараз я вважаю, що ця професія є однією з найнебезпечніших. Відвідувати фронт, не знати, чи будеш ти живим через секунду, чи ні – це жахіття наших днів. Але бачити наших героїв, і що вони не здаються – все це гріє серце, робить нас ще більше цілеспрямованими» (жін., № 3).

Для багатьох інформантів завдяки війні робота журналіста стала більш цікавою, незважаючи на її небезпечність, адже репортери працюють у гарячих точках: «Мені стало надзвичайно цікаво як журналісти готуються до репортажів на лінії фронту, наскільки морально важко брати інтерв'ю у людей, які пережили обстріли, чи у воїнів, які були у пекельних точках, чи важко знімати репортаж у місцях, де щойно було влучення. Загалом робота журналістів стала надзвичайно цікавою, а своєю небезпечністю почала приваблювати мене ще більше» (жін., № 16).

Якщо говорити про те, чи змінила війна уявлення молодих людей про професію, то для багатьох відбувається переорієнтація в майбутній професії, оскільки деякі інформанти декларують, що захотіли здобувати нові знання саме у сфері військової журналістики: «За два роки, я зрозуміла, що війна може кардинально змінити уявлення про професію та навчання. Наразі я хочу отримати нові знання у сфері військової журналістики та продовжувати навчання саме на цій спеціальності» (жін., № 7); «Стосовно напрямів у журналістиці – через війну працювати хочеться саме у військовій сфері, бути представницею преси в зоні бойових дій» (жін., № 13); «Мої пріоритети в навчанні змістились:

я стала більше цікавитися військовою журналістикою, етикою й безпекою. Бажання здобути нові знання і навички в галузі журналістських розслідувань та кризового репортажу стало ще сильнішим» (жін., № 22).

Завдяки війні інформанти починають розглядати професію як інструмент зміни на краще своєї країни і сподіваються, що в цьому їм допоможуть знання, отримані в університеті: «Війна стала немов маслом для мого внутрішнього вогню прагнення. Кожен новий приліт – нова сторінка конспекту, адже я розумію, що мої знання можуть суттєво допомогти країні, що після випуску я зможу зробити внесок чи то в перемогу, чи то в розвиток своєї країни, і він буде навіть не опосередкований! Отже, війна змусила мене поставитися до моєї нової спеціальності не просто як до можливості, а як до інструменту змін» (жін., № 17). На думку інформантів, за допомогою правдиво донесеної інформації можна вирішити багато проблем в нашій країні: «Військові дії змінили моє сприйняття ролі журналіста: тепер моє завдання полягає в тому, щоб вкласти у своє навчання максимум сил із допомогою знань доносити максимально правдиву інформацію для того, щоб зменшити рівень корупції в Україні, тим самим покращити рівень життя звичайного українця і наблизити перемогу, як приклад цьому є скандал з сім'єю Гринкевичів» (чол., № 14).

На думку молоді, війна зовсім змінила уявлення людей про професію репортерів. Якщо до війни вони часто писали про не надто важливі події, то сьогодні розказують останні новини з фронту: «Коли до повномасштабки я думала про журналістів, у голову приходив розважальний контент і вечірні випуски новин, уже традиційні заголовки про чунакабру й початок опалювального сезону. Тепер я дивлюся на всіх цих людей, котрі повністю змінили напрям. Люди, які вчора розказували про актуальні ціни на яблука, сьогодні розказують останні новини з окопів» (жін., № 15).

Інформанти згадують, що фільм «20 днів у Маріуполі» повністю знятий журналістами, що підкреслює надзвичайну важливість цієї професії. Завдяки цій журналістській роботі весь світ дізнався більше про війну в Україні: «Завдяки журналістам весь світ знає про трагедії, які відбуваються в Україні. Звіс-

но, в нинішніх умовах важливість професії військових найбільша, але діяльність журналістів також відіграє важливу роль у цій боротьбі. Та що там, самого лише документального фільму «20 днів у Маріуполі», повністю знятого журналістами, має бути достатньо для розуміння важливості журналістської праці в цей час. Ніхто не зрівняється по силі із військовими, але розголос трагедій і жахів не може лишити світ байдужим. Я не хочу, щоб світ забував про нас. Я знаю, вони не дозволять» (жін., № 15).

Студенти, які вивчають видавничу справу, пишуть, що після початку повномасштабного вторгнення відбувається вихід російських книжок з українського ринку, а отже, роботи для представників їхньої професії значно побільшало: «До того ж, після виходу з ринку книжок російських авторів і загалом книжок російською мовою, потреба в моїй спеціальності тільки збільшилась, адже, на жаль, росія займала багато місця в нашій літературі і українським виданням доведеться докласти великих зусиль, щоб перекласти значну кількість книжок, наприклад, класичної літератури і одночасно знайти ресурси для перекладу нових закордонних бестселерів» (жін., № 23).

Респонденти рефлексують щодо того, що після закінчення війни вбачають свою роль у відбудові країни, наприклад у відродженні культури через видавничу справу, що збільшує мотивацію навчатись: «А ще, звичайно, коли війна закінчиться, я, як редактор та видавець, буду однією з тих, хто відроджуватиме нашу культуру» (жін., № 6); «А коли війна закінчиться, я бачу себе як одного з тих, хто відроджуватиме нашу культуру через видавничу справу. Це розуміння додає мені мотивації навчатися й стати спеціалістом, здатним зробити свій внесок у відбудову країни» (чол., № 14).

Згуртованість і нові розрізнення та суперечності

Після початку повномасштабної війни науковцями фіксується надзвичайна згуртованість у суспільстві як наслідок загартувальних дій ворога. Дослідниками встановлено, що війна посилює громадянську й патріотичну консолідацію українського суспільства, адже зовнішня воєнна агресія – це природ-

ний чинник консолідації будь-якого суспільства [Степаненко, 2022: с. 25]. Як зазначає С. Макеєв, аналізуючи структурні особливості суспільства в стані винятковості, «від суб'єкта-народу очікують згуртованості, патріотизму, консолідації навколо влади, активної солідарності: часи екстраординарності – це, за К. Шмітом, період розмов і розмірковувань про «єдність і суверенітет»» [Макеєв, 2024: с. 15].

На думку наших респондентів, найбільша згуртованість українців спостерігається лише на початку війни. Однією з причин цього в перші тижні повномасштабного вторгнення був страх населення перед новими загрозами: *«В перші дні війни люди були разом, боялися бути поодиначі»* (жін., № 3); *«Саме війна в один момент легко згуртувала всіх українців, можливо, через паніку або незнання що робити»* (жін., № 1).

Студенти згадують про такі форми прояву єдності українців на початку війни, як збір коштів, речей, медикаментів та іншого для військових; плетіння сіток для армії; відслідковування й повідомлення про мітки; допомога один одному з переїздом, прихистком для людей з окупованих територій; створення територіальної оборони для захисту своїх населених пунктів. Українці за кордоном влаштовували мітинги, флешмоби, благодійні концерти, марафони з бігу та інші заходи, що також об'єднувало наших громадян. Люди підтримували один одного, були прояви любові один до одного, поваги, неймовірне відчуття єдності. Надзвичайна згуртованість, яку демонстрували українці на початку війни, вражала: *«Однією з найяскравіших рис, що проявилися під час війни, є згуртованість суспільства. Українці, як ніколи раніше, показали солідарність і підтримку одне одному. Волонтерські рухи, допомога переселенцям, збирання коштів на потреби армії та цивільних – все це демонструє високу згуртованість суспільства»* (жін., № 18); *«Чесно кажучи, я ніколи не бачила такий згуртований наш народ. Кожен допомагав чим міг: гуманітарна допомога, психологічна підтримка, донати тощо. Руки допоміг були звідусіль, з кожного куточка країни. Тоді ще не ділили на схід та захід, а відгукувались з усіх усяд»* (жін., № 10); *«Згуртованість, єдність суспільства – це*

дуже важливі фактори для нашого народу. Від початку повномасштабного вторгнення ми всі спостерігали за тим, який же сильний та незламний український дух, коли навіть у самі важкі та темні часи можна знайти щось хороше. Можливо, це підтримка, любов, повага один до одного та відчуття єдності, коли слово «моє» переростає у слово «наше»» (жін., № 12).

Респонденти зазначають, що до початку повномасштабного вторгнення наше суспільство ніколи не було згуртованим, адже сперечатись між собою – це неначе в генетичному коді українців. Тільки завдяки війні люди змогли згуртуватись, об'єднались разом, щоб протистояти злу: «Кажуть, що проблема українців у постійній боротьбі. Не з тими, з ким потрібно. І це ж дійсно так. Я не пам'ятаю часів, коли б українці не сперечалися б про щось між собою. Внутрішні конфлікти, в усіх значеннях цього виразу, здається, вже у нашому генетичному коді» (жін., № 8); «Нам з вами народ ніколи не міг бути згуртованим. Якщо хтось серед українців не сварився як мінімум один день, то в лісі щось здохло. Без жартів. Люди, котрі живуть в Україні, рідко можуть погодитися з однією певною думкою. Чи змінилося це після двадцять четвертого лютого два роки тому? Це може бути як шокуючим, так і ні, але вперше українці змогли згуртуватися разом» (жін., № 2).

Згуртованість суспільства розцінюється інформантами як результат позитивного впливу війни. Під час спільних дій відчувається єдність з усіма співвітчизниками заради спільної мети боротись за незалежність та свободу: «Уперше за стільки років на моїй пам'яті українці об'єдналися разом, щоб протистояти злу» (жін., № 2); «Відчуття спільної мети і єдності надихає і дає сили продовжувати боротися за незалежність і свободу» (жін., № 18).

На думку респондентів, особливо яскраво ця згуртованість проявляється серед молоді, адже студенти об'єднуються у волонтерські групи, організовують благодійні акції та допомагають тим, хто постраждав від війни. Інформанти діляться власним досвідом організації зборів та акцій: «Я на собі відчула згуртованість українців, коли влаштовувала збір гуманітарної допомоги для військових і охочих допомогти виявилось настільки багато, що я й уявити не могла. Участь у зборі приймав весь Дар-

ницький мікрорайон, знадобилась не одна машина, щоб перевезти речі і це дуже підняло мій моральний дух, з'явилося відчуття, що я не одна і багато людей навколо так само прагнуть допомогти» (жін., № 23).

Однак з часом згуртованість, яка з'являється на початку війни, починає згасати. На зміну їй приходить ще більший розкол суспільства. Респонденти пояснюють це тим, що через війну люди зазнають багато втрат – хтось втратив близьких, хтось – майно і т. д. – тому в суспільстві зростає напруженість. Через затягування війни з'являється втома, апатія; фізичне та емоційне виснаження; людям вже тривалий час доводиться жити в умовах стресу та невизначеності. Також зростає економічна нерівність, зубожіння: *«Однак з часом початкове єднання почало слабшати. Затягування війни призвело до втоми та апатії. Люди виснажені фізично та емоційно, їм важко постійно жити в умовах стресу та невизначеності. Зростає економічна нерівність, а війна призвела до втрати роботи, зубожіння та зростання цін. Це спричинило невдоволення та розкол у суспільстві.... Суспільство втомлене від росії, від терору, від війни, яке не несе нічого гарного в наше життя, але незважаючи на це, люди продовжують поділяти один одного на різні групи, ворогуючи між собою. І все це в той час, коли ми все ще потребуємо згуртованості та підтримки одне одного»* (жін., № 11); *«Але, на жаль, війна змінила людей також і в негативну сторону. Я постійно спостерігаю за суперечками і образливими коментарями людей у соцмережах з різних частин України. Насправді це дуже сумно, адже я розумію, що всі втомилися»* (жін., № 12).

Інформанти помічають, що натеper спостерігаються процеси, зворотні до тих, що відбувались зі згуртованістю в перші тижні війни. Ці процеси є наслідком того, що суспільство втомлене, виснажене, зболене, що всі втомилась чекати перемоги і багато хто вже не налаштований допомагати. *«Тепер відбувається немов зворотнє. Суспільство зболене, суспільство втомлене, суспільство виснажене, і частіше від своїх друзів я чую репліки на кшталт: “Ну, коли це все почалося, я був теж дуже налаштований на те, щоб робити свій внесок у перемогу, а тепер я, мабуть, потрошки загранпаспорт робитиму”. І це, звісно, дуже від-*

чувається» (жін., № 17); «Українці змінилися під час війни – хтось втратив близьку людину, комусь болять від зруйнованого вщент будинку, зараз люди заморені, у суспільстві відчувається напруга, всі хочуть скинути це напруження, тому зараз згуртованість набагато менша. Відчуття настороги пронизує суспільство і всі прагнуть знайти спосіб змінити цей стан внутрішньої зосередженості. Це призводить до того, що відчуття єдності та згуртованості в суспільстві значно зменшилося» (жін., № 9).

Ще одна причина того, що в суспільстві знову починаються суперечки – це звикання до війни. Саме воно призводить до того, що повернулись постійні конфлікти та суперечки щодо різних питань: «Але згодом, коли люди почали звикати до війни, до нової реальності, вони почали згадувати і бачити суперечності у суспільстві. І все повернулось на звичні місця – постійні конфлікти між українцями про все. Про мову, про політику, про культуру, про вибір, що їсти на сніданок. Люди розділились на «групки» за власними поглядами та цінностями, і тепер відчайдушно намагаються довести іншим, що їхня думка правильна» (жін., № 8); «Від початку великої війни я відчувала сильну єдність та спільність серед українців, відчувала цю взаємну підтримку. Але з часом, коли люди стали звикати до війни, до нових обставин, вони почали помічати і відчувати протиріччя в суспільстві. І все повернулося до свого звичного русла – постійні суперечки між українцями про мову, політику, культуру. Люди розділилися на групи за своїми переконаннями та цінностями і намагаються кожному довести свою точку зору» (жін., № 9).

Внаслідок війни з'являються нові категорії населення, між якими виникають конфлікти. На думку наших інформантів, екстремальні умови спровокували суперечності в суспільстві між такими категоріями: між тими, хто виїхав і хто залишився в Україні; хто служив або служить і тими, хто ні; у кого є гроші і влада, і тими, у кого цього немає. Також наші інформанти найчастіше згадують суперечки щодо таких розбіжностей, як мовне питання; споживання російського контенту; погляди на сценарії завершення війни та інші суперечності, пов'язані з війною.

Рутинізація війни

Звикання до війни – це пристосування до життя в надзвичайних умовах. Як зазначають науковці, рутинізацію сприйняття воєнних загроз можна розглядати як механізм підсвідомого збереження психічного здоров'я та накопичення емоційного ресурсу [Шульга, 2022: с. 367]. Через деякий час після початку повномасштабного вторгнення відбувається адаптація до нової реальності. Це проявляється у здатності продовжувати своє повсякденне життя, незважаючи на наявні загрози, швидко реагувати на небезпеку, практикувати нові рутини і процедури, які допомагають зберігати спокій і порядок у житті.

Респонденти пригадують, що в перші дні повномасштабної війни здавалось, що не можливо звикнути до війни: *«Буду відвертою, коли двадцять четвертого лютого почався весь жах, то думала, що не зможу звикнути до війни... Тому, читаючи новини про початок наступу росіян, єдине, про що я думала: «Я до цього не звикну. Я не зможу жити в умовах війни. Я не зможу жити зі знанням того, що військові на фронті помиратимуть за моє майбутнє». Я ще не знала, що глибоко помилялася тоді»* (жін., № 2).

Один із проявів звикання до війни, про який найчастіше згадується в студентських есеях – це реакція на сигнали повітряної тривоги. Коли лунає сирена, то люди вже не біжать в укриття, а спочатку намагаються з'ясувати в новинних каналах причину: *«Тепер, коли чую сигнал про повітряну тривогу, одразу постає питання: «Це МіГ чи щось серйозніше літає?»». Божевільно, чи не так?»* (жін., № 2); *«Так, на початку війни ніхто не зміг би так реагувати на тривогу, але ми адаптуємося. Звикаємо до того, що нас постійно намагаються знищити»* (жін., № 2); *«Найбільше це проявляється в тривогах. Раніше я ходила в укриття після тривоги, зараз же це просто перевірка новин і якщо МІГ – в укриття я не збираюсь. На мою думку, українці звикли до небезпеки і це вже не викликає того гострого відчуття адреналіну, яке було спочатку»* (жін., №24). Отже, звикання проявляється в тому, що повітряні тривоги не викликають паніки, ніхто не біжить

одразу в укриття; відсутнє гостре відчуття страху, яке було на початку повномасштабного вторгнення.

Респонденти вважають, що люди звикли до ракет і вибухів, які стали частиною буденності: *«Людей більше не лякають тривоги. Мене не лякають навіть вибухи, навіть, коли вони поруч»* (жін., № 13); *«За весь час громадяни звикли, що це нормально, якщо ракета пролетить над будинком. Це жах, це не нормальне життя, до цього не можна звикати. Ніколи війна не може стати «нормальною і звичною»»* (жін., №3). В умовах війни молодь починає розрізняти за звуками роботу протиповітряної оборони, «прильоти» та звуки польоту літаків. Як зазначає Н. Костенко, «поінформованість українців стосовно військової техніки ще ніколи після Другої світової війни не була настільки великою і предметною, чи то стосується це певних типів озброєння – важкої артилерії, систем ППО, автомобільних засобів, повітряних апаратів, оперативно-тактичних БПЛА, стрілецької зброї, що ідентифікуються як «наші», включно з наданими партнерами, і «не наші», «іхні», «ворожі» [Костенко, 2023: с. 14].

Однак звикання, на думку інформантів, не означає, що люди перестають боятись небезпеки: *«Тобто так, нам досі страшно, ми досі боїмося, але ми нікуди від цього не подінемося. Тепер це наше життя, тепер це те, до чого ми звикли, бо минуло вже багато часу з початку війни»* (жін., № 6); *«Якщо брати до уваги звикання до умов війни. То скажу так, люди звикають до всього, звісно, це не означає, що ти взагалі не боїшся війни, проте порівняти це з страхом на початку війни неможливо. Це небо і земля. Як про мене це означає пригуплення певних почуттів, в особливості – страху»* (жін., № 4).

Звикання до війни пов'язане з емоційним онімінням, коли людина зменшує свої реакції на стресові події. Це і є способи прийняття ситуації війни, в якій живе населення; відбувається рутинізація у ставленні до подій, які спочатку сприймалися як екстремальні, кризові, стресові [Шульга, 2022: с. 366].

Звикання до війни – це відсутність гострої реакції на велику кількість загиблих, яких привозять з фронту до їхніх рідних міст: *«Звикання до війни – це коли ти згадуєш нещасні смертельні випадки, які відбулися декілька років тому, і тепер вони тебе не*

дивують, не викликають жодних емоцій» (жін., № 17); «Тебе вже не дивує кількість загиблих, яких привозять щодня до їхнього рідного міста» (жін., № 11). Тобто це зменшення емоцій щодо страшних, шокуючих подій, які відбуваються через повномасштабне вторгнення; це також втрата здатності реагувати на стресові події через перенасиченість негативними враженнями.

Ще один негативний наслідок при звичаєння до війни, на думку молоді, – це коли люди перестають допомагати військовим і починають сприймати їх як пересічних людей, а не як героїв. З'являється байдужість як наслідок емоційного виснаження: «Звикання до війни – перестати донатити, бо “це й так не скоро закінчиться”. Звикання до війни – сприймати військових як звичайних людей, а їхній захист – як належне. І я навіть описати не можу, скільки болю відчула, доки формулювала ці визначення» (жін., № 17).

Звикання до життя в надзвичайних умовах – це також адаптація до тих обмежень, які привносить війна. Це обмеження, що провокують нову визначеність, яка не залежить від наших бажань; наприклад, це обмеження, пов'язані з комендантською годиною, що вимагає повертатись додому до визначеного часу. Тобто війна примусово задає певну визначеність, до якої також люди змушені адаптуватись: «Ми продумуємо наперед, коли і як зробити власні справи, адже через годину не буде світла, і все життя буде, немов на паузі. Ми вже не переймаємося, о котрій годині повернутися додому, адже в будь-якому випадку о 12-ї ночі тебе не повинно бути на вулиці» (жін., № 11). Звикання до життя в умовах війни для студентства значить адаптування до відключень електроенергії, вміння ефективно планувати свої справи: «Я не можу звикнути до війни, можу лише підлаштуватися. Приходити додому вчасно, заряджати павербанк, планувати день маючи на увазі відключення світла» (жін., № 25).

У нашому дослідженні частина інформантів висловлювала думку, що звикання до війни не існує. Українці не звикають до надзвичайних умов, а стають більш травмованими психологічно, бо тривале життя в стресових обставинах лише руйнує психологічне та фізичне здоров'я: «Звикання до війни, на мою, думку,

не існує. Те, що люди називають званням до війни, – відгук нашої нервової системи на зовнішні подразники, який, насправді, лише руйнує наше психічне та фізичне здоров'я. Українці не звикають до війни, вони лише стають більш травмованими, адже психічно здорова людина не здатна звикати до подібних речей: вона завжди прагне сховатися та убезпечити себе» (жін., № 23).

Висновки

Понад два роки повномасштабної російсько-української війни змінили життя населення України, перенесли в нову реальність, до якої вимушені пристосовуватись, знаходити сили для подолання нових випробувань. Це новий формат звичності, але у екстремальних умовах, як про це пишуть науковці, та стан «нової нормальності, страждання та справедливості» [Костенко, 2022]. Для подолання складних життєвих ситуацій молодь використовує різні доступні їй ресурси. Насамперед це соціальна підтримка від близьких і друзів. Респонденти отримують емоційну та психологічну підтримку від них, а також самі надають таку підтримку, тобто цей ресурс працює двосторонньо. Залученість до волонтерських спільнот, які займаються допомогою іншим, дає усвідомлення важливості своєї діяльності та свого внеску для покращення ситуації й допомагає триматись у важкі часи. Також молодим людям допомагають впоратись зі стресовими обставинами хобі, улюблені заняття, зокрема спорт, медитації та духовні практики. Позитивні переконання на кшталт віри в перемогу, в майбутнє, справедливість, незалежність країни, а також бажання слідувати своїм цілям у житті, прагнення щось робити є психологічним ресурсом у надзвичайних обставинах.

Життя в екстремальних умовах війни змушує молодь переосмислити значення своєї професії та стимулює рефлексії щодо того, як майбутня професія може допомогти у покращенні ситуації в країні, відбудові країни після війни. Через повномасштабне вторгнення молодь замислюється про отримання нових знань, які стануть у пригоді в екстремальних

умовах життя, а саме знання з надання першої медичної допомоги, психології кризових ситуацій, кібербезпеці тощо.

Наслідком повномасштабної війни на початковому її етапі стає надзвичайна згуртованість у суспільстві, яка розцінюється молоддю як позитивний вплив війни. Молоді люди об'єднуються у волонтерські групи, організовують благодійні акції для допомоги армії та тим, хто постраждав від війни. Водночас війна провокує появу нових розрізень між різними категоріями людьми та нових суперечностей у суспільстві.

Студентська молодь, проживаючи в надзвичайних умовах, навчилася швидко та ефективно реагувати на небезпеку, виробляти ефективні рішення в екстремальних ситуаціях. Одним із головних завдань сьогодення залишається дослідження та формування стресостійкості молоді. Це допоможе більш ефективно впоратись з негативним досвідом, а також краще адаптуватись до нових реалій.

Джерела

Батаєва К. В., Артеменко А. Б. Дружини українських військовослужбовців-комбатів: копінг-стратегії та ресурс соціального капіталу. *Ukr. socium*, 2023, № 1 (84), 112–135. <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.112>

Костенко, Н. (2022). В середині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21.

Костенко, Н. (2023). Ідентичності у “posthuman” стані: локальність війни та глобальний світ. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–21. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.5>.

Кухта, М., Соболева, Н. (2023). Молодь України у період суспільних турбулентностей 2019–2021. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 31–59. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.31>.

Макеев, С. (2024). Структурні особливості суспільства у стані вижитковості: К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 7–25. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.7>.

Ніколаєнко С. О., Зеленська В. С. Емпіричне дослідження особливостей копінг-стратегій студентів із різними рівнями адаптованості до навчання в умовах війни в Україні. *Габітус*, випуск 57, 2024. С. 161–166. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.26>.

Соціокультурні ідентичності і практики. (2022). За ред. А. Ручки. Київ: Інститут соціології НАН України.

Степаненко, В. (2022). Суспільний досвід та смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації. В: *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 25–34.

Степаненко, В., Злобіна, О., Головаха, Є., Дембіцький, С., Найдьорова, Л. (2023). Стрес, спричинений війною, та ресурси соціально-психологічної стійкості: огляд теоретичних концептуалізацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.22>.

Шульга, Р. (2022). Адаптаційні опції в надзвичайних умовах (на прикладі поведінки жителів одного мікрорайону). В: *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 358–368.

Розділ 15

УКРАЇНСЬКІ ВОЄННІ МІГРАНТИ ЗА КОРДОНОМ ПРО СВОЄ БАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО: ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОЛЬЩІ

Дослідження українських воєнних мігрантів, чисельність яких після понад два роки повномасштабної війни сягає близько 5 млн осіб¹, є важливою частиною сучасної соціологічної рефлексії. Міграційні процеси такого масштабу є унікальними для сучасної Європи й потребують глибокого дослідження та розуміння. У цій розвідці подано деякі результати якісного емпіричного дослідження серед українських воєнних мігрантів у Польщі, сфокусованого на підлітках віком 14–18 років та їхніх матерях.

Тут і далі вживаємо термін «мігранти», а не «біженці» з огляду на те, що переважна більшість із них юридично мають статус мігранта, яким надано тимчасовий прихисток, а не статус біженця. Люди, які після 24 лютого 2022 року виїхали з України за кордон (крім переїзду до Росії або Білорусі, зокрема примусового), є *українськими воєнними мігрантами*. Термін «воєнні мігранти» вже застосовують у суспільних науках [Kubicieł-Lodzińska, 2023; Burliai, 2023; Niedźwiecka-Iwańczak, 2023; Valdimarsdóttir, 2023], хоча деякі дослідники продовжують користуватися більш звичним терміном «біженці». З огляду на юридичні особливості наданого українцям статусу тимчасового прихистку (що значно відрізняється від статусу біженців), вважаємо за доцільне вживати термін «воєнні мігранти».

¹ УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – UNHCR, the UN Refugee Agency) станом на вересень 2024 року подає дані про 6 725 300 осіб, які виїхали з України, серед яких 1 280 825 осіб перемістилося до Росії та Білорусі (Ukraine Refugee Situation, 2024).

Чи не з перших тижнів перетину західного кордону українські воєнні мігранти ставали об'єктом емпіричних досліджень – найчастіше в контексті планів повернення [Info Sapiens, 2022]. Але з плином часу стає очевидно, що будь-яке обговорення планів на майбутнє натикається на стіну невизначеності, яка є сьогодні чи не головною рисою життя цих людей. Війна, яка триває, драматично збільшує невизначеність і серед тих українців, які не залишили місце проживання, і серед ВПО. Проте саме серед мігрантів до інших країн невизначеність є основою повсякденного життя. До невизначеності ситуації в Україні додаються невизначеності країни перебування, де рамкові умови (наприклад, продовження терміну дії тимчасового прихистку або непродовження програм надання грошової допомоги або забезпечення житлом) не завжди є прогнозованими.

Вивчення українських воєнних мігрантів стикається з низкою методологічних та організаційних проблем: практична неможливість проведення репрезентативних досліджень мігрантів у країнах тимчасового перебування через недоступність даних про генеральну сукупність; недостатня чутливість кількісних досліджень, які не завжди дають змогу глибоко зрозуміти мотивацію респондентів, соціально бажані відповіді щодо повернення (особливо за обмеженого та спрощеного інструментарію дослідження); складність планування в умовах стресу та видавання бажаного за дійсне; неможливість довгострокового планування в умовах невизначеності та відповідно зростання ролі випадкових факторів, які можуть хитнути складне рішення у певний бік. Незважаючи на великий масив накопичених емпіричних даних і розмаїття застосованих дослідницьких методів, знання про мотиви міграції та плани щодо (не)повернення залишаються доволі фрагментарними. Масові дослідження, особливо лонгітюдні, добре показують динаміку змін у великих соціальних групах, але можуть не вловити певні мікротенденції, пов'язані з мотивацією людей. Так, при вивченні бар'єрів і драйверів повернення в Україну в переліку альтернатив часто немає варіанта,

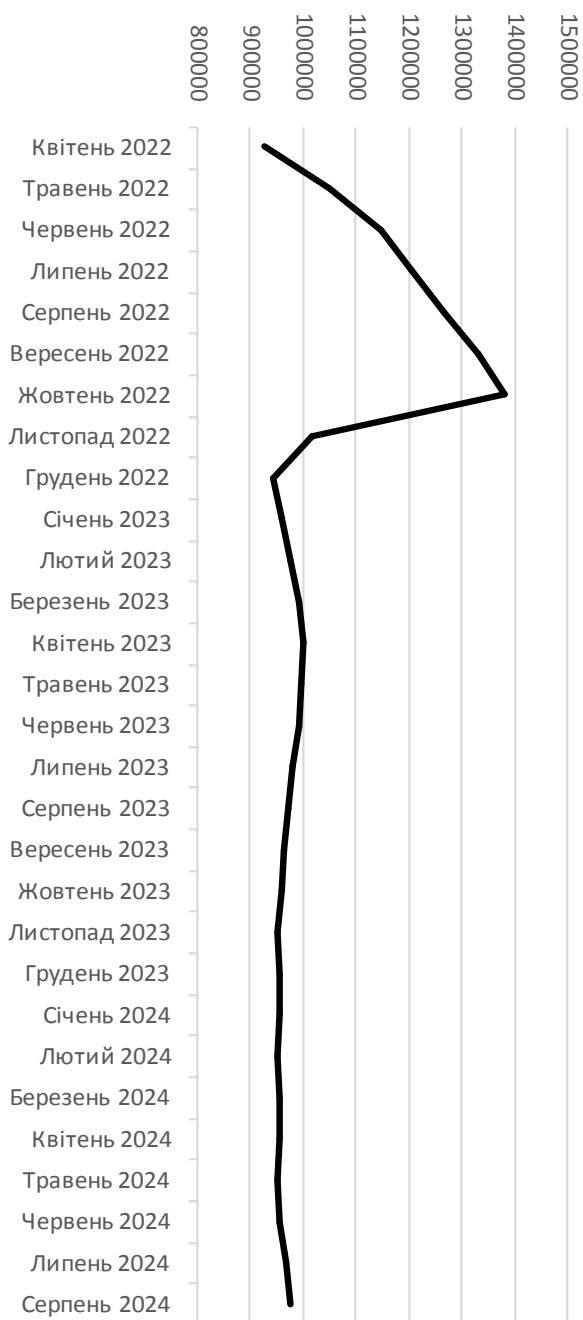
який описує особливості сімейних відносин, тоді як для деяких жінок вимушена міграція стала можливістю позбутися домашнього насильства та аб'юзу, а для деяких – чоловік, що залишився один, «без нагляду», є вагомим драйвером повернення, адже він може «дістатися» якійсь іншій жінці. Таких латентних факторів є чимало, і ці теми можуть бути схоплені за допомогою якісних методів. Якісні методики мають свої обмеження, пов'язані з репрезентативністю, але саме тут можна виявити менш очевидні тенденції та зрозуміти поточні процеси більш повно.

Українські воєнні мігранти в Польщі як об'єкт досліджень

У перший рік після повномасштабного вторгнення РФ в Україну країною вимушеного переміщення найчастіше ставала для українських родин Польща. Дані польської статистики (що базуються на кількості актуальних номерів PESEL UKR, тобто ідентифікаційних номерів, які містять позначку, що людина прибула з України до Польщі після 24.02.2022 року) свідчать про те, що на піку (жовтень 2022-го) кількість українських воєнних мігрантів становила 1,38 млн осіб, після чого спала до неповного мільйона осіб і залишається такою доволі довго (рис. 15.1). Зауважимо, що ці дані можуть бути не зовсім повними, оскільки деякі воєнні мігранти не отримували статус прихистку, а легалізувалися у Польщі іншим способом, але, попри те, ця статистика є найбільш релевантним джерелом даних.

Станом на серпень 2024 року в Польщі перебувало 976 тис. українських воєнних мігрантів [Szczegółowe statystyki..., 2024]. Приблизно 41% з них – діти до 18 років, серед повнолітніх мігрантів частка жінок становить 72%.

У соціології накопичено чималий матеріал з досліджень сімей мігрантів, їхньої адаптації та акультурації, але українські воєнні мігранти в Польщі мають низку особливостей, що робить наявні дослідження (присвячені, переважно міграційним потокам із країн Глобального Півдня) недостатніми з кількох причин:



**Рисунок 15.1. Кількість українських воєнних мігрантів у Польщі,
за даними видачі документів PESEL UKR, осіб**

Джерело: складено на базі відкритих даних Уряду Польщі (сайт <https://dane.gov.pl/>).

- значна частина родин українських мігрантів є роз'єднаними, адже більшість чоловіків не мають права виїзду з України;
- з іншого боку, зважаючи на високий рівень трудової міграції в Польщу впродовж років перед повномасштабним вторгненням, багато воєнних мігрантів мають знайомих або родичів, які вже тривалий час проживають у цій країні;
- українські мігранти мають доволі високий освітній рівень та прагнуть влаштуватися на роботу;
- українські мігранти живуть у стані невизначеності й часто мають намір повернутися додому;
- культурне середовище (та мова) такої країни, як Польща, не дуже відрізняється від українського, а тому проблеми міжкультурної взаємодії є меншими порівняно з тими, які спостерігаються у середовищі мігрантів із культурно віддалених суспільств.

У статтях польських авторів фокус інтересу спрямовано на проблеми саме польського суспільства та вплив на нього українських мігрантів. У звіті «Допомога польського суспільства біженцям з України» [Baszczak, 2022] описано результати опитування щодо залучення поляків до надання допомоги українським мігрантам у перші місяці, інші автори [Duszczuk, 2023] розглядають соціоекономічні наслідки та виклики для польського суспільства після року від вторгнення, у статті [Wiśniewski, 2024] розглянуто масштаб потоку українських мігрантів до Польщі та його вплив на наявні демографічні структури, група дослідниць [Kubiciel-Lodzińska, 2024] порівнює воєнну та довоєнну українську міграцію до Польщі, зосереджуючись на проблемах ринку праці та інтеграції.

Експлораторне дослідження [Grabowska, Jastrzebowska, Kyliushyk, 2023] присвячено вивченню психологічного капіталу (PsyCap) воєнних мігрантів у Польщі та ролі стійкості (резильєнтності) у ньому. Дослідження було проведено навесні 2022 року, практично одразу після вторгнення, в умовах практично екстремальних, коли виїзд за кордон вважався тимчасовим чи принаймні короткостроковим. Група дослідників [Oviedo, Seryczyńska, Torralba et al., 2022] також вивчали ког

пінгові стратегії² та стратегії резильєнтності серед українських воєнних мігрантів (94 напівструктурованих інтерв'ю, з яких 58 – у Польщі), згрупувавши копінгові стратегії у шість кластерів (стосунки, внутрішнє життя, активність, терапія, позитивні досвіди, очікування кращого). Це також дослідження першої половини 2022 року; мігрантів було інтерв'юйовано в період від 1 до 3 місяців після виїзду з України. Досвіду жінок-мігранток у Польщі в перші місяці після вторгнення (червень–липень 2022 року) присвячено також якісне дослідження [Kuzmuk, 2024].

Зазначені дослідження охоплюють головно повнолітніх мігрантів, тоді як проведене нами дослідження спрямоване як на дорослих жінок, так і на підлітків однаковою мірою.

Наявні також дослідження підліткового досвіду адаптації та впливу адаптації дітей на інтеграцію родини. Наприклад, у статті [Bergnehr, 2018] описано вплив дітей на благополуччя сімей біженців з Близького Сходу у Швеції. Дослідження ґрунтується на інтерв'ю як з дітьми, так і з батьками, а також на аналізі щоденникових записів біженців. Авторка доходить висновків про те, що стрес акультурації значно пом'якшується успіхами дітей у навчанні, а також про те, що дитяча агентність має значний вплив на благополуччя батьків, оскільки благополуччя досягається у стосунках з іншими та завдяки цим стосункам. Схоже за змістом дослідження підлітків та матерів у сім'ях мігрантів у Німеччині [Titzmann, Gniewosz, 2018] демонструє, що підлітки інколи стають мовними посередниками, і матері тих підлітків, які добре володіють німецькою, повідомляють про меншу кількість труднощів соціально-культурної адаптації, особливо тоді, коли підліток був сильно залучений до сімейних обов'язків.

Відмінність ситуації українських воєнних мігрантів від ситуацій, описаних у наведених вище роботах, полягає, з одного боку, в тому, що культурна близькість України та Польщі значно вища, відповідно, акультурація в польському суспільстві є полегшеною, але, з іншого боку, ситуація раптової та

² Копінгові стратегії – дії для опанування ситуації в складних умовах, від англ. «to cope» – «успішно впоратися зі складною ситуацією».

незапланованої міграції й зазвичай частини родини (жінки з дітьми) суттєво відрізняється від більш-менш обдуманого та зваженої міграції всієї родини.

Акультурація та міжкультурна адаптація в сім'ях мігрантів є достатньо дослідженою темою. Наприклад, у роботі [Berry, 2007] наведено докази того, що найпоширенішою стратегією є інтеграція (віддання переваги збереженню своєї культурної спадщини, водночас із прагненням брати участь у житті суспільства-реципієнта, а не асиміляція, відокремлення чи маргіналізація. У більшості випадків ця стратегія також є найбільш адаптивною, як психологічно, так і соціокультурно. Якщо говорити про український феномен, то налаштованість багатьох українських воєнних мігрантів на повернення призводить до того, що інтеграція не відбувається повною мірою.

Дизайн досліджень, який передбачає якісні опитування кількох членів родини, стає дедалі поширенішим – це можуть бути як дослідження, спрямовані на дітей і дорослих [Husbands, Mitchell, Kinghorn et al., 2024], так і дослідження, спрямовані на матір та батька [Lansford, Zietz, Al-Hassan et al., 2021].

Коротка характеристика дослідження

Метою емпіричного дослідження було вивчення досвіду українських мігрантів старшого підліткового віку та їхніх матерів, які опинилися в Польщі після 24 лютого 2022 року і натеper проживають у польській столиці. Дослідницьке питання полягало в тому, щоб зрозуміти, яким є бачення підлітками та матерями свого майбутнього, якими є мотиви щодо повернення (неповернення), як складаються стосунки з оточенням, що впливає на процеси адаптації. Особливістю було проведення глибинних інтерв'ю з двома членами родини – окремо з дитиною 14–18 років, окремо з матір'ю, що вможливило врахування сімейної динаміки при аналізі даних. Усього проведено $N = 25$ глибинних інтерв'ю з членами 12 сімей (12 матерів та 13 їхніх дітей-підлітків віком 14–18 років, у т. ч. в одній сім'ї – із братом та сестрою). Термін проведення – січень–березень 2024 року, тобто через два роки після початку повномасштабної війни.

Мігранти не часто бажають брати участь у дослідженнях, які потребують часових витрат, натомість не передбачають винагороди. Особливо важко було залучити підлітків, які не бачили для себе жодної переваги від участі в таких розмовах. Украв важко було рекрутувати людей у складній життєвій ситуації та/або з травматичним досвідом. Багато відмов щодо участі жінки обґрунтовували саме так: *«Да, я подхожу под критерий людей, которые вы ищете, мы с сыном (17 лет) приехали 2 года назад с оккупированной территории, но делаю все, чтоб ребёнок забыл ужасы, которые мы пережили, я не хочу вспоминать все, что было, и хочу, чтоб ему об этом не напоминали. Здесь у него все хорошо»*, *«Не думаю, що дитина погодиться, в неї тривожні ставни»*. З цього випливають обмеження дослідження, головним з яких є нерепрезентативність отриманих даних і зміщення в бік більш благополучних сімей. Практично недосяжними для дослідження є ті, хто перебуває у складній життєвій ситуації та/або має дуже травматичний досвід. Не виключено, що недосяжними залишилися ті сім'ї, де чоловіки виїхали незаконно.

Зважаючи на обмежений обсяг цього тексту, основну увагу буде зосереджено саме на темі очікувань майбутнього. Інші теми дослідження (а також його методологія), такі як соціально-демографічна ситуація учасників, робота та навчання, оточення, процеси адаптації, планування повернення в Україну – детально описані в статті [Шевченко, 2024], а в цьому тексті увазі читача пропонуються тільки ключові результати з цих тем.

Очікування майбутнього

Тема **очікувань щодо майбутнього України** загалом була найскладнішою для рефлексії в процесі інтерв'ю. Підлітки в силу притаманної цьому віку зосередженості на власному житті не часто замислюються над такими питаннями, а жінки замислюються, але, не знаходячи задовільної відповіді і маючи загалом песимістичні очікування, свідомо зміщують фокус уваги на те, щоб вижити в нових умовах – в теперішньому часі та поточному моменті: *«...я настільки розумію, що я нічого не можу вдіяти, що я навіть у ту сторону не дивлюся. Це не мій масштаб, мій масштаб – мої діти, все. Вижити»* (жін., 43 роки).

Багато жінок відповідали, що не є експертами і не можуть прогнозувати, коли та як закінчиться війна, а кажучи про очікування, зазначали, що йдеться радше про ірраціональні відчуття, надії, сподівання тощо: *«Я сподіваюсь на чудо, бо чуда бувають... І одного ранку ми проснулись, а ця гидота вже зібралась разом зі своїми речами (Янукович у лютому 2014 р. – С. Ш.). Ото було чудо.... І зараз це може бути» (жін., 44).*

Багато було і відповідей з різними варіантами прогнозів, що свідчить про злам довоєнної картини світу та готовність розглядати взагалі будь-які сценарії, навіть ті, які колись здавалися неможливими, в тому числі, до речі, й війну на території Польщі: *«Щойно...розмовляла з подружкою, оговорювали гіпотетичну війну в Польщі, кажу: ти ж знаєш, що ми вже досвідчені, склали все в машину, дітей запхали і поїхали» (жін., 39); «В мене взагалі якесь таке відчуття, що може війна і сюди прийде, що може нам ще звідси прийдеться кудись тікати» (жін., 42).*

Очікування щодо майбутнього України впродовж найближчих років приблизно в половини жінок є песимістичними – через економічні складнощі, міграцію, невпевненість у тому, що окуповані території будуть звільнені, недостатню допомогу країн-партнерів: *«Очікування невтішні, я думаю що відбудовуватися Україна буде довго, тим більше багато українців виїдуть і не захочуть повертатися. Я думаю, що в нас до цього часу існує корупція, немає порядку, думаю, багато людей розчарувалися» (жін., 44); «Може також статися, та частина, яка окупована зараз, вона так і залишиться окупованою» (жін., 49); «Погані очікування... Я не можу наразі сказати, чи Росія поглине Україну повністю, чи не повністю, але добра не буде. Навіть якщо не поглине повністю, я дивлюся, як інші країни відносяться до цього: моя хата з краю.... Так як вони зараз не виділяють гроші, далі вони будуть робити все менше» (жін., 51); «...буде ще гірше, буде ще більше втрат, особливо хлопців, мені це болить дуже» (жін., 43).*

Оптимізм у очікуваннях майбутнього України пов'язаний із західними впливаннями в економіку та поверненням тих, хто виїхав, але практично всі «оптимісти» зазначають, що буде це не скоро: *«Я думаю, що спочатку буде дуже погано, а потім буде*

добре. Що будуть якісь вливання в нашу економіку, і ми будемо розвиватися, і люди почнуть вертатися, але просто для цього треба час» (жін., 37); «Після цієї розрухи там буде якийсь там план Маршала, сюди купа інвестицій буде...Україна ще буде, але це буде не скоро» (жін., 42); «В мене так, оптимістичні, думаю що відбудуємо» (жін., 50); «Мені хочеться перемоги в цьому році. Люди, з ким я спілкуюся, кажуть, що це може бути не в цьому, а в наступному. Але те, що воно буде, це буде 100%» (жін., 40).

У темі очікувань третина респонденток із власної волі зачепили доволі контroversійне питання **примирення з Росією та територіальних поступок**. Не вдалося виділити якогось спільного показника для жінок, які вважають, що повернення всіх територій не є можливим та/або доцільним, адже так висловлюються як жінки, що виїхали разом з чоловіками (повними родинами), так і жінка, чоловік якої добровільно пристав до лав ЗСУ, хоча мав право цього не робити з огляду на багатодітність: «Але, коли я зараз дивлюсь, скільки хлопців гине і дівчат, то я думаю, чи варто воно того. Ну, так, вони (Росія. – С. Ш.) зло. То страшне зло – те, що вони несуть і те, що вони з нами роблять, але то чийсь реальні людські життя. Якись сім'ї. То чийсь син, батько, і, може, можна й при Росії жити, я так думаю. Для мене то дуже складно. Я тільки може другий раз в житті промовляю це вслух, ну, я ж сама не віддаю свого сина до війська» (жін., 44); «...кордони 91-го року – я не бачу їх, бо там стільки людей, які не хочуть цього, що я не уявляю, як їх можна змусити віддати назад російські паспорти і бути громадянами України... Я навіть не знаю, чи я хочу такого, мені здається, що всі, хто хотів виїхати на територію України, з 14-го року вже виїхали, а хто не дійшов з 14-го, з 22-го вже точно виїхали, а хто не хотів, то той просто чекав «руський мир». Але це моя особиста думка, я знаю, що мене ніхто б не підтримував там з армії, що вони там ні за що покидали життя...» (жін., 37); «Не сприймаю я заморозку конфліктів. Але не сприймаю і те, що хлопці гинуть» (жін., 43).

Рефлексія на тему **майбутніх відносин з Росією** доволі сильно відрізняється у жінок та підлітків. Жінки однастайні у своїх радикальних твердженнях про те, що: 1) Росія як дер-

жава є ворогом; 2) росіяни, які не висловлюються проти війни, теж є відповідальними за дії російського уряду; 3) ворожість між українцями та росіянами триватиме ще дуже довго після закінчення бойових дій: *«Вже завжди будуть такими ворожими, я думаю що найближчих 100 років у нас не буде нормальних відносин, якщо Росія не розпадеться на якісь окремі частинки»* (жін., 44); *«Не знаю, але сподіваюсь, що у дітей в ДНК вже буде це (вороже ставлення до росіян. – С. Ш.), ну як, а по-іншому ніяк, а як, якщо ми їхали під дулом танку, яке може бути ставлення?»* (жін., 39).

Натомість підлітки не настільки радикальні у своєму баченні майбутніх стосунків із Росією – рефлексуючи над цією темою, вони часто апелюють до досвіду Другої світової війни, польсько-німецьких стосунків та доходять висновку, що за пару поколінь ненависть до Росії зникне: *«Ні, це не назавжди. Якщо була б назавжди, то німців і на цей день ненавиділи би»* (хлопець, 15); *«Друга світова війна, Польща–Німеччина. Зараз я як мінімум не чую від молодих людей якоїсь категоричної позиції щодо німців...якогось серйозного негативного ставлення в них немає. Тобто вони розуміють, що це вже інше покоління, інші люди»* (дівчина, 17). Один з учасників посилається до більш наближених у часі балканських воєн: *«Настолько же долго, как хорваты сербов будут считать врагами. Это будет закоренено в генетической памяти,...но экономические выгоды перерастут эту ненависть»* (хлопець, 17). Одна з дівчат у своїх роздумах над порівнянням польсько-німецьких та українсько-російських взаємин доходять протилежного висновку про те, що сучасні злочини росіян не забудуться швидко: *«Те, що німці зробили з поляками, багато не збереглося, тому що не було фотографій, не було чатів, не було відео. І, можливо, якщо би було більше нагадувань і рекомендацій того, що вони зробили, то стосунки цих країн могли би скластися зовсім по-іншому»* (дівчина, 16).

І хоча більшості підлітків у поточному моменті не хотілося б думати про можливість примирення, частина з них схильна вважати, що не всі росіяни мають нести відповідальність за війну: *«Делить вот так прям, что русских я ненавижу, а украинцев я люблю – я не буду так делать»* (дівчина, 18); *«Такого, що прям*

всі росіяни погані, я не можу сказати, бо є й гарні, є й добрі. Я був би не проти, якщо б Україна і Росія, вони просто дружили» (хлопець, 14); «Я ничего против (німців. – С. Ш.) не имею, все нормально. Точно так же мои дети будут считать нормальной Россию. Россия ничего плохого моим детям не сделала» (хлопець, 15).

Природно, що в тих сім'ях, які війна зачепила особисто (хтось із близьких воює, або хтось із близьких загинув), ставлення підлітків більш радикальне, вони схильні вважати всіх росіян ворогами і не вважають можливим примирення в майбутньому: «Тобто вибачте, але я буду до кінця свого життя ненавидіти ту Росію, російські режими і бажати їм всім смерті» (дівчина, 17); «Я до кінця життя буду вважати росіян ворогами» (хлопець, 15).

Непримиренність у висловлюваннях жінок (у яких через війну зруйновано їхнє нормальне життя) додатково підсилюється ще й руйнуванням особистих стосунків із росіянами (родичами, колишніми колегами тощо). І якщо для підлітків війна – це скоріше щось на кшталт стихійного лиха, і мотив особистої ненависті пов'язаний хіба що із втратою близької людини, то для жінок це ще й дуже болісні особисті розриви: «В Москві живе моя двоюрідна сестра, яка жодного разу не подзвонила... моя сестра, яка вчилася в Каразіна в Харкові. Що в тих головах, не знаю» (жін., 44); «Коли почалася війна, я почала писати колегам і своїм друзям, з якими я вчилася разом, а вони: "Так, це погано, але ми надіємось, що якось порозуміється"» (жін., 51).

Жінки, що казали про бачення **власного майбутнього**, переважно повідомляли, що їхні очікування є оптимістичними. Інколи це пов'язано із тим, що можна бути корисним на повсякденній відбудові України. Значна частина жінок пов'язує свої очікування майбутнього саме з Україною: «Я своє майбутнє пов'язую, скільки там в мене його залишилось, не так багато здається вже, але я його пов'язую з Україною» (жін., 49); «В мене там є виноград, в мене, дай Бог, вернеться чоловік цілий і здоровий, і ми будемо там собі вино робити і запрошувати гостей – така перспектива. Я буду працювати і все, підемо на будівництво, якщо треба – будемо там. Мені здається, що там дуже багато роботи.

Тут (у Польщі. – С. Ш.) без нас справляється, тут і так ... А в нас дуже багато чого є зробити, і це мене дуже підкупає, що там, куди не поткнуся – усюди є не зроблені справи» (жін., 37).

У частини жінок підґрунтям оптимістичного бачення майбутнього є родина, яка є джерелом підтримки: *«Про нас теж оптимістичні, мені дає сили тільки те, що ми всі разом, якби чоловік зі мною» (жін., 39); «В мене достатньо оптимістичні прогнози – щодо моєї родини. Тому що в нас є якісь ресурси, щоб якось витягнути цю ситуацію» (жін., 49).*

Втім, у деяких респонденток тональність очікувань можна позначити як приреченість і зневіру, що базується на зламі звичного світу та уявленні про те, що нічого хорошого в майбутньому немає (а погані речі, навпаки, можуть трапитися, адже для них вже немає жодних запобіжників): *«На рахунок себе я не можу нічого так спланувати, на жаль» (жін., 42); «Буде дуже тяжко. У мене вже нема життя, от чесно» (жін., 51).*

Підлітки, як зазначалося, у силу віку не дуже замислюються над питаннями майбутнього (*«Я не думав об этом, не знаю» (хлопець, 15)*), але ті, що відповідають, кажуть про позитивні очікування щодо майбутнього України. Втім, часто це просто інфантильна надія на те, що все якось (само собою) владнається: *«Надіюся, що ми поскоріше переможемо, відбудуємо те, що втратили...більше міст побудуємо, все оновимо, ще краще як було» (хлопець, 16); «Я не знаю скільки часу треба буде, але я дуже сподіваюсь, у мене сподівання дуже оптимістичні» (дівчина, 15).*

Двоє з підлітків (більш старшого віку, 17 років) не просто висловлюють надію на бажане майбутнє, де все добре і безхмарно, а, з одного боку, кажуть про готовність особисто докласти зусиль до перемоги та відбудови: *«Так, я оптимістично налаштована на майбутнє. Скажімо так, якщо так не буде, то доведеться це робити... Я маю на увазі, просто взяти в руки зброю і піти відвойовувати» (дівчина, 17), з іншого, в силу особистої зацікавленості темою міжнародних відносин, розлого рефлексують на тему європейського майбутнього України: «Точно будет политическое влияние Украины сильно больше, чем оно было до этой войны, по крайней мере сейчас украинцы и русские, это не*

один народ в очах людей Запада... Я лично надеюсь, что Украина будет милитаризироваться, и станет такой военной фабрикой в Европе, потому что Европе нужна такая страна, которая будет столпом НАТО в Европе» (хлопець, 17).

Очікування щодо власного майбутнього у підлітків здебільшого оптимістичні (або вони не є достатньо визначеними, але принаймні негативні очікування не були озвучені). Відповідаючи на запитання про очікування, підлітки озвучують радше свої більш-менш загальні плани на майбутнє, пов'язані зі здобуттям освіти: «Хорошо учиться в университете, поступить в какую-то крутую компанию программистом, хорошо зарабатывать. И тогда все будет хорошо. Живи – где угодно, работай – где угодно» (хлопець, 15); «Взагалі не знаю. План буквально завершив ти навчання у цій школі і далі вже щось там робити» (хлопець, 15), «Сподівання оптимістичні є. От найближче майбутнє там 4 роки, то так я планую поки ліцензію получить (завершити навчання в ліцеї за програмою International Baccalaureate, Міжнародний бакалаврат. – С.Ш.)» (дівчина, 15).

Саме очікуваннями (а не планами) щодо власного майбутнього поділилася одна з дівчат: «Я просто сподіваюся, що я як людина сама себе зможу якось забезпечити і мати нормальне життя. Я не кажу про якісь неймовірні амбіції. Але я би просто хотіла би мати в майбутньому спокійне стабільне життя, можливо, родину – якщо буде така можливість» (дівчина, 16). І хоча в її теперішньому житті все досить непогано, у тому числі завдяки власним зусиллям (про що каже і вона сама, і її мати), поточна ситуація явно відчувається як ненормальна, і очікування нормального життя проглядається доволі явно.

Основні результати

Дослідження доповнило наявні дані про українських воєнних мігрантів у Польщі, а конкретно такої категорії, як старші підлітки та їхні матері. Попри обмеження, головним з яких є зміщення в бік більш благополучних сімей та недосяжність тих, які опинилися у складній життєвій ситуації, отримані дані покращують розуміння життєвого шляху українських воєнних мігрантів у Польщі.

Трохи більш як половина жінок перебувають у шлюбі на момент дослідження, причому у чверті сімей чоловік теж знаходиться в Польщі. Кожна третя сім'я перебуває у стані розділеної родини, коли жінка з дітьми (дитиною) – в Польщі, а чоловік – в Україні (іноді зі старшою повнолітньою дитиною). Шоста частина сімей розлучилися в період після виїзду.

Для переважної більшості Польща постала країною першого вибору під час втечі від війни навесні 2022 року, чому сприяла як територіальна близькість, так і наявність певних соціальних зв'язків у цій країні. Саме слабкі соціальні зв'язки, за термінами Грановеттера [Granovetter, 1973], які актуалізувалися в екстремальній ситуації, відіграли значну роль у процесі міграції до Польщі, адже практично всі скористалися або мережею далеких знайомих, які допомогли в перші тижні, або корпоративною підтримкою, якщо говорити про працівниць міжнародних компаній. Значною була підтримка й з польського боку – з боку НУО та приватних осіб – у розміщенні українських мігрантів в перші тижні та місяці. Станом на момент дослідження, українські мігранти самостійно (або за допомогою компанії) орендують житло. Попри наявність мережі зв'язків у Польщі, яка виявилася дуже важливою на перший час, жодна з опитаних сімей (принаймні дорослі) до вторгнення можливість еміграції не розглядала, адже вони були задоволені своїм життям в Україні. Окремі сім'ї ще до війни мали плани щодо виїзду дітей за кордон з метою здобуття вищої освіти.

Чверть жінок повідомили про досвід низькокваліфікованої роботи не за спеціальністю (який тривав від кількох місяців до року), але на момент дослідження всі вони знайшли більш кваліфіковану роботу. Незважаючи на те, що на роботу вдалося влаштуватися, часто це зайнятість «проектна», а не постійна. Головними бар'єрами залишаються недостатній рівень володіння мовою та невизначеність щодо майбутнього, яка не дає змоги планувати на далеку перспективу (зокрема, розпланувати вдосконалення мови).

Для підлітків поширеним варіантом є суміщення української школи та польської школи або ліцею, мотивацією чого є

більш швидко отримання українського атестату про повну загальну середню освіту для вступу в польські ЗВО і, рідше, збереження української ідентичності. Третина підлітків покинули свої українські заклади освіти, навчаються тільки в польських школах або ліцєях.

Після двох років перебування у Польщі практично у всіх жінок оточення залишається українським, соціальні зв'язки з поляками – доволі слабкими, а інтеграція практично не відбувається. Навіть у тих жінок, хто не планує повернення, встановлення контактів відбувається складно, а брак спілкування підсилюється низьким рівнем володіння мовою та загальним стресовим станом. Натомість у підлітків інтеграція (через освіту) проходить більш успішно, вони дають раду зі встановленням соціальних зв'язків з польськими однолітками (за винятком тих, хто планує повернутися в Україну найближчим часом).

Наміри щодо повернення дуже різняться у жінок та підлітків. Загалом жінки, які виїжджали заради забезпечення безпеки своїх дітей, розглядають свої подальші плани повернення залежно від зміни безпекової ситуації в Україні, адже саме заради безпеки дітей вони покинули життя в рідному місці та, в багатьох випадках, частину родини. Отже, головним чинником повернення є безпека. Поширеним є також сценарій повернення без дітей після досягнення ними повноліття (принаймні це часто згадують як план на найближчі місяці чи роки). Загалом з інтерв'ю постає фігура жінки, яка не будує власну життєву траєкторію, а підлаштовує її під потреби дитини (дітей). Чверть жінок не планують повертатися, адже вважають своє життя зруйнованим і воліють якимось відбудувати його в іншій країні Європи або гадають, що в Польщі для дитини відкриваються кращі життєві можливості.

Загалом і жінки, і підлітки переважно вважають, що для молоді більше можливостей існує в Польщі (або іншій країні ЄС), ніж в Україні, і саме «можливостями» учасники пояснюють неповернення молоді в найближчий час.

Стосовно самих підлітків, то переважна більшість із них налаштовані на здобуття вищої освіти в Польщі або інших

країнах ЄС і повернення в Україну вже у статусі спеціаліста (і то – часто не на постійне проживання). У темі повернення проходить вододіл між хлопцями та дівчатами, пов'язаний із питанням мобілізації. Мають наміри якнайшвидше повернутися двоє підлітків з 13 (дівчата).

У питаннях адаптації й того, що їй сприяє, переважна більшість жінок називають ті чинники, які дають змогу нормально функціонувати й не вдатися у стан відчаю, умовно кажучи, перебувати десь на нулі соціального самопочуття: безпека та усвідомлення того, що вони створюють найкращі умови для своїх дітей. Водночас для позитивного соціального самопочуття цього явно не вистачає, і з 12 жінок тільки одна сказала про роботу, яка її надихає (тобто це якраз поодинокий приклад успішної інтеграції в суспільство-реципієнт – у випадку, коли людини визначилася, що саме тут вона залишатиметься). Для підлітків драйвером адаптації є опанування мови (що відбувається природним шляхом у навчальному процесі) та поява кола знайомих і друзів, при цьому багато хто зазначає позитивну роль технічних засобів у цьому процесі (гугл-транслейт).

Заважає адаптації жінок невизначеність щодо майбутнього (залишатися чи повертатися), недосконале володіння польською, розірваність родини, відсутність соціальних зв'язків. Підліткам переважно нічого не заважає адаптуватися (якщо не говорити про тих, хто збирається якнайшвидше повернутися), деякі з них артикулюють необхідність докладання зусиль для адаптації, тобто усвідомлюють, що цей процес залежить не тільки від зовнішніх чинників.

Висновки

Очікування щодо майбутнього України приблизно в половини жінок є доволі песимістичними, а ті, хто висловлює оптимістичні очікування, зазначають, що покращення, відбудова, відновлення і т. ін. обов'язково буде, але нескоро. Важливим є відчутне в розмовах свого роду самообмеження – майбутнє уявляється настільки непевним і необмеженим у найгірших своїх варіантах (якщо війна стала реальністю, то немає жод-

них запобіжників для будь-чого взагалі), що часто жінки воліють скоротити своє планування майбутнього та зосередитись на поточному моменті (забезпеченні виживання родини). Втім, сподівання щодо власного майбутнього є більш оптимістичними, хоча цей оптимізм постає радше як необхідність у теперішніх умовах.

Підлітки, які здебільшого не дуже замислюються над питаннями майбутнього, навпаки, не мають негативних очікувань, хоча часто їхні відповіді відображають дитячу надію на те, що все буде добре. Щодо власного майбутнього їхні очікування також переважно оптимістичні та пов'язані зі здобуттям вищої освіти та роботи – головним чином поки що не в Україні.

Рефлексія на тему майбутніх стосунків з Росією різниться у жінок і підлітків. Жінки є більш радикальними у своїй позиції про ворожість Росії як держави та неможливість примирення із росіянами у майбутньому. Підлітки ж допускають можливість примирення, посилаючись на досвід прощення Німеччини та німців; частина з них, крім того, вважає, що не всі росіяни відповідальні за війну. У підлітків параметром, що визначає наявність радикально негативного ставлення до росіян, є особистий досвід родини – у сім'ях, які зазнали втрат або в яких є військові, підлітки схильні вважати всіх росіян ворогами і не вважають можливим примирення в майбутньому.

Контroversійність теми інтеграції мігрантів (адже успішна адаптація в новій країні супроводжується ослабленням зв'язку з Україною) ускладнює висування будь-яких практичних рекомендацій, але можна стверджувати, що дорослі українські воєнні мігранти в Польщі поки що відчувають себе частиною українського суспільства, а відтак варто ставитися до них як до активу, а не втрати. Натомість підлітки, які переважно налаштовані отримати освіту в ЄС, теж можуть стати активом у майбутній розбудові України, якщо прийдуть пізніше у якості спеціалістів із новими знаннями, мовами та досвідом. Кейс самої Польщі, з якої після вступу до ЄС у 2004 році (в мирні часи), емігрували сотні тисяч людей, а вже з 2016 року сальдо

міграції стало додатнім, і залишається таким останні вісім років [Mariańska, 2024], свідчить про те, що навіть великі хвилі міграції не є незворотними.

Джерела

Шевченко, С. (2024). Українські воєнні мігранти в Польщі: життя підлітків та їхніх матерів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 31–64. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.31>.

Baszczak, Ł., Kielczewska, A., Kukołowicz, P., Wincewicz, A., Zyzik, R. (2022). *Pomoc polskiego społeczeństwa dla uchodźców z Ukrainy*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa.

Bergnehr, D. (2018). Children's influence on wellbeing and acculturative stress in refugee families. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 13(1). <https://doi.org/10.1080/17482631.2018.1564517>

Berry, J. W. (2007). Acculturation strategies and adaptation. In: J. E. Lansford, K. Deater-Deckard, M. H. Bornstein (Eds.), *Immigrant families in contemporary society* (pp. 69–82). The Guilford Press.

Burliai, A., Demianchuk, M., Burliai, O. (2023). Unintended transnationalism of Ukrainian military migrants in Poland: Socio-cultural aspect. *Problems and Perspectives in Management*, 21(2), 426–438. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(2\).2023.40](https://doi.org/10.21511/ppm.21(2).2023.40)

Duszczek, M., Górny, A., Kaczmarczyk, P., Kubisiak, A. (2023). War refugees from Ukraine in Poland – one year after the Russian aggression. Socioeconomic consequences and challenges. *Regional Science Policy & Practice*, 15(1), 181–199. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12642>

Grabowska, I., Jastrzebowska, A., Kyliushyk, I. (2023). Resilience embedded in psychological capital of Ukrainian refugees in Poland. *Migration Letters*, 20(3), 421–30. <https://doi.org/10.47059/ml.v20i3.2887>

Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. / M. Granovetter. *American Journal of Sociology*. № 78. P. 1360–1380.

Husbands, S., Mitchell, P., Kinghorn, P., Byford, S., Bailey, C., Anand, P., Peters, T., Floredin, I., Coast, J. (2024). Is well-becoming important for children and young people? Evidence from in-depth interviews with children and young people and their parents. *Quality of Life Research*, 33, 1–11. <https://doi.org/10.1007/s11136-023-03585-w>

Info Sapiens (2022). 88% українців за кордоном планують повернутись в Україну. 06.04.2022. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=216>

Kubiciel-Lodzińska, S., Golebiowska, K., Pachocka, M., Dąbrowska, A. (2024). Comparing pre-war and forced Ukrainian migrants in Poland:

Challenges for the labour market and prospects for integration. *International Migration*, 62, 236–251. <https://doi.org/10.1111/imig.13213>

Kubiciel-Lodzińska, S., Kownacka, K. (2023). War migrants from Ukraine. Poles' opinions on their stay and the extent of assistance. *Political Science Studies*, 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.13>

Kuzmuk, O. (2024). Ukrainian refugee women's experiences in Poland in the first months of Russian invasion: a qualitative account. *European Societies*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/14616696.2024.2351595>

Lansford, J. E., Zietz, S., Al-Hassan, S. M., Bacchini, D., Bornstein, M. H., Lei Chang, Deater-Deckard, K., Di Giunta, L., Dodge, K. A., Gurđal, S. et al. (2021). Culture and Social Change in Mothers' and Fathers' Individualism, Collectivism and Parenting Attitudes. *Social Sciences*, 10, 459. <https://doi.org/10.3390/socsci10120459>

Mariańska, D. (2024). *Po wejściu do UE Polacy ruszyli pracować za granicą. Dziś emigracja ma inny charakter*. 01.05.2024. URL: <https://300gospodarka.pl/news/po-wejsciu-do-ue-polacy-ruszyli-pracowac-za-granica-dzis-emigracja-ma-inny-charakter>

Niedźwiecka-Iwańczak, N. (2023). Insiders or strangers? "Studies on antagonism to strangers" by Florian Znaniecki as a framework for analysing attitudes towards war migrants from Ukraine on the basis of survey data and observations of Ukrainian signs in the landscape of Wrocław. *Political Science Studies*, 68. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.17>

Oviedo, L., Seryczyńska, B., Torralba, J., Roszak, P., Del Angel, J., Vyshynska, O., Muzychuk, I., Churpita, S. (2022). Coping and Resilience Strategies among Ukraine War Refugees. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 13094. <https://doi.org/10.3390/ijerph192013094>

Szczegółowe statystyki dot. osób zarejestrowanych w rejestrze obywateli Ukrainy i członków ich rodzin, którym nadano status cudzoziemca na podstawie specustawy. Stan na 13.08.2024 r. (2024). URL: <https://dane.gov.pl/pl/dataset/2715,zarejestrowane-wnioski-o-nadanie-statusu-ukr/resource/60089/table>

Titzmann, P. F., Gniewosz, B. (2018). With a little help from my child: A dyad approach to immigrant mothers' and adolescents' socio-cultural adaptation. *Journal of Adolescence*, 62, 198–206. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.04.005>

Ukraine Refugee Situation (2024). United Nations High Commissioner for Refugees. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Wiśniewski, R., Szejgiec-Kolenda, B., Duma, P., Maruniak, E., Komornicki, T. (2024). Refugees from Ukraine in Poland – Differentiation of spatial distribution and impact on demographic structures. *Population, Space and Place*, 30, e2748. <https://doi.org/10.1002/psp.2748>

Розділ 16

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВЕТЕРАНСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема інституціоналізації ветеранства в Україні в умовах війни є надзвичайно актуальною. З огляду на тривалу військову агресію РФ, яка розпочалася у 2014 році, значна частина населення нашої держави так чи інакше залучена до збройної боротьби з навалюю загарбників, а з моменту повномасштабного вторгнення – 24 лютого 2022 року кількість захисників і захисниць постійно збільшується через зростання чисельності лав ЗСУ. Це диктує необхідність створення ефективної системи підтримки з боку держави і громадянського суспільства, яка б забезпечувала соціальну, економічну та психологічну адаптацію ветеранів і демобілізованих, а також активно сприяла їхній реінтеграції в мирне життя.

Термін «ветеран» походить від латинських «*veteranus*» або «*vetus*», що означає «старий» або «досвідчений» та має глибоку історію, міцно вкорінену у військові традиції багатьох цивілізацій. Уперше визначення «*veteranus*» було використане у Стародавньому Римі для опису солдатів, які служили протягом тривалого періоду часу (понад 20 років) та завершили службу в римському легіоні, маючи статус досвідчених воїнів [Coleman, 2007]. У XVI-XVII століттях, з появою регулярних армій у Європі (зокрема, у Франції та Англії), поняття «ветерана» пережило етап формалізації та позначало професійних військовослужбовців, які служили багато років і вважали війну своєю професією, за що отримували у винагороду землю або посади в уряді. Під час наполеонівських воєн (1803–1815) по всій Європі відбулася широкомасштабна мобілізація військ, і термін «ветеран» став використовуватися для опису тих, хто вижив і повернувся з тривалих військових кампаній [Booth & Lutz, 2011: p. 148].

У XX столітті, за масових мобілізацій військ під час Першої світової війни (1914–1918) та Другої світової війни (1939–1945), термін «ветеран» набув значного поширення й асоціювався в суспільстві з честю, жертовністю та патріотизмом, визначаючи людей з великим військовим досвідом [Booth & Lutz, 2011: р. 150]. У XXI столітті з розвитком такого явища, як миротворчі та гуманітарні місії, що напряду пов'язані з діяльністю міжнародних коаліцій (наприклад, таких, як НАТО), межі визначення статусу «ветеран» суттєво розширились, що зумовило надання зазначеного статусу не лише солдатам, які несуть військову службу у збройних силах, захищаючи суверенітет власної держави, а й військовим, що беруть участь у виконанні гуманітарних місій і миротворчих операцій [Booth & Lutz, 2011: р. 152]. Тож термін «ветеран» продовжує передусім поузначати осіб, які служили в армії, але системи державної та соціальної підтримки таких категорій громадян стали більш інституціоналізованими.

Тож питання інституціоналізації «ветеранства» стосується вивчення або розгляду питань політики та соціальної динаміки, пов'язаних з аналізом взаємодії демобілізованих військових учасників бойових дій – «ветеранів» з суспільством, що передбачає вирішення проблем: нормативного визначення їхніх прав, встановлення пільг, розробки стратегій соціальної інтеграції та налагодження загального добробуту після служби. Цей термін охоплює колективний досвід суспільства і визначає роль ветеранів у ньому. «Ветеранство» як окремий термін не було формалізоване, проте стало широко використовуватись у різних наукових галузях як концептуальна основа.

Стратегії державної політики щодо інституціоналізації ветеранства

Історія знає багато випадків, коли держави стикалися з соціальними викликами, пов'язаними з поверненням до мирного життя військових – війни у В'єтнамі, Афганістані, Пакистані, Сирії, Лівані тощо. Тому на сьогодні існує декілька стратегій державної політики щодо адаптації та інтеграції ветеранів у цивільне життя.

1. Стратегія соціальної інтеграції.
2. Стратегія адаптації рольових деформацій.
3. Стратегія соціального відчуження.

Вибір вектора державної політики щодо соціальної підтримки ветеранів свідчить про рівень відповідальності держави та громадянського суспільства за соціальну допомогу захисникам/захисницям та їхнім сім'ям з метою максимальної їхньої інтеграції в мирне життя. Система соціальних послуг для ветеранів формується відповідно до стратегії соціальної політики, обраної державою, яка спрямована на вирішення широкого спектра проблем, включаючи реабілітацію, соціалізацію, протезування, працевлаштування, лікування фізичних травм, а також надання допомоги при психологічних розладах, таких як апатія чи агресія.

Соціальні інститути не є просто механізмами регулювання поведінки, які не тільки визначають моделі людських взаємодій, а й впливають на способи осмислення та розуміння соціальної реальності, сприяють інтеграції та консолідації в суспільстві. Тож соціальні інститути формують не лише поведінкові зразки, а й надають значення діям і явищам, спрямовуючи суспільну свідомість та індивідуальні уявлення про світ, а тому відіграють ключову роль у формуванні сукупності практичних схем дій і соціокультурних диспозицій, які стають «природними» потребами людини. Отже, інституціоналізація ветеранства є складною сферою соціологічних досліджень, яка передбачає вивчення державної політики щодо адаптації та інтеграції ветеранів у цивільне життя. Розглянемо ключові з них.

1. Стратегія соціальної інтеграції базується на наукових парадигмах Ентоні Гідденса, зокрема теорії соціальної інтеграції та реінтеграції індивідів в соціальні структури [Giddens, 1984], і Юргена Габермаса, який у рамках теорії комунікативної дії описав, як процес соціальної інтеграції створює основу для налагодження ветеранами взаємодії з соціальними інститутами, визначивши провідну роль комунікації в цьому процесі [Habermas, 1984]. У рамках стратегії соціальної інтеграції

передбачається, що людина складно адаптується до нових соціальних ролей і структур в умовах радикальної зміни реалій буття. Для ветеранів це передбачає перехід від військового до цивільного життя, що може бути складним через чіткі відмінності між військовим і цивільним середовищем. Ефективність державної політики щодо соціальної інтеграції передбачає розуміння та вирішення унікальних потреб ветеранів, таких як підтримка працевлаштування, налагодження системи профілактики психічного здоров'я та надання гарантованого соціального захисту.

Американський соціолог Девід Р. Сігал, відомий своїми роботами з військової соціології, зокрема вивченням проблем, що виникають у цивільному житті у ветеранів – учасників гуманітарних і миротворчих місій, зробив важливий внесок у розуміння стратегії соціальної інтеграції військовослужбовців як ключової для формування соціальної політики держави [Segal & Segal, 2004: р. 26]. Одним із ключових аспектів його досліджень стало вивчення адаптації демобілізованих до різних соціальних змін, зокрема в умовах демократичних суспільств. У своїх працях Д. Р. Сігал часто зачіпає питання зміни ролі військових у сучасному світі, їхньої взаємодії з цивільними. Важливою темою в дослідженнях соціолога є процес соціалізації військових під час їхньої служби та після демобілізації – під час повернення до цивільного життя [Segal, 1986]. Він підкреслює, що інтеграція ветеранів у цивільне життя пов'язана з такими труднощами, як соціальні, психологічні та економічні проблеми, окрім того, сім'ї військових часто стикаються з додатковими викликами, включаючи психологічні стреси та соціальні ризики, пов'язані з тривалими розлуками та невідзначеністю. Девід Р. Сігал проводив міжнародні порівняльні дослідження, аналізуючи досвід американських збройних сил і збройних сил країн Європи, що дало змогу розробити глобальний підхід до вивчення ветеранства, розуміючи його як частину значно ширшої соціальної системи, ніж окрема професійна група [Segal, & Burk, 2012].

2. Стратегія адаптації рольових деформацій спирається на розроблену Робертом К. Мертоном теорію рольової напру-

женості, яка підкреслює руйнівний вплив на суспільство прецедентів виникнення суперечливих вимог кількох ролей, виконуваних однією людиною [Merton, 1957]. Вивченням соціальних проблем, з якими стикаються ветерани, що часто відчують стрес через суперечливі ролі та очікування між їхньою військовою ідентичністю та цивільними ролями, займається Ненсі Л. Х. Х. Сміт [Smith, 2020]. Вчена адаптувала теорію роліової деформації до вивчення проблем інституціоналізації ветеранства в реаліях сьогодення. Зазначена теорія допомагає зрозуміти психологічний і соціальний тиск, з яким стикаються ветерани, і може сприяти розробці системних втручань з боку державних інститутів, спрямованих на зменшення роліового конфлікту та підтримку успішних змін.

Дослідження відомого соціального антрополога Кетрін Лутц мають важливе значення для розуміння того, як військова служба впливає на соціальну адаптацію ветеранів. Її роботи підкреслюють важливість розробки комплексних державних соціальних політик, що мають на меті підтримку ветеранів у подоланні роліових деформацій і забезпеченні ефективної реінтеграції в цивільне життя. Аналізуючи психологічні та соціальні аспекти повернення ветеранів до цивільного життя, вона наголошує на необхідності залучення мультидисциплінарного підходу, що включає державну підтримку, реабілітацію, освіту та соціальну допомогу для подолання труднощів, з якими стикаються ветерани після демобілізації.

Однією з ключових праць Кетрін Лутц є її книга «The Bases of Empire: The Global Struggle against U.S. Military Posts» [Lutz, 2009], в якій вона досліджує глобальний вплив роботи військових баз США на цивільне населення, зокрема, у контексті взаємодії ветеранів та їхніх сімей. У цій роботі дослідниця звертає увагу наукової спільноти на те, як мілітаризація суспільства змінює соціальні стосунки, ідентичності та гендерні ролі. Їй вдалося здійснити значний внесок у вивчення соціальних і культурних аспектів військової служби, особливо щодо впливу військової культури на ветеранів та їхню адаптацію до цивільного життя після демобілізації. Дослідження К. Лутц

охоплюють широке коло тем, зокрема, вплив військової служби на індивідуальні та колективні ідентичності, соціальні стратегії адаптації, а також рольові деформації, з якими стикаються ветерани під час повернення до цивільного середовища [Booth & Lutz, 2011: р. 149]. Вона відзначала, що ветерани, які повертаються з війни, часто відчують на собі рольову напруженість – стикаються з суперечністю між військовими цінностями, які вони прийняли на службі, та реаліями цивільного життя, що може спричиняти значні соціальні труднощі та провокувати виникнення конфліктів. Вивчаючи стратегії адаптації ветеранів після військової служби, К. Лутц звертає увагу на невирішеність проблеми рольових деформацій. Військові ролі та поведінкові шаблони, засвоєні під час служби, нерідко не відповідають вимогам цивільного життя.

3. Стратегія соціального відчуження, впроваджена Е. Гіденсом, є важливим аспектом для розуміння проблем, з якими стикаються ветерани. Інституціоналізація ветеранів стосується процесів і структур, які підтримують реінтеграцію військовослужбовців у цивільне життя в контексті сприяння соціальній інтеграції. Соціальне відчуження може проявлятися різними способами, включаючи маргіналізацію, стигматизацію та неадекватний доступ до послуг, що може перешкоджати реінтеграції ветеранів і суттєво погіршувати їхній добробут. Науковці зазначають, що впровадження зазначеної стратегії є характерним для суспільств з тоталітарним та авторитарним устроєм, у яких ветерани можуть зіткнутися зі стигматизацією, заснованою на пережитому ними досвіді травми [Giddens, 1991: р. 72]. У таких суспільствах активно нав'язуються негативні стереотипи щодо військової служби та самої ідентичності ветеранів. Як правило, виділяють такі три базові рівні відчуження.

По-перше, це економічне відчуження, внаслідок якого ветерани можуть відчувати труднощі з доступом до можливостей працевлаштування через дискримінацію або відсутність навичок, необхідних на цивільному ринку праці, на що звернув увагу С. М. Вільямс [Williams, 2015: р. 646].

По-друге, культурне відчуження – військова культура часто відрізняється від цивільного життя, що призводить до

проблем у спілкуванні та соціальній інтеграції. Ветеранам може бути важко адаптуватися до цивільних норм і цінностей, що призводить до відчуття ізоляції та відчуженості. Такий культурний розрив, на думку Ю. С. Кім та Дж. Х. Рю, може створювати перешкоди для формування соціальних мереж, які мають вирішальне значення для підтримки під час процесу реінтеграції [Kim, & Ryu, 2017: p. 70].

По-третє, інституційне відчуження – недостатній доступ до послуг, що стосуються ветеранів, таких як охорона здоров'я, підтримка психічного здоров'я та освітні пільги. Ветерани можуть вважати бюрократичні системи складними та несприятливими, що призводить до розчарування та відчуття покинутості державою та її інституціями, які покликані підтримувати їх [Pomeroy, 2010: p. 39].

Отже, розуміння законодавчими і виконавчими органами влади складності соціального відчуження має вирішальне значення при розробці ефективної політики та програм, які б сприяли інтеграції та підтримці ветеранів у їхньому переході до цивільного життя. Звертаючись до багатогранної природи соціального відчуження, зацікавлені сторони можуть створити сприятливіше середовище, яке визнає внесок ветеранів і допомагає їхній успішній інтеграції в суспільство.

Світовий досвід інституціоналізації ветеранства

Існуючі теорії інституціоналізації розкривають складні взаємодії між владою, інституційними структурами і життям ветеранів. Вони підкреслюють необхідність реформ, спрямованих на підтримку ветеранів через більш гнучкі, інклюзивні підходи в державній політиці. Нині існує три базові моделі інституціоналізації ветеранства, які наочно демонструють ставлення суспільства до проблем інтеграції та підтримки демобілізованих військовослужбовців, зокрема:

1. Модель комплексної та інтегрованої підтримки США.
2. Ізраїльська модель обов'язкової підтримки.
3. Партнерська модель між урядом і благодійними організаціями Великої Британії (рис. 16.1).

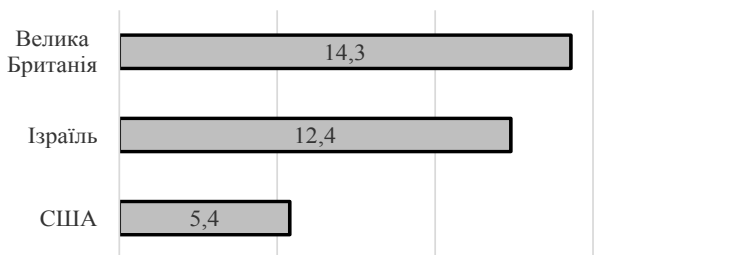


Рисунок 16.1. Частка ветеранів у складі населення країн з базовими моделями інституціоналізації ветеранства, %
[National Center for Veterans Analysis and Statistics, 2024].

Узагальнюючий досвід зазначених моделей замість того, щоб стандартизувати соціальний захист і супровід ветеранів, пропонує враховувати унікальність обставин соціальної реальності, адаптуючи інституційні практики відповідно до потреб конкретних людей.

1. Модель комплексної та інтегрованої підтримки США.

Сполучені Штати мають одну з найповніших систем підтримки ветеранів у світі, головним чином завдяки тривалій історії участі держави у військових конфліктах по всьому світу та значному розміру ветеранської спільноти, яка брала участь у гуманітарних та миротворчих місіях. Питання інституціоналізації ветеранства у Сполучених Штатах є багатоаспектним, оскільки охоплює проблеми, пов'язані з психіатричною підтримкою, діяльністю установ довгострокового догляду та соціальною реінтеграцією ветеранів до цивільного життя.

За даними військових спільнот і Міністерства у справах ветеранів США, у країні на початок 2024 року з 334 млн населення налічувалось 18 млн ветеранів, з яких 300 тис. – ветерани Другої світової війни, більшість з яких старші 80 років, 6,5 млн – ветеранів війни у В'єтнамі, з них понад половина – старші 65 років, та 5 млн – учасників конфліктів у Афганістані, Іраку, Сирії тощо, з яких значна частина молодша 40 років, частка жінок становить 10% [National Center for Veterans Analysis and Statistics, 2024].

Існування американської моделі зосереджене навколо роботи **Департаменту у справах ветеранів Міністерства у справах ветеранів США (VA)** – державної установи, відповідальної за надання ветеранам медичної допомоги, освіти, професійної підготовки та інших соціальних пільг. Незважаючи на розгалужену мережу послуг, які надає система VA, на те, що вони гарантовані правовими нормами, часто мають місце проблеми з бюрократичною неефективністю, тривалим часом очікування та обмеженими ресурсами державного бюджету. Координація між різними рівнями догляду (наприклад, служби психічного здоров'я, довгостроковий догляд і програми реінтеграції до місцевих громад) часто є недостатньою, що призводить до прогалин у догляді.

Характерною особливістю американського механізму соціального захисту військовослужбовців є здійснення його через спеціально розроблені програми, реалізацією яких можуть займатись громада, благодійні фонди, громадські організації тощо. Щорічно Міністерство у справах ветеранів США реалізує понад 100 федеральних та відомчих програм.

Громадські організації, неурядові асоціації та благодійні фонди активно займаються вирішенням проблем соціального захисту військовослужбовців та ветеранів збройних сил США поряд із державними структурами, а саме: асоціація офіцерів у відставці, національна асоціація вдів військовослужбовців, асоціація «Паралізовані ветерани Америки», асоціація «Дружини Золотих зірок Америки» (що об'єднує вдів військовослужбовців/ветеранів, які загинули під час виконання військового обов'язку або померли від ран та/або професійних захворювань, отриманих у період проходження військової служби), організація «Ветерани зарубіжних війн Сполучених Штатів», асоціація сліпих ветеранів, організація «Американські ветерани-інваліди», організація «Американці – колишні військовополонені».

Заклади довгострокового догляду становлять безперечний науковий інтерес при вивченні досвіду забезпечення соціального благополуччя ветеранів. У Сполучених Штатах

існує серйозна проблема великої частоти ускладнень реінтеграції ветеранів до цивільного життя через такі проблеми, як безробіття, бездомність і відсутність соціальної підтримки. Ті, кому не вдається успішно адаптуватись, можуть опинитися в інституційних закладах, психіатричних установах, або в будинках довгострокового догляду. Втрата сенсу життя та соціальної ідентичності, яка є поширеною серед ветеранів, призводить до соціальної самоізоляції та залежності від інституційного середовища.

Безпритульність ветеранів є серйозною соціальною проблемою в США, у 2023 році вона помітно зросла приблизно на 7,4%, у результаті чого кількість бездомних ветеранів досягла свого максимуму – 35 574 осіб, що становить 12% загальної кількості ветеранів [Diaz, 2023]. Декілька факторів сприяли такому зростанню бездомності ветеранів. Однією з важливих проблем є триваюча криза доступності житла, коли на кожні 100 орендарів із надзвичайно низьким рівнем доходів припадає лише 36 доступних будинків для оренди. Міністерство у справах ветеранів США (VA) намагалося вирішити проблему, реалізуючи ініціативи, спрямовані на те, щоб ветерани, які не отримали притулку, отримали необхідні житлові ресурси, тож багато з них потрапили до інституційних установ. Однак перехід від безпритульності до інституційної опіки може бути травматичним, а відсутність відповідних служб підтримки посилило проблему.

Тож досвід Сполучених Штатів для України не є релевантним, оскільки він характеризується бюрократичною неефективністю, затягуванням часу на отримання послуг, фінансовими труднощами у задоволенні конкретних потреб ветеранів, що відбувається через делегування повноважень від федеральних органів до громадських організацій, діяльність яких нерівномірно охоплює країну.

2. Ізраїльська модель обов'язкової підтримки була сформована під впливом унікального історичного, культурного і геополітичного контекстів розвитку країни, в якій військова служба є обов'язковою для усіх повнолітніх громадян. Частота

військових конфліктів, у яких бере участь Ізраїль, спонукала до створення надійної системи підтримки ветеранів, процес включення в яку запускається ще задовго до демобілізації – з моменту призову на військову службу. Станом на початок 2024 року в Ізраїлі налічувалось приблизно 1,2 млн ветеранів, включаючи осіб, які служили в армії і бойових підрозділах у різних конфліктах і війнах, починаючи з моменту заснування держави, з них близько 300 тис. – **ветерани «Шестиденної війни» та війни «Судного дня»**, значна частина з яких старші 60 років, а також 900 тис. – **ветерани операції «Літо» та інших сучасних конфліктів на Близькому Сході, віком молодші за 50 років**, частка жінок становить 15% [IDF operations, 2024].

В Ізраїлі немає окремого міністерства у справах ветеранів, яке існує в США, однак підтримкою ветеранів і військовослужбовців займається **Міністерство оборони**, яке відіграє ключову роль у забезпеченні всебічної підтримки демобілізованих учасників бойових дій, за що несуть відповідальність «Відділ соціальної реабілітації та підтримки» і «Управління з реабілітації». Порівняно з досвідом інших країн, система соціального захисту ветеранів у Ізраїлі менш структурована, хоча завдяки активному залученню громадянського суспільства в країні створена розвинута мережа підтримки ветеранів, що робить ізраїльський досвід інтеграції демобілізованих у суспільство та їхньої соціальної підтримки одним з провідних прикладів у світі. В Ізраїлі ветерани зазвичай визначаються як особи, які пройшли обов'язкову військову службу або служили в резерві. Враховуючи обов'язковість військової служби, значна частина дорослого населення є ветеранами. Це широке визначення включає як тих, хто служив на активних бойових позиціях, так і тих, хто обіймає небойові посади. Міністерство оборони через свій Департамент реабілітації несе головну відповідальність за координацію усіх соціальних послуг. Початкова фаза реінтеграції зосереджена на допомозі ветеранам повернутися до цивільного життя, з особливим акцентом на освіту та можливість працевлаштування.

Центри довготривалого догляду та реабілітації «Бейт Халохем» обслуговують ветеранів-інвалідів. Ці центри пропо-

нують широкий спектр послуг, включаючи фізіотерапію, психологічну підтримку, цілодобове перебування та соціальні заходи. Їх ключовою метою є забезпечення комплексної реабілітації, надання допомоги ветеранам відновити незалежність та покращити якість життя [Gazit, 2015: p. 50].

Інституціоналізація в установах довгострокового догляду ветеранів з важкими фізичними вадами або хронічними захворюваннями передбачає тривалий догляд у спеціалізованих закладах за державний кошт. Процес інституціоналізації включає оцінку медичної комісії, яка визначає необхідний рівень догляду. Потім ветеранів розміщують або в державних установах, або в приватних установах, які працюють за контрактом, що фінансуються урядом, де вони отримують постійну медичну допомогу та підтримку.

3. Партнерська модель між урядом і благодійними організаціями Сполученого Королівства Великої Британії розвивалась шляхом децентралізованої інституціоналізації ветеранства, який значною мірою тримається на партнерстві між урядом, благодійними організаціями і громадянським суспільством, що передбачає створення та розвиток різноманітних організацій, політик і програм, спрямованих на допомогу колишнім військовослужбовцям у переході до цивільного життя, забезпеченні їхнього добробуту та вшанування їхньої служби шляхом створення гідних умов для життя. Інституціоналізація підтримки ветеранів у Великій Британії сягає корінням Першої світової війни, під час якої у 1917 році було створено Міністерство пенсій. З часом система розвивалася, адаптуючись до мінливих потреб ветеранів, а оскільки Сполучене Королівство має давню історію військової участі, то необхідність розробки надійної системи підтримки учасників Другої світової війни, конфліктів на Півночі Ірландії, Фолклендської війни та миротворчих місій в Іраку та Афганістані була соціально зумовленою.

Окремої уваги заслуговує Угода про збройні сили Сполученого Королівства Великої Британії, яка є моральним зобов'язанням уряду та суспільства забезпечувати справедливе став-

лення до тих, хто служить або служив, а також до членів їхніх сімей, надаючи гідне ставлення та віддаючи повагу до ветеранів та їхніх родин, визнаючи їхнє служіння нації. Угода підтримується низкою законів і нормативних актів, які стосуються різних аспектів життя ветеранів, включаючи охорону здоров'я, освіту, працевлаштування, забезпечення житлом тощо. Структура британського інституту ветеранства має багаторівневу організацію, яка поєднує урядові програми, державні соціальні послуги, благодійні організації, систему охорони здоров'я та неурядові об'єднання громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на підтримку ветеранів, забезпечує ветеранам доступ до допомоги на всіх етапах їхнього життя після служби – від фізичної та психологічної реабілітації до інтеграції в цивільне життя.

Міністерство оборони Великої Британії (Ministry of Defence) розробляє та реалізує політики, які підтримують ветеранів, приділяючи основну увагу забезпеченню дотримання прав і свобод, доступу до медичної допомоги, психосоціальної підтримки та пільг. У його складі працює Служба підтримки ветеранів (Veterans UK), яка до 2014 року мала назву «Агентство військовослужбовців і ветеранів» (SPVA), на неї покладено відповідальність за надання інформації, консультації та нарахування визначених законодавством пільг і контроль за їхніми виплатами, зокрема, нарахування компенсацій за інвалідність, військових пенсій тощо. Окрім того, при міністерстві працює Служба соціального забезпечення ветеранів, яка пропонує допомогу, консулюючи з широкого кола проблемних питань, від фінансової підтримки до здоров'я та добробуту. У 2019 році було засновано Управління у справах ветеранів (OVA), яке стало спеціальним державним департаментом з координації соціальної політики щодо ветеранів у різних державних установах, основним завданням його було визначено налагодження ефективної співпраці усіх урядових організацій, покращення соціальних послуг і забезпечення гарантій отримання ветеранами необхідної підтримки.

Ветеранські організації та неурядові благодійні фонди є активними гравцями, які реалізують державну політику

адаптації ветеранів до цивільного життя. Однією з найвідоміших благодійних організацій, що допомагає ветеранам та їхнім сім'ям є «Royal British Legion», забезпечуючи широкий спектр послуг, медичної та фінансової допомоги, а також підтримку психічного здоров'я ветеранів за рахунок пожертв королівської родини. Благодійні організації «Help for Heroes» і «Combat Stress» фокусуються на підтримці ветеранів, які отримали поранення, страждають від фізичних чи психологічних травм, надаючи доступ до реабілітаційних програм та інших форм допомоги. Спеціалізується на наданні життєво необхідних послуг «Soldiers, Sailors, Airmen and Families Association», здійснюючи різнопланову підтримку не тільки ветеранів і демобілізованих, а й членів їхніх сімей, включаючи фінансові консультації та запобігання домашньому насильству. Своєрідною соціальною платформою, яка надає підтримку з таких питань, як житло, працевлаштування та охорона здоров'я є «Veterans Gateway» – партнерське об'єднання неурядових організацій.

Національна система охорони здоров'я (NHS) Великої Британії реалізує дві бюджетні програми – «Veterans' Mental Health» і «Transition Intervention and Liaison Service» (TILS), у рамках яких заклади сфери охорони здоров'я ветеранам надають медичну підтримку під час перехідного періоду після завершення служби і демобілізації, зокрема з психічного здоров'я. Спеціалізоване лікування для ветеранів, які постраждали від травм під час бойових дій та/або несення військової служби, забезпечується бюджетною програмою «Veterans Trauma Network». Отже, Національна система охорони здоров'я Великої Британії здійснює медичну підтримку ветеранів, враховуючи унікальні потреби їхнього здоров'я та виклики, з якими вони стикаються після повернення до цивільного життя, надаючи необхідні ресурси для відновлення фізичного стану і психологічної адаптації.

Програми реінтеграції та працевлаштування ветеранів у Великій Британії у вигляді угоди між державою, народом та військовими «Covenant Fund», що передбачає гарантований

урядом соціальний пакет підтримки ветеранів і їхніх родин, включаючи працевлаштування, освіту та навчання. Окремо працює державна програма «Career Transition Partnership» (СТР), яка допомагає ветеранам знайти роботу після демобілізації, надаючи кар'єрні консультації, навчання та професійну підтримку.

Взаємодія з громадянським суспільством закріплена конвентом «Armed Forces Covenant», який визначає зобов'язання уряду, бізнесу та громадян підтримувати ветеранів у процесі адаптації до цивільного життя і гарантує рівноправне ставлення в суспільстві, на ринку праці, в освіті та охороні здоров'я.

Велика Британія розробила добре структурований і багатогранний підхід до інституціоналізації ветеранства, поєднуючи державну підтримку з потужним неурядовим благодійним сектором, що забезпечує ветеранам доступ до ряду послуг, спрямованих на підтримку їхнього переходу до цивільного життя, відновлення здоров'я та збереження добробуту, а також максимально сприятливу інтеграцію до цивільного життя. Інституціоналізація догляду за ветеранами у Великій Британії слугує зразковою моделлю, яка вдало балансує між державною відповідальністю та залученням ресурсів громадянського суспільства

Український досвід інституціоналізації ветеранства

За даними Military Media Center, на кінець листопада 2023 року у лавах ЗСУ налічується понад 880 тис. військовослужбовців, з яких – 7 880 103 чоловіків, що становить 92,7%, та 62 062 жінок, що становить 7,3% загальної чисельності особового складу ЗСУ, близько 5000 представниць слабкої статі перебувають безпосередньо на полі бою [Сааков, 2023]. Тож весь сектор безпеки та оборони охоплює приблизно 1 млн українців. За прогнозами військових аналітиків, за умови якщо війна триватиме понад 3 роки, українське суспільство матиме більше 3 млн ветеранів, з яких близько третини становитимуть безпосередні учасники бойових дій [Дрон Медиа, 2024]. Такі статистичні дані свідчать про те, що досвід України є унікаль-

ним, і в контексті боротьби з переважаючим у чисельності загарбником, і в контексті адаптації захисників до умов мирного життя. Для прикладу, у США частка ветеранів у суспільстві становить лише 5%. Отже, досвід Сполучених Штатів для України, в якій прогнозована частка ветеранів у суспільстві становитиме 10%, є нерелевантним. Окрім того, після закінчення війни матимемо найбільшу в сучасній історії кількість ветеранів з досвідом безпосередніх зіткнень, які пройшли не тільки жайхиття бойових дій, а й полону та зазнали серйозних травм і ушкоджень.

1. Інституційні механізми підтримки ветеранів в Україні пов'язані зі становленням і розвитком державних органів виконавчої влади. У складі уряду постановою Кабінету Міністрів України № 986 від 28 листопада 2018 року було створено Міністерство у справах ветеранів шляхом реорганізації Державної служби України у справах ветеранів, яке стало ключовим органом, відповідальним за формування та реалізацію політики у сфері підтримки ветеранів [Питання діяльності Міністерства, 2018]. Цей крок став важливим для централізації та координації зусиль щодо надання допомоги ветеранам, зокрема, нарахування соціальних виплат, медичної допомоги, реабілітаційних програм та інтеграції до ринку праці. Основним завданням міністерства є формування і реалізація державної політики у сфері: соціального захисту ветеранів та членів їхніх сімей.

Тож на сьогодні у державі існує розгалужена система державних структур, на які покладена відповідальність за надання соціальних послуг і сервісів для ветеранів, відповідальність за діяльність яких покладена одразу на два органи виконавчої влади – Міністерство соціальної політики та Міністерство у справах ветеранів, у рамках останнього бюджетним коштом ще й створено Український ветеранський фонд.

2. Соціальна реінтеграція і проблеми соціальної адаптації. Значна частина ветеранів, які повертаються з зони бойових дій, стикаються з проблемами адаптації до мирного життя. Це труднощі з соціальною взаємодією, психологічні проблеми,

такі як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), а також соціальна ізоляція. Відсутність ефективних механізмів підтримки, особливо в перші роки після повернення, загострює ці проблеми. В Україні були розроблені програми психологічної реабілітації (включаючи первинну психосоціальну підтримку та військову психологію) для ветеранів, які включають роботу з психологами, соціальними працівниками та спеціалістами з психотерапії. Проте ефективність цих програм обмежена через нестачу фінансування, недостатню кількість кваліфікованих кадрів, слабку інфраструктуру та недостатність комунікації.

Ще до початку повномасштабного вторгнення в Україні працювала система надання соціальної допомоги, відповідальність за організацію та реалізацію якої була покладена на орган виконавчої влади – Міністерство соціальної політики України, яке Наказом № 429 від 23.06.2020 р. затвердило Класифікатор надання соціальних послуг, де систематизовано зведення назв соціальних послуг, їх короткий опис, строк надання, а також перелік категорій отримувачів цих послуг. Усі без винятку громадяни нашої держави мають усю повноту прав отримати від соціальних служб зазначені в класифікаторі послуги в повному обсязі.

3. Економічна адаптація та працевлаштування. Для багатьох ветеранів повернення до цивільного життя пов'язане з необхідністю працевлаштування або перенавчання. Це викликає потребу в програмах професійної перепідготовки, у стимулюванні підприємницької діяльності серед ветеранів, а також у забезпеченні соціальних гарантій при працевлаштуванні. В Україні уряд запровадив ряд ініціатив, спрямованих на сприяння працевлаштуванню ветеранів, включаючи програми перепідготовки та підвищення кваліфікації, а також надання кредитів на розвиток малого бізнесу. Однак значна частина ветеранів стикається з дискримінацією на ринку праці, що ускладнює їхню економічну адаптацію.

4. Громадські ініціативи, неурядових громадських організацій та волонтерські рухи відіграють важливу роль у під-

тримці ветеранів у нашій країні. В умовах обмежених ресурсів держави вони надають необхідну допомогу в адаптації, реалізують проекти психологічної підтримки, організовують соціальні та освітні ініціативи. Їхня діяльність є критично важливою в умовах війни для інтеграції ветеранів у життя мілітаризованого суспільства. У територіальних громадах України поширеною є практика залучення міжнародних неурядових громадських організацій (НГО) до надання соціальних і психологічних послуг ветеранам / ветеранкам та членам їхніх родин, які надають елементарну соціальну негрошову допомогу. Діяльність МГО здійснюють за рахунок коштів міжнародних донорів, таких, як МВФ, МОМ, ООН. Для регіональних місцевих бюджетів соціальна підтримка зазначених категорій є фінансовим тягарем, який не всі можуть подолати, тому змушені звертатись за допомогою до таких структур, як НГО, які надають точкову персональну підтримку за квотним принципом.

Наприклад, у Києві працюють п'ять ініціативних програм, у рамках яких надається різнопланова допомога ветеранам / ветеранкам та членам їхніх родин:

1. Центр травматерапії «Повернення» надає ветеранам спеціалізоване лікування ПТСР і супутніх розладів.

2. Veteran Hub – надає юридичні консультації, допомагає в пошуку роботи, має мобільні офіси юриста, психолога та фахівця з пошуку роботи, які можуть приїхати додому, працюють у м. Києві та Київській області.

3. Ініціатива «Воїну – гідна праця» допомагає у навчанні, перекваліфікації та працевлаштуванні бійців АТО.

4. Організація «Блакитний птах» надає соціально-психологічну і правову підтримку жертвам тортур, колишнім полоненим та сім'ям заручників.

5. Благодійний фонд «Центр реабілітації та реадaptaції «Яризма» допомагає ветеранам та їхнім близьким у трьох напрямках: реабілітація і реадaptaція; суспільно-економічне і громадянське зростання; культура і дозвілля.

У багатьох регіонах України існують місцеві ініціативи, спрямовані на підтримку ветеранів. Вони включають курси

професійної підготовки, соціальні клуби та інші форми інтеграції, які допомагають ветеранам адаптуватися. Цей досвід охоплює не лише питання реінтеграції та соціальної адаптації ветеранів, організації системи підтримки, соціального захисту, охорони здоров'я і правового забезпечення, а й подолання низки викликів, серед яких такі.

1. Однією з головних проблем інституціоналізації ветеранів в Україні є фрагментарність підходів. Відсутність узгодженості між різними органами влади, неефективна комунікація та недостатність ресурсів часто призводять до того, що ветерани не отримують належної підтримки. Чимала частина програм реалізується лише на папері, а на практиці їхнє виконання залишається обмеженим.

2. Український досвід інституціоналізації ветеранів потребує глибоких реформ, які мають бути спрямовані на створення більш узгодженої та ефективної системи підтримки ветеранів, що включає не тільки пакет соціальних послуг, а й повноцінну інтеграцію ветеранів у суспільство через освіту, працевлаштування та участь у громадському житті. Необхідно також удосконалити законодавчу базу й забезпечити її належне виконання.

3. Відсутність відповідної інституційної бази в країні ускладнює надання допомоги, що веде до необхідності її суттєвого вдосконалення. Актуальність цієї проблеми зумовлена необхідністю забезпечення соціальної, економічної та психологічної адаптації ветеранів, а також їхньої реінтеграції в мирне життя.

4. Існуючі інституції часто стикаються з браком фінансування, що негативно впливає на якість і доступність послуг для ветеранів. Необхідно розробити й реалізувати нові моделі фінансування, які б передбачали достатнє забезпечення всіх рівнів підтримки – від медичної допомоги до соціального забезпечення та професійної перепідготовки.

5. Інституційна база повинна охоплювати сучасні підходи до реабілітації та адаптації ветеранів. Це стосується як соціальної інтеграції, так і професійної адаптації, що перед-

бачає перенавчання та підготовку до нового життя після завершення військової служби. Важливо розробити програми, які б стимулювали ветеранів до участі у громадському житті, що підвищує роль неурядових організацій, діяльність яких є особливо важливою в умовах обмеженого фінансування з боку держави. Інституційна база повинна враховувати можливості співпраці з неурядовими громадськими організаціями, а також забезпечувати підтримку їхніх ініціатив.

Висновки

В умовах війни, що триває, інституціоналізація ветеранства в Україні є надзвичайно актуальною проблемою, яка потребує комплексного підходу та ухвалення ефективних рішень. Створення надійної системи підтримки ветеранів, яка б включала соціальну, економічну та психологічну допомогу, є ключовим завданням для забезпечення їхньої успішної реінтеграції в суспільство. Ця проблема потребує як уваги з боку держави, так і активної участі громадянського суспільства, оскільки від успіху цих зусиль залежить соціальна стабільність і подальший розвиток країни. Актуальність удосконалення інституційної бази ветеранства в Україні є очевидною з огляду на складні умови, спричинені війною. Для ефективної підтримки ветеранів необхідно розробити комплексну систему, що охоплює нові підходи до координації між державними органами влади, забезпечення достатнього фінансування та розвитку програм соціальної й економічної адаптації. Важливу роль у цьому процесі повинні відігравати не лише держава, а й громадянське суспільство та неурядові організації, які можуть стати важливими партнерами у вирішенні низки складних соціальних проблем.

Тож український досвід інституціоналізації ветеранства є прикладом складного процесу, що потребує системних змін, як на рівні держави, так і суспільства. Незважаючи на наявність деяких позитивних зрушень, таких як створення спеціалізованих органів виконавчої влади і ухвалення низки відпо-

відних законів, існують значні виклики, пов'язані з соціальною та економічною складовими адаптації ветеранів. Для покращення ситуації необхідно реформувати наявні інституції, зокрема інститут соціального захисту ветеранів, забезпечити належне фінансування програм підтримки та покращити координацію між різними органами влади і громадськими організаціями.

Джерела

Дрон Медиа. (2024). Зеленський озвучив чисельність української армії. URL: <https://dron.media/zielienskii-ozvuchil-chisliennost-ukrainskoi-armii/>

Питання діяльності Міністерства у справах ветеранів України. Постанова Кабінету Міністрів України № 986 від 28 листопада 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986-2018-%D0%BF#Text>

Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 45, ст. 425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

Сааков, В. (2023). У ЗСУ на фронті служать майже 5000 жінок. *Military Media Center*. URL: <https://www.dw.com/uk/u-zsu-na-fronti-sluzat-majze-5000-zinok/a-67488927>

Booth, W., & Lutz, C. (2011). Militarization and the Transformation of Society: Exploring the Links. *American Ethnologist*, 38(2), 147–164.

Coleman, R. L. (2007). Veteran Reintegration Policies and Their Effectiveness. *Military Medicine Journal*, 6, 112–121.

Diaz, M. (2023). Veteran homelessness increased by 7,4% in 2023. URL: <https://news.va.gov/126913/veteran-homelessness-increased-by-7-4-in-2023/>

Gazit, N. (2015). From the Battlefield to the Psychologist's Office: The Mental Health Care of Israeli Soldiers. *Social Science & Medicine*, 138, 46–52. DOI: 10.1016/j.socscimed.2015.06.016.

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.

Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action: Volume One: Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press.

IDF operations. (2024). URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/operation-gift>

- Kim, Y. S., & Ryu, J. H. (2017). The Effect of Social Exclusion on the Mental Health of Veterans: The Role of Social Support. *Journal of Mental Health*, 26(1), 67-74.
- Lutz, C. (2009). *The Bases of Empire: The Global Struggle against U.S. Military Posts*. New York University Press.
- Merton, R. K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Free Press.
- National Center for Veterans Analysis and Statistics (2024). URL: <https://www.va.gov/vetdata/>
- Pomeroy, E. C. (2010). The Impact of Military Culture on the Reintegration of Veterans: Addressing the Needs of Veterans and Their Families. *Journal of Family Social Work*, 13(1), 37-56.
- Segal, D. R. (1986). Measuring the Impact of Military Service on Veterans: A Social Science Perspective. *The American Journal of Sociology*, 91(3), 511-531.
- Segal, D. R., & Burk, J. (2012). *Military Sociology*. The Oxford Handbook of Military Sociology.
- Segal, D. R., & Segal, M. W. (2004). America's Military Population. *Population Bulletin*, 59(4), 1-40.
- Smith, H. J. X. X. (2020). *Veterans' Role Conflict: Navigating Military Identity and Civilian Life*. *Journal of Military Sociology*, 15(3), 45-67.
- Williams, S. M. (2015). Veterans and Social Exclusion: Understanding the Barriers to Community Reintegration. *Social Policy and Society*, 14(4), 641-652.

Розділ 17

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Війна, яку розпочала РФ проти України 20 лютого 2014 року, триває й досі. Офіційно цей період включає три етапи: етап збройного конфлікту – Антитерористичної операції (АТО), етап Операції Об'єднаних сил (ООС) та етап повномасштабної або великої війни [Слозанська, Горішна, Бибик, Криницька, 2023].

В Україні на етапі АТО з'являються перші комплексні програми соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей, які спрямовані на надання матеріальної допомоги та соціальної підтримки. Повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2023 року зумовило різке зростання не тільки кількості військовослужбовців, а й ветеранів/ветеранок. Тому тема соціального захисту та соціальної підтримки цих категорій населення набуває особливої актуальності саме тепер. Адже відомо, що тривале виконання військовими бойових завдань, перебування на фронті та участь у збройних зіткненнях має колосальний вплив не тільки на їхній матеріальний, соціальний та психологічний стан, а й на життя їхніх сімей, що в результаті може спричинити зниження рівня їхнього соціального добробуту та потрапляння в складні життєві обставини. Особливо гострим є питання соціального захисту ветеранів/ветеранок та їхніх сімей у процесі переходу до цивільного життя.

Виклики, з якими змушена рахуватися країна, безапеляційно вимагають удосконалення принципів державної політики, чіткого бачення комплексу механізмів її реалізації, конкретних заходів і кінцевих результатів у сфері соціального захисту ветеранів.

Суттєву увагу соціальному захисту осіб, що проходять військову службу у військових підрозділах, приділяє Конституція України. Так, у розділі 1 (ст. 17) Конституції України [Конституція України, 2019] встановлено, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

Дослідження вітчизняних науковців акцентують увагу на аналізі законодавчого забезпечення соціальної підтримки та ефективності інституційної системи соціального захисту. Їхні результати свідчать про складну структуру й неузгодженість законодавства у соціальній сфері, відсутність ефективної взаємодії між різними державними соціальними службами, установами та неурядовими організаціями суттєво ускладнює надання соціальної допомоги і послуг ветеранам війни [Цирфа, 2019] та актуалізує необхідність чіткого визначення категорій військовослужбовців та членів їхніх родин, які потребують допомоги, а також регламентації видів допомоги та суб'єктів, які можуть надавати таку підтримку [Khatser, M., 2023]. Дослідники звертають увагу на відсутність концепції та загальнодержавних програм соціальної підтримки і реабілітації, що посилює проблеми ветеранів, масштабуючи негативні соціальні, економічні та політичні наслідки війни [Палієнко, Семигіна, 2016; Слосанська, Горішна, Бирик, Криницька, 2023], спрямованість соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх родин в основному на соціальне забезпечення – надання пільг, виплат, компенсацій тощо та нехтування питаннями якісного надання соціальних послуг [Семигіна, 2017]. Відсутність адаптованих на національному рівні алгоритмів надання психологічної допомоги, подолання посттравматичного стресового розладу та нестача кваліфікованих фахівців у галузі психології та психіатрії, які б спеціалізувались на роботі з військовослужбовцями, стало серйозним викликом для українського суспільства [Слабкий, Назаренко, ..., Поліщук, 2019].

Проблеми соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України висвітлювалися також у працях таких дослід-

ників, як Л. Новак-Каляєва [Новак-Каляєва, 2007], Н. Болотіна [Болотіна, 2010], О. Щербінін [Щербінін, 2007] та ін. Окремі питання щодо учасників бойових дій досліджували А. Харитоновна, С. Белай, Р. Кізян [Харитоновна, Белай, 2019; Белай, Кізян, 2018], А. Гриб [Гриб, 2020], А. Кириченко [Кириченко, 2016], М. Кравченко [Кравченко, 2015]. Що стосується комплексного дослідження соціального захисту ветеранів, особливо вивчення шляхів оптимізації діяльності держави в цій галузі, то таких праць бракує.

Водночас у публічному дискурсі активно обговорюється питання відсутності комплексної ветеранської політики, яка охоплювала б усі сфери життя ветеранів і ветеранок, була б ефективною під час їхньої реінтеграції до цивільного життя, передбачала б спільні та узгоджені дії різних профільних органів влади, зокрема щодо формування тих політик, за які вони відповідають. Чи не в першу чергу це стосується соціальної політики, адже важливо, щоб її програми та заходи передбачали актуальні потреби та запити ветеранів та ветеранок й у разі необхідності могли їх забезпечити.

Отже, проблема вивчення особливостей інституціоналізації соціального захисту ветеранів в умовах російсько-української війни потребує комплексного дослідження, обґрунтування та вдосконалення механізмів її реалізації, що в цілому зумовлює актуальність і науково-практичну значущість роботи.

Сучасний стан соціального захисту ветеранів в Україні

До 24 лютого 2022 року було близько 500 тис. осіб, які є безпосередніми учасниками Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил [Вони віддають себе Україні. Як держава підтримує ветеранів і їхні сім'ї, 2022]. Якщо сюди ще додати членів сімей загиблих Героїв, у тому числі Героїв Небесної сотні, постраждалих учасників Революції Гідності, а також всі інші категорії, такі як учасники Другої світової війни або прирівняні до них особи і всі, хто брав участь у миротвор-

чих місяцях, то це приблизно 1,2 млн осіб. Щодо безпосередньо осіб зі статусом «учасник бойових дій», їх налічувалось понад 770 тис. осіб. З початком повномасштабної війни кількість осіб, які потребуватимуть захисту, суттєво зросла. На сьогодні в Україні зареєстровано 1,2 млн ветеранів, а після завершення війни, включаючи членів родин, їхня кількість зросте до 5–6 млн осіб. Про це повідомив заступник міністра у справах ветеранів Максим Кушнір на саміті Мінветеранів «Шлях ветерана від військової служби до цивільного життя» [Після завершення війни кількість ветеранів зросте до 5–6 мільйонів осіб – Мінветеранів, 2024].

Після завершення війни питання ветеранів стане одним із найважливіших для України. Це виклик, на який потрібно відповідати вже тепер, адже йдеться не лише про підтримку тих, хто повернеться з фронту, а й про інтеграцію їх у суспільне життя. Збільшення кількості ветеранів зумовлює необхідність комплексного підходу та залучення суттєвих ресурсів.

Слід зазначити, що через агресію РФ, розпочату 2014 року, зросла кількість молодих ветеранів, потреби яких значно відрізняються від потреб борців за незалежність у XX столітті чи ветеранів Другої світової війни. Як свідчить дослідження, «серед ветеранів російсько-української війни є представники всіх вікових груп. Найбільше представників вікової групи від 31 до 40 років – 34,5% та від 19 до 30 – 31,1 %. Ветерани російсько-української війни – переважно молоді люди працездатного віку» [Соціальні політики щодо ветеранів, людей з інвалідністю та пенсіонерів, 2023]. Ще до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну склалася ситуація, коли ветеранами ставали переважно люди працездатного віку, які потребували державної підтримки для реалізації власного потенціалу, забезпечення власного добробуту та добробуту своїх сімей, проте основною проблемою залишалося небажання держави змінювати підходи та принципи соціального захисту і забезпечення, які діяли фактично з відновлення Україною незалежності.

Державна політика у сфері соціального захисту ветеранів полягає в забезпеченні прав, гарантій і компенсацій. Формування системи задоволення певних соціальних потреб ветеранів війни враховує забезпечення їхньої адаптації та психологічної реабілітації, санаторно-курортним лікуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, житлом, надання їм освітніх послуг, дотримання трудових прав, соціальної та професійної адаптації, пільг у сплаті певних видів послуг, пенсійного забезпечення тощо [Кондратенко, 2015].

Основу нормативно-правового забезпечення соціального захисту ветеранів становлять Конституція України, відповідні закони, укази Президента України та урядові рішення, програми обласних і місцевих органів самоврядування. Нині понад сто нормативно-правових актів регламентують суспільні взаємовідносини у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Попри це, система соціального захисту ветеранів сьогодні залишається належно не врегульованою на законодавчому рівні.

Питання соціального захисту ветеранів регламентуються Законом України «Про статус ветеранів війни та гарантій їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 року № 45 (далі – Закон № 45) [Закон України «Про статус ветеранів війни та гарантій їх соціального захисту, 1993]. Закон № 45 спрямований на захист ветеранів шляхом: встановлення правового статусу учасників бойових дій; забезпечення належних умов для підтримки здоров'я; надання пільг, переваг і соціальних гарантій; формування в суспільстві шанобливе ставлення до них. У Законі визначено базові права, пільги та гарантії для учасників бойових дій, але не прописано відповідні механізми та порядки реалізації цих прав, що ускладнює їх використання.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантій їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 року № 3551-ХІІ **ветеранами війни** є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни.

Учасниками бойових дій (УБД) є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань щодо захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях, як у воєнний, так і у мирний час (ст. 5 Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»).

До **осіб з інвалідністю внаслідок війни** належать військово-вослужбовці діючої армії та флоту, партизани, підпільники, працівники, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі ведення воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Другої світової воєни або з участю в бойових діях у мирний час (ст. 7 Закону).

Учасниками війни визнаються військово-вослужбовці, які в період війни проходили військову службу у Збройних Силах колишнього СРСР, працівники тилу, а також інші особи, передбачені цим Законом (ст. 8).

Ветерани сучасної війни отримують юридичний статус і перелік державних гарантій учасника бойових дій на рівні з ветеранами інших війн без урахування різниці у потребах та віці.

Необхідно підкреслити, що система соціального захисту ветеранів і колишніх військових потребує докорінного реформатування. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» дійсно передбачає широкий спектр гарантій. Однак він прийнятий ще в 1993 році й потребує системного доопрацювання, адже зміни, які в нього вносилися протягом цього періоду, є точковими й не враховують потреб сучасних ветеранів, водночас лише латають прогалини, не сприяючи системній підтримці ветеранів.

В Україні особливістю процесу надання ветеранського статусу є те, що в більшості випадків військовослужбовці отримують його ще під час проходження військової служби: усі військовослужбовці, які звільняються зі служби з початку особливого періоду (з 2014 р. і дотепер) і залишаються на військовому обліку, включаються до оперативного резерву першої черги. За потреби ці особи можуть бути повторно призвані на військову службу, навіть без оголошення мобілізації. Ця ситуація може спричиняти змішування статусів військовослужбовців та ветеранів.

Упродовж певного періоду життя людина може одночасно мати обидва ці статуси, поєднуючи права та обов'язки військовослужбовця з гарантіями соціального захисту, які надаються державою ветеранам [Юридична сотня, 2022, с. 8]. Станом на 12.07.2021 р. статус УБД мали 423 076 осіб, статус особи з інвалідністю внаслідок війни – 104 037 осіб, статус учасника війни – 211 580 осіб. [Юридична сотня, 2022, с. 9]. Станом на 30.04.2023, за даними Міністерства у справах ветеранів, в Україні налічувалось 493 550 УБД. Статус учасника війни мали 176 908 осіб. 56 187 осіб отримали інвалідність другої групи внаслідок війни, а 12 103 особи – першої [Міністерство у справах ветеранів України, 2023].

Не складно передбачити, що кількість ветеранів війни зростатиме. Так, перед початком повномасштабної війни з РФ у складі Збройних Сил України було близько 261 тис. осіб, станом на жовтень 2022 року – близько 700 тис. осіб, а загальна чисельність сектору безпеки та оборони становила до 1 млн українців [Слово і діло, 2022]. З набуттям в Україні 18 травня 2024 року чинності Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» № 3633-ІХ триває загальна мобілізація, що означає збільшення чисельності осіб, які беруть участь у захисті країни і мають право на встановлення статусу ветерана.

Значній частині цих осіб уже встановлено статус ветерана або вони отримують його після демобілізації. Зазначимо, що,

окрім самих ветеранів, соціальної підтримки, зокрема, надання соціальних, психологічних, правових, освітніх та інших видів послуг, у процесі повернення ветеранів до цивільного життя потребують також члени їхніх сімей.

Обсяг послуг, які надаватимуть ветеранам, залежатиме від цієї статистики, що матиме вагомий вплив на витрати Держбюджету. Це свідчить про те, що наразі є нагальна потреба в перегляді всіх гарантій, на які мають право ветерани, у контексті їхньої ефективності в процесі реінтеграції.

У такий спосіб оновлена державна політика соціально-правового захисту ветеранів має будуватися, з огляду на виклики [Соціальні політики щодо ветеранів, людей з інвалідністю та пенсіонерів, 2023], наприклад:

- швидке зростання чисельності пільгових категорій і неможливість точно спрогнозувати кінцеву статистику;
- нестача бюджетних коштів для забезпечення всіх виявлених потреб ветеранів, їхніх сімей та членів сімей загиблих захисників;

- підвищення актуальності та попиту на деякі послуги, які не були популярними перед повномасштабним вторгненням, наприклад, психологічна підтримка, медична допомога тощо.

Для того, щоб упоратися з викликами, описаними вище, соціально-правова підтримка ветеранів повинна бути:

- адресною, тобто надаватися не всім, хто має статус, а лише тим, хто дійсно її потребує;
- ефективною, тобто повинна покривати лише ті потреби, які сприяють активній реінтеграції.

Нова система має враховувати соціально-правовий захист, який є легкодоступним для ветерана та членів його сім'ї, зокрема за допомогою електронного кабінету, де всі особисті дані є максимально захищеними, без будь-якої бюрократичної тяганини, навпаки, працівники установ повинні бути навчені для роботи з ветеранами. Надання всіх послуг повинне включати механізми контролю їхньої якості.

Сьогодні система пільг, яка налічує їх понад 20 видів, здебільшого має компенсаторне, а не мотивувальне спрямуван-

ня, не зважає на реалії сьогодення та не забезпечує гідного рівня життя ветеранам війни. Процес поліпшення законодавчої бази з питань соціального захисту учасників бойових дій відбувається постійно: переглядаються й доповнюються окремі положення Закону № 45, розширюється перелік осіб, які мають право на статус учасника бойових дій (ветерана війни), учасника АТО (ООС) та Революції Гідності, з наданням зазначеним особам відповідних пільг [Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 2203-VIII, 2017], спрощується процедура надання особам статусу учасника бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, члена сім'ї загиблого (померлого) захисника чи захисниці України [Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 96, ст. 386, 2023].

Недосконалість нормативно-правової бази соціального захисту ветеранів, учасників бойових дій має однією із форм прояву дублювання функцій окремими органами виконавчої влади. Наприклад, згідно з Положенням про Мінсоцполітики (постанова КМУ № 423 від 17 червня 2015 року), одним із основних завдань міністерства є забезпечення формування та реалізації державної політики щодо соціального захисту ветеранів війни та учасників АТО (ООС), зокрема, забезпечення їхньої психологічної реабілітації, санаторно-курортного лікування, соціальної та професійної адаптації учасників АТО (ООС). Постановою КМУ № 986 від 28 листопада 2018 року «Питання діяльності Міністерства у справах ветеранів України» ліквідовано Державну службу України у справах ветеранів війни та учасників Антитерористичної операції та встановлено, що Міністерство у справах ветеранів України (далі – Мінветеранів) є правонаступником майна, прав та обов'язків цієї служби.

Попри те, що в Україні було утворено Міністерство у справах ветеранів (Положення про Мінветеранів, затверджено постановою КМУ № 1175 від 27 грудня 2018 року), яке формує та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів у сфері соціального захисту ветеранів вій-

ни, ті самі функції в нашій державі виконують 22 центральні органи виконавчої влади [Хто реалізує ветеранську політику в Україні та про що вона, 2023].

Це суттєво ускладнює для ветеранів та членів їхніх сімей розуміння процесів отримання пільг і статусів, тривалі терміни та незручність надання послуг. Відсутність єдиного відомства для обслуговування потреб ветеранів вказує на високий ступінь бюрократизації системи соціального захисту, низький рівень взаємодії між міністерствами, відсутність чіткого розмежування функцій міністерств. Внаслідок цього особа, яка демобілізується та повертається до мирного життя, не забезпечується гідним рівнем сервісу та підтримки тими ЦОВВ, які згідно з законодавством наділені відповідними повноваженнями.

Після 24 лютого 2022 року сфера ветеранських справ докорінно змінилася. Кількість осіб, які набули право на статус ветерана, значно зросла, а більшість людей, які мали статус ветерана, знову повернулися до військової служби. Ця подвійна природа правового статусу захисників є сучасною особливістю, яку має врахувати ветеранська політика, бо натеper нерозв'язані проблеми військовослужбовців мають негативний вплив на ветеранів і навпаки. Це зумовлює необхідність тісної співпраці профільних міністерств для забезпечення ефективної реінтеграції військовослужбовців до цивільного життя, забезпечення актуальної та ефективної системи державної підтримки. Водночас повномасштабне вторгнення РФ посилює актуальні проблеми соціального захисту ветеранів – декларативність окремих гарантій, незацікавленість ветеранів у пільгах, що їм пропонують (насамперед це стосується: права на обслуговування поза чергою в комунальних центрах та інших підприємствах, а також пільги щодо встановлення кватирного телефона).

Новим викликом системи стане реалізація індивідуалізованих потреб значно більшої кількості ветеранів, необхідність переходу від пільг до послуг у системі державної підтримки, а також забезпечення державної підтримки належним фінансовим ресурсом для того, щоб не допустити декларативності в підтримці ветеранів.

Соціальний захист ветеранів: потреби і виклики

До початку повномасштабного вторгнення в Україні було зареєстровано 500 тис. осіб – учасників АТО/ООС із 2014 року [Вони віддають себе Україні. Як держава підтримує ветеранів і їхні сім'ї, 2022]. У зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ кількість осіб, які були мобілізовані або доєдналися до добровольчих формувань, а також їхніх родин та родин загиблих захисників може перевищити 5 млн осіб.

Законодавство України передбачає для ветеранів 22 пільги, які закріплені в Законі № 45 (Додаток Б) [Закон України «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту» № 45, 1993]. За періодичністю їх надання вони поділяються на одноразові, щомісячні та щорічні. За ступенем персоналізації пільги є одноособові та сімейні. Відповідно до статей 10 і 15 цього Закону пільги отримують інші особи, зокрема: сім'ї військовослужбовців, які загинули (зникли безвісти) або померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час виконання обов'язків військової служби, а також внаслідок захворювання, одержаного в період проходження військової служби; дружини (чоловіки) померлих учасників бойових дій і визнаних за життя інвалідами, які не одружилися вдруге; діти померлих учасників бойових дій, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах.

Система соціального захисту виконує дві головні функції: *реабілітаційну*, яка зменшує негативні наслідки участі у військових діях шляхом надання адресної соціальної допомоги (пільг, гарантій і компенсацій); *превентивну*, яка запобігає негативним наслідкам шляхом створення умов для участі ветеранів у системі загальнообов'язкового державного страхування та подальшому житті в суспільстві після демобілізації.

В Україні проведена незначна кількість соціологічних досліджень у сфері ветеранських справ, більшість із яких досліджують окремі питання ветеранства, у тому числі й актуальні потреби ветеранів, ставлення ветеранів і ветеранок до пільг, оцінювання існуючих можливостей для ветеранів і перешкоди під час отримання різноманітних пільг та послуг.

Аналіз соціологічних досліджень дає можливість говорити про існування певних проблем щодо реалізації прав і свобод військовослужбовців/виць, ветеранів/нок, захисників/ниць та членів їхніх сімей.

У цій частині спиратимемось на результати першого і другого анонімних онлайн-опитувань Українського ветеранського фонду серед ветеранів і діючих військовослужбовців «Потреби ветеранів» (2022 і 2023) та фокус-групового дослідження серед ветеранів і ветеранок у рамках цих досліджень [Потреби ветеранів 2023 січень – квітень 2023 р., 2023], на дослідження «Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні» [Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні, 2023], проведених Українським ветеранським фондом, і результати двадцять сьомого загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» за ініціативи Українського ветеранського фонду Міністерства у справах ветеранів України 2–5 березня 2024 року «Образ ветеранів в українському суспільстві» [Двадцять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві», 2024].

За даними опитування Українського ветеранського фонду, середньостатистичний ветеран російсько-української війни – це здебільшого чоловік молодого працездатного віку – близько 30–45 років, що може бути представником абсолютно будь-якої сфери зайнятості, але на сьогодні є мобілізованим до лав ЗСУ або займається волонтерством. Кількість жінок серед ветеранів останніми роками стрімко зростає. На сьогодні їхня частка серед загальної кількості становить близько 9% [Потреби ветеранів січень – квітень 2023 р., 2023].

За результатами двадцять сьомого загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг»¹ за ініціативи «Українського ветеранського фонду» Міністерства у справах ветеранів України 2–5 березня 2024 року [Двад-

¹ Аудиторія: населення України віком від 18 років і старші в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Результати зважені з використанням актуальних даних Державної служби статистики України. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Вибіркова

цять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві», 2024], 41% опитаних припускають, що можуть стати ветераном у майбутньому, 53% – протилежної думки. Найчастіше про можливість стати ветераном говорили мешканці західних регіонів, наймолодші респонденти, чоловіки, ті, хто має родичів і близьких, які воювали з 2014 року та воюють тепер.

Продовжує зменшуватися кількість тих, хто вважає, що держава виконує свої зобов'язання перед ветеранами російсько-української війни: у серпні 2022 року таких було 69%, у січні 2023 року – 53%, у вересні 2023 року – 33%, у березні 2024 року – 25%. Сьогодні тих, хто вважає інакше, – понад 60%. Найчастіше негативної думки щодо виконання зобов'язань держави перед ветеранами дотримуються мешканці західних регіонів, а також ті, хто має близьких, які воювали з 2014 року та воюють нині. Опитування військовослужбовців і ветеранів від Українського ветеранського фонду лише підтвердило наявність зростаючого невдоволення діяльністю держави в даному напрямі.

Державна політика соціального захисту ветеранів війни є комплексною та передбачає різноманітні пільги в системі охорони здоров'я, у сфері матеріальної підтримки та оподаткування, у системі освіти, у сфері зайнятості населення, а також житлові пільги та інші пільги.

Основний акцент у системі соціально-правового захисту ветеранів і членів сімей загиблих захисників повинен бути на тих послугах, які сприяють активній реінтеграції ветеранів. Вони слугуватимуть основними механізмами переходу військових до цивільної кар'єри, тому ці послуги мають бути достатньо профінансованими, аби повністю покрити запит, та забезпеченими на найвищому рівні. Йдеться про медичну

сукупність: 1000 респондентів. Метод опитування: CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера). На основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95: не більше 3,1%. Терміни проведення – 2-5 березня 2024 р. Опитування проведено за ініціативи «Українського ветеранського фонду» Міністерства у справах ветеранів України. Профінансовано Соціологічною групою «Рейтинг».

допомогу, психологічну підтримку та соціально-професійну адаптацію, зокрема підтримку бізнесу.

За даними опитування Українського ветеранського фонду², більше половини респондентів зазначають, що вже тепер і в майбутньому потребуватимуть: допомоги у зміцненні здоров'я – 53,8%; допомоги у придбанні житла – 34,7%; фінансової підтримки – 31,1%; покращення житлових умов – 24,9%; допомоги в освіті – 24,4%, працевлаштуванні – 20,4%, отриманні психологічної підтримки – 20%, підприємницьких інвестицій – 20%, отриманні пільг на землю – 16,4%, підприємництві (не фінансова підтримка) – 11,1%, у відновленні житла – 3,1% (рис. 17.1).

Для ветеранів війни, як осіб, що виконували свій обов'язок перед державою, ризикуючи власним здоров'ям та життям, медичне забезпечення є однією з найактуальніших гарантій, адже вона найбільше забезпечує реінтеграцію.

Але варто зазначити, що далеко не всі гарантії у сфері медичного забезпечення ветеранів мають затверджені порядки їхньої реалізації (наприклад, питання лікування зубів та протезування залишається не врегульованим). Ветерани часто навіть не мають достатньої інформації про послуги, які їм гарантовані державою у сфері охорони здоров'я.

Надання психологічної підтримки є не менш важливим, 20% опитаних потребують зараз або можуть потребувати в майбутньому цієї допомоги (рис. 17.1). Надання послуг із психологічної підтримки регулюється постановою КМУ від 29 листопада 2022 року № 1338 [Деякі питання надання психологічної допомоги, Постанова, 2022]. Послуги надають на трьох рівнях (необхідний рівень визначає попередня діагностика, життєві обставини, стан фізичного та психічного здоров'я):

² Онлайн-опитування. Український ветеранський фонд Мінветеранів провів друге анонімне онлайн-опитування серед ветеранів/ок та діючих військовослужбовців/вищ. Опитування проведено в період з 6 по 12 лютого 2023 року та передбачало збір первинних даних про портрет нашої теперішньої та майбутньої цільової аудиторії та проблеми, з якими вони найчастіше зустрічаються в умовах правового режиму воєнного стану. В опитуванні взяли участь 1247 респондентів. Опитування не є репрезентативним, проте воно відображає певні тенденції серед нашої цільової аудиторії.

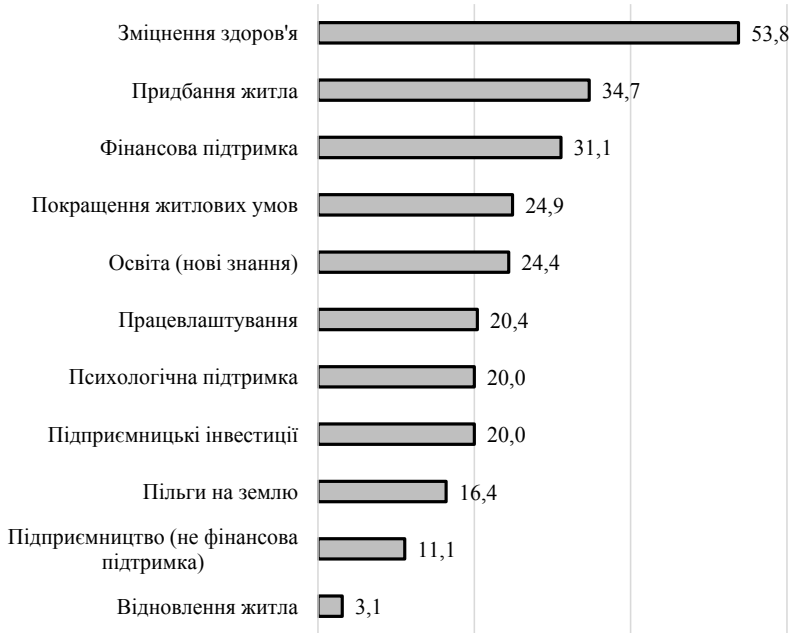


Рисунок 17.1. Якої допомоги Ви потребуєте зараз або можете потребувати в майбутньому?, %

- на першому – соціально-психологічна підтримка та су-провід;
- на другому – психологічна реабілітація;
- на третьому – комплексна медико-психологічна реабілі-тація.

Отримати психологічну підтримку наразі можуть не лише ветерани, а й військовослужбовці, які звільняються, що є важ-ливим з огляду на те, що процес переходу має починатися ще до звільнення.

Попри те, що порядок забезпечення послугами набув чин-ності тільки на початку 2023 року, вже можна виокремити де-які проблеми. По-перше, психологічна підтримка першого рівня фінансується коштами місцевих бюджетів та інших не заборонених джерел, що може впливати на обсяг запропоно-ваних послуг залежно від регіону і відповідно рівність вете-ранів у контексті забезпечення підтримкою залежно від місця

проживання. По-друге, психологічна підтримка цього рівня може надаватися спеціалістами, які не є фахівцями у сфері психічного здоров'я, але пройшли відповідну підготовку, наприклад, фахівцями із соціальної роботи, соціальними працівниками, членами громадських об'єднань. Такий підхід до визначення надавачів послуг може мати негативний вплив на їхню якість та ефективність.

Отже, оновлена система соціально-правового захисту ветеранів повинна враховувати послуги з психологічної допомоги, які гарантують належну підтримку на всіх трьох рівнях. Йдеться як про фінансування, так і про підготовку фахівців, які будуть спроможні працювати з проблемами ветеранів та членів їхніх сімей, можливо, за розробленими спеціальними стандартами. До того ж уже тепер потрібно запускати інформаційні кампанії про важливість цих послуг, а також інформувати ветеранів про шляхи їх отримання.

Перехід військовослужбовців до цивільного життя стане серйозним викликом для країни. Наприклад, невтішна статистика США свідчить, що самогубства серед ветеранів тривалий час залишалися в середньому на рівні 22 випадки щодня [The buddy system. Veterans help veterans combat PTSD, 2014]. В Україні такі цифри станом на 2022 рік, зважаючи на обставини повномасштабної війни, допоки не оприлюднюються. Але за деталізованими результатами отриманих відповідей респондентів на запитання «Оцініть ступінь ймовірності виникнення таких явищ у житті ветеранів після повернення з російсько-української війни?» під час опитування, проведеного Українським ветеранським фондом [Портрет ветерана. Вересень – жовтень 2023 року, 2023], вважають дуже ймовірним і скоріше ймовірним зловживання алкоголем чи наркотиками – 84,1% опитаних, самогубства – 58,5%, відсутність роботи – 82,9%, конфлікти у сім'ї – 83,4%, порушення законів, участь у злочинності – 51,5%, психоемоційну нестабільність – 92%, відсутність інклюзивного простору та адаптованого робочого місця для осіб з інвалідністю – 88,9%, нерелевантний досвід як працівника – 70,9%, нерозуміння суспільства – 86%, проблеми з оформленням соціаль-

них пільг – 81,3%, проблеми з фізичним здоров'ям та труднощі з отриманням медичної допомоги.

Вельми важливою для ветеранів, членів їхніх сімей є вирішення *житлової проблеми* – забезпечення житлом / придбання житла (34,7%), покращення житлових умов (24,9%), особливо в умовах повномасштабного вторгнення, під час якого було зруйновано велику кількість об'єктів цивільної інфраструктури. Закрите житлове питання для ветерана є передумовою для майбутньої активної реінтеграції. Водночас варто відходити від радянських бюрократичних процесів і квартирних черг із довготривалим очікуванням до пільгових іпотечних кредитів, лізингових програм. На жаль, спроможності держави не зможуть задовольнити запит на житло для ветеранів ще багато років. Тому за допомогою створення принципово нового законодавства потрібно впровадити механізми та інструменти, які сприятимуть швидшому отриманню власного житла.

Важливою для ветеранів тепер і в майбутньому є й *фінансова підтримка* (31,1%), але вона все ж таки не на першому місці. Дійсно однією із видів пільг є виплата матеріальної допомоги ветеранам. Зокрема, такі виплати передбачені законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»:

- виплата допомоги з тимчасової непрацездатності в розмірі 100% середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;
- виплата допомоги з тимчасової непрацездатності працюючим особам з інвалідністю внаслідок війни в розмірі 100% середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи та інші виплати.

Особливо важливою фінансова/матеріальна підтримка є для респондентів з числа ветеранів/ок, що на сьогодні не несуть службу в Силах оборони України. Так, за даними Українського ветеранського фонду, на запитання «Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше» більше половини зазначили, що потребують матеріальної підтримки, – 50,2%. Актуальними потребами є медична підтримка – 18,2%; інформаційна – 8,9%; психологічна – 7,1%, юридична та освітня – 4,9% та інші види підтримки (рис. 17.2).

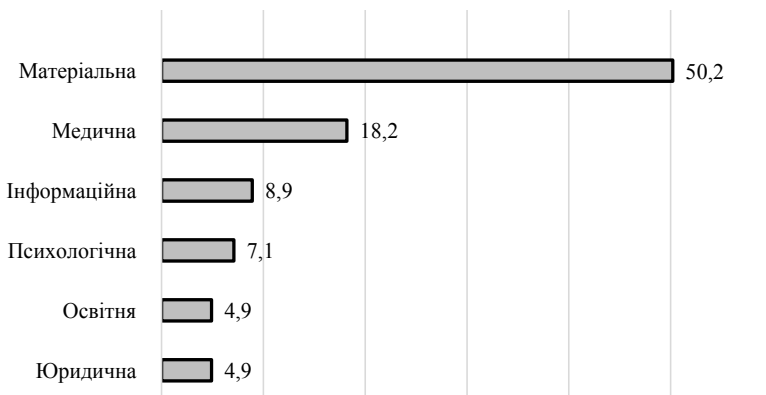


Рисунок 17.2. Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше?, %

Опитування серед ветеранів засвідчують їхнє прагнення до професійної самореалізації, але паралельно з цим фіксується й упереджене ставлення роботодавців до залучення співробітників, які мають статус «ветеран». Зокрема, онлайн-опитування військовослужбовців і ветеранів, проведене Українським ветеранським фондом у період з 22 червня по 22 липня 2023 року, засвідчило значний відсоток ветеранів, які мали *проблеми з працевлаштуванням* після завершення військової служби та/або отримання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни. Так, 31,7% респондентів однозначно стикались з перешкодами при працевлаштуванні після військової служби та 26,7% – обрали варіант відповіді «скоріше зіштовхувались» [Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні, 2023].

Системному вирішенню зазначених проблем та, як результат, гарантуванню гідних умов для ветеранів щодо адаптації та переходу до цивільного життя має сприяти цілісна державна політика. Відповідно до результатів опитування респонденти оцінюють її переважно негативно. Так, близько третини (32%) опитаних ветеранів і військових вказали, що існуюча підтримка однозначно неефективна, ще 29,5% зазначили, що вона швидше неефективна. Натомість однозначно ефектив-

ною державну підтримку ветеранів у сфері працевлаштування вважають 2,4% опитаних, швидше ефективною – 4,4%. Для 31,7% респондентів було важко відповісти на поставлене запитання [Український ветеранський фонд. Портрет ветерана. Вересень – жовтень 2023].

Дослідження³ від Українського ветеранського фонду Мінветеранів окреслює потреби військових *в освітній та інвестиційній підтримці* після повернення [Актуальні потреби та бачення можливостей для кар'єрного та професійного зростання ветеранів, 2024]. На запитання «Який варіант професійного розвитку будуть обирати ветерани в цивільному житті?» 31% респондентів серед ветеранів відповіли, що після повернення займуться розвитком власного бізнесу, а 15% оберуть перекваліфікацію для подальшого пошуку цивільного місця роботи. Створити умови та допомогти ветеранам швидше інтегруватися у робочі процеси – це і є основне завдання українського бізнесу.

Попри те, що держава гарантує право на соціально-професійну адаптацію, психологічну підтримку, не всі ветерани користуються такими послугами через непоінформованість про них, недофінансування та бюрократизацію процесу. Комплексне оновлення підтримки ветеранів повинне містити створення ефективної системи переходу, яка гарантуватиме дієві та комфортні механізми повернення ветеранів до звичайного життя та зайнятості, якими можна скористатися ще на етапі перед звільненням із військової служби.

Отже основними викликами захисту прав ветеранів через широкомасштабне військове вторгнення РФ до України є:

- зростання кількості ветеранів і сімей загиблих захисників, які потребують соціальної підтримки та виплат;

³ Український ветеранський фонд Мінветеранів провів щорічне анонімне онлайн-опитування серед ветеранів і ветеранок та діючих військовослужбовців і військовослужбовиць. Опитування було проведене в період з 15 по 25 січня 2024 року. Воно передбачало збір первинних даних з метою визначення думки безпосередньо ветеранів та діючих військовослужбовців щодо їхніх актуальних потреб та бачення можливостей для кар'єрного і професійного зростання в Україні. В опитуванні взяли участь 1043 респонденти. Результати опитування не є репрезентативними, проте вони відображають актуальні настрої та певні тенденції серед цільової аудиторії.

- прогресування масштабу необхідної соціальної підтримки та адресних потреб у сфері захисту прав ветеранів, зокрема, у невідкладній медичній та психологічній допомозі, реабілітації серед військовослужбовців з числа ветеранів, членів сімей загиблих захисників;

- відсутність дієвих інструментів переходу від військового до цивільного життя, зокрема отримання освіти і працевлаштування;

- дефіцит фінансових ресурсів для забезпечення всіх виявлених потреб ветеранів, їх сімей та членів сімей загиблих захисників;

- формування запиту в суспільстві на оновлення визначення поняття «ветеран» та відповідних йому критеріїв, у тому числі для набуття й реалізації права на соціальний захист.

Можна стверджувати, що всі проблеми, які стосуються ветеранів, зводяться до однієї глобальної – потреби реформування системи соціального захисту і підтримки ветеранів, яка передбачатиме зручну систему переходу до цивільного життя та активну реінтеграцію.

Запит на осучаснення ветеранської політики ще не звучав так гостро, як у період активних бойових дій. Передумовами для цього є певна сукупність політичних і суспільних чинників, що демонструють недостатньо злагоджене розуміння сутності ветеранської політики, яка натеper здебільшого орієнтується на виплатну, а не мотивуючу функцію.

Залишається актуальною необхідність політичного узгодження ролі Мінветеранів і розвиток його інституційної спроможності. Відсутність координації Мінветеранів обсягу та переліку соціальних послуг і соціальної підтримки, на які мають право ветерани і члени сім'ї ветерана, відповідно до системи оцінки їхніх індивідуальних потреб, недосконала взаємодія між ветеранським органом та органами сил безпеки та оборони, що здійснюють соціальний і правовий захист громадян, регіональний розвиток, ускладнює формування нової ветеранської політики та впровадження системи переходу від військової кар'єри до цивільного життя.

Отже, на сьогодні існує ціла низка проблем, пов'язаних з вирішенням соціальних потреб ветеранів війни та членів їхніх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України, що свідчить про гостру необхідність модернізації/реформування комплексної системи соціального захисту та державної ветеранської соціальної політики.

Висновки

Соціальний захист ветеранів, зокрема Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», потребує комплексного перегляду через необхідність створення ефективних механізмів реінтеграції ветеранів та членів їхніх сімей відповідно до нових потреб.

Реформування ветеранської політики з урахуванням стандартів і кращого досвіду держав – членів НАТО, який найбільше відповідає умовам України, зокрема, осучаснення підходів до визначення правових статусів ветеранів, їхньої соціальної підтримки, запровадження системи переходу від військової кар'єри до цивільного життя та надання послуг задля їхнього якнайшвидшого відновлення та інтеграції в соціально-економічне життя громад, підтвердить гідне ставлення держави до ветеранів. Перехід від пільгового пожиттєвого забезпечення ветеранів до системи мотивацій і самореалізації у цивільному житті після закінчення військової служби за досвідом і стандартами країн НАТО в підсумку матиме позитивний вплив на розвиток громадянського суспільства загалом, посилення економічної та підприємницької спроможності громадян [Проект плану відновлення України, 2022]. У цьому напрямі необхідні зусилля держави як основного суб'єкта соціального захисту, що реалізуються через удосконалення інституціонально-правових основ, формування громадської свідомості, партнерства між державою, громадським сектором і бізнес-структурами, налагодження зворотного зв'язку та постійного моніторингу потреб ветеранів.

Джерела

Актуальні потреби та бачення можливостей для кар'єрного та професійного зростання ветеранів. 15–25 січня 2024. Український ветеранський фонд. Отримано з: <https://veteranfund.com.ua/analitics/aktualni-potreby-ta-bachennia-mozhlyvostey-dlia-kar'jernogo-i-profesiynogo-zrostannia-veteraniv/>.

Болотіна, Н. Б. (2010). Право людини на соціальний захист. *Серія Юридична*, 2–3, Київ: Знання.

Белай, С. В, Кізян, Р. В. (2018). Теоретико-методологічні засади обґрунтування організаційного механізму державного управління системою антитерористичної безпеки України. *Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Державне управління*, 4 (64), 243–248. Запоріжжя: Вид-во КПУ.

Вони віддають себе Україні. Як держава підтримує ветеранів і їхні сім'ї? 18 жовтня 2022. Отримано з: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/10/18/250892/>.

Гриб, А. Є. (2020). Соціальна дезадаптація учасників бойових дій та особливості її профілактики та психокорекції. *Актуальні питання медичної психології: науковий журнал*. [Електронний ресурс]. Отримано з: <http://medpsyhology.pp.ua/>.

Двадцять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» (2–5 березня 2024 року). Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyyat_some_zagalnonacionalne_opituvanny_obraz_veteraniv_v_ukrainskomu_suspilstvi2-5_bereznja_2024.html.

Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб. Постанова КМУ від 29 листопада 2022 р. № 1338. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#Text>.

Закон України «Про статус ветеранів війни та гарантій їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. № 45. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.

Кириченко, А. Г. (2016). Нормативно-правові механізми забезпечення медико-соціального захисту учасників АТО в Україні. *Збірник наукових праць співробітників НМАПО ім. П. Л. Шупика*, 25, 435–444.

Конституція України (2019). Отримано з: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=43>.

Кравченко, М. В. (2015). Основні проблеми соціального захисту учасників АТО. *Аспекти публічного управління*, 11–12, 36–43.

Міністерство у справах ветеранів України (квітень, 2023). Аналітична інформація. Отримано з: <https://data.mva.gov.ua>.

Новак-Каляєва, Л. М. (2007). Нормативно-правові основи захисту прав військовослужбовців в Україні: соціальний аспект. *Вісник. Держава та армія*, 584, 158–166. Львів.

Палієнко Т., Семігіна Т. (2016). Психосоціальна підтримка ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт. Отримано з: https://www.researchgate.net/publication/317184995_Psihosocialna_pidtrimka_veteraniv_vijni_ta_civilnih_aki_postrazdali_cerez_zbrojnij_konflikt *Psycosocial support of war veterans and civilians affected by the armed conflict*.

Пінчук, Р. С., Письменна О. П. (2019). Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. Отримано з: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/36064>.

Після завершення війни кількість ветеранів зросте до 5–6 мільйонів осіб – Мінветеранів (2024). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/05/27/714276/>.

Потреби ветеранів 2023 січень – квітень 2023 р. (2023). Український ветеранський фонд. Отримано з: <https://veteranfund.com.ua/analitics/needs-of-veterans-2023/>.

Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні. (2023). Український ветеранський фонд. Отримано з: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/Zvit_pereshkodi_precevashtuvanii.pdf.

Портрет ветерана російсько-української війни 2014–2022 рр. Липень – серпень 2022 рр. Український ветеранський фонд. Отримано з: https://veteranfund.com.ua/analitics/portret_veterana/.

Проект Плану відновлення України (2022). Отримано з: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/protection-of-the%20rights-of-war-veterans.pdf>.

Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників Антитерористичної операції, учасників Революції Гідності та членів сімей загиблих таких осіб. від 14 листопада 2017 р. № 2203-VIII. Отримано з: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2203-19>.

Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо спрощення процедури надання особам статусу учасника бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України (*Відомості Верховної Ради*, 2023, № 96, ст. 386). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3443-20#Text>.

Семигіна, Т. В. (2017). Психосоціальна підтримка тих, хто пережив війну: завдання для політики [Збірник матеріалів конференції]. Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи. Дніпро, Україна. Отримано з: <http://bit.ly/2H3VDPi>.

Слабкий, Г. О., Назаренко, І. І., Якимець, В. М., Печиборщ, В. П., Іванов, В. І., & Поліщук, А. О. (2019). Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників Антитерористичної операції та військовослужбовців Операції Об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*, 1 (54). Отримано з: https://foundationdv.com/site-static/Uzn_2019_1_10.pdf.

Слово і діло. (14 жовтня 2022). Як змінювалася чисельність Збройних сил України. Отримано з: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnykh-syl-ukrayiny>.

Слозанська, Г., Горішна, Н., Бирик, Д., Криницька, І. (2023). Соціальна підтримка ветеранів/ветеранок російсько-української війни та членів їхніх сімей у воєнний та повоєнний час. *Social Work and Education*, Vol. 10, 1, 47–62. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.5. Отримано з: <file:///C:/Users/Lenovo%20G50/Downloads/281308-Article%20Text-648591-1-10-20230608-3.pdf>.

Соціальні політики щодо ветеранів, людей з інвалідністю та пенсіонерів. (2023). Отримано з: <https://uareforms.org/pages/new-page-657>.

Український ветеранський фонд. Портрет ветерана. Соціологічне дослідження. Вересень – жовтень 2023 року. Отримано з: <https://veteranfund.com.ua/analitics/portrait-of-veteran/>.

Український ветеранський фонд за підтримки Lobby X та Work.ua. Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні. Соціологічне дослідження. Червень – липень 2023 року. Отримано з: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/Zvit_peshtkod_precevlashtuvanii.pdf.

Харитоновна, А.В., Белай, С.В. (2019). Особливості психологічної адаптації курсантів з різним життєвим досвідом у вищих військових навчальних закладах. *Честь і закон*, 1 (69), 110–116. Харків: НАНГУ.

Хто реалізує ветеранську політику в Україні та про що вона? (2023). Отримано з: <https://mil.in.ua/uk/blogs/hto-realizuye-veteran-sku-polityku-v-ukrayini-ta-pro-shho-vona/>.

Цирфа, Г. О. (2019). Нові законодавчі категорії та нові можливості для вдосконалення системи соціального захисту осіб із статусом ветеранів війни. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 4 (44), 150–155.

Щербінін, О. М. (2007). Удосконалення законодавства щодо соціального захисту військовослужбовців: сучасний стан та перспективи. *Право військової сфери*, 1, 19–21.

Юридична сотня. (січень, 2022). Аналіз системи соціального захисту ветеранів та військовослужбовців. Національний фонд на підтримку демократії (NED). Отримано з: <https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/2022-Bila-kniga.pdf>.

The buddy system. Veterans help veterans combat PTSD. (2014). Отримано з: <https://stanmed.stanford.edu/the-buddy-system/>.

ТАБЛИЦІ З РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАНЬ

а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0	13.9	11.9	23.4	26.2	15.8	11.6	12.6	12.3	8.6	8.7	12.7
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6	13.2	10.7	13.5	16.7	12.1	7.3	11.2	10.6	2.4	1.7	7.7
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3	16.2	19.5	21.3	16.8	19.2	14.0	16.5	14.9	3.3	5.3	13.2
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0	21.4	25.9	22.7	17.9	22.1	20.7	21.2	19.7	12.3	12.3	22.5
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6	15.0	15.3	9.2	9.8	12.9	14.6	14.3	16.0	11.7	12.4	13.6
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2	14.9	11.3	6.7	7.0	11.2	15.1	13.7	16.2	29.5	31.7	19.5
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3	2.9	3.6	1.8	3.0	3.6	9.1	5.4	5.7	10.4	10.1	5.7
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3	1.6	1.3	0.8	1.5	1.8	5.2	3.6	2.5	8.4	7.1	3.1
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4	0.3	0.2	0.2	0.7	0.8	1.8	0.8	0.7	5.6	3.8	0.8
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.0	0.1	0.9	0.9	0.3
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4	0.1	0.3	0.3	0.5	0.5	2.6	1.3	0.8
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.0	0.2	0.8	4.3	4.7	0.0
Середній бал*	1.6	1.4	1.3	1.7	2.2	2.6	3.4	2.9	3.0	2.5	2.8	2.8	2.2	2.1	2.7	3.4	3.0	3.1	4.6	4.4	3.3

* Середній бал розраховано для 11-ти бальної шкали, де 0 – означало «ситуація дуже погана», а 10 – «ситуація дуже добра». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 10), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

b6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ні	14.7	14.3	17.9	13.2	21.2	21.1	13.5	16.5	12.2	30.1	25.5	31.6	38.0	37.1	29.9	21.7	21.1	31.9	8.9	14.5	26.7
Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	20.3	18.3	19.4	23.4	18.4	16.8	16.8	13.0	20.3	14.5	23.6	20.8	15.1	21.5	25.1
Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	66.2	65.1	68.3	46.3	56.1	50.8	45.2	49.8	49.8	63.8	55.2	46.9	75.6	63.6	48.2
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.8	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.4	0.4	0.4	0.0

b7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ні	24.7	30.3	30.6	29.8	33.0	35.3	25.3	38.3	30.3	49.1	43.3	50.8	59.2	54.4	49.3	22.3	35.1	43.9	9.1	16.7	26.6
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.1	32.0	28.5	34.4	30.8	30.1	25.7	22.0	21.4	30.6	26.8	36.3	30.0	30.3	39.1	49.0
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	42.7	33.0	35.2	19.9	26.6	22.3	18.7	24.0	20.1	50.9	28.3	25.6	59.6	43.2	24.4
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.3	0.5	1.0	1.0	0.0

b9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	47.1	56.6	52.2	48.8	24.6	36.6	45.2	16.7	26.8	37.3
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	27.0	25.1	23.7	31.1	29.3	36.3	30.3	48.0	44.9	46.0
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	23.6	18.0	24.0	20.1	46.1	26.8	23.9	34.0	26.7	16.7
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	2.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.3	0.6	1.3	1.6	0.0

a2. Якою, на Ваш погляд, повинна бути державна політика України у сфері власності?

	2023	2024
Українська держава має сприяти широкій націоналізації компаній та самостійно ними управляти	23.5	20.8
Широка націоналізація не потрібна, але і від подальшої передачі державних підприємств у приватну власність слід утриматися	18.3	20.9
Державними повинні залишитися ті підприємства, які є ефективними, решту слід передати у приватну власність	37.4	34.0
Українська держава має сприяти широкій приватизації, тобто передачі державних компаній у приватну власність	9.9	7.6
Важко відповісти / немає відповіді	10.9	16.7

dm1. 3 яким із таких тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?

	2021	2024
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	53.6	73.1
Для таких, як я, неважливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	28.1	3.7
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	17.1	8.0
Важко відповісти	-	15.2
Не відповіли	1.2	0.0

b2п. Ким би Ви назвали себе з ідеологічної точки зору?

	2023	2024
Соціалістом чи комуністом	3.6	1.8
Соціал-демократом	8.2	10.9
Лібералом	5.8	9.5
Націонал-демократом	13.3	25.7
Націоналістом	18.2	18.1
Інше	6.2	3.1
Я не розуміюся на ідеологічних течіях досить добре	41.6	30.9
Не відповіли	3.1	0.0

Таблиці з результатами опитувань

b5. Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2019	2021	2024
Робітники	23.4	17.2	18.7	25.4	27.2	22.4	28.4	27.6	23.8	25.2	15.8	23.7	24.1	22.7	25.6	29.0	51.0
Селяни	20.9	14.1	15.8	22.8	22.4	17.8	19.3	19.6	18.9	18.7	11.4	16.2	16.0	15.0	16.3	22.4	39.3
Інтелекція	16.3	10.8	11.3	16.7	17.3	13.2	18.1	18.8	15.3	13.7	8.7	12.1	15.4	16.1	16.3	19.8	32.4
Підприємці, бізнесмени	24.2	21.7	25.4	32.4	28.0	27.0	31.9	33.4	33.4	32.1	36.1	31.4	36.9	35.3	33.2	41.3	54.6
Керівники держпідприємств	16.2	10.8	12.8	18.3	13.9	13.8	15.4	16.4	14.7	13.4	10.6	12.6	13.1	12.7	15.8	20.7	19.9
Службовці держапарату («чиновники»)	29.1	27.4	29.3	33.3	23.9	23.6	25.7	25.7	29.4	24.5	27.6	28.4	25.4	26.1	25.9	27.6	22.3
Пенсіонери	1.9	1.3	2.3	3.5	6.8	3.1	6.8	4.4	3.8	3.8	4.3	4.9	4.3	6.2	6.3	6.8	11.3
Керівники сільгоспдприємств	10.7	6.8	6.9	9.9	8.6	5.8	7.5	8.8	9.1	7.1	4.5	7.5	5.9	6.7	11.0	16.0	23.8
Лідери політичних партій	—	—	—	—	24.5	25.9	28.3	35.8	36.9	36.5	28.8	32.4	35.8	33.1	34.9	36.9	21.0
Військові	6.6	6.0	5.7	10.0	8.1	4.8	7.5	5.3	7.2	6.7	4.1	5.1	10.4	13.5	17.3	20.1	54.4
Працівники міліції, служби безпеки	7.9	7.3	10.6	13.8	14.5	12.6	12.8	12.1	12.8	14.4	11.2	13.7	12.5	12.0	15.6	14.9	25.7
Судді та працівники прокуратури	—	—	—	—	11.3	9.8	10.7	11.9	13.7	17.0	11.0	18.4	14.5	17.2	19.4	20.1	20.3
Мафія, злочинний світ	33.9	37.3	42.7	43.1	38.3	40.2	30.7	33.9	32.9	32.3	39.3	38.6	34.6	33.6	25.4	28.3	13.2
Інші	0.7	0.8	1.4	1.6	1.1	0.8	1.6	1.5	1.5	1.6	1.9	1.4	1.8	2.2	0.9	3.6	3.2
Ніхто не відіграє	4.2	4.3	3.6	2.8	2.3	2.8	2.3	2.6	2.9	3.6	6.4	4.2	4.3	5.9	8.0	3.6	0.8
Важко сказати	17.4	18.8	14.1	12.2	13.1	12.6	14.2	11.4	9.7	13.3	11.6	13.4	12.3	10.2	8.4	10.3	6.3
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.3	0.3	0.3	0.0

*Суми відсотків по кожному року перевищує 100 оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас.

б11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л. Кучми / В. Ющенко / В. Януковича / П. Порошенка / В. Зеленського на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2023	2024
	Л. Кучми				В. Ющенко				В. Януковича				П. Порошенко				В. Зеленський				
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3	25.1	15.9	24.4	33.7	33.3	30.4	37.1	16.7	24.3	4.2	13.9
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	11.0	11.2	7.2	15.1	12.8	7.2	10.3	14.5	14.8	15.9	13.2	9.4	13.0	1.7	5.6
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2	17.3	11.6	15.4	17.2	17.8	17.3	12.9	15.2	13.8	2.4	9.7
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4	11.5	11	11.7	11.1	9.6	13.1	8.3	12.3	12.4	2.3	6.6
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1	15.1	19.3	15.5	10.4	9.4	10.1	9.2	16.4	14.9	7.5	16.2
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9	5.4	8	8.0	5.2	5.1	4.6	5.9	8.9	7.8	4.5	7.4
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9	5.2	8.4	7.8	4.3	4.2	4.9	5.5	9.0	5.7	8.6	12.8
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5	3.6	9	3.6	2.5	2.9	2.4	5.0	5.6	3.8	17.9	12.4
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3	1.4	3	1.5	0.5	1.2	0.7	1.8	2.7	1.6	11.8	4.7
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2	2.3	5.9	1.3	0.5	1.6	0.6	1.1	3.7	2.5	36.7	10.9
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2	0.3	0.6	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2	2.6	0.0
Середній бал*	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6	4.7	3.8	3.0	3.1	3.1	3.2	4.4	3.7	7.8	5.5

* Середній бал розраховувався для 10-бальної шкали; де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які відповіли на дане запитання.

б20. Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2024
Скоріше негативно	9.6	15.0	11.7	23.2	18.8	19.1	22.1	27.9	24.3	24.4	29.5	24.3	23.6	23.6	21.3	12.3
Важко сказати	34.4	40.1	39.7	33.8	36.9	35.3	31.8	30.3	24.4	19.0	22.5	19.9	28.5	28.5	29.8	13.5
Скоріше позитивно	56.0	44.4	47.9	43.0	44.1	45.5	45.9	41.6	50.9	55.8	48.0	54.1	47.9	47.9	48.3	74.2
Не відповіли	0.1	0.6	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3	0.8	0.0	1.7	0.0	0.0	0.4	0.0

б21. Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2024
Скоріше негативно	33.5	37.9	38.5	64.4	57.7	53.3	54.4	54.4	34.8	34.2	38.4	35.8	29.8	29.8	27.4	12.7
Важко сказати	41.5	42.6	42.0	22.8	24.1	30.8	29.8	30.8	29.7	21.9	23.5	23.2	30.6	30.6	30.8	16.7
Скоріше позитивно	24.9	18.8	18.8	12.7	18.0	15.7	15.3	14.4	34.9	43.0	38.1	40.4	39.6	39.6	41.2	70.6
Не відповіли	0.1	0.6	0.7	0.1	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.9	0.0	0.6	0.0	0.0	0.6	0.0

г3.3. Оцініть, наскільки особисто для Вас важливим є демократичний розвиток країни

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2017	2018	2020	2021	2024
1. Зовсім не важливо	2.7	2.9	2.8	4.7	1.2	2.0	2.5	4.8	1.3	1.9	3.4	1.4
2. Скоріше неважливо	5.2	4.0	6.1	8.8	6.3	3.8	5.2	10.4	3.9	5.9	8.8	2.7
3. Важко сказати, важливо чи ні	27.6	27.3	21.8	25.7	24.4	19.6	16.7	18.2	15.6	21.7	29.1	9.1
4. Скоріше важливо	35.2	36.1	36.6	36.3	44.8	31.7	40.1	41.8	39.9	33.9	37.2	32.9
5. Дуже важливо	28.9	29.3	32.4	24.1	23.0	42.7	35.2	24.8	39.2	36.5	21.3	53.9
Не відповіли	0.5	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.3	0.0	0.0	0.1	0.2	0.0
Середній бал*	3.8	3.8	3.9	3.7	3.8	4.1	4.0	3.7	4.1	4.0	3.6	4.4

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є міра важливості демократичного розвитку країни. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.7. Оцініть, наскільки особисто для Вас важливим є можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2017	2018	2020	2021	2024
1. Зовсім не важливо	3.0	3.9	4.1	5.9	1.9	2.1	1.4	2.6	1.3	4.2	4.3	1.4
2. Скоріше не важливо	8.4	8.5	10.8	13.0	7.6	4.3	7.1	8.7	6.5	9.2	10.1	2.1
3. Важко сказати, важливо чи ні	19.1	18.7	22.8	23.4	25.9	20.0	14.2	15.3	15.1	21.2	21.6	5.2
4. Скоріше важливо	33.6	31.1	33.0	33.2	40.9	36.3	42.5	41.3	42.3	34.2	36.3	25.2
5. Дуже важливо	35.5	37.7	29.2	24.0	23.7	37.1	34.9	31.8	34.8	31.1	27.4	66.1
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.4	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.1	0.3	0.0
Середній бал*	3.9	3.9	3.7	3.6	3.8	4.0	4.0	3.9	4.0	3.8	3.7	4.5

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є міра важливості можливості висловлювати думки з політичних питань. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

д2.4 Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії

	1992	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2018	2020	2021	2024
Згодні	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	65.7	62.4	63.5	61.2	63	58.5	62.5	58.2	56.0	56.9	55.7
Не згодні	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	18.7	20.8	19.6	20.6	20.7	23.1	24.4	23.2	23.4	23.5	28.6
Не знають	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	15.6	16.7	16.8	17.8	16	15.3	13.1	18.7	20.4	19.2	15.8
Не відповіли	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.3	3.1	0.0	0.0	0.2	0.4	0.0

д3.1 Згодні чи ні з думкою, що потрібно дуже багато доказів, щоб переконати людей в якій-небудь істині?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	65.8	68.7	68.3	68.4	66.9	67.6	65.0	67.2	65.1	68.2	67.6	72.5	65.2
Не згодні	21.2	16.2	17.9	17.9	17.6	17.0	20.7	20.7	22.6	17.3	21.5	18.8	22.7
Не знають	12.6	15.1	13.8	13.5	15.3	15.0	14.0	12.0	12.4	14.3	9.4	7.8	12.1
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.2	0.2	0.4	0.3	0.1	0.0	0.2	1.5	0.9	0.0

д3.2 Згодні чи ні з думкою, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	68.0	77.1	76.9	77.1	75.2	78.0	74.2	74.8	70.3	72.7	72.7	81.0	79.1
Не згодні	20.3	10.6	11.6	12.0	11.6	10.1	14.1	13.6	17.3	14.2	21.1	14.4	10.0
Не знають	11.2	12.1	11.6	10.8	13.2	11.6	11.5	11.6	12.4	12.9	6.0	3.9	10.9
Не відповіли	0.5	0.3	0.0	0.1	0.1	0.3	0.2	0.0	0.0	0.2	0.2	0.7	0.0

д3.3 Згодні чи ні з думкою, більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	42.8	45.9	45.0	47.5	43.6	47.6	47.5	51.5	50.6	49.6	43.9	48.6	39.9
Не згодні	42.8	35.0	36.9	35.3	36.6	33.4	34.2	31.2	32.1	33.4	47.0	44.7	42.8
Не знають	14.0	19.0	18.1	17.1	19.8	18.6	18.1	17.2	17.4	16.7	8.5	6.1	17.3
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.2	0.1	0.0	0.3	0.6	0.6	0.0

d3.4 Згодні чи ні з думкою, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	58.5	64.6	67.3	67.9	69.0	70.6	64.8	68.6	67.3	68.1	57.2	63.8	61.6
Не згодні	28.6	20.4	18.7	18.5	17.3	15.7	20.8	18.8	20.8	19.1	37.1	31.7	24.6
Не знають	12.4	14.9	13.9	13.4	13.7	13.7	14.2	12.5	11.8	12.5	5.2	4.0	13.8
Не відповіли	0.5	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.3	0.5	0.5	0.0

d3.5 Згодні чи ні з думкою, нікому не довіряти – найбезпечніше?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	46.7	50.2	47.5	51.5	49.6	56.6	53.9	52.1	52.2	56.2	48.6	50.7	51.6
Не згодні	40.5	34.6	36.8	34.7	36.0	28.8	30.8	35.1	34.2	29.1	44.9	44.2	35.7
Не знають	12.3	14.9	15.7	13.4	14.1	13.9	14.8	12.5	13.6	14.4	5.9	4.6	12.7
Не відповіли	0.6	0.3	0.0	0.3	0.3	0.7	0.4	0.3	0.0	0.3	0.6	0.5	0.0

d3.6 Згодні чи ні з думкою, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	60.3	64.3	64.1	65.2	68.1	68.3	65.1	71.6	63.8	70.2	64.8	69.3	67.1
Не згодні	28.3	21.4	21.6	21.2	18.8	19.1	20.4	17.4	22.8	16.9	29.1	25.6	21.4
Не знають	11.0	14.2	14.4	13.3	13.1	12.4	14.1	10.8	13.4	12.7	5.4	4.6	11.4
Не відповіли	0.5	0.0	0.0	0.3	0.1	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.7	0.5	0.0

д3.7 Згодні чи ні з думкою, більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023	2024
Згодні	53.2	55.6	57.7	59.4	56.1	63.9	54.4	60.6	56.7	57.2	42.2	50.0	50.4
Не згодні	34.0	28.3	26.3	26.2	28.3	22.3	29.4	28.6	30.2	26.4	51.3	43.4	36.6
Не знають	12.4	16.2	16.1	14.4	15.5	13.5	16.0	10.7	13.1	16.0	5.9	5.9	13.0
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.0	0.4	0.6	0.7	0.0

е6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2020	2021	2024
Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	38.0	42.0	41.7	42.9	43.2	42.2	41.0	43.8	50.8	51.4	55.5
Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	39.2	36.8	34.9	35.4	31.2	32.2	28.7	31.4	27.6	23.5	11.9
І українською, і російською (залежно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	22.6	19.9	22.1	20.9	24.7	25.4	29.2	24.8	21.3	23.8	29.6
Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.3	0.8	0.9	0.3	0.7	0.1	0.6	0.0	0.3	1.1	3.0
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.4	0.4	0.4	0.2	0.1	0.5	0.0	0.0	0.2	0.0

е7. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2024
Ні	32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	37.6	38.4	39.6	41.6	49.1	49.6	59.9	55.5	54.5	51.7	54.6	56.9	80.0
Важко сказати	16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	14.0	13.0	17.0	14.8	14.2	18.1	13.1	14.1	14.9	17.6	13.2	17.8	12.6
Так	50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.4	48.6	43.3	43.4	36.5	32.2	25.4	30.3	29.9	30.8	32.2	25.1	7.4
Не відповіли	0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1	1.6	0.1	0.7	0.0	0.0	0.2	0.0

f1. Уявіть собі, що на сходинах деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. НА ЯКУ З ЦИХ СХОДИНОК ВИ ПОСТАВИЛИ Б СЕБЕ?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021	2024
1 Найнижче становище	19.4	22.6	23.9	21.6	17.2	14.3	8.3	7.7	7.1	5.9	5.8	5.2	6.4	6.8	5.5	5.1	6.5	7.3
2	25.3	22.2	28.1	26.9	24.0	20.4	14.3	13.4	15.8	16.6	13.2	14.7	19.6	18.4	12.4	13.9	14.7	11.8
3	32.3	33.0	32.7	31.5	31.8	33.2	36.1	31.9	33.7	36.2	32.4	31.1	32.2	31.1	29.7	27.5	30.4	29.0
4	18.6	18.1	13.2	16.6	21.6	23.9	29.3	29.4	28.1	28.4	33.2	31.4	26.9	28.7	30.9	30.5	30.4	34.7
5	2.2	2.6	1.2	2.4	4.2	6.7	10.0	14.3	11.9	10.8	11.5	13.5	11.7	12.0	16.4	16.9	14.5	13.6
6	0.4	0.5	0.4	0.4	0.3	0.8	1.0	2.4	2.6	1.2	2.9	2.9	2.2	2.3	3.9	4.3	2.4	1.6
7 Найвище становище	0.4	0.5	0.5	0.7	0.5	0.7	0.9	0.9	0.8	0.8	0.8	1.1	0.9	0.7	1.1	1.7	0.4	2.0
Не відповіли	1.4	0.7	0.0	0.0	0.3	0.0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.7	0.0

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2020	2021	2024
Скоріше не задоволені	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	49.0	46.6	46.8	51.1	42.2	54.1	55.6	45.5	38.6	40.0	39.5
Важко сказати, задоволені чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	30.6	31.6	31.4	29.5	34.0	23.2	19.9	27.4	37.6	38.2	37.8
Скоріше задоволені	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	20.2	21.5	21.6	19.2	23.4	22.5	24.2	27.1	23.7	21.7	22.7
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.3	0.2	0.2	0.3	0.3	0.2	0.3	0.0	0.1	0.1	0.0

f3. Ким Ви себе перш за все вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2018	2020	2021	2022	2023	2024
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	27.7	24.5	27.2	29.8	16.1	22.9	22.0	22.7	23.9	20.8	7.8	7.4	9.8
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.6	9.3	6.6	7.6	8.0	6.4	6.9	7.1	3.5	5.5	1.7	2.5	3.2
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	51.6	51.7	51.2	48.4	64.4	57.3	60.0	58.6	61.7	62.5	79.3	79.5	73.8
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.1	3.1	2.9	3.0	2.5	2.7	3.8	2.9	3.6
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	7.3	9.0	6.9	8.4	5.4	3.9	3.9	3.1	3.4	2.8	1.3	1.1	1.3
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	1.3	0.4	0.9	1.2	1.1	1.3	1.0	1.9	1.6	0.9	1.6	2.3	1.6
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.9	1.7	3.1	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	2.8	3.1	3.2	3.1	4.7
Інше	—	—	1.6	1.4	0.7	0.6	0.8	0.3	0.5	0.6	0.5	0.3	0.5	1.6	0.6	0.7	1.9
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.7	0.5	0.0

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.9	17.5	16.1	16.8	16.4	18.3	16.5	13.2	14.3	18.4
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	29.5	30.0	30.6	32.3	28.2	31.7	28.0	25.9	31.3	24.4
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	31.8	31.1	31.1	30.5	30.4	31.7	28.9	30.7	31.9	29.8
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	10.4	11.9	11.7	10.2	14.2	11.7	14.2	17.5	14.5	15.4
Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	9.3	9.4	10.5	10.2	10.6	6.4	12.4	12.7	8.0	12.0
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2024
Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.2	18.0	12.1	9.9	10.6	11.5	10.1	14.5	11.1	11.1	9.2	7.3	6.2
Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.9	30.9	29.1	31.2	27.5	36.4	32.9	25.0	25.0	25.9	19.0
Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	26.3	22.9	25.3	26.6	27.2	16.0	21.2	22.8	27.9	28.4	29.1
Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	27.4	33.5	32.5	28.3	31.4	29.0	31.6	37.0	33.9	35.1	40.8
Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.2	2.6	2.3	2.3	3.8	3.9	3.3	4.1	4.1	3.2	4.9
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0

F6. ЧОГО З НАВЕДЕНОГО ВАМ НЕ ВИСТАЧАЄ?

f6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	30.5	34.9	33.2	32.1	32.2	30.9	31.1	33.5	33.1	27.1	25.6	25.6	32.8	20.4
Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	36.4	31.2	32.8	34.9	30.3	34.2	31.1	27.5	24.7	30.8	29.5	31.9	27.3	37.7
Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	27.7	28.4	28.4	27.2	31.2	30.6	31.4	34.9	37.8	37.6	40.0	35.6	35.4	35.3
Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	4.6	5.1	5.2	5.1	5.9	3.9	5.8	3.3	3.7	4.5	4.9	6.5	3.6	6.6
Не відповіли	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.8	0.4	0.4	0.8	0.4	0.4	0.6	0.8	0.7	0.0	0.0	0.4	0.9	0.0

f6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	47.3	45.8	46.5	50.1	38.8	41.1	37.8	40.0	40.7	37.1	36.6	38.1	36.6	47.9
Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	18.4	18.5	17.1	18.1	20.0	21.4	20.5	15.1	14.6	17.6	20.4	22.8	20.1	25.0
Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	33.4	34.9	35.6	31.2	40.1	36.9	40.8	43.8	43.7	43.6	41.8	37.4	42.4	25.1
Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.4	0.7	0.7	0.6	0.8	0.6	0.7	1.1	0.5	1.8	1.2	1.5	0.6	2.0
Не відповідає	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.1	0.5	0.0	0.0	0.2	0.3	0.0

f6.3 ...Роботи, що підходять

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	43.0	37.0	46.5	48.6	44.0	42.3	43.1	43.6	41.2	38.3	39.8	36.2	36.1	34.7
Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.9	15.9	13.7	15.1	15.5	16.9	15.9	14.4	12.7	16.8	18.0	19.5	17.5	19.5
Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	26.4	32.0	24.6	22.6	26.3	28.8	30.4	28.2	33.5	36.1	33.5	29.6	31.9	32.9
Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.2	14.7	14.9	13.4	13.9	11.9	10.2	13.6	12.0	8.8	8.7	14.4	13.8	12.9
Не відповідає	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.4	0.4	0.3	0.4	0.2	0.1	0.5	0.2	0.6	0.0	0.0	0.3	0.7	0.0

f6.4 ...Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	25.7	21.0	23.7	24.0	16.3	19.0	22.5	24.6	22.4	19.0	17.9	18.0	18.2	18.2
Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	20.4	15.2	17.4	20.9	18.9	15.4	16.5	15.4	15.1	17.5	17.6	20.3	16.1	15.0
Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	46.6	57.6	52.4	50.3	60.0	60.4	56.7	54.7	56.7	59.3	58.4	51.3	60.9	58.9
Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	6.8	5.9	6.4	4.5	4.4	5.1	3.7	5.1	5.2	4.2	6.1	10.0	4.3	7.9
Не відповідає	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.5	0.3	0.1	0.3	0.4	0.2	0.7	0.2	0.6	0.0	0.0	0.4	0.5	0.0

f6.5 ...Хорошого житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	36.1	34.1	35.1	38.8	35.4	32.9	33.7	37.1	34.6	30.5	31.1	29.2	26.7	38.1
Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	17.3	14.9	15.8	19.1	17.9	18.1	16.3	14.8	14.1	16.1	19.2	20.9	16.9	16.9
Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	42.7	46.3	45.6	39.1	42.6	45.0	46.1	44.3	47.8	49.8	45.3	43.4	51.9	39.7
Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	3.4	4.4	3.4	2.7	3.6	3.7	3.3	3.7	3.1	3.6	4.4	6.1	3.9	5.3
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.5	0.3	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.1	0.4	0.0	0.0	0.4	0.6	0.0

f6.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	38.6	38.2	38.5	39.6	35.0	37.1	39.7	38.1	40.9	34.9	35.8	30.6	33.3	39.9
Важко сказати, вистачає чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	24.4	21.8	22.6	26.1	26.2	27.2	23.1	21.7	20.1	24.7	24.5	28.9	25.0	29.4
Вистачає	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	18.2	21.2	19.0	18.1	18.7	19.8	22.7	22.6	24.5	27.9	27.0	23.1	22.1	18.8
Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	18.3	18.5	19.8	15.9	19.9	15.8	13.9	17.3	14.0	12.4	12.7	17.0	18.9	11.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.2	0.2	0.4	0.2	0.2	0.5	0.3	0.5	0.0	0.0	0.4	0.7	0.0

f6.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	29.0	29.7	28.2	34.6	29.1	28.6	27.5	30.8	32.7	26.6	30.2	26.2	28.2	28.0
Важко сказати, вистачає чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	28.8	26.5	27.1	29.0	27.6	27.8	25.0	22.1	21.7	25.8	25.3	29.5	27.1	28.1
Вистачає	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	39.4	40.4	42.1	34.1	40.5	40.9	44.0	43.4	43.0	44.7	41.1	39.9	41.8	40.5
Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	2.3	3.1	2.6	2.1	2.6	2.6	2.8	3.4	2.1	2.8	3.4	4.0	2.4	3.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.4	0.4	0.1	0.3	0.2	0.1	0.7	0.3	0.5	0.0	0.0	0.4	0.5	0.0

f6.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	54.2	48.4	52.1	57.4	45.7	47.9	48.9	53.0	52.8	44.7	44.0	46.2	45.8	42.2
Важко сказати, вистачає чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	23.3	23.1	20.8	20.8	25.4	25.6	21.5	18.0	17.6	20.8	23.9	27.9	25.4	25.2
Вистачає	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	18.2	25.4	22.9	18.5	24.7	21.8	25.1	24.0	26.3	29.4	28.4	20.1	23.8	28.8
Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.8	2.9	3.8	2.8	3.7	4.5	3.8	4.8	2.7	5.1	3.7	5.6	4.6	3.8
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.5	0.2	0.4	0.4	0.5	0.1	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0	0.2	0.4	0.0

f6.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	35.2	32.3	35.6	36.3	29.6	28.0	33.5	34.8	35.1	29.1	27.2	24.2	26.3	29.2
Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	19.2	18.3	16.7	18.3	20.2	20.1	18.3	15.4	16.4	17.3	17.7	19.6	16.1	17.6
Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	20.1	23.4	21.4	20.6	22.1	25.9	21.9	25.6	25.1	32.4	32.2	25.8	32.9	26.2
Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	24.9	25.6	26.2	24.4	27.7	26.0	25.4	24.1	23.1	21.2	22.9	30.0	24.2	27.0
Не відповіли	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.6	0.4	0.2	0.3	0.4	0.1	0.9	0.1	0.3	0.0	0.0	0.4	0.5	0.0

f6.10 ...Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	30.9	27.0	27.4	28.8	23.7	22.8	29.0	26.6	27.2	23.1	24.1	20.3	18.8	26.6
Важко сказати, вистачає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	16.7	14.5	15.1	17.2	17.9	15.9	16.1	13.8	13.6	17.2	17.5	19.9	16.9	15.0
Вистачає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	40.0	45.9	46.4	42.9	48.3	49.2	44.7	48.0	50.1	48.6	46.8	42.1	52.1	46.1
Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	11.9	12.0	10.9	10.6	9.7	11.7	9.4	11.2	8.7	11.1	11.6	17.3	11.8	12.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.5	0.6	0.2	0.5	0.4	0.3	0.8	0.4	0.4	0.0	0.0	0.4	0.4	0.0

f6.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	27.5	27.5	24.7	29.3	28.1	27.2	30.3	27.3	32.1	28.6	28.2	23.3	26.7	27.0
Важко сказати, вистачає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	25.2	23.4	23.6	25.1	24.3	27.4	24.4	20.4	19.8	24.9	25.2	27.3	24.1	32.0
Вистачає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	21.3	24.4	22.4	20.2	22.1	25.0	25.4	26.0	25.0	25.6	27.2	24.9	21.4	24.4
Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	25.6	24.4	29.3	25.1	25.2	19.9	19.2	26.2	22.4	20.9	19.4	24.1	27.1	16.6
Не відповіли	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.4	0.3	0.1	0.4	0.3	0.4	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4	0.7	0.0

f6.12 ...Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	28.3	27.2	27.9	33.8	29.0	27.6	28.0	30.0	32.2	29.8	28.9	24.6	25.9	30.9
Важко сказати, вистачає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	30.3	27.1	29.7	28.7	31.9	31.9	26.2	24.5	22.1	26.3	27.2	30.8	27.9	30.1
Вистачає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	33.2	37.5	34.9	31.2	33.4	35.5	39.6	38.1	40.4	38.4	37.0	35.4	38.1	33.2
Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	7.6	7.6	7.4	5.8	5.3	4.7	5.5	7.0	4.7	5.4	6.9	8.8	7.6	5.8
Не відповіли	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.5	0.6	0.1	0.5	0.4	0.3	0.7	0.4	0.6	0.0	0.0	0.4	0.5	0.0

f6.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	47.3	48.4	49.4	54.4	49.2	47.6	49.0	42.4	46.7	43.6	42.3	38.8	43.7	43.3
Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	27.4	25.4	25.2	25.7	27.3	28.9	23.9	23.4	20.2	26.1	26.2	31.3	27.5	29.5
Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.9	14.8	12.8	10.8	14.2	13.4	15.2	19.9	19.7	20.1	20.4	15.3	15.3	15.8
Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	11.8	11.0	12.2	8.4	9.1	9.7	11.4	14.1	12.8	10.3	11.1	14.3	12.9	11.3
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	0.7	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.0	0.0	0.3	0.6	0.0

f6.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	61.6	68.0	63.6	65.1	59.0	52.9	53.6	58.8	60.6	58.2	55.3	62.4	62.1	61.7	54.5	50.1	47.5	48.1	69.1
Важко сказати, вистачає чи ні	15.9	13.0	12.4	12.6	13.9	19.7	17.1	14.9	15.8	16.2	18.8	13.2	11.7	12.5	17.9	18.1	21.7	19.7	11.9
Вистачає	7.8	5.1	8.1	8.7	13.9	14.9	16.8	14.8	14.1	15.6	16.9	16.1	17.3	17.3	20.2	25.0	18.0	21.3	9.8
Не цікавить	14.7	13.0	15.6	13.1	12.9	11.9	12.2	11.4	9.0	9.1	8.4	7.7	8.8	7.8	7.4	6.8	12.4	10.3	9.2
Не відповіли	0.0	0.8	0.3	0.6	0.2	0.5	0.3	0.1	0.5	0.6	0.5	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4	0.6	0.0

f6.15 ...Можливості мати додатковий заробіток

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	44.6	55.6	55.9	48.8	39.3	44.8	41.0	47.2	51.1	47.7	46.9	49.3	47.7	47.3	42.2	38.7	39.8	38.5	50.6
Важко сказати, вистачає чи ні	18.7	18.5	16.2	19.6	20.7	18.2	16.8	16.6	16.2	19.2	18.4	15.9	16.2	12.5	18.2	19.5	23.2	19.0	18.6
Вистачає	17.7	9.3	11.7	13.2	21.3	18.9	23.8	17.6	15.9	16.4	19.9	20.4	19.9	24.4	28.0	30.0	22.3	25.4	14.5
Не цікавить	17.2	15.2	16.1	17.7	18.6	17.5	17.9	18.4	16.3	16.3	14.5	13.5	15.9	15.0	11.6	11.8	14.3	16.5	16.3
Не відповіли	0.0	1.3	0.2	0.7	0.2	0.5	0.5	0.2	0.6	0.4	0.3	0.9	0.3	0.8	0.0	0.0	0.4	0.6	0.0

f6.16 ...Можливості купувати найнеобхідніші продукти

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	53.9	60.6	57.8	49.6	37.4	35.7	32.2	32.4	31.8	23.3	26.6	32.0	34.3	31.9	25.1	24.0	27.7	25.4	30.2
Важко сказати, вистачає чи ні	21.1	18.2	17.2	17.5	17.8	19.4	17.5	17.8	21.5	21.4	21.4	18.8	15.2	14.1	19.0	17.3	24.1	21.1	17.1
Вистачає	23.1	19.4	22.8	29.6	41.6	42.3	47.5	47.3	44.3	52.4	50.0	46.2	47.9	51.8	53.2	55.3	44.1	51.0	50.2
Не цікавить	1.9	1.0	1.9	2.7	2.4	2.0	2.4	2.3	1.8	2.5	1.8	2.3	2.2	1.6	2.7	3.4	3.7	1.8	2.5
Не відповіли	0.0	0.8	0.3	0.6	0.7	0.6	0.4	0.2	0.6	0.3	0.2	0.8	0.4	0.6	0.0	0.0	0.4	0.7	0.0

ф6.17 ...Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	23.6	22.4	23.9	28.7	25.7	23.2	23.6	26.0	24.9	22.5	22.5	19.3	24.3	20.3
Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	31.7	27.2	28.3	30.6	30.6	31.3	25.2	24.5	22.3	26.9	25.6	31.7	29.0	28.8
Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	40.0	45.2	43.3	36.0	38.8	41.7	46.9	45.3	48.4	47.4	46.7	41.7	41.8	45.0
Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	4.3	4.8	4.3	4.3	4.4	3.6	3.3	4.0	3.8	3.2	5.2	6.9	4.1	5.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.4	0.4	0.2	0.4	0.6	0.2	0.9	0.2	0.6	0.0	0.0	0.4	0.8	0.0

ф6.18 ...Повноцінного дозвілля

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	41.4	44.1	45.7	47.3	46.7	42.4	49.3	53.3	49.4	44.0	40.3	36.3	39.5	53.6
Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	23.9	21.5	22.1	21.9	23.1	23.5	19.3	14.6	17.2	21.6	22.3	26.4	23.9	20.7
Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	24.4	26.3	25.2	23.1	21.6	26.4	25.3	26.8	27.2	29.3	32.1	27.1	29.3	17.8
Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.6	7.8	6.8	7.2	8.2	7.4	5.4	5.2	5.5	5.1	5.3	9.8	6.9	7.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.6	0.2	0.2	0.4	0.4	0.2	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4	0.4	0.0

ф6.19 ...Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	30.1	27.2	32.7	35.0	33.1	29.4	31.2	33.6	29.5	29.7	27.2	24.6	23.7	25.9
Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	22.8	20.7	20.1	24.2	23.1	23.7	21.9	19.2	19.9	20.8	24.6	26.4	25.6	25.2
Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	35.1	39.3	37.5	28.7	32.1	36.4	34.6	35.3	40.2	41.3	40.1	35.2	38.3	37.0
Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	11.5	12.5	9.5	11.7	11.2	10.2	10.9	11.8	9.8	8.2	8.1	13.4	11.8	11.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.6	0.4	0.2	0.4	0.5	0.3	1.4	0.1	0.6	0.0	0.0	0.4	0.6	0.0

f6.20 ...Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	53.6	48.9	49.8	51.9	47.2	43.8	49.8	55.3	52.1	42.9	37.8	41.5	39.7	38.9
Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	20.1	19.0	20.8	21.9	23.2	25.3	19.8	15.0	17.7	19.9	20.5	25.1	22.4	19.9
Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	24.2	29.5	26.8	23.8	26.4	27.9	27.0	27.0	27.9	34.9	39.1	29.3	35.8	37.6
Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	2.2	2.4	2.1	2.8	2.7	2.7	2.6	1.8	2.2	2.6	3.7	1.6	3.6
Не відповіли	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.4	0.3	0.2	0.3	0.3	0.3	0.8	0.1	0.5	0.0	0.0	0.4	0.5	0.0

Інтегральний Індекс соціального самопочуття*

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
IICC-20	35.1	33.7	34.8	34.8	37.3	36.8	38.3	39.4	38.6	38.8	37.4	39.5	38.9	39.2	40.7	40.9	40.0	40.8	39.2

* Діапазон шкали соціального самопочуття IICC-20 – від 20 до 60 балів; 40 балів – середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб.

f6.49 Чого з наведеного вам не вистачає? – Можливості дати дітям повноцінну освіту

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2021	2024
Не вистачає	67.3	59.8	52.2	47.2	51.9	55.1	50.8	34.6	33.6
Важко сказати, вистачає чи ні	17.5	19.0	23.2	23.8	21.3	24.1	24.5	24.4	21.7
Вистачає	6.2	8.9	11.6	15.6	11.2	8.8	12.7	21.6	19.9
Не цікавить	8.4	12.2	12.6	13.0	15.3	11.7	11.7	18.8	24.8
Не відповіли	0.7	0.1	0.5	0.3	0.3	0.3	0.3	0.6	0.0

ф7. Відзначте, будь ласка, в яких із наведених нижче ситуацій Вам довелося хоча б раз перебувати впродовж останніх 12 місяців?*

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2021	2024
Зазнали тяжкої хвороби, операції	8.6	14.2	13.9	13.5	13.7	13.9	16.2	14.2	9.8	11.3	11.6	9.0	9.3	10.6	14.0	
Пережити тяжку хворобу або смерть близьких	17.5	24.9	26.1	24.8	26.4	16.7	19.0	20.1	16.7	15.4	14.1	16.1	13.4	11.8	16.2	18.6
Перебувати у стані, близькому до самогубства	2.5	2.6	2.9	3.1	3.5	2.6	2.3	1.9	1.4	1.2	1.3	1.8	1.3	1.3	1.9	5.0
Втратити роботу, бути вимушено безробітним	—	9.9	11.2	14.4	16.2	10.2	10.6	11.2	7.8	7.1	12.0	10.3	10.5	6.3	8.8	13.4
Потерпіти від якого-небудь злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо)	4.9	7.9	7.9	7.9	10.7	6.7	7.3	8.2	5.8	5.2	4.4	5.2	5.7	3.2	5.4	
Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти	—	34.0	40.1	46.1	41.4	33.8	27.5	24.7	19.2	15.9	22.6	18.7	17.1	13.3	11.5	16.9
Відчувати свою безпорадність перед свавіллям влади	—	16.5	19.9	24.1	23.8	17.6	15.1	16.4	13.1	14.5	16.2	14.0	16.9	12.1	14.5	25.1
Втратити великі суми грошей через невдалі комерційно-фінансові операції	—	4.0	5.5	3.6	3.9	2.3	2.7	2.3	1.3	1.6	2.4	1.8	2.7	3.0	2.1	2.5
Звертатися за допомогою до суду, прокуратури, адвоката	—	3.1	3.4	5.0	4.9	3.8	3.9	5.6	3.7	5.0	5.4	5.0	4.3	3.7	2.6	6.5
Втратити соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще	—	24.8	29.6	32.2	28.3	20.6	16.4	17.1	19.9	20.6	21.3	20.6	26.8	22.7	20.3	31.3
Зневіритися в людях, стикаючись із підлістю, зрадництвом	—	29.8	29.7	27.0	28.5	17.5	16.0	15.8	16.2	16.1	17.6	16.9	18.2	16.2	14.3	22.1
Втратити віру у свої сили такою мірою, що буквально нічого не хотілося робити	—	18.5	20.8	21.5	18.8	12.0	10.6	11.7	9.8	9.1	11.1	13.3	11.1	10.8	10.3	20.9
Серйозно конфліктувати з оточенням	—	9.8	9.3	7.6	9.1	3.4	4.1	4.6	5.5	4.9	5.9	4.2	4.2	3.7	4.1	5.2
Переживати інші скрутні ситуації	30.3	4.5	5.4	7.3	5.1	1.6	2.7	1.4	2.2	1.7	1.3	1.2	4.4	0.1	0.9	3.1
Ніяких тяжких ситуацій за останні 12 місяців я не переживав	49.7	19.0	20.4	14.6	18.0	28.4	30.8	33.7	36.9	40.0	33.2	38.4	34.0	40.7	41.7	20.3
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.3	0.0	0.2	0.2	0.0	0.5	0.2	0.1	0.1	0.2	0.0	0.3	0.0

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповіддей водночас

f8. Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?*

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2024
Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	43.2	43.1	43.2	45.5	49.3	42.5	41.3	51.3	42.8	43.4	41.4	41.0	32.4	20.7
Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	64.9	54.4	80.1	79.4	78.1	60.2	70.3	72.6	60.6	57.8	52.6	70.7	61.3	39.6
Небезпека війни з Росією: загрози для життя, руйнування інфраструктури тощо	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	82.4
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	6.6	6.7	6.9	6.8	9.5	59.6	51.8	42.7	38.3	36.9	41.1	42.6	34.2	—
Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	19.2	18.5	12.7	10.7	14.3	35.0	20.1	24.9	17.4	20.1	20.3	22.9	11.6	8.9
Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	8.4	7.2	6.1	5.6	8.6	12.3	7.8	11.2	8.2	14.7	13.7	13.8	7.8	6.2
Зменшення української нації через виїзд частини українців за кордон та втрат у війні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34.1
Напіву біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.8	10.1	9.2	9.8	7.4	13.9	15.1	20.4	13.2	12.3	10.9	11.8	13.8	5.5
Зупинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.2	29.9	43.2	35.7	36.4	36.0	38.7	37.8	33.5	27.4	26.0	37.7	24.7	31.6
Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	7.9	7.4	9.9	7.7	7.5	12.0	13.1	10.9	11.1	11.3	—	—	—	—
Війни на Сході України	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	31.8	34.7	37.3	29.8	33.4	39.0	38.8	32.6	27.3	23.6	34.6	33.0	32.8
Забрудненого довкілля	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	13.4	16.3	15.9	16.6	18.6	32.8	26.2	28.1	21.8	21.4	20.6	20.9	12.8	10.3
Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	55.8	51.6	73.8	65.8	75.4	60.8	68.5	61.0	62.7	57.0	53.2	57.8	53.1	43.3
Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	80.8	86.0	84.2	80.6	79.6	63.0	75.4	81.0	77.1	74.3	69.3	64.9	70.2	59.3
Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	9.3	10.0	9.9	14.3	18.3	16.8	17.4	20.3	17.7	19.1	12.5	12.7	13.4	30.9
Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	22.9	21.9	16.7	11.8	14.4	45.9	29.3	32.5	27.9	25.6	28.8	28.2	20.8	51.0
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	22.3	18.1	16.3	16.7	18.6	9.2	12.2	11.9	10.6	12.2	9.0	9.2	4.7	7.1
Зараженням згрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	38.3	39.2	37.3	34.5	36.6	17.4	19.6	23.7	23.2	23.2	23.1	27.9	19.2	10.0
Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	29.9	21.2	17.5	23.7	18.4	23.7	25.6	29.4	25.0	31.3	24.0	22.5	26.9	23.3
Пандемії коронавірусу(COVID-19)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43.8	41.7
Епідемії небезпечних хвороб	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16.6
Інше	2.1	6.7	2.8	3.4	2.1	2.8	1.6	1.6	1.7	5.1	3.7	3.6	1.9	0.5	1.0	0.7	0.9	3.0
По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	2.6	2.2	1.3	2.7	4.8	1.8	0.9	1.3	3.2	3.4	3.7	3.2	2.7	1.2
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	1.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.4	0.0

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас

г1. Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Дуже поганий	1.9	5.8	6.5	6.1	4.3	5.4	4.4	4.5	2.4	3.1	3.2	2.5	3.6	2.7	3.2	2.6	2.9
Поганий	15.4	25.8	24.7	28.0	22.0	25.6	21.6	21.8	18.0	18.5	20.9	16.1	17.7	16.8	15.3	16.0	18.6
Задовільний	53.1	47.5	47.7	46.6	52.0	49.7	57.8	53.3	56.5	57.8	55.8	57.3	51.3	51.6	52.8	52.5	60.1
Добрий	25.5	16.5	18.8	17.2	18.3	17.5	14.4	18.1	21.1	17.8	18.6	20.9	23.6	25.4	24.4	24.3	16.5
Відмінний	3.5	4.1	2.4	2.2	2.5	1.8	1.8	2.3	1.8	2.8	1.4	3.1	3.6	3.5	4.3	4.3	1.9
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.0	0.9	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1	0.0	0.3	0.0

г1. Як Ви відпочивали, провели більшу частину своєї відпустки, канікул минулого року?

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Відпочивав за путівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	12.4	2.6	2.1	3.1	3.7	3.3	3.7	2.4	2.4	2.8	3.3	2.9	1.8	1.9	
Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	7.6	3.7	5.5	6.4	6.8	9.9	8.4	9.6	10.3	10.3	10.8	12.9	11.4	5.5	
Відпочивав за кордоном	2.0	0.6	0.7	0.5	0.6	0.6	0.9	1.2	1.4	2.3	3.3	6.8	7.1	4.4	
Відпочивав за містом, на дачі	6.4	7.1	7.0	5.1	6.9	6.7	6.6	8.3	7.2	8.1	14.6	12.7	12.8	10.7	
Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16.0	5.4	7.0	8.6	8.9	8.3	10.2	8.7	9.0	6.4	13.3	12.1	9.5	10.0	
Їздив за покупками, у сімейних справах	3.1	0.6	0.8	0.6	1.1	1.1	0.7	0.5	1.2	0.8	4.5	4.5	3.0	4.6	
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	32.0	29.2	31.9	32.2	30.6	28.4	25.3	29.2	23.4	25.2	31.4	25.1	24.6	32.9	
Займався під час відпустки додатковою роботою	4.2	5.4	4.2	6.5	5.1	5.4	5.2	3.9	4.2	3.3	7.5	7.1	6.7	5.5	
Не мав відпустки	11.4	42.6	37.6	34.4	35.9	34.6	37.8	34.8	38.6	38.5	31.2	35.0	34.8	42.8	
Провів відпустку інакше	3.7	2.7	2.3	2.7	0.3	1.3	1.1	1.1	1.8	1.9	0.7	0.1	1.7	2.6	
Не відповіли	1.3	0.3	0.8	0.3	0.1	0.3	0.3	0.2	0.6	0.2	0.1	0.0	0.4	0.0	

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас

і1. Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2022	2023	2024
1. Зовсім не задоволений	13.0	19.6	19.4	20.3	17.0	16.2	12.6	9.6	9.0	7.6	10.6	7.9	7.2	7.7	4.1	4.0	6.3	8.0
2. Скоріше не задоволений	31.0	30.0	23.8	27.3	26.7	26.4	26.7	25.7	21.5	22.6	21.3	18.1	23.2	19.7	20.8	11.2	11.8	18.6
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.6	24.4	25.8	25.6	27.1	28.4	28.5	27.3	24.0	25.4	25.1	26.4	19.5	22.5	27.8	23.6	26.2	25.5
4. Скоріше задоволений	23.6	19.0	24.4	21.7	25.6	23.7	29.2	33.2	37.8	39.1	36.9	38.9	42.5	43.4	40.9	46.5	42.3	40.4
5. Цілком задоволений	3.3	6.4	6.6	5.0	3.5	2.5	3.0	4.3	7.3	5.1	5.4	8.4	7.4	6.8	6.3	14.2	12.6	7.5
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.2	0.1	2.8	0.1	0.0	0.3	0.3	0.6	0.2	0.2	0.0	0.1	0.6	0.8	0.0
Середній бал*	2.7	2.6	2.8	2.6	2.7	2.7	2.8	3.0	3.1	3.1	3.0	3.2	3.2	3.2	3.2	3.6	3.4	3.2

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало повну незадоволеність, а 5 – повну задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є задоволеність. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

і4. Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020	2024
Хотіли б	16.1	18.1	18.8	19.3	19.3	21.1	20.1	19.4	19.6	20.1	24.4	16.2	20.2	22.7	23.2	18.5	15.5
Важко сказати	18.8	18.4	21.6	21.7	25.1	20.9	16.8	18.2	16.6	20.4	14.1	17.6	16.4	15.4	21.7	20.2	19.9
Не хотіли б	64.5	63.4	59.4	59.0	55.2	57.8	62.6	62.4	63.7	59.4	61.1	66.1	62.9	61.9	55.1	61.2	64.6
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.0	0.3	0.2	0.5	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.5	0.0	0.0	0.1	0.0

1. Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті, в якому Ви живете?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
1. Вкрай неблагополучна	19.2	10.8	11.4	11.3	13.0	10.2	8.6	6.8	6.8	7.2	5.8	7.5	8.0
2. Неблагополучна	40.0	36.8	32.3	35.1	33.6	30.9	24.4	21.6	21.0	18.2	21.2	19.8	17.9
3. Важко сказати, благополучна чи ні	22.1	24.2	24.7	23.2	15.6	21.3	19.2	22.3	15.3	17.7	23.7	22.5	20.9
4. Відносно благополучна	17.3	25.8	27.1	28.1	32.4	33.4	39.8	39.4	44.8	45.3	42.6	42.8	47.3
5. Цілком благополучна	1.3	2.3	4.5	1.9	5.2	4.1	8.0	9.8	11.9	11.6	6.6	7.3	5.9
Не відповіли	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0
Середній бал*	2.4	2.7	2.8	2.7	2.8	2.9	3.1	3.2	3.3	3.4	3.2	3.2	3.3

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало дуже погану ситуацію, а 5 – цілком благополучну ситуацію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

12. Які з видів забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Забруднення повітря хімічними речовинами та відходами виробництва	47.3	34.7	34.3	33.1	32.3	31.4	24.8	23.2	26.2	28.4	31.1	24.7	22.7
Забруднення повітря автотранспортом	48.0	41.9	39.9	42.5	42.3	43.7	37.9	36.3	32.2	33.3	31.1	24.7	28.7
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46.1	32.6	32.0	29.8	29.3	28.1	22.1	18.8	21.3	23.9	26.7	26.3	23.6
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32.4	21.6	22.2	17.8	20.2	21.7	14.9	12.3	14.5	15.6	20.0	19.9	14.3
Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54.8	46.7	49.7	51.1	48.5	48.5	35.7	28.1	24.8	26.1	33.4	29.7	34.7
Радіаційне забруднення	35.7	28.5	23.7	26.2	22.0	19.9	14.2	13.3	12.0	10.3	10.3	11.4	6.9
Підвищений рівень шуму	16.7	13.2	16.2	16.1	17.7	15.8	13.4	15.8	12.9	11.8	12.6	14.4	16.4
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40.4	28.6	28.9	29.1	36.1	37.9	29.2	21.0	24.5	17.0	24.3	27.2	19.1
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9.7	12.4	14.8	13.2	14.2	16.1	25.6	26.9	32.2	32.6	23.5	26.5	24.7
Інше	0.7	1.2	0.4	0.9	1.3	0.4	1.5	1.9	1.4	0.1	0.8	2.1	2.5
Не відповіли	0.2	0.3	0.2	0.6	0.3	0.1	0.4	0.1	0.1	0.0	0.2	0.7	0.0

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас

17. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2020	2021	2022	2023	2024
У середньому (національна валюта)	357	486	1204	1425	2556	2942	3481	4429	6902	10495	14354	12977	14504	19095
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	25.0**	28.4**	27.39**	36.56	36.56	40.64
У середньому (доларовий еквівалент)	175	88	226	282	506	371	436	342	276	369	524	355	397	470
Не відповіли	2.3	1.3	4.8	3.4	4.3	3.9	2.2	2.3	2.3	2.8	3.1	9.8	7.0	0.8

*Використано дані щодо курсу американського долара за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який мав місце за цей час.

од. Говорячи про доходи Вашої родини, в розрахунку на одну людину в місяць, наскільки вони близькі до вказаної Вами у попередньому запитанні?*

	2021	2022	2023	2024
Відчутно нижче	51.7	39.2	42.9	51.7
Дещо нижче	27.6	24.0	25.4	26.9
Приблизно на цьому рівні	15.1	23.4	21.5	15.5
Дещо вище	3.2	6.8	6.2	4.0
Відчутно вище	1.2	3.1	2.5	1.9
Важко відповісти / Не відповіли	1.3	3.4	1.5	0.0

*Розподіл відповідей серед тих респондентів, які вказали якусь суму в попередньому запитанні

п2. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Легко	2.7	4.1	4.9	6.5	1.7	2.2	2.2	5.2	8.7	7.0	9.3	10.6
Важко	73.7	74.3	73.2	74.1	80.3	82.9	85.1	82.7	73.8	74.4	73.3	58.6
Не знаю	21.3	21.2	21.9	18.9	17.3	14.1	12.7	11.8	17.6	18.3	16.5	30.8
Не відповіли	2.3	0.4	0.1	0.5	0.7	0.8	0.1	0.3	0.0	0.3	0.9	0.0

п3. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті за Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Легко	13.5	21.6	20.7	28.1	12.8	12.3	12.1	20.3	22.7	22.3	22.2	18.4
Важко	54.9	50.1	50.0	47.2	60.9	65.4	67.7	62.5	55.6	51.7	54.5	43.2
Не знаю	28.9	28.1	29.2	24.2	25.2	21.4	20.0	16.9	21.8	25.6	21.9	38.4
Не відповіли	2.7	0.3	0.1	0.6	1.1	0.9	0.2	0.3	0.0	0.4	1.4	0.0

п4. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Легко	2.7	5.4	7.7	10.5	3.9	3.2	4.3	9.9	9.3	9.8	10.1	9.7
Важко	65	63.3	61.6	60.1	71.6	73.6	74.5	71.8	65.4	62.7	63.6	44.1
Не знаю	29.5	30.8	30.7	28.8	23.4	22.2	20.9	17.9	25.3	27.1	24.7	46.2
Не відповіли	2.8	0.4	0.1	0.7	1.1	1.1	0.3	0.4	0.0	0.4	1.6	0.0

п5. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті будь-яку роботу?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2024
Легко	13.6	26.5	31.3	38.6	18.5	19.7	18.7	26.3	33.2	27.0	32.0	30.6
Важко	55.0	46.5	43.0	38.8	56.9	57.2	60.0	54.9	45.1	47.9	44.2	34.5
Не знаю	29.4	26.7	25.7	22.0	23.8	21.9	20.9	18.3	21.7	24.8	22.5	34.9
Не відповіли	1.9	0.3	0.1	0.6	0.8	1.1	0.3	0.5	0.0	0.3	1.3	0.0

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2019	2020	2024
1. Зовсім не задоволений	16.1	21.6	23.3	17.8	12.1	6.4	8.9	6.2	6.9	8.3	10.5	7.3	8.4	5.6	3.6	9.1	4.0	4.2
2. Скоріше не задоволений	21.0	21.4	26.5	28.8	21.3	23.9	24.9	22.8	22.2	23.7	26.1	18.8	22.7	22.7	18.6	24.1	12.3	13.1
3. Важко сказати, задоволений чи ні	24.2	22.5	21.0	24.9	30.2	29.5	24.2	23.6	27.9	27.7	23.0	25.3	19.8	20.7	20.9	21.2	22.0	22.0
4. Скоріше задоволений	26.6	25.3	24.8	22.4	25.7	33.5	35.1	39.6	35.7	33.1	34.7	39.3	40.7	39.4	45.8	37.9	47.5	47.6
5. Цілком задоволений	7.1	9.1	4.0	6.1	2.9	5.2	6.0	7.6	6.8	5.1	5.0	9.2	7.8	11.4	11.1	7.7	13.8	13.1
Не відповіли	4.9	0.0	0.4	0.0	7.9	1.5	0.9	0.2	0.5	2.1	0.7	0.1	0.6	0.2	0.0	0.0	0.4	0.0
Середній бал**	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.0	3.2	3.1	3.0	3.0	3.2	3.2	3.3	3.4	3.1	3.5	3.5

* Відсотки та середні бали від тих респондентів, хто працює.

** Середній бал розраховувався для 5-бальної шкали, де 1 – повна незадоволеність, а 5 – повна задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більшою є задоволеність.

г6. Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про СВОЄ МАЙБУТНЄ?*

	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2021	2024
Оптимізм	28.3	28.2	19.2	26.4	29.2	26.3	40.3	35.6
Байдужість	2	4.7	3.7	2.3	2.1	2.1	5.1	2.9
Радість	5.1	5.6	2.9	3.1	5.2	5.2	13.6	6.6
Безвихідність	6.2	11.4	16.5	13.3	9.8	11.6	14.1	11.9
Упевненість	14.7	10.6	8.2	7.6	11.5	10.9	17.8	12.1
Розгубленість	12.1	17.6	23.5	23.4	18.6	20.9	21.3	20.3
Задоволеність	5.4	4.4	2.9	2.1	3.7	3.3	8.1	4.8
Песимізм	4	7	9.8	8.7	7.1	9.1	8.4	7.7
Надія	58.8	51.2	35.4	40.9	45.9	46.8	45.5	50.5
Тривога	26.4	29.2	33.1	37.2	32.6	30.2	30.3	31.7
Інтерес	20.2	16.2	15.3	12.3	15.4	18.7	18.2	16.9
Страх	12.9	15	21.4	21.6	16.9	15.4	14.2	14.2
Інше	1.2	0.4	0.3	0.5	0.3	0.2	0.4	-
Важко відповісти	8.7	6.9	9.6	4.3	5.0	5.8	6.6	-
Не відповіли	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.3	0.0

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас.

г7. Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?*

	2005	2006	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2021	2024
Оптимізм	33.8	25.5	25.1	19.7	14.1	22.8	21.9	20.6	25.9	35.1
Байдужість	2.7	2.8	2.4	4.6	4.8	2.2	1.7	2.8	8.8	1.5
Радість	11.7	4.8	3.1	1.9	1.4	1.7	2.3	2.7	5.4	5.0
Безвихідь	6.1	11.2	13.3	11.1	17.8	12.0	11.0	11.5	17.8	9.1
Упевненість	19.5	9.8	11.2	6.7	5.1	7.2	7.8	8.9	10.0	15.3
Розгубленість	10.5	16	17.1	12.6	17.1	16.6	14.0	16.5	21.4	13.3
Задоволеність	9.2	3.4	3.3	1.4	1.7	1.6	2.2	2.4	3.8	3.0
Песимізм	2.8	7.2	7.8	11.5	11.4	10.7	10.3	11.8	10.8	8.3
Надія	61.2	50.7	56.4	46.9	32.1	44.2	44.4	46.7	38.2	53.2
Тривога	24.4	34.4	29.1	34.4	30.8	40.3	37.6	34.3	38.1	30.0
Інтерес	21.5	17.0	19.7	14.1	11.9	11.4	10.0	14.1	13.9	15.4
Страх	8.1	11.0	16.4	17	22.0	21.0	22.9	16.9	23.1	15.9
Інше	0.5	0.5	1.1	0.3	0.4	0.7	0.2	0.3	0.8	-
Важко відповісти	7.1	6.8	7.2	8.3	10.9	4.1	5.5	5.4	8.5	-
Не відповіли	0.0	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.6	0.0

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас.

sp2. На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?*

	2002	2003	2006	2009	2013	2015	2016	2021	2024
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	24.0	22.8	22.7	23.9	22.7	35.3	21.2	19.9	36.9
Відчуття втрати нормального життя	29.0	31.3	24.5	32.2	27.7	34.1	24.4	28.6	39.5
Віра в краще майбутнє	38.2	39.3	42.9	31.1	30.6	35.6	29.2	30.8	52.7
Спільні труднощі життя	34.7	40.4	35.6	37.6	33.3	29.7	26.8	31.9	35.4
Родинні чи товариські почуття	27.8	25.8	35.8	35.1	23.5	24.1	18.1	30.3	27.3
Невдоволеність владою	28.3	39.6	29.4	40.5	34.1	36.4	28.6	32.3	31.8
Національна ідея побудови української держави	8.6	7.4	10.2	6.9	7.5	-	-	9.6	35.1
Страх перед майбутнім	28.7	28.7	19.6	30.3	25.2	21.6	19.4	25.7	23.7
Мова спілкування	22.6	22.8	20.7	14.7	10.0	7.4	6.7	11.8	14.9
Патріотичні почуття громадянина України	9.0	9.4	12.1	8.7	8.3	41.3	22.9	16.3	38.2
Політичні погляди	4.7	7.7	12.3	9.3	8.2	13.6	8.0	9.9	5.5
Релігія (віросповідання)	11.8	15.9	19.3	11.8	10.4	10.2	8.4	15.3	7.0
Національна належність	9.9	11.4	13.1	11.6	7.4	12.0	11.2	12.6	27.7
Спільна історія, територія	14.3	20.4	23.7	20.6	12.3	-	-	19.4	23.9
Інше	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1	0.5	0.2	0.9	1.3
Ніщо не об'єднує	4.2	3.3	3.8	7.4	8.1	3.7	8.5	7.1	1.7
Важко відповісти	10.0	6.7	6.7	5.7	8.3	1.7	7.6	4.5	2.4
Не відповіли	0.4	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.1	0.0

* Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас.

sm4. На вашу думку, який рівень конфлікту/напруженості в Україні між бідними та багатими?

	2017	2024
Дуже гострий	18.3	21.5
Гострий	28.4	28.6
Не дуже гострий	28.2	19.7
Немає конфлікту взагалі	14.4	7.9
Важко сказати	10.5	22.3
Не відповіли	0.2	0.0

gsr1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі?

	2021	2022	2023	2024
Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками	44.1	9.3	18.4	33.0
Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками	40.3	46.5	58.9	42.8
Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками	5.2	41.0	20.0	7.3
Важко відповісти / Не відповіли	10.4	3.2	2.7	16.9

gsr2. Що ви думаєте про майбутнє України?

	2021	2022	2023	2024
Скоріше ситуація буде погіршуватись	35.0	7.7	10.8	31.3
Ситуація не буде погіршуватись, але напевно чи і покращиться	37.9	13.1	19.3	24.2
Скоріше ситуація буде покращуватись	13.2	76.2	66.1	24.7
Важко відповісти / Не відповіли	13.9	3.0	3.8	19.8

gsr3. Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?

	2021	2022	2023	2024
Загалом погані	52.7	29.5	31.5	48.7
Загалом задовільні	34.3	60.3	62.1	38.0
Загалом гарні	4.2	7.5	3.8	3.6
Важко відповісти / Не відповіли	8.8	2.7	2.6	9.7

gsr4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогодні?

	2021	2022	2023	2024
Переважає невдачі	33.5	27.1	32.0	33.4
Невдачі і досягнення компенсували одне одного	42.6	46.0	47.6	36.4
Переважає досягнення	8.3	20.1	13.0	9.2
Важко відповісти / Не відповіли	15.6	6.8	7.4	21.0

gsr5. Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?

	2021	2022	2023	2024
Скоріше не задоволений(-на)	52.1	56.2	59.7	71.4
Наскільки задоволений(-а), настільки і не задоволений(-а)	34.7	24.6	25.5	16.4
Скоріше задоволений(-а)	6.9	14.0	10.2	3.0
Важко відповісти / Не відповіли	6.3	5.2	4.6	9.2

ks3. Що Вам найбільшого заважає активніше брати участь у культурному житті?*

	2017	2020	2024
Не вистачає часу, не зручний час (години, дні) культурних заходів поза домом (театр, кіно, виставки, фестивалі)	34.5	26.5	36.0
Незручно добиратися до місць проведення культурних заходів (далеко, дорогої квитки на транспорт)	12.2	10.1	11.0
Мало культурних заходів у Вашому населеному пункті	17.6	19.4	22.4
Висока ціна квитків на культурні заходи	32.7	20.4	17.7
Погане самопочуття, втомиленість	10.1	8.7	14.9
Мало інформації, реклами культурних заходів	5.9	5.7	8.9
Обмежений репертуар і тематика культурних заходів	4.5	4.9	5.7
Невисока якість культурних заходів	6.2	6.8	9.2
Політичні акценти змісту культурних заходів	2.9	3.9	6.6
Культурні заходи не приносять мені задоволення	2.5	-	4.3
Мені зручніше дивитися культурні програми по телебаченню	15.8	16.7	12.1
Полюбляю спостерігати за культурними заходами через Інтернет	5.3	8.7	14.1
Маю проблеми з доступом до Інтернет	1.1	-	1.1
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	-	19.3	-
Воєнний стан в Україні (комендантські години, повітряні тривоги, обстріли та ін.).	-	-	38.3
Мені це не цікаво	11.8	18.6	5.7
Інше	1.9	0.4	2.6
Важко відповісти	7.2	11.8	5.5
Не відповіли	0.4	0.0	0.0

*Сума відсотків по кожному року перевищує 100, оскільки було можливо обирати кілька варіантів відповідей водночас

ка2. Якою мовою Ви хотіли б дивитись (слухати) по телебаченню передачі, які Вас цікавлять?

	2017	2024
Тільки українською	23.0	67.3
Тільки російською	12.9	0.9
І українською, і російською рівною мірою	33.3	11.6
Не має значення українською чи російською	29.1	18.1
Іншою мовою	0.3	0.9
Важко відповісти	1.3	1.2
Не відповіли	0.1	0.0

пн7. На який термін Ви плануєте своє життя?

	2013	2024
На один день	10.8	8.8
На тиждень	8.5	6.6
На 1 місяць	9.6	5.2
На 2-3 місяці	5.4	5.9
На півроку	5.4	4.5
На 1 рік	10.7	9.7
На 2-5 років	6.9	7.3
На 6-10 років	1.8	2.7
Більше ніж на 10 років	3.4	9.5
Я взагалі не планую своє життя	22.7	19.7
Важко відповісти	14.7	20.1
Не відповіли	0.2	0.0

Як Ви вважаєте, скільки пройде часу поки закінчиться війна?

	2022	2023	2024
Близько тижня	0.4	0.8	0.3
Кілька тижнів	1.4	0.7	0.3
Кілька місяців	13.6	9.4	2.0
Півроку-рік	49.6	34.3	6.4
Більше року	26.0	42.0	30.6
Важко відповісти / Немає відповіді	9.0	12.8	60.4

Як Ви оцінюєте міжнародну допомогу Україні у війні з Росією?

	2022	2024
0 - Допомога відсутня	0.8	1.7
1	0.2	1.5
2	0.2	4.0
3	2.1	11.2
4	2.7	10.4
5	17.1	25.6
6	11.7	12.9
7	22.5	15.3
8	19.3	9.7
9	5.0	2.0
10 - Максимально можлива допомога	16.8	5.7
Важко відповісти / Не відповіли	1.6	-
Середній бал*	7.1	5.5

*Середні бали розраховані для 11-бальної шкали, коли 0 означало повну відсутність допомоги, а 10 – максимально можливу допомогу. Відповідно чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 10), тим кращою є оцінка отримуваної допомоги.

У зв'язку із війною в житті людей виникає багато проблем. На Вашу думку, більшість людей з вашого оточення

	2022	2024
Готові терпіти теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно, до перемоги України у війні	69.0	42.8
Готові терпіти теперішні та майбутні проблеми, але лише обмежений час	23.9	25.8
Не готові терпіти ці труднощі вже зараз	4.6	14.3
Важко відповісти / Не відповіли	2.5	17.1

Наскільки Ви впевнені у перемозі України у війні з Росією?

	2022	2024
Повністю впевнений(-а)	75.4	35.8
Скоріше впевнений(-а)	20.4	31.2
Скоріше не впевнений(-а)	1.6	9.7
Зовсім не впевнений(-а)	0.9	5.0
Важко відповісти / Не відповіли	1.7	18.3

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ
РІК 2024**

Колективна монографія

За редакцією Є. Головахи, С. Дембіцького

Переклад змісту: *О. Максименко*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *О. Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 22.11.2024 р. Формат 60х84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 26,15. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9